

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १२९ ।

स्वकृताद्वैतात्मप्रबोधाख्यव्याख्यासंवलित मोडकोपाह-
श्रीमदच्युतरायप्रणीता

बोधैक्यसिद्धिः ।

तत्र समन्वयोत्सवाख्यः पूर्वार्धरूपः (प्रथमो भागः)

एतत्पुस्तकं

वे. शा. सं. रा. शंकरशास्त्री मारुलकर, इत्येतेः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

‘ गंगाधर बापूराव काळे ’

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७३ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९५१ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूप० षट्क १ (६-०-०) ।

1. *[Faint, illegible text]*

[Faint, illegible text]

1. *[Faint, illegible text]*

(1910-1911) *[Faint, illegible text]*

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

[Faint, illegible text]

(1910-1911) *[Faint, illegible text]*

प्रकाशकनिवेदनम् ।

अथि महाभागा आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावल्लिपकाशितग्रन्थप्रणयिनः । उत्कण्ठतेतरां नश्चेतः, एकोनत्रिंशदुत्तरशततमं (क्र. १२९) बोधैक्यसिद्धिनामानं सटीकं ग्रन्थं तत्रभवतां भवतां हस्ते सादरं समर्पयितुम् । सोऽयं ग्रन्थो जनस्थाननिवासिभिर्मोडकोपाह्वैरच्युतरायशर्माभिः पण्डितवरैः श्लोकरूपेण लिखित्वा तदुपरि तैरेव स्वयं टीकाऽपि विरचिता । आनन्दाश्रमस्थसंस्कृतपुस्तकसंग्रहालयसंगृहीतोऽप्ययमद्यावधि अमुद्रित एवाऽऽसीत् । अस्य प्रत्यन्तरं कापि नोपलभ्यते नापि श्रूयते । अथापि आनन्दाश्रमस्थप्रधानपण्डित—मारुलकरोपाह्वशंकरशास्त्रिभिर्भूता परिश्रमेण सूक्ष्मेक्षिकया संशोध्य सुपरिशुद्धिं प्रापितोऽस्ति । तस्यायं पूर्वार्धरूपः प्रथमो भागः संप्रति संमुख्यं प्रकाश्यते । उत्तरार्धरूपो द्वितीयो भागस्त्वचिरादेव प्रकाश्यं नीयेतेति विश्वसिमि । सटीकेयमद्वैतसिद्धिः शतात्संवत्सरेभ्यः प्रागच्युतरायैर्लिखितेति स्थूलमात्रतोऽवगम्यते । अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तभूताः सर्वेऽर्था ब्रह्मसूत्रभाष्यादिषु प्राचीनपण्डितैर्विवृता अपि गभीरशास्त्रीयभाषासंदृढत्वान्न तदध्ययनमन्तरा वाचकानां मनस्यनायासेनाऽऽरोहन्तीत्यालोच्य सुगमया काव्यात्मकसंस्कृतवाङ्मयभाषया लिखिता । तेन च मध्यमाधिकारिणां वाचकानां मनसि ते तेऽर्थाः स्फुटं बुद्ध्यारूढा भवेयुर्न तत्र कश्चित्प्रतिबन्धो भवेदिति तर्कयामि । अतो विज्ञाप्यन्ते ग्राहकमहाशयाः, यदानन्दाश्रमसंस्थायां पूर्ववत्प्रेमातिशयं धृत्वाऽन्यत्र काप्यलभ्यस्यास्य बोधैक्यसिद्धिग्रन्थरत्नस्य संग्रहेणैकवारमपि वाचनेन चाऽऽजिघ्रन्तु अद्वैतात्मप्रबोधामोदं सुखयन्तु च चिराय स्वात्मानमिति निवेदयति—

प्रकाशकः—

रावबहादुर—गङ्गाधर बापुराव काळे,

मॅनेजिंगट्रस्टी—आनन्दाश्रम, पुणे,

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

पायादपायाज्जगदीश्वरो नः ।

सुप्रथितमेवैतद्भारतवर्षीयाणां तत्रभवतां विद्यैकप्रवणानां विपश्चिताम् । यत्सु-
प्रभाते महापातकनाशकत्वेन स्मर्यमाणा अहल्यादयः पञ्च कन्याः प्रसिद्धाः ।
तदुक्तं पुराणे—अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः
स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥ इति । कुन्तीत्यत्र सीतेत्यपि पाठः श्रूयते ।
तद्वन्महाज्ञाननाशनार्थं पठ्यमाना अद्वैतासिद्धिः—नैष्कर्म्यसिद्धिः—आत्मैक्यासि-
द्धिः—स्वाराज्यसिद्धिः, इत्येवं चतस्र एव सिद्धिकन्याः कियन्तमपि कालं याव-
त्प्रथिता आसन्नो पञ्चमीति तामेतां न्यूनतां दूरीकर्तुमिव ‘बोधैक्यसिद्धिः’
नाम्नी पञ्चमी कन्या अद्वैतवेदान्तक्षेत्रे समुदगात् ।

बोधैक्यसिद्धिरूपा कन्या कान्तमन्वेषयन्ती अद्वैतात्मप्रबोधं वरं वने इति
ग्रन्थकृता स्वयमेव स्वकृतटीकायामुक्तं तद्यथा—कन्या बोधैक्यसिद्धिः समभव-
दतुलन्यायरत्नप्रभूषा श्रुत्यन्तेक्षाभिरामाऽनुपमरसवती कान्तमन्वेषयन्ती । अद्वै-
तात्मप्रबोधं वरमिममधुना चारु वने प्रमोदादात्मक्रीडादिलब्धे शुचिसितसुमनः-
स्रग्धराऽथाऽऽलिलिङ्गः ॥ इति । अत एव बोधैक्यसिद्धिः पञ्चमी कन्येति
मयोक्तम् । न स्वेच्छया । अस्याः पञ्चमीत्वसिद्धयर्थं चतस्रः पूर्वोक्ताः सिद्ध-
योऽपि कन्यात्वेन निरूपिता इति ध्येयम् ।

बोधैक्यसिद्धिरिति नाम्नैवास्या अद्वैतवेदान्तविषयकत्वमवगम्यते । तथाहि—
बोधो नाम ब्रह्मात्मैक्यविषयकसाक्षात्कारः । तस्य यदैक्यं स्वरूपफलाभ्यामैक-
रूप्यं तस्य सिद्धिः, तद्विषयकप्रामितिसंपात्तिर्यत्रेति तदर्थान् । सेयं पूर्वार्धोत्तरा-
र्धरूपभागद्वयात्मिकैका । अत्र चत्वार उत्सवाः । तत्र पूर्वार्धे समन्वयारूप्य एक
एवोत्सवः । एतस्मिन्नाद्य उत्सवे श्रवणादिविधिमतैक्योपपात्तिरित्यादीनि चतुर्दश
प्रकरणानि, संकलनेनैकसप्तत्युत्तरपञ्चशतानि च श्लोकाः । उत्तरार्धस्तु आविरो-
ध—साधन—फलाख्योत्सवत्रयात्मकः । तत्राविरोधारूप्य उत्सवे प्रत्यक्षविरोधप-
रिहार इत्यादीनि सप्त प्रकरणानि, मिलित्वा श्लोकाश्च पञ्चोत्तरं शतम् । साध-
नारूप्य उत्सवे कर्मोपयोगविचार इत्यादीनि त्रीणि प्रकरणानि, संकलिता श्लो-
कानां संख्या च नवतिः । चतुर्थे फलोत्सवेऽविद्यालेशतो जीवन्मुक्तिरित्यादयोऽ-
नेके वादा तिवरीताः, श्लोकाश्च चतुस्त्रिंशत् । पूर्वार्धोत्तरार्धगतश्लोकानां संकल-
नेनाष्टशती संख्या संपद्यते ।

एवं ग्रन्थस्वरूपे श्रुते को वाऽस्य ग्रन्थस्य प्रणेता कं वा देशं वंश वा स्वजनुषाऽलमकार्षीदित्यादिजिज्ञासा साहजिकतयैव प्रादुर्भवति । तदर्थं प्रयत्नमानोऽहं ग्रन्थल्लेखादेव यावदलप्सि तावल्लिखामि—गोदावरीतीरविराजमाननाशिकपञ्चवटीक्षेत्रनिवासिनो मोडकोपाभिधश्रीमदच्युतरायाः पण्डितवर्या अस्य ग्रन्थस्य प्रणेताः । श्लोकात्मकस्यास्य ग्रन्थस्य पठितृणामनायासेनार्थबोधो भवत्विति लोकानुजिघृक्षया स्वयमेवैते पण्डितवर्याः स्वग्रन्थोपरि अद्वैतात्मप्रबोधाख्यां व्याख्यां व्यधासिषुः । पण्डितवर्याश्चेते वासिष्ठमोत्रोद्भवा हिरण्यकेशीयाश्चेत्यर्थादेवावगम्यते ।

एतेषां पण्डितमूर्धन्याच्युतरायाणां हरहरिचतुराननावतारीभूतं गुरुत्रयमासीदिति तदीयलेखादवगम्यते । स च लेखो यथा—श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीमदद्वैतसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतपादपद्म—श्रीमत्स्वरूपानन्दाख्याच्युताश्रमपादसरोज—श्रीमत्पद्माक्षप्रमाणक्षीरार्णवविहरणश्रीमदद्वैतविद्येन्द्रारमणश्रीमत्पञ्चपनामकजनस्थानक्षेत्रगोदावरीतीरवसतिश्रीमन्नारायणशास्त्रिहरहरिचतुराननावतारीभूतसद्गुरुत्रयशिष्येणाच्युतशर्मणा विद्यार्थिनेत्यादिः । तत्र साठे इत्युपनामकनारायणशास्त्रिणां चतुराननावतारित्वेन रूपणाच्चतुःशास्त्राध्यापकत्वं सूचितम् । तथा चैते श्रीमन्नारायणशास्त्रिणोऽच्युतरायपण्डितानां चतुःशास्त्राध्यापकाः साक्षाद्गुरवः । हर्यवतारित्वेनोक्ताः स्वरूपानन्दाख्याच्युताश्रमाः पण्डितरायाणां परमगुरवः । हरावतारित्वेनोक्तास्तु सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्यः परात्परगुरव इत्यनुमीयते । एतद्गुरुत्रयमध्ये परात्परगुरवः परमगुरवश्चेत्येतौ द्वौ ५५ हातसंन्वासदीक्षावित्यवगम्यते । व्यावहारिकनामोपनामोल्लेखाभावपुरःसरं सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीत्यादिचतुर्थाश्रमीयनामोल्लेखकरणात् । साक्षाद्गुरवस्तु गृहस्थाश्रमिण एव, न चतुर्थाश्रमदीक्षिता इति व्यावहारिकनामोपनामोदृक्कनादवसीयते ।

एभिरच्युतरायपण्डितैः अद्वैतजलजातम्, अवैदिकधिकृतिः, अद्वैतविद्याविनोदः, एतत्प्रभृतयो बहवः स्वतन्त्रग्रन्थाः प्रणीतास्तथाऽन्यकृतग्रन्थोपरि व्याख्याश्च पुष्कला विरचिता इति श्रूयते । तत्र जीवन्मुक्तिविवेकटीका शंकरदिग्विजयकाव्यटीका पञ्चदशीटीका—‘पूर्णानन्देन्दुकौमुदी, एतद्व्याख्यात्रयं मुद्रितं प्रत्यक्षमवलोकितं च । तत्र प्राथमिकं टीकाद्वयमस्यामेवाऽऽनन्दाश्रमसंस्थायां मुद्रितम् । सांप्रतं सटीका बोधैक्यसिद्धिः, आनन्दाश्रमसंस्थायां संमुद्ध्य प्रकाश्यते । तत्र बोधैक्यसिद्धेः सटीकायाः पूर्वार्धः शाके १७५५ मिते विजयनाम्नि संवत्सरे वैशाखशुक्लदशम्यां मध्यानकाले समाप्तोऽभूदिति ‘शाके बाणे

पुवाजी (१७५५) न्दुमितविजयनाम्न्यब्द एवं प्रयत्नाद्वैशाखीयाद्यपक्षस्थित-
 शशिदशमीद्विव्यमध्याह्नकाले, इति पूर्वाधिटीकासमाप्त्यवसरे ग्रन्थकृतैवोक्तत्वा-
 दवगम्यते । उत्तरार्धस्तु श. १७५६ मिते वत्सरे समापित इति तेनैव तत्रैवो-
 क्तम् । तद्यथा—शाके षट्पञ्चसप्तैक (१७५६) मितजयसमाख्येऽब्द एवाऽऽ-
 द्यमासे शुक्लद्वादश्याहर्षत्यहनि रविगुरुप्रोदयत्कव्युपेते । आद्ये लग्ने तृतीये तमसि
 शुचिरुचौ पञ्चमेऽर्के च षष्ठे भौमेऽप्येकादशेऽभूदिद्यमतिशुभगा साधुबोधैक्य-
 सिद्धिः । इति । तथा च सप्तदशोत्तरशताद्वत्सरेभ्यः प्रागयं ग्रन्थो निरमाद्यच्यु-
 तरायपण्डितैरिति फलति । अच्युतरायाणां समाधिकालः श. १७६१ संव-
 त्सरे शुचौ मास इति तद्वंशीयेभ्यः श्रुतमिति पञ्चदशीटीकायाः पूर्णानन्देन्दु-
 कौमुद्याः प्रस्तावनायां प्रस्तावनालोखित्रोक्तं, तादृशार्थकमेकं त्रुटितं पद्यमपि
 तत्रोद्धृतं, तद्यथा—शाके चन्द्रसर्षिभू (१७६१) परिमिते साषाढशुक्ले शुभे
 तारानायकवासरे शिवतिथौ सूर्ये स्वमध्यस्थिते । श्रीमत्तच्चिदनन्तानित्याविमला-
 नन्दप्रकात्मकः प्रत्यग्रत्नसरस्वती स्वमगमद्रूपं ग.....इति । एतेनाच्युतरायै-
 रपि चतुर्थाश्रमदीक्षा गृहीताऽऽसीदिति स्पष्टमेव सिध्यति । तत्र कियद्वायने
 वयसि वर्तमानस्तैः संन्यासदीक्षाऽङ्गीकृतेति जिज्ञासायां बोधैक्यसिद्धिग्रन्थस-
 माप्तिकालः श. १७५६ मित इति तैरेवोद्धोषितः । तत्र च मोडकोपनाम्नाऽ-
 च्युतरायाणां विद्यार्थिनेत्येवं गृहस्थाश्रमयिनामोपनामोद्धूनाञ्च तदानीं भगव-
 लिङ्गधारणदीक्षाऽऽसीदिति निःसंदिग्धमनुमीयते । अर्थात्तदूर्ध्वं श. १७५६
 वैशाखमारभ्य श. १७६१ ज्येष्ठपर्यन्ते तन्मध्यवर्तिन्यां पञ्चाब्द्यां यस्मिन्कस्मि-
 नपि वत्सरेऽच्युतरायैः संन्यासदीक्षा परिगृहीतेति स्थूलमानतः सिध्यतीति युक्त-
 भुत्पश्यामः । तदेवं महाविदुषा निर्मितस्यात एव प्रौढतामापन्नस्यास्य ग्रन्थस्य
 संशोधने प्रवृत्तस्य मम पदे पदे स्वलनानि संजातान्येवेति निश्चितम् । अथापि
 व्याख्यानभिर्विद्वद्भिस्तानि क्षन्तव्यानि—‘गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः
 हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः’ इति न्यायादिति प्रार्थयते—
 आनन्दाश्रमस्थः प्रधानपण्डितः—मारुलकरोपाह्वः शंकरशास्त्री—भारद्वाजः ।
 मि. ज्ये. श. १० शुक्रवासरः श. १८७३ ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

स्वकृताद्वैतात्मप्रबोधाख्यन्याख्यासंवालिता

मोडकोषाहश्रीमदच्युतरायप्रणीता

बोधैक्यसिद्धिः ।

(तत्र पूर्वार्धे प्रथमः परिच्छेदः) ।

सत्यचिदानन्दाय द्वैतासितिभावभासशून्याय ।

ब्रह्मात्मानन्ताय श्रीमदध्ववीरगुरुरूपदाय नमः ॥ १ ॥

कन्वा बोधैक्यसिद्धिः समभवदतुल्यारत्नप्रभूषा

श्रुत्वन्तेक्षाभिरामाऽनुपमरसवती कान्तमन्वेषयन्ती ।

अद्वैतात्मप्रबोधं वरमिममधुना चारु वने प्रमोदा-

दात्मक्रीडादिलब्धे शुचिसितसुमनःखगधराऽथाऽऽलिलिङ्ग ॥ २ ॥

नमामि नारायणशास्त्रिपादयोः परागराजिं निजमार्गसूचिकाम् ।

अद्वैतशास्त्रामृतवारिधौ यथा तृप्तो मनोलिः समभूत्सदच्युतः ॥ ३ ॥

भाष्याद्वैतशास्त्रामृतनिषिमधुना श्रीगुरुणां प्रसादै-

निर्मथ्यैवाच्युतोऽयं सदमितममृतं यच्चिरादुद्धार ।

अद्वैतात्मप्रबोधात्मकमिह विनुधास्तन्निपीयातितृप्ता-

स्तुच्छी कुर्वन्तु रम्भाधररुचिरसुधामाधुरीमप्यशुद्धाम् ॥ ४ ॥

इह यद्रमणीयतामुपेयात्स गुरोरेव कृपालवो ममान्यत् ।

अमृतांशुगतं कलङ्कमार्याः किमु जल्पन्त्यमृतांशकं कदाऽपि ॥ ५ ॥

अथ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि प्रथन्ते शास्त्राणि इत्यादिमहा-
भाष्यस्मृत्यनुमितश्रुतिविहितं तप आलोचन इति धातुसूत्रसिद्धसंकोचकवैधर्मप्रयुक्ता-
द्वैतब्रह्मात्मैक्यानुसंधानमात्रपर्यवसन्नालोचनवाचकतपःपदघटिततपःस्वाध्यायेत्यादिमहा-
रामायणारम्भवाक्योच्चारकश्रीमद्ब्रह्मात्मिकादिसकलशिष्टाचारसांप्रदायिकं चिकीर्षित-
प्रकरणरचनसंभावितप्रत्युह्यभूतनिरसनयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्दूरदृष्टविनष्टेक-
फलकं स्वाद्वैतानन्दस्वयंप्रभब्रह्माचिन्मात्रानुसंधानात्मकं मङ्गलं ग्रन्थकृदाचरन्ते-
वास्यनुशास्यसंप्रदायसंमूचनार्थमर्थतोऽस्य सकलप्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकानुबन्धवत्तुष्ट-
यवैशिष्ट्यध्वननार्थं ग्रन्थमानरचनायाः सार्वशिकमालिनीत्वं द्योतयितुं तदभिध्वजैव
तद्ग्रन्थादावपि संग्रथनाति-

जडेत्यादि.....॥ १ ॥

तत्र किमपि वस्तु जयति इत्येवान्वयः । किमपि निरुपमम् । तेन सादृश्योप-

क्षितभाबद्धमेवैधुयै तत्र ध्येयते । तर्हि किं मयाऽद्याऽऽकाशकवलनलक्षणो निरुपमः
स्वप्नो दृष्टस्तथा निरुपमोऽयमैन्द्रजालिकस्वप्नासादिनगरणलक्षणो व्यापार इत्यादि-
व्यवहारादुगौणमेव तत्प्रकृतेऽपि निरुपमत्वादिकमिति प्रत्याह—वस्तिवति । अबाधितं
पारमार्थिकसत्यमिति यावत् । एतेन व्यावहारिकसत्यस्याऽऽकाशादेः प्रातिभासिकसत्यस्य
शुक्तिरजतादेश्व्युदासः सूचितः । अत एव जयति संपूर्णं स्वरोपितत्वेन बाधितं दृश्यं
मिति त्रैकालिकास्पर्शित्वलक्षणेन सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । एतेनेह यद्योत्तरमुनिप्रामाण्य-
परिभाषेष्टवार्तिककृत्संमताभासवाद एव बक्ष्यमाणाखिलाद्वैतमतप्राक्रियान्तर्भवनार्हत्वेन
सकलैकस्वैकमत्यघटनपाटवादभीष्टतम इति स्पष्टीकृतः । तेन त्वत्तोऽहं सर्वात्मनाऽ-
पकृष्ट इति कार्थिकादिक्रियाव्यङ्ग्यं निरतिशयप्रह्वीभावरूपममस्क्रियात्मकसात्त्विकत-
मप्रकृतप्रकरणार्हं मङ्गलमपि । ननु सन्वट इति प्रत्यक्षेण गृहीतसत्ताकस्य घटस्य
पटादिसत्ताबाधकत्वं न कापि क्लृप्तम् । न च तत्र घटाद्युपहितसत्त्वस्य तथात्वेऽपि
निर्धर्मकस्य तस्यातथात्वादित्युचितमेवेत्तवाधध्वननमिति वाच्यम् । तादृशसत्त्वे
प्रमाणाभावात् । नापि श्रुतिस्तत्र मात्तं प्रत्यक्षोपजीविन्यास्तस्यास्तद्विरुद्धार्थबोधने
पूर्वोत्तरमीमांसकाभ्यामप्यादित्यो यूष इत्यादौ भाक्तत्वस्यैवोररीकृतत्वेन प्रकृतेऽपि
सत्यं ज्ञानमित्यादिरूपायास्तस्या भाक्तत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । सकललोकप्रत्यक्ष-
प्रतिक्षेपापेक्षया त्यजेदेकं कुलस्यार्थं इति न्यायेन बह्वनुग्रहस्य न्याय्यतयैकस्याः
श्रुतेरेवानादरार्हत्वाच्चेति चेन्न । प्रत्यक्षविरोधादेऽग्रे निरसिष्यमाणत्वेन निर्धर्मकपारमा-
र्थिकसत्यवस्तु [नि] समुदाहृतश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । प्रत्यक्षस्यापि सत्ताव्यतिरेकेण
गगनप्रसूनायमानत्वेन तदेकोपजीव्यत्वाच्चेत्याशयेन तद्विशिनष्टि—जडेत्यादिना ।
जडत्वं प्रकाशविषयत्वम् । परिमितत्वं चतुर्विधान्यतमाभावप्रतियोगित्वम् । मिथ्यात्वं
प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् । अनात्मत्वं व्यभिचारित्वम् । दुःस्वत्वं
निरुपचारितरत्यनास्पदत्वम् । एवानि पञ्च न सहत इति । तथा तेजस्तिमि-
रन्यायेन जडाद्यात्मकसकलप्रपञ्चविरुद्धमित्थर्थः । तथा चाऽऽमनन्ति तैत्तिरीयक-
थर्वणिककाण्वादयः क्रमात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आत्मा ब्रह्म । विज्ञानमा-
नन्दं ब्रह्मेति च । एवं चाद्वैतस्वप्रकाशापरिच्छिन्नाबाधितप्रत्यगानन्दैकरसं ब्रह्मै-
वाद्वैतशास्त्रवत्तत्प्रकरणस्यास्यापि विषय इति द्योसितम् । एतादृशस्य वस्तुनो यतः
प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वमत एव तत्र प्राक्प्रतिज्ञातश्रुतिमात्रप्रमाणकत्वेऽपि प्रयाजादिवदवा-
न्तरतात्पर्यविषयत्वं व्युदसितुं पुनर्विशिनष्टि—श्रुतीत्यादिद्वितीयपादेन । श्रुतिः स्त्री
वेद आम्नायस्त्रयीत्यमरान्निखिलवेदवाणीत्यर्थः । ननु श्रुतिलिङ्गादिपारदौर्बल्याधि-
करणप्रसिद्धतदेकदेशविशेषः । तथात्वे निरपेक्षो रवः श्रुतिरिति वचनलक्षितस्य

निरपेक्षानधिगताबाधितार्थबोधनधुरंधरापौरुषेयवाक्यलक्षणस्य तद्विजिज्ञासस्वेत्यादि-
रूपस्य तदेकदेशविशेषस्य संग्रहेऽपि तदन्यासंग्रहात्सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वं तत्र न
स्यादतोऽमरोक्त एव श्रुतिपदार्थः श्रैयानित्याशयः । सैव सरसयुवतिः, सत्यपि
तारुण्ये विभावादिसंयोगैकजन्यायाः प्रकृतविवक्षितशृङ्गाररसनिष्पत्तेः कादाचित्कत्वात्स-
कलसौभाग्यभूषणादेस्तन्मात्रफलकत्वाच्च सरसेति । रसेन स्वकान्तैकविषयकसं-
भोगशृङ्गाराख्येन चक्षूरागादिरूपेण विभावानुभावव्याभिचारिभावपरिपुष्टेन निरति-
शयप्रीतिलक्षणरस्याख्यस्थायिभावेन सहितेति यावत् । एतेनात्र सामान्यतः
सरसयुवतित्वस्य परकीयादिष्वपि संभवात्प्रकृते हीनोपमत्वाख्यदोषावमोषः सूचितः ।
न चात्रैतत्सूचकपदाभाव इति सांप्रतम् । ललामविशेषणीभूतस्य भेदेत्यादेरेव तथात्व-
स्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । विभावादीनां लक्षणादि तु मदीये साहित्यसार एव
सप्रपञ्चमवचेयमिहानतियोजकत्वाद्विस्तरभयाच्च नैवोच्यते । एतादृशी या युवतिर्याव-
त्स्त्रीगुणरमणीया निखिलदोषशून्या स्वतरुणी, तस्या इत्यर्थः । भेदशून्यत्वे ह्यमेव
हेतुः । यतो निरुक्तयुवतिसंबन्धि अतो भेदशून्यम् । एतादृशं । ललामम् । ललामं
लाञ्छने ध्वजे । शृङ्गे प्रधाने भूषायामिति मेदिन्याः सौभाग्यमूलीभूतं नासिकाभर-
णमङ्गलसूत्राद्याभरणमित्यर्थः । अत्र भेदेत्यादिविशेषणेनोक्ताभरणे निरुक्तयुवत्या सह
तादस्यप्रतीत्या सौभाग्यमूलीभूताभिहितभूषणैकप्राणितत्वलक्षणं तस्यां महासतीत्वं
द्योत्यते । पक्षे जीवेश्वरजगत्प्रतियोगिकपञ्चविधभेदवैधुर्यं भेदेत्यादिविशेषणेन प्रकृतव-
स्तुनि व्यज्यते । तथा ललामपदेन त्रयीसर्वस्वत्वावद्योतिना तस्यास्तावद्धर्माद्यवान्तर-
तात्पर्यसत्त्वेऽपि परमतात्पर्यमद्वैतब्रह्मण्येवेत्यावेक्षते । उक्तरूपकेण तथैवस्वारसिकप्रतीतिः ।
एतैनैतत्प्रकरणस्य विषयेण साकं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्तथाभेदशुक्तिपदध्वनितं पञ्च-
विधजीवेश्वरादिभेदध्वंसाविनाभावित्वं मूलाविद्यायाः पञ्चकोशसाक्षित्वोपलक्षितप्रत्यक्कू-
टस्थस्वप्रकाशानन्तानन्दसन्मात्रस्य त्वंपदलक्ष्यार्थस्य जगज्जन्मादिकारणत्वरूपभिन्न-
निमित्तोपादानत्वोपलक्षितोक्तरूपब्रह्मणा सह तत्पदलक्ष्यार्थभूतेन सुविचारिततत्त्वम-
स्यादिवाक्यजन्याखण्डाबाधितनिर्विकल्पकसाक्षात्कारलक्षणप्रमेयारोपितध्वस्तेरधिष्ठाना-
नतिरिक्तत्वस्य शुक्तिरूप्यादौ दृष्टत्वेन निरुक्तानन्दरूपैक्यमात्रविषयिण्या तन्मात्ररूप-
प्रध्वस्तिलक्षणं निर्वाणपदाभिधेयं कैवल्यारूपं यत्प्रयोजनं तेन सह साध्यसाधनभावश्च
संबन्धोऽपि सूचितः । यद्वा—ननु यदि स्वभावादेवोक्तवस्तु जडादिरूपद्वैतात्मकप्र-
पञ्चासहिष्णु तर्हि कथमयं प्रपञ्चः प्रतीयते सत्यपि नित्यत्वे तदानीमप्यधिष्ठानत्वो-
पलक्षिते तादृग्वस्तुनीत्याशङ्कोपशान्तये जडेत्यादियुवत्यन्तमेकमेव षष्ठ्यन्तं पदं बोध्यम् ।
तेन जडादिद्वैतासाहिष्णुः श्रुतिरेव नत्वसङ्गोदासीनं स्वप्रकाशानन्तसयतत्मानन्दरूप-

मद्वैतं ब्रह्मेत्यर्थः पर्यवस्यति । तथा च श्रुतयः—माया च तमोरूपाऽनुभूतस्तदेत-
ज्जडम् । यदल्पं तन्मर्त्यम् । चित्रमिदिरिव मिथ्यामनोरमम् । न ह्यस्ति द्वैतसिद्धि-
रात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्वदिव नाल्पे सुखमस्तीत्याद्याः । एवं च सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिप्रागुदाहृतश्रुतिष्वध्वमेवार्थः संप्रवर्तते । तथा चाऽऽहर्म-
गवद्वार्तिककारचरणाः—सत्यादिलक्ष्माज्ञानोत्थाऽसत्याद्यर्थनिषेधधीवर्त्मनैवाऽऽप्तमाप्नोति
केवलज्ञानहानत इति तैत्तिरीयवार्तिके निरुक्तश्रुतिव्याख्यानावसर एव । अस्याब-
मर्थः—सत्यादिपदानां सत्यत्वानिरुक्ततत्पदीयलक्ष्यार्थभूताद्वैतब्रह्मविषयकं यदज्ञानं तस्मा-
दुत्तिष्ठन्तीति तदुत्थाः, एतादृशा येऽसत्यादिरूपा अनृतजडपरिच्छिन्नाद्यात्मकाः
सकलदृश्यरूपविद्यातद्व्याप्यजीवेश्वरतद्भेदाविद्याचिद्योगतत्कार्याकाशावखिलप्रपञ्चलक्षणा
येऽर्था व्यावहारिकादयः पदार्थास्तेषां या निषेधविषयिणी धीर्द्वैतबाधबुद्धिसलक्षणां
यद्वैतमद्वैतात्मप्राप्तिमार्गस्तेनैव नतृपासनादिना केवलज्ञानहानतः शुद्धतत्त्वपदार्थैक्य-
मात्रविषयकमूलज्ञानमात्रोच्छेदद्वाराऽऽप्तं कण्ठचामीकरवत्प्राप्तमेवाधिकायां चामोति
प्राप्तमिव मनुत इति । शिष्टं तु पूर्वार्थं विवृतमेव । नन्वेवं यच्चखिलाभ्यायतात्पर्यपरमाव-
धिभूतं निरुक्तलक्षणमद्वैतात्मवस्तु तथा तदप्रतिबद्धाबाधितसाक्षात्कारैकाग्रताविद्यात-
दधीनद्वैतध्वंसोपलक्षितस्वस्वरूपपारमार्थिकसत्यस्वप्रकाशाखण्डानन्ताद्वैतानन्दात्मकै-
वल्यसिद्धिरपि चेत्तर्हि किमिति ब्रह्मचर्य एवाधिगतसाङ्गस्वाध्यायाध्ययनाः सर्वेऽपि
न जीवन्मुक्ताः सन्तीत्याशङ्क्याधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति नियमादव्युत्प-
न्नस्य हि बुद्धिजन्म सहसावाक्यश्रुतौ दृश्यत इति संक्षेपशारीरकोक्तेश्च तदानीं तत्त्व-
प्रमोदयसंभवेऽपि विषयवासनाप्रमाणासंभावनाप्रमेयासंभावनासाधनविपरीतभावनाफ-
लविपरीतभावनाभिधपञ्चविधवार्तमानिकादिप्रतिबन्धैर्लोकै मणिमन्त्रादिभिर्बह्विधवत्प्रति-
बद्धा सत्यसावविद्याद्विध्वंसलक्षणं कार्यं दाहदहनवत्कर्तुं नैव शक्नोतीत्यतः संत्यक्तस-
कलेष्टविषयतत्साधनत्वान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिवक्ष्यमाणसाधनचतुष्टयपरिपुष्टिविशिष्टः
परमहंसपरित्राजकशिष्ट एव तादृशश्रोत्रियब्रह्मनिष्ठमाचार्यमुपसृत्य विधिवद्वक्ष्यमाण-
चतुर्लक्षण्यभिधोत्तरमीमांसात्मकाद्वैतशास्त्रप्रस्थानत्रयादिश्रवणादिनिरस्तनिखिलप्रतिबन्धः
सलुक्ताचार्योपदिष्टस्वशाखोपनिषन्महावाक्यादेव जायमानोक्तसाक्षात्कारादेवोक्तफल-
मनुभवतीत्यभिसंधाय पुनस्तद्विशिनष्टि—विकसितेत्यादिना । सुष्टवनन्तजन्मस्वन्तर्या-
म्येकार्पणबुद्ध्या समनुष्ठितकर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिशून्ययावत्काम्यनिषिद्धवर्जनपूर्वक-
स्ववर्णाश्रमादिविहितनित्यनैमित्तिकप्रायाश्चित्ताख्यकर्मभिरभिभूतानिरुक्ततत्त्वज्ञानोदयप्रति-
बन्धीभूतसंचितदुरितमूलकसकलरजस्तमःसंस्कारं मनोऽन्तःकरणं येषां ते तथा ।
अत एव विकसिता विशिष्टाभिकारगुर्वादिलाभेन परमदृष्टाः किं प्रजया करिष्यामो
भेषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यादिश्रुतिदर्शित कावेषवर्षिहर्षद्वेषेणैव त्यक्तलोकतोकन-

कावैषणा इत्यर्थः । ते च ते चेति पुनः कर्मधारयविग्रहः । तैरुक्तलक्षणमुमुक्षुभि-
रिति यावत् । सेवितं परिशीलितं निरुक्तलक्षणगुरुपसदनपूर्वकं विधिवच्छ्रद्धादिनि-
खिलसाधनैरुक्तरूपाद्वैतशास्त्राश्रयणमननादिष्वभ्यस्तमित्यर्थः । तथा च नैवोक्तशब्दाव-
काश इत्याशयः । पक्षे धम्मिल्लसंगुफितसंकुलमल्लिकाभिः सुवासितमिति यावत् ।
अद्यपि नासाभरणादिभूषणस्यैतदसंभव एव तथाऽपि चूडामण्याख्यस्य तदौचित्यात्-
स्यापि नासाभरणादिवत् सौभाग्यसर्वस्वीभूतत्वेन सतीजीवितभूतत्वाच्छ्रुतिशिरःशब्द-
तोषनिषद्वागान्तर्गतमहावाक्यार्थभूताद्वैतब्रह्मात्मैक्योपमानार्हत्वस्य तत्रैव साकल्यपौ-
ष्कल्याच्चेत्युचितमेवेदमिति भावः । एतेनैतत्प्रकरणस्य विशिष्टाधिकार्यभिधोऽनुबन्धोऽपि
ध्वनितः । एवं चाद्वैतशास्त्रीयैकानुबन्धचतुष्टयवैशिष्ट्यात्प्रेक्षावच्छिष्टैरिदं प्रकरणमा-
दरणीयमेवेति सिद्धम् । नन्वेवं श्रुत्येकप्रतिबोधं ब्रह्मेति फलितं तत्त्वनुचितम् । गौः
शुक्लश्चलो डित्थ इति शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिरिति महाभाष्योक्तेः प्रकृते तत्प्रवृत्ति-
निमित्तजात्याद्यभावाविधिर्मके तस्मिन्सामान्यतोऽभिधेयत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकधर्मवै-
धुर्येणासंभवाच्च । न च लक्षणयैवास्तु तत्र तथात्वमिति वाच्यम् । निर्धर्मकत्वादेव
तत्र लक्ष्यतावच्छेदकधर्मस्यापि गगनप्रसूनायमानत्वाच्चेति चेद्बाढम् । इष्टापत्तेः ।
न चैवं तर्हि कथं तज्ज्ञानं तदभावे कथं तदज्ञानध्वंस इति सांप्रतम् । स्वप्रकाशत्वेन
तस्य नित्यनिरस्तावरणत्वेऽपि माणिक्यवन्मन्दान्धकारे ब्रह्मदृष्टाऽध्यस्तवह्निवदनाद्य-
ज्ञानसंभवेन तदुपस्थापकस्वभावादिभ्रमसंभवात् । प्रपञ्चितेदं स्वमदृष्टान्तेन मदीयाद्वैत-
जलजाते कल्पितासांवागेकगम्यनिर्धर्मकाद्वैतात्मकैवत्यम् । अत एव श्रूयते यतो वाचो
निवर्तन्ते । यद्वाचाऽनभ्युदितम् । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेत्यादि । श्रीमद्भगव-
त्पूज्यपादपादारविन्दपारगा अप्याहुर्दशश्लोक्यां कथं सर्ववेदान्तसिद्धं ब्रवीमीति ।
विवृतं चेदं मधुसूदनसस्वतीभिः सिद्धान्तविन्दौ । तर्ह्येतादृश आत्माऽङ्गुलिनिर्देशेन
प्रतिपाद्यतामिति नेत्याह—कथं ब्रवीमीति । किमाक्षेपे । अद्वैतत्वेन वागाच्चविषयत्वा-
दित्याशयेन पुनरपि तद्विशिनष्टि—वागवेद्यमिति । नन्वथापि सर्ववेदान्तसिद्धत्वं तत्रत्यं
कथमुपपन्न इत्याशङ्क्य पुनर्विशिनष्टि—ब्रह्मेत्यादिशेषेण । ब्रह्मेतिशब्दो बृह बृहि
वृद्धावितिस्मरणात्बृंहति त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वरूपां निरतिशयबुद्धिं प्राप्नोतीति योग-
वृत्त्याऽद्वैतवस्तुप्रतिबोधकः । प्रज्ञानं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म,
अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिष्वथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति सूत्रे निर्दोषं हि समं ब्रह्मेत्यादिस्मृ-
तिषु च प्रसिद्धस्तेन एकं केवलं लक्ष्यं लक्षितुं जहदन्तहत्स्वार्थलक्षणावृत्त्याऽऽकाशादि-

शब्दनिर्धर्मकेऽपि वस्तुनि कूपखननन्यायेन श्रौतृमनोवृत्तेर्निर्धर्मकत्वात्तदाकारतामात्रता-
संपादनाच्चद्विषयकाज्ञानमात्रविध्वंसद्वारा नित्यस्वात्मप्रकाशे तस्मिन्प्रचण्डप्रभाकरे प्रदी-
प्रप्रभाबद्वृत्त्यवच्छिन्नचिदाभासाख्यव्यावहारिकज्ञाननिष्ठप्रकाशकतापरपर्यायीभूतविष-
यितानिरूपितप्रकाश्यतापराभिधज्ञानकर्मताख्यविषयतासंपादनं विनैव प्रतिबोधयिषु-
मिव योग्यमित्यर्थः । न चैवमपि लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरा लक्षणानुपपत्तितादवस्थ-
मेवेति सांप्रतम् । निरुक्तनियमस्य सविकल्पकशब्दबोधैकविषयकत्वात् । तथा चोक्तं
सिद्धान्तविन्दौ—सविकल्पकवाक्यार्थबोधे च सविकल्पकपदार्थोपस्थितिरङ्गम् ।
प्रकृते च निर्विकल्पको वाक्यार्थबोधस्तस्यैव प्रमात्वेनाज्ञाननिवृत्तिसामर्थ्यात् । अतो
न लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरेण लक्षणानुपपत्तिरिति । ननु ब्रह्मपदे सिद्धान्ते शक्तिरेव ।
तदुक्तं संक्षेपशरीरके—

विशोद्धवस्थितिलयप्रकृतिस्वमस्व चिद्वस्तुनो यदसहायपरिग्रहस्य ।

तद्वर्णनीयमुपलक्षणमेव कस्मात्ब्रह्मेतिलक्ष्यपदव्यक्त्यविरोधहेतोरिति ।

स्वया त्वत्र लक्षणां स्वीकुर्वता कथं न तद्विरोधः साधित इति चेन्न ।
तत्तात्पर्यस्यानवबोधात् । तथा हि—तत्र तावदनादिदृश्यपञ्चकेतरदृश्यप्रतियोगिकाभिन्न-
निमित्तोपादानकारणत्वं जन्मादिसूत्रे वार्णितं ब्रह्मणस्तदस्थापरपर्यायमुपलक्षणमेव वाच्य-
मिति प्रतिज्ञाय तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां ब्रह्मेति लक्ष्यपदशक्त्यविरोधहेतोरिति तत्पूरणं
कृतमिति तु निर्विवादमेव । तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पूर्वसूत्रे विचार्यत्वेन प्रति-
ज्ञातवस्तुनः प्रकृतलक्षणलक्ष्यस्य वाचकं यद्ब्रह्मपदं तदीयया वृंहतीत्यादिव्युत्पत्त्या
पूर्वोक्ता या शक्तिनिरतिशयवृद्धयवच्छिन्नचैतन्यविषयिणी योगवृत्तिरित्येवावश्यं
व्याख्यानं वाच्यम् । अत एवोक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिरेतद्व्याख्याने यावल्लक्ष्यस्वरूपं
तद्वर्मो भूत्वा गल्लक्षयति तदेव विशेषणलक्षणम् । जगत्कारणत्वमपि यावल्लक्ष्य-
भावि चेद्ब्रह्म परिच्छिन्नं स्यादिति तत्पदशक्तिर्वक्ष्यमाणा बाध्येत तत्पारिहारावोपलक्ष-
णत्वमेवास्य युक्तम् । एवं च तल्लक्ष्यमखण्डं सिध्यतीत्याशयेनाऽऽह—ब्रह्मेतत्पुष्कहे-
त्ववतरणम् । सा च शक्तिरेव मूल एवोक्ता । ब्रह्मेति लक्ष्यविषयं च पदं समर्थं
भूमानमेव वदितुं ननु मर्त्यमरूपमिति । एवं च निरुक्तकारणत्वरूपोपलक्षणलक्ष्यमेव
न तु तद्विशेष्यं ब्रह्मपदशक्त्यं परिच्छिन्नत्वावच्छेत्तथा तथा निरतिशयमहत्त्वावच्छिन्नचैत-
न्यत्वलक्षणब्रह्मपदशक्त्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तस्मिन् सधर्मकत्वेन मोक्षहेतुशुद्धाद्वै-
तात्मैक्यप्रमाप्रयोजकविचारविषयकत्वानुपपत्तेर्निर्धर्मकत्वार्थं ब्रह्मपदलक्ष्यत्वमेवावश्यं
वक्तव्यमिति । न चतृथं कल्पने तत्स्वरसम्भङ्गः । तत्रैवोत्तरग्रन्थस्येत्यमेव तात्प-
र्यात् । तत्राथा—आद्ये सूत्रे त्वंपदस्योदितत्वाद्वृत्तेरस्मिस्तत्पदस्योच्यमाना ।

वृत्तिर्ज्ञेया तत्पदार्थेऽद्वितीये प्रत्यङ्मात्रे त्वंपदस्योदितैवेत्यग्रे तत्त्वमसीतिमहा-
वाक्यीयतत्पदार्थेऽद्वितीये तत्पदस्य वृत्तिरुच्यमाना ज्ञेयेति वदद्भिराचार्यैः कण्ठत-
एव ब्रह्मपदे लक्षणैवेति ज्ञापितम् । नो चेज्जन्मादिसूत्रविचारिते अतो वा इमानी-
त्यारभ्य तद्ब्रह्मेतीति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च वाक्ये ब्रह्मपदे लक्षणाभावे तत्प-
दलक्षणाद्वितीयचिन्मात्रत्वं न स्यात् । तस्मादुक्तातिरिक्तसूत्रादिषु ब्रह्मपदेऽपि लक्ष-
णैवेति दिक् । नन्वथापि परिमितासहिष्णुपदेन साकं ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतस्या-
र्थाभेदात्तथैतन्मूलीभूतानन्तपदेन सह ब्रह्मपदस्यापि पौनरुक्त्यमेवेति चेद्वादम् ।
अतद्व्यावृत्तिसाक्षाद्विषिमुखत्वलक्षणप्रकारभेदेन तत्परिहारात् । तथा चोक्तमभि-
वृत्तैः-

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विषिमुखेन च ।

वेदान्तानां प्रवृत्तिः स्याद्विधेयत्वाचार्यभाषितमिति ।

एवं वागवेद्यमिति ब्रह्मशब्दैकलक्ष्यमिति च विशेषणद्वयं भूषणपक्षेऽपि यतो
विकसितसुमनोभिः सेवितमतो विचित्रशोभेर्वहत्वाद्वागवेद्यं भगवत्या सरस्वत्याऽपि
वर्णयितुमगोचरत्वमाप्तं यतो भेदशून्यमतः प्राणाधिकप्रियत्वाद्ब्रह्मशब्दैकलक्ष्यं सर्व-
स्वत्वेन परं ब्रह्मैवमभेदमिति व्यवहारार्हमिति च योज्यम् । यद्येवमपि समासपुनरा-
त्तत्वाख्यो वाक्यदोषोऽत्र स्फुट एव । स च सोदाहरणं लक्षितोऽस्मदीयसाहित्यसारे-

समासपुनरात्तं तत्पूर्णे यद्गृह्यतेऽन्वये ।

चन्द्रार्धशेखरः शंभुर्मा पातु गिरिजाधिप इति ।

शब्दान्तरेणेति शेषः । स त्वत्र बस्तिवत्यन्तमेवान्वयस्य पूर्णत्वेऽपि तदेका-
न्वितब्रह्मपदेन गृह्यमाणवाक्यत्वात्स्पष्ट एव । न चायमपोदितत्वादनित्यदोष एव ।
तदप्युक्तं तत्रैव गुणरत्ने-

समासपुनरात्तं स्याद् गुणो वाक्यान्तरोदये ।

रामाऽपि स्यादुपादेया महागुणवती सतीति ।

स चेह नन्वथापि सर्ववेदान्तेत्यादिप्रागुक्ताकाङ्क्षापूरकत्वाद्वर्तत एवेति
वाच्यम् । तत्र सर्ववेदान्तसिद्धत्वस्य प्राक्तनश्रुतिपदेनैव संपन्नत्वात्तदी-
यशक्त्यादिवृत्तिमात्र एवाऽऽकाङ्क्षायाः सत्त्वेन वाक्यान्तरोदयस्य क्लृप्तत्वाच्च ।
तस्मात्सहृदयहृदये सोऽवश्यमिहाऽऽयास्यत्येवेति चेद्विभाव्यते तर्हस्त्वेतद्ब्रह्मेत्या-
दिपदमुभयपक्षेऽपि क्रियाविशेषणमेव । एवं च जडेत्यादिविशेषणविशिष्टं वस्तु
ब्रह्मशब्दैकलक्ष्यं यथा स्यात्तथा जयतीति योजना । तथा चाविद्यातदधीनयावद्दृश्यवा-
चरूपमुक्तेरपि ब्रह्मस्वरूपानतिरेकाद्ब्रह्मशब्दैकलक्ष्यत्वं सर्वोक्तत्वं च स्वप्रकाशाद्वैत-
प्रत्यगानन्दरूपत्वाच्चोपपद्यत एव । तदेवमत्रापि पूर्वार्धेन निरुक्तानन्दरूपस्यैव शोधि-

तत्त्वदर्शस्य तृतीयचरणेन तादृशस्य शोधितत्वंपदार्थस्य चरमचरणेन च तादृश-
स्यैव तयोरखण्डैकरसलक्षणैक्यरूपासिपदलक्ष्यस्यापि सूचनं वावच्छब्दब्रह्मरहस्यभूतम-
प्यावेदितं भवति । नन्वासिपदे लक्षणा तु न कुत्रापि श्रुतपूर्वैत्यसांप्रदायिकमेवे-
दमत्र तत्कथनमिति चेन्न । तत्राद्वितीयस्वप्रकाशनिरतिशयानन्दरूपयोजिवब्रह्मस्वरू-
पयोरैक्यमुक्तानन्दरूपं बोधयदहंब्रह्मास्मीत्यादि वेदान्तमहावाक्यं द्वितीयविवयकप्रत्यक्षा-
दिसर्वप्रमाणबाधकमिति न्यायरत्नवल्यां वदता ब्रह्मानन्दाचार्येणैक्यस्याप्युक्तानन्दरू-
पत्वोक्त्यन्यथानुपपत्त्यैव तत्र तथात्वसिद्धेः । नहि जीवब्रह्मैक्यबोधकेऽस्यादिपदे
लक्षणां विना तस्योक्तानन्दरूपत्वं सिध्यति । शक्यार्थस्तु तस्यैकसंबोध्यचेतनसं-
बन्धिवार्तमानिकसत्तैव । तस्यास्तूक्तानन्दरूपत्वाभावः सुप्रसिद्ध एव । तस्मान्नैवेदम-
सांप्रदायिकमित्यलं पल्लवितेन । अत्र श्रुतेः स्वकीययावत्स्त्रीगुणविशिष्टरमणीरूपकेण
सा यथा स्वनायकं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिण्यक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्त-
रमित्यादिश्रुत्युक्तरीत्याऽरुन्धत्यादिवद्विधिवत्स्वपाणिग्रहकर्तृत्वात्सुखयत्येवं निखिलत्र-
यीरूपा तत्त्वमस्यादिमहावाक्यरूपा वा श्रुतिरपि विधिवत्स्वैकसत्त्वेन स्वोपभोक्तारं
ब्राह्मणं करकलितामलकवदर्थपरोक्ष्येण स्वपाणिग्रहणकर्तृत्वात् सुखयिष्यत्येवेत्य-
वश्यमेवैसा सेवनीयेति संभोगशृङ्गाराभेदाद्बुभयोक्तिरूपकालंकाराभ्यां ध्वन्यते ।
इह मालिनीवृत्तम् । ननमययशुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति वृत्तरत्नाकरोक्तेः
(१९) । तदारम्भे नगणात्रो नाग आयुश्चल इति वचनादेतत्पठित्रादीनामायुर्वृद्धि-
रिति शिवम् ॥ १ ॥

एवं प्रकरणप्रतिपाद्यं द्वैतमिथ्यात्वपूर्वकमद्वैतब्रह्मात्मैक्यरूपमर्थमधिकारिसंबन्धप्र-
योजनाभिधानुबन्धान्तरैः सहितं वस्तुनिर्देशलक्षणेन मङ्गलेन ललितं मालिनीवृत्तेन
संगृह्यते-

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता बर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।’

इति श्रुतेरीश्वरगुर्वभेदभक्तेः परमपरिपाकस्यैव सकलशास्त्रार्थोपस्थितिकारणवा-
दीश्वरभेदेनैव स्वसद्गुरुं स्तुवन्क्रमात्सत्तकाण्डरामायणरहस्यं संगृह्णाति-

वाक्येऽप्याहु स्मरारेरपि धनुरतुलं येन भङ्क्त्वाऽञ्जसोढा

वेदेही भूमिपुत्री पितृवचनवशाद्दण्डकान्यः प्रतस्थे ।

हत्वा यो दूषणादीन्कपिवरमपि च प्राप्य शुद्धिं प्रियायाः

मथः प्रध्वंसितारिलमिति सह तथा तं रघून्तंसमीदे ॥ २ ॥

बाल्येऽपीति । येन बाल्येऽपि कैशोरे वयस्यपि न तु यौवने । तेन तात्कालिकसाधारणसामर्थ्यस्याप्यभावो वक्ष्यमाणाद्भुतरसकारणत्वेन व्यज्यते । तत्राप्याशु शीघ्रं न तु देवताधाराधनतत्प्रासादायत्तान्तिन्यशक्त्यवाप्त्यर्थं किञ्चित्कालविलम्बेनेत्यर्थः । एतेन विश्वामित्राज्ञाव्यवहितोत्तरक्षणजन्यत्वमपि तथाविधं ध्वन्यते । तत्रापि किं कस्याचित्सामान्यवरस्य धनुर्नेत्याह—स्मरेति । स्मरस्य स्मर्यत इति व्युत्पत्त्या स्मृतिमात्रप्रकटरूपत्वेनातिदुर्जयत्वाज्जगदेकवीरस्य मन्मथस्यापि योऽरिः स्वभाललोचनज्वलननैव भस्मीकरणाच्छत्रुः शिवस्तस्यापीत्यर्थः । अपिना वक्ष्यमाणधनुषि महत्तरसारवत्त्वं द्योत्यते । अत एवातुलं निरुपमं मेवाक्षपेक्षयाऽपि सारवत्तरमिति यावत् । एतादृशं धनुः कार्मुकम् । तत्राप्यञ्जसा साक्षादेव न तु सहायादिद्वारा । भङ्क्त्वा विखण्डय गुणमारोप्याऽऽकर्षणक्षणे प्रविभज्येत्यर्थः । अत एव वैदेही विदेहस्य निमैर्गोत्रापत्यं सीरध्वजाभिर्ध्वजनककन्येत्यर्थः । तत्किमूर्मिला नेत्याह—भूमीति । भूमेः पृथ्व्याः पुत्री सीतेति यावत् । एतावन्मात्रोक्त्यैवेष्टसिद्धावपि तत्र जडत्वापत्तिं व्युदसितुं प्राक्तनम् । एतेन तस्यामयोनिजत्वं ब्रह्मविष्णोर्लितत्वादिना जगन्मातृभूतसाक्षालक्ष्म्यवतारत्वं व्यज्यते । ऊढा विधिवदुद्वाहिता । सेति संबन्धः । एवं च बालकाण्डार्थोऽद्भुतरसश्च सूचितः । तथा यः पित्रिति । ताताज्ञाधीनत्वात् । दण्डकान्दण्डकारण्यप्रदेशान्प्रत्यपीत्यर्थः । प्रतस्थे प्रास्थितवानित्यन्वयः । तथा च तद्वचनस्य सर्वथाऽनुलङ्घनीयत्वात्सीतालक्ष्मेणाभ्यां सह यो दण्यकारण्यमपि चतुर्दशवर्षनिवसनार्थमाजगामेति भावः । तेनात्रयोध्याकाण्डार्थः करुणरसश्च व्यज्यते । एवं यः, दूषणादीन् । आदिना खरत्रिशिरःप्रभृतिजनस्थानस्थितांश्चतुर्दशसहस्रराक्षसानित्यर्थः । हत्वा तथा कपिवरमपि च बानरराजं बालिनमिति यावत् । श्रीरामम् । ईडे स्तौमीति योजना । अहमित्यार्थिकम् । तेन स्वस्मिस्तोतृत्वाभिमानाभावो व्यज्यते । अत एवोक्तमस्मदीये कृष्णलीलामृते—

न क प आकल्पमपि प्रकल्पितुं विकल्पहीनोऽल्पमपीह यद्यशः ।

क्व कल्पते तत्र तु मादृशोऽल्पकः सुनिर्विकल्पस्य गुणानुजल्पनः ॥ इति ।

एवं चोत्तरार्थेऽत्र हत्वा यो दूषणादीनिति अरण्यकाण्डार्थो वीररसश्च कपिवरमपि चेति किष्किन्धाकण्डार्थः क्रमादर्थद्वयेऽपि बीभत्सभयानकरसद्वयं च प्राप्य शुद्धिं प्रियाया इति सुन्दरकाण्डार्थो हास्यरसश्च सद्यः प्रध्वंसितारिरीति युद्धकाण्डार्थो रौद्ररसश्च लसति सह तयेति उत्तरकाण्डार्थः शृङ्गाररसश्च शेषेण भक्तिरसोऽपि द्योत्यते । तेनेह सप्तकाण्डरामायणार्थग्रथनं नवरससूचनं च सिद्धम् ।

श्रीगुरुपक्षे तु-येन वक्ष्यमाणगुणकैः श्रीगुरुणा ब्राह्म्येऽपि पूर्ववयस्यपि न तु
 बार्धक एव । वयसि गते कः कामविकार इति वचनात्तत्र तत्प्रावक्ष्याभावस्य
 स्वभावसिद्धत्वात्पुरुषार्थत्वाभावाच्च । तत्राप्याशु शीघ्रमनायासेनैव । तत्रापि
 स्मरेति । स्मर एवारित्तस्य स्मृतिमात्रजन्मनो मन्मथाख्यशत्रोरपीत्यर्थः । अत एवा-
 तुलं निरुपमं पौष्पाख्यं तमालमङ्गार्यकारसुन्दरीभूतरूपं वा धनुः शरासनमित्त्वर्थः ।
 अञ्जसा साक्षाद्भामदेवादिवत्स्वयंप्रभातात्मतत्त्वेन स्वयमेव न तु गुरुशास्त्राद्यपदि-
 ष्टविशिष्टेष्टविचारपरिपुष्टिद्वारेत्यर्थः । भङ्क्त्वा-

केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ।

दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरमिति, ॥

मेरुशृङ्गतटोऽसिगङ्गाजलरथोपमा ।

दृष्ट्वा यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥

श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः ।

श्रमिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥ इति ।

जन्मपल्लवंलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणा ॥

पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी बडिशपिण्डिकेत्यादि ।

योगवासिष्ठादिशास्त्रप्रसिद्धस्त्रीनिन्दानुसंधानेन तुच्छीकृत्येति यावत् । एतेनाङ्ग-
 नौपलक्षितयावदेहिकादीष्टविषयविषयकावश्यनश्वरत्वतार्कितदुःखैकफलकत्वमूलकसार्व-
 दिकानादरदाढ्यं ध्वन्यते । ततः किं कृतं किं जडवत्फलपर्यन्तविचारवैधुर्येण तूष्णी-
 मेवावस्थितमुत स्ववर्णाश्रमधर्मजातमनुष्ठितम् । आद्ये भोगमोक्षोभयाभावेन ब्राह्मण-
 वैफल्यापत्तिरन्त्ये दारपरिमहपूर्वकामिहोत्राख्यसकलवर्णाश्रमधर्ममूलीभूतपूर्वतन्त्रप्रसि-
 द्धप्रधानधर्मत्यागेनाप्रधानाभ्यायावर्तनाद्यनुष्ठानात्पिण्डमुत्सृज्य करं लेदीति न्याये-
 नातिमौढ्यापत्तिरिति विप्रातिपत्तिं प्रत्याह—ऊढेत्यादिना । वैदेही विगतो नष्टो
 देहस्तदुपलक्षितयावद्दृश्यप्रपञ्चो यस्मिन्स विदेहः । किंस्थितस्य मृगजलादि-
 वदधिष्ठानदृष्ट्या त्रैकालिकसत्ताविरहाद्वज्रसदृष्ट्या त्वविवेचं न कथंचन युज्यत इति
 वार्तिकोक्तेश्च कालत्रयादृष्टदृश्यः शुद्धाद्वैतचिन्मात्रः परमात्मा तस्येयं तत्प्रापक-
 त्वात्तत्संबन्धिनीति तथेत्यर्थः । एतेनाद्वैतस्वप्रकाशकैवल्यत्मानन्दरूपपरमपुमर्थ-
 मात्रसाधननिष्ठत्वैकपरायणत्वादेव नैवोक्तशङ्कावकाश इत्याशयः सूचितः । एता-
 दृशी केत्यत आह—भूमीति । पुत्री कन्या ॥ एतादृशी या भूमिः
 सा तथा । मयूरव्यंसकादिवत्समासः । तस्याऽऽकृतिगणत्वात्तेन प्रकृते वक्ष्य-

भाषाविशेषलाभाच्चेह तदाश्रयणम् । अयमभिप्रायः—

ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदाहृता ।

विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ।

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।

पदार्थाभाविनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृतेति ।

योगवासिष्ठप्रसिद्धं मोक्षसाधनीभूतं भूमिकासप्तकं तावदेकस्या एव मुमुक्षुस्तः-
करणस्थितेः स्वीक्यतेः—

अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेद्द्वौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

इत्युद्धाहपरमावधिप्राकालिकमवस्थात्रयं मुग्धामध्याप्रगल्भामवृद्धाभेदेन तदौ-
त्तरकालिकं चावस्थाचतुष्टयं प्रसिद्धमेव । लोकादाविति मिलित्वाऽवस्थासप्तकं
यथा भवति कामाख्यपुरुषार्थसाधकं तद्वच्छुभेच्छादि तुर्यगान्तोक्तावस्थासप्त-
कमिदं मोक्षाख्यविलक्षणपुरुषार्थसाधकमतो युक्तमेवेदं शुभेच्छाभिधप्रथमभूमेः कन्या-
परनामकपुत्रीतौल्यात्पुत्रीत्वमिति । ऊदा विधिवदङ्गीकृताऽऽसीदित्यन्वयः । एतासां
भूमिकानां प्रायो निगदव्याख्यातत्वमेवापि विस्तराकाङ्क्षा चेन्मत्कृतायां पूर्णानन्दे-
न्दुकौमुद्याख्यायां जीवन्मुक्तिविवेकटीकायां वासिष्ठतट्टीकादेर्व्याख्यातत्वेन दृष्ट-
व्योऽसौ । एवं च श्रीमदाचार्ये लोकसंग्रहेतराफलकनिसर्गसिद्धशुभेच्छाभिधप्रथमभू-
मिकावत्त्वं ब्रह्मचर्यचञ्चुरत्वं च सूचितम् । अथ विचारणाभिधद्वितीयभूमिकान्त्वं
व्यनक्ति—पित्रित्याद्युत्तरार्धपूर्वग्रन्थेन । यः प्रागुक्तवक्ष्यमाणगुणकः श्रीगुरुः । पित्रिति ।
पाति रक्षति मूलाज्ञानादिद्वैतभयात्स्वजन्यप्रमाद्वारेति पिता वेदस्तस्य यद्वचनमीशावा-
स्मेत्यादिकाण्वग्रन्थोपनिषद्भाष्ये संन्यासं प्रकृत्य लिखितमरण्यमियादिति च पदं
ततो न पुनरियादिति वाक्यं तस्य यो वशः श्रद्धादादर्थेन तदुक्तार्थावश्यानुष्ठेय-
त्वौत्कण्ठ्यं तस्माद्देतो रित्यर्थः । एतेन लोकदृशा वेदतदर्थज्ञानाभावेऽपि स्वभा-
वसिद्धतद्वत्त्वं तत्र ध्वन्यते । दण्डकान् दण्डकारण्यवर्तिजनस्थानादिप्रदेशान् प्रतीति
यावत् । प्रतस्थे समाजगामेति योजना । सद्यादिनिकटस्थितमलापहारिणीतीरप-
रिसरवर्त्यशोकपुराख्यस्वाविर्भावस्थानतः प्रस्थाय काशीमुद्दिश्याऽऽन्नायाद्यध्ययनार्थं
गच्छन्ननस्थान एवावस्थाय स्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानपरतया भैक्षमाचरन्साङ्गस्वशाखा-
ध्ययनं गुरुकुले लोकदृशाऽऽचचारेत्यभिप्रायः । एतेनाऽऽत्मदृशाऽस्य विचारण-
स्यद्वितीयभूमिवत्त्वं द्योत्यते । ततस्तनुमानसाद्यवशिष्टपञ्चभूमिवत्त्वं तत्र क्रमाद्द्यो-
तयति—हवित्याद्युत्तरार्धेन । यः श्रीगुरुः । दूषणादीन्द्वेषतोषादीन्मनोवर्मानित्यर्थः ।
लपलक्षणमिदं कामः संकल्पो विधिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्दीर्घा रित्येतत्सर्वं

भन एवैत्याम्नायात्कामादियावन्मनोधर्माणामपि । तेन सर्वधर्मशून्यत्वान्निर्विकल्प-
तया धर्ममात्रस्य तस्यावस्थानलक्षणः सकलसाधनशिरोमणिरसंप्रज्ञातसमाधिस्तत्र
सिद्धस्तनुमानसामिधतृतीयभूमिकाऽपि । तथा च कठाः समामनन्ति-

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणामिति ।

श्रीमद्भवद्गीतास्वप्युक्तं-

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गतेः सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्येत नाधिकं यतः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमिति ।

भगवता पतञ्जलिनाऽपि-योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । एवं तत्त्वप्रमासाधनीभूतं
ध्वणमनननिदिध्यासनात्मकं तत्र भूमिकात्रयमुक्त्वा तत्फलीभूतां सत्त्वापत्तिसंज्ञिकां
ब्रह्मविद्यात्मिकां चतुर्थीं भूमिकामपि व्यनक्ति-कपीत्यादिना । कमद्वैतात्मरूपं सुखं
पिबन्त्यावरणविक्षेपाभ्यां विनष्टमिव कुर्वन्ति ते कपयः । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवे-
शाः पञ्च क्लेशा इति पातञ्जलसूत्रात्पञ्चक्लेशस्तेषां मध्ये वरः सर्वाग्रिमकारणत्वान्मूढी-
भूतोऽत एव प्रथमनिर्दिष्टो योऽविद्याख्यः श्रेष्ठः क्लेशस्तमपि च हत्वा वामदेवादिन्यायेन
गुरुशास्त्रादिसामग्रीं विनैव स्वयमेवाऽऽविर्भूताहं ब्रह्मास्मीत्यद्वैतात्मविषयकसाक्षात्कारेण
क्षपवित्वेत्यर्थः । अथासंसक्तिनामिकां पञ्चमीं भूमिकामपि तत्राऽऽह-प्राप्येत्यादिना ।
ब्रह्मविदां हि यावद्दृश्यावभासस्य मिथ्यात्वेन मृगजलायमानत्वात्पीतिविषयीभूता
तदेतत्प्रेषः पुत्रात्प्रेयो विचात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेति श्रुतेः,

सर्वं यदर्थमिह वस्तु यदस्ति किञ्चित्पारार्थ्यमुज्जति च यन्निजसत्तयैव ।

तद्दर्शयन्ति हि सुखं सुखलक्षणज्ञास्तत्प्रत्यगात्मनि समं सुखताऽस्य तस्मात् ।

प्रेमाऽनुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः स प्रत्यगात्मनि कुमेरपि नित्यसिद्धः ।

प्रेयः श्रुतेरपि ततः सुखत्वानुमानं नैयायिकोऽपि न दृगात्मनि निहनुवीतेति ।

श्रीवत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वररश्मवचनाच्चाद्वैतात्मानुसंधानलक्षणा स्वतःसाधनपौष्ट्यवा-
स्तंभमात्मा पञ्चस्रविभिन्नमिका जीवन्मुक्तिरेव । तस्या इत्यर्थः । कुडिन् ।
संशयविपर्ययसंस्कारधरादुद्यमे नीलिमाभासवदनभासमानमलिनिम्नः सर्वदा

‘ तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योऽन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्मुखाः ॥

इत्यभिप्रायः कोक्ततत्त्वज्ञानाभ्यासात् ।

न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति ब्रह्मैवास्ति निरामयम् ।

नैक्यमस्ति न च द्वित्वं संनिदेव विजृम्भते ॥

एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश एव च ।

इत्युक्तरूपमनोनाशेन ध्वंसेऽपि स्वतोदृश्यसत्यत्वादिसंस्कारोदयेनाद्वैतात्मविषयक-
संशयसंस्कारोदयस्यापि कदाचित्संभवात्स्वतो व्युत्थानवती पञ्चमी भूमिकामेव
वैमल्यावस्थामित्यर्थः । प्राप्य लब्ध्वा । अत एव तत्र षष्ठी पदार्थाभिविन्यास्यामपि
भूमिकां स्फुटयति--सद्य इत्यादिना ।

आत्माऽसङ्गस्ततोऽन्यत्स्यादिन्द्रजालमिदं जगत् ।

इत्युच्यते लयनिर्णीतेः कुतो मनसि वासना ॥

इत्युक्तीत्या तत्कालमेव । प्रध्वंसतेति । निर्मूलितत्वलक्षणेन प्रकर्षेण
ध्वंसिताः प्रणाशिता अरयः प्रपञ्चः सत्यः कार्यकारित्वात् । व्यतिरेके बन्धस्या-
पुत्रवदित्यादिपरोक्तानुमानाभासेन क्षणं व्युत्थानसंभवेऽपि स्वतःसाधनादि-
पर्ययस्य द्वैतसत्यत्वरूपस्य संस्कारा एवारिवदनेः दुःखदत्तात्वेन स तथेत्यर्थः ।
एतादृशः सन् । अथोभयव्युत्थानाभावरूपां तुर्यगारण्यां तत्र सप्तमी भूमिकामपि
प्रकटयति--लसतीत्यादिना । तथा निरुक्तजीवन्मुक्त्यारूपप्रियया सह लसति
संशयविपर्ययोभयविप्रसंस्काराणामपि प्रागुक्तब्रह्माभ्यासजन्यमनोनाशवासनाक्षययो-
प्रोक्तरूपयोः संपत्त्याऽनुदयात्स्वतः परतो वा व्युत्थानसंभवादिलसतीति भावत् ।
अत एव निखिलशुकादिजीवन्मुक्तशिरोमणितया तं प्रागुक्तगुणविसिद्धम् ।
रबूत्तंसम् ।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

अथैकमो न गृहीवाज्जमेष्टापत्नकलवयोः ॥

इति वचनात्माधपदस्थाने एतंसपदं प्रयुक्तं बोध्यम् । रजयोः सान्ध्या-
लघून्परनाणुत्त्वयोग्यताकानप्यस्मदादीन् कृपालवापाङ्गपातमात्रेणोचंसंयत्नद्वैता-
त्मप्रबोधेन श्रुतिशिरःशेखरी करोतीति तथा तं परमकरुणामुत्सर्गवं श्रीगुरु-

मित्यर्थः । इहे स्तौमीति संबन्धः । एवं चाग्रिमः सर्वोऽपीतः परं लिखन्-
मानो जन्धः श्रीमत्सद्गुरुस्तवरूप एवेति भावः । अहमिति कर्त्रध्याहारेण त्वेत-
त्कवृत्वमपि तदेकप्रसादावत्तमेव न तु मयि स्वतः किमपीति श्रोत्वते । इह वीरो-
दासकृतो नायकः । शान्त एव शृङ्गारानुप्राणितो रसः । रूपकादबोऽलंकाराः ।
रूपराभिषेकवृत्तलक्षणं तूक्तं वृत्तरत्नाकर एव—

श्रौ श्रौ यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता सगंधरा कीर्तितैयमिति ।

भूमिपुञ्जपि स्वयंवरे तथेति तत्त्वम् ॥ २ ॥

स्वयंभूश्वराभिषेकश्रीगुरोः स्तवैकरूपवक्ष्यमाणद्वैतशास्त्रीब्रह्मकरणस्य श्रुतिभारती-
जगद्भैरवात्मानुभूतिप्रसादिकसाध्यत्वाच्चितिमात्ररूपत्वेन तास्तिशोऽप्यभिन्ना एवा-
नुसंदधानोऽखिलापाविध्यनोदनं प्रार्थयते सौवर्णाङ्गीत्यादिमन्दाक्रान्तावृत्तेन—

सौवर्णाङ्गी सुधनचिकुरा प्रोद्धसल्लोचनाञ्जा

मुक्तोद्भासिश्रुतिरनुपमभ्राजदङ्गाऽन्वनङ्गा ।

दोषास्पृष्टा सगुणसुरसाऽलंकारतिश्वारुवाचिः

सौभाग्याढ्या विशदवसना भारती मां पुनातु ॥ ३ ॥

सुष्ठु 'तस्माज्ज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मा-
ज्जुहोस्मादजायत' इति श्रुतेर्बेदवर्णानामीश्वरैकाविर्भूतत्वाद्भ्रमप्रमादविप्रलिप्साभाषा-
दकवैरुषेयत्वदोषशून्या इत्यर्थः । ननु श्रुतेरपौषेयत्वे श्रुतिमेव प्रमाणयता भवता
कथं नाऽऽत्माश्रयोऽप्यनुसंहित इति चेन्न । 'सैषा त्रय्येव विद्या तपपि य एवोऽ-
न्तरादिष्वे हिरण्यवः पुरुषः' इति तैत्तिरीयकश्रुतेर्यत्प्रसादेन सूर्यस्यापि सर्वानुभवसिद्धं
स्वप्नप्रकाशकत्वरूपं स्वयंप्रकाशत्वं सूर्यमण्डलवर्तिहिरण्यपुरुषाकारायास्तस्याख-
न्नास्तत्वात्स्वप्न कैलुतिकन्यायसिद्धत्वात् । तथा चोक्तं सायणाचार्यविरचिते ऋग्वे-
दभाष्ये श्रीमाधवाचार्यैः—प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे
द्रष्टव्यानि । यथा षट्पटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचन्द्रादीनां स्वप्रका-
शत्वमविरुद्धम् । तथा मनुष्यादीनां स्वस्कन्धारोहासंभवेऽपि, अकुण्ठितशक्तेर्बेदस्ये-
तरवस्तुप्रतिषादकत्ववत्स्वप्रतिषादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदायविदोऽकुण्ठितां
क्वकिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं भवन्तं भाविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं
विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्तोत्पन्नगमयितुमितीति । एतेनानुमानादेनाऽऽगम-
ग्रामाध्यवादिनः कृणादादयस्तृणीकृता ज्ञेयाः । पदादिरूपतामासाद्य धर्मब्रह्मलक्ष-
णालौकिकार्थस्य साधनादिभावेन बोधने धुरंधरत्वाद्यावन्ति वेदाक्षराणि तावन्ति
हरिनामान्येवेत्यृग्विधानादिस्मृतिसमूलकशिष्टप्रवादाच्चातिसुन्दरा इत्यर्थः । एतादृशा
वे वर्णा अकारादयस्त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभुमते मता इति पाणिनिशिष्यो-

कैस्तन्मात्रसंख्याकास्तत्तच्छाखाप्रातिशाख्यतत्तच्छिक्षातत्तद्व्याकरणनिर्णीतोदात्ताद्यु-
 ष्कारणा अग्निमीळे ह्ये त्वेत्यादौ प्रसिद्धा अलौकिकाक्षरविशेषा इति यावत् ।
 तेषामिमानि सौवर्णानि मन्त्रब्राह्मणप्रसिद्धपदानि निरुक्तसुवर्णमयत्वात्तत्संबन्धीनि पद-
 प्रकृतिः संहितेति यास्कोक्तस्तत्कार्यभूतानि वाक्यादीनि वा तथा तान्येवाङ्गं शरीरं
 बस्याः सा तथा । यावन्नवी रूपेत्यर्थः । ननु निरतिशयापावित्र्यनिरसनलक्षणं हि
 पवनं विना ज्ञानध्वंसनं नैव घटते । तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्व-
 तरोऽथ विद्वान् । अस्माश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टमिति श्रुत्वा
 पवित्राणां पवित्रं य इति स्मृत्या चाद्वैतात्मतत्त्वस्यैव निरुपमपावित्र्योक्तेरविवादेरेव
 सर्वापावित्र्यनिदानत्वाच्च । तस्मात्कथं वेदमात्रस्याप्रतिबद्धापरोक्षोक्तविषयकप्रबोधम-
 न्तराऽद्धा तत्साधकत्वमित्याशङ्क्य पुनस्तां विशिनष्टि—सुधनेति । स यथा सैन्ध-
 वधनोऽनन्तरोऽबाह्वः कृत्स्नो रसधन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्वः कृत्स्नः
 प्रज्ञानधन एवेति श्रुतेः सुतरां चिन्मात्रतामन्तराऽन्यत्रोक्तधनत्वासंभवात्सुधनज्ञाब्दि-
 तोऽत्राद्वैतात्मैव संपूर्णसौभाग्यनिदानत्वादुपनिषदाख्यतच्छिरोरुहत्वात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं
 नित्यमिति श्रुतेरतिसूक्ष्मत्वाच्च चिकुराः कुन्तला यस्याः सा तथेत्यर्थः । एतेन
 सर्वेऽपि भेदवादिनः प्रत्युक्ताः । प्रमाणाधीनत्वाद्वस्तुसिद्धेः प्रमाणानां च त्रत्यक्षा-
 दीनां सर्वेषामपि मध्ये श्रुतेरेव प्रबलत्वस्यालौकिकार्थावच्छेदेनावश्यंवाच्यत्वात्तदनुरो-
 धेनैव तदर्थोपत्तेरनुमानस्य च तत्रात्वादन्यथात्ववैदिकत्वापत्तेः शुष्कतर्कचूर्णीकरणस्य
 तु पूर्वाचार्यैस्तत्र तत्र शतशः संपादितत्वान्मयाऽप्यग्रेऽत्र दिङ्मात्रं संसाधयितव्यत्वाच्च ।
 नन्वथापि किं तत्पाठमात्रेण तत्प्रतिपादितार्थसिद्धिः संपश्यत इत्याकाङ्क्षायां पुनस्तां
 विशिनष्टि—प्रोल्लसदिति । त्रैकालिकाव्यतिरेकलक्षणेन प्रकर्षेण उल्लसति प्रकाशत
 इति प्रोल्लसत् । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । तमेव
 भान्तमनुभाति सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः स्वप्रकाशतया सर्वदा भासमानं ब्रह्मेत्यर्थः ।
 तत्र लोचनाब्जे तदाकारान्तःकरणवृत्तिमात्रेणैव तद्विषयकाज्ञाननिवृत्तेरालोचनज्ञ-
 किशालिनी परोक्षापरोक्षज्ञानरूपे ईक्षणनीलोत्पले यस्याः सा तथा । स्वप्रका-
 शाद्वैतब्रह्ममात्रविषयकानाबविद्याऽसभानदावरणद्वयैकनिवर्तकपरोक्षापरोक्षेक्षणेन्दीवरेति
 यावत् । एवं च तत्र ज्ञानविषयताऽप्यपास्ता । तथा चोक्तमद्वैतरक्षणे श्रीमधुसू-
 दनसरस्वतीभिः—श्रोतव्य इत्यादिरपि श्रुतिरस्तीति चेन्न । तदाकारान्तःकर-
 णवृत्तुत्पत्तिमात्रफलकत्वात्तस्याः । न तु तावता ज्ञानविषयता समायाति । ज्ञानं हि
 वृत्तिस्तदभिन्त्यक्तं चैतन्यं वा । तत्रान्ये भेदघटिता विषयता कथमभेदे स्यात् ।
 भावेऽपि वृत्तेरेवानिर्वचनीयाया अनिर्वचनीयतदाकारत्वं नाम धर्मो न त्वतिरिक्ता
 विषयताऽस्तीत्युक्तम् । समानसत्ताकयोरेव हि संबन्धो न तु सत्यानृतयोरिति ।

निस्तस्तु मुक्तिर्मात्रं क्रियास्वाभां मदीयतद्व्याख्यायामेवानुसंधेयः । अत्रात्रादेत-
सर्वका षट्पदषट्संज्ञानन्दजनकत्वं निरुक्तज्ञानद्वये चोच्यते । नन्वेवं यदि
वेदवैमर्षं सर्वत्रासात्क्रियाभावाः सर्वेऽपि विनैव नित्यानित्यवस्तुविनैवादिसक-
साधनसामग्री किमिति न मुच्यन्ते । न चाद्वैतात्मसाक्षात्काराबुद्ध्यादेवेति वाच्यम् ।
न्युपपन्नस्य हि बुद्धिजन्म स्पष्टसा वाक्यश्रुतौ दृश्यत इति संशेषशरीरकवचना-
द्व्याकरणावच्छाद्यमनेन पदतदर्शज नसत्त्वे वाक्यार्थबुद्धौ विवक्ष्यासंभवात् । नापि
विषयवासनादिप्रतिबन्धेन तदनुदय एव देवात्तदुदयेऽपि तत्फलविद्याध्वंसाद्यनुब-
ध्न । अत एवाऽऽह भगवान् पराशरः—

ज्ञानाभिरपि संजातः सुदीप्तः सुदोऽपि न ।

प्रदग्धं तैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु किञ्चिन्नमः ॥

इति सांबतम् । तान्दोषसप्तमाध्यायप्रसिद्धे चारुदे सनत्कुमारोपदेशात्प्राक्तक-
निरुक्तसाधनसत्त्वेऽपि तत्तर्कितविषयवशासनादिप्रतिबन्धन्युदाससंभवेऽपि तत्त्वप्रसोदयाद-
र्शनदिति चेन्न । आचार्यशान्पुरो वेदेति, न नरेणावरेण प्रोक्त एव सुविधेयो बहुभा-
चिरूपमान इति तद्विवानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणि । श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति च
भूतेस्तस्य बोधस्याधिकारिण्यपि ब्रह्मनिष्ठाचार्यचरणप्रसादैकलभ्यत्वादित्यभिप्रेत्य पुनर्वि-
शिनष्टि मुक्तेति । भासोऽत्रोपक्रमादिभिः षट्भिस्तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गैरनुगृहीतवान्बोध-
प्रमाविशेष एव । तस्योत्कर्षस्तु यावत्प्रमाणान्तरविरोधवारणपूर्वकत्वमेव । तथा चोद्भासो
ब्रह्माधितस्तात्पर्यावधारणानुगृहीतो वाक्यार्थबोधः सोऽस्त्यस्याः सोद्भासिनी । मुक्तैः
श्रीमद्भगवत्पूज्यपादपादारविन्दप्रभृतिभिरद्वैतशास्त्रप्रतिष्ठापकैर्ब्रह्मनिष्ठवरिष्ठैरेव उद्भा-
सिनी निरुक्तार्थबोधशालिनी श्रुतिस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यरूपा निरपेक्षानन्दपद-
तिर्यस्याः सा तथा । निरुक्तजीवन्मुक्तगुरुवरैकनिर्णययथार्थनिजपरममहावाक्यार्थ-
बोधजननसमर्थत्वर्थः । एवं च यावद्देहादिविदलनपूर्वकसंपूर्णब्रह्मस्वरस्यार्थावबो-
धं निरुक्ताचार्यवर्यचरणाराधितद्वंद्वं विना नैव कालत्रयेऽपि भवतीति भावः । तथा
चोक्तं संशेषशरीरके—

भक्तारभासाच्च यमेव नित्या सरस्वती बार्धसमन्विताऽऽसीत् ।

निरस्तदुस्तर्कफलरूपं नमामि तं शंकरमर्चिताम्भिम ॥ इति ।

ननु श्रीमद्भाष्यकारादीनामीश्वरावतारत्वेन सर्वज्ञत्वादिदं निरुक्तमपीत्यार-
म्भाद्वैतात्म्येतिमात्रैक्यपरतयाऽस्तु नाम निर्णायकत्वमपि कथमिदानींतनैर्युक्तम् ।

शरणीकरणीयेषु ब्रह्मविच्छिरोमणिषु तत्स्यादिति चेन्न । तदज्ञोपाङ्गपारंगतत्त्वपूर्व-
कतद्वृत्तायाः प्रकृतोपसत्तिविधायकभूतौ श्रोत्रियशब्दविधक्षितायाः केषुचिदद्यतनेष्वपि
ब्रह्मनिष्ठेषु योगाभ्यासादितपसा जन्मान्तरीयविलक्षणपुण्यपुञ्जाजितभगवत्प्रसादेनाभ्या-
सादिना लोकोत्तरबुद्धिमत्त्वेन वा संभवात् । अपातिवद्बुद्धात्मसाक्षात्कारपूर्वकस्य
तानन्मात्रस्यापि सार्वज्ञ्यस्य यथोक्ताधिकारिसंशयादिध्वंसौपयिकत्वाच्चेत्यभिसंधाय पुन-
र्विशिनष्टि-अनुपमेत्यादिपूर्वार्धशेषेण । अनुपमं भाष्यादिद्वारा निर्विचिकित्सार्थपर्य-
वसायित्वान्निरतिशयं आजन्ति शोभमानानि स्वाङ्गिमाहात्म्यासादकत्वेनातिरमणी-
यानीत्यर्थः । एतेनान्युत्पन्नाधीतशिक्षादिव्युदासः । एतादृशानि यान्यङ्गानि । द्वे
विधे वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
ज्योतिषमितीति श्रुतेः ।

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति ।

स्मृतेश्च शिक्षाद्यानि । तेषां वेदावयवत्वेन तत्रापि कण्ठत एव प्रसिद्धत्वात् । उप-
लक्षणमिदमुदाहृतस्मृतिप्रसिद्धपुराणाद्युपाङ्गानामपि । तथा चाष्टादशमहापुराणतावन्मा-
त्रोपपुराणसमुच्चयः । तन्नामप्रपञ्चस्तु सूतसंहितादौ द्रष्टव्यः । न्यायः प्रमाणप्रमेयेत्या-
दिभगवद्भौतमप्रणीता पञ्चाध्यायी न्यायशास्त्रम् । अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्या-
दिकणादप्रणीता दशाध्यायी तर्कशास्त्रं च । मीमांसाशब्देनापि पूर्वोत्तरपूर्वपदमथातो
धर्मजिज्ञासेत्यादिद्वादशलक्षणीसंज्ञकमथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिचतुर्लक्षणीसंज्ञकं तद्वृत्त्य-
मेव । धर्मशास्त्रं मन्वादिनिखिलस्मृतिसंघः । सांख्ययोगशास्त्रयोस्तु धर्मशास्त्र एवान्तर्भावः ।
रामायणाभिधादिकान्यमहाभारतादीतिहासयोरपि च । एवं च यदुक्तमनुपमेत्यादि-
शिक्षाद्यङ्गविशेषणं तदत्रोपाङ्गचतुष्टयेऽपि द्रष्टव्यम् । तेनाद्वैतात्मैक्यबोधोदयसामग्री
समग्राऽपि सिध्यति । अत एव तानि निरुक्तविशेषणविशिष्टाङ्गोपाङ्गान्यनु पश्चादनङ्गो
न विद्यतेऽङ्गं शरीरं तदुपलक्षितं यावदद्वैतं यस्मिन्तस तथा । अद्वैतचिन्मात्रप्रत्यगैक
रसविषयकसाक्षात्कार एव लक्षणया यस्याः सकाशात्सा तथेति यावत् । एवं निरु-
क्तचतुर्दशविद्यानामप्यद्वैतब्रह्मपरत्वप्रपञ्चस्तु श्रीमहिम्नः स्तवव्याख्याने श्रीमधुसूदन-
सरस्वतीभिस्त्रयी सांख्यं योग इत्यादिश्लोकोपरि प्रकटित एवेतीहोपरम्यते । अथ
कथमेवं यद्युक्ताङ्गाद्युपबृंहिता त्रय्येव चेदुक्तद्वैतात्मप्रबोधं प्रसूते तर्हि श्रीमच्छंकरभ-
गवत्पादपादारविन्दपरागतः प्राक्तनैर्भर्तृप्रपञ्चभट्टभास्करादिभिर्वेदव्याख्यातृभिः स न

संपादितं इति । सत्यम् । तेषामनीश्वरत्वात्तन्मन्त्रा ह्येतस्य महतोऽलौकिकस्यास्य महती
भूतस्य निःश्वसितमेतद्यह्नवेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुतिसिद्धानायासस्वोत्पत्तिकस्य शब्द-
ब्रह्मणस्तात्पर्यं निर्णेतुमशक्यत्वाच्च । अत एव तद्व्याख्याने न त्रयी सदोषैव प्रत्युता-
भूतेषां जीवकोटिनिविष्टत्वेऽप्यब्रह्मनिष्ठत्वात् । श्रीमद्भाष्यकारैस्तु तदादियावद्भेदम-
तानि संदूष्यैव भगवत्याख्याः शुद्धाद्वैतचिन्मात्रैकरस्यमेव परमतात्पर्यतः सुनिरणा-
यीति तत्सरण्यैवासौ भेदवादिकृतान्यथाव्याख्यानलक्षणसमारोपितदोषप्रमोषेण प्रकट-
निजनैसार्गिकनिर्दोषरूपाऽऽसैत्यभिसंधाय पुनरपि तां विशिनष्टि—दोषेति । अत
एवानुपदोदाहृतसंक्षेपशारीरकश्लोके निरस्तेत्यादितृतीयपादोक्तिस्तथा । ननु भवत्वेवं
मनुष्याणां भेदवाद एवामिनिवेशस्तथर्षाणामपि केषांचित्केवलतार्किकाणां तथात्व-
मथापि वेदतात्पर्यनिर्णेतुर्महर्षेर्जामिनेः कथं मन्त्रमध्येव देवतेति कर्मैव फलदातृ प्रपञ्चः
सत्यो विग्रहवती देवता नैव तथेश्वरश्चापीति चेन्न । तस्याप्युत्तरकाण्डांशेऽनभिज्ञत्वेन
तथात्वानपायादित्याकृतेन पुनरपि विशिनष्टि—सगुणेत्यादिना । गुणैः सत्त्वादिभिः
सहितः । प्रकटितविष्णुविधिविरूपाक्षाभिधतत्तद्गुणमूर्तिर्लीलाविग्रहः परमेश्वरस्तथा
सुराः शचीपतिप्रभृतयो विग्रहवन्तो देवताविशेषाश्च तैः सालंक्रुतिस्तत्प्रतिपादनेन
सुभूषितेत्यर्थः । एतेन देवताधिकरणन्यायः समनुगृहीतो भवति । अथैवमपि किमे-
तज्जघन्यवृत्त्या नेति वदन्पुनरपि विशिनष्टि—चार्विति । चारु तात्पर्यानुगृहीतत्वे-
नातिसुन्दरी वृत्तिः शक्तिलक्षणादिवृत्तिर्यस्याः सा तथेत्यर्थः । एवं च सगुणब्रह्म-
प्रतिपादनादौ शक्तिर्निर्गुणतत्प्रतिपादनादौ लक्षणादिष्वेति द्योत्यते । अत एव सौभा-
ग्येति । संपूर्णैश्वर्यवतीति यावत् । नहि व्यवहारतः सगुणस्य परमार्थतो निर्गुणस्ये-
श्वरस्यापि प्रतिपादनं विनैश्वर्यं शक्यते । अथैवमपीयं त्रयी ब्रह्मादिगुरूपदिष्टाऽपि
विरोचनादिषु कुतो न सफलेत्यत आह—विशदेति । निर्मलनिश्चलादर्शस्यैव
प्रतिबिम्बप्रकाशकत्ववद्विशुद्धसुनिरुद्धाप्रतिबद्धबुद्धिष्वेव विशदशब्दितयावन्मलविक-
लेष्वधिकारिषु वसनं स्वार्थावबोधद्वारकमवस्थानं यस्याः सा तथेत्यर्थः । एवं च
विरोचनादेर्यथोक्तगुरुशास्त्रलाभेऽप्युक्ताधिकारवैधुर्यादेव फलानुत्पाद इति नैव
त्रय्यामपराधगन्धोऽपीति तत्त्वम् । नहि जगन्मण्डलव्यापिप्रकाशचण्डमपि मार्तण्ड-
मण्डलमनवलोकयन्नुलूको दिवान्धतामेवाधिगच्छतीत्यत्र वासरोऽपराध्यति । तस्मादे-
तादृश्यनन्तकल्याणगुणरमणीया भगवती भारती सुप्रसिद्धसमुदाहृतश्रुतेः परमे-
श्वरजन्याऽपि धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुत्या वाचा विरूपनित्ययेति—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति च श्रुतिस्मृतिसिद्धस्य नित्यत्वस्य प्रवाहानादिनिबन्धनेन व्यवस्थापनादयो-
रूपिणी भगवद्वाणी चिकीर्षितप्रकृताद्वैतशास्त्रप्रकरणविरचनपरायणं मामच्युतशर्मणं
कंचिच्चिदाभासं पुनातु यावत्तत्सिद्धिप्रसिद्ध्यादिप्रतिबन्धकदुरितदूरीकरणेन पवित्री-
करोत्विति सरल एव संबन्धः । तथा च वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति नावेद-
विन्मनुते तं बृहन्तमिति च श्रुतेर्वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृते-
रपि स एव सर्वैः सर्वेष्टसिद्धिविघटकदुरदृष्टपिष्टीकरणार्थं सर्वथा प्रत्यहं प्रार्थनीय
इत्याशयः । एवं वेदावच्छिन्नं चैतन्यं संप्रार्थ्य ग्रन्थसंग्रथनसुप्रथिततत्कथनादि-
सामर्थ्यसार्थसुसिद्ध्यर्थं धीवागाधिष्ठात्रीं भगवतीं सरस्वतीं श्लेषालंकारतस्तेनैव पथेन
संयाचते—सौवर्णाङ्गीति । अत्र पदयोजना तु प्राग्देव । तत्र देवता हीष्टकामुकैः
सुहृष्टपुष्टसकलोचितालंकाराम्बरसौन्दर्यादिगुणविशिष्टा द्व्यष्टहायनवयोवत्येव ध्येयेति
शिष्टसंप्रदायात्तथात्वाय तां दशभिर्वीशिनष्टि—सौवर्णेत्यादिभिर्विशेषणैः । तत्राऽऽदौ
ध्यातुर्बुद्धिवृत्तौ प्रत्यक्ष इव ध्येयविग्रहलावण्यादिविशिष्टवर्ण एव प्रतिभातीत्यस्याप्ती-
षद्वजःसमुपहितसात्त्विकतामेवाऽऽदौ व्यनाक्ति—सौवर्णेति । सुवर्णस्य कनकविशेषत्वेन
प्रसिद्धस्य जाम्बूनदारुयहेम्न एव विकारास्तात्त्विकान्यथाभावरूपाः परिणामा
अङ्गानि आननाद्यवयवविशेषा एव न तु शिरोरुहादि यस्याः सा तथा । निरुक्त-
काञ्चनपरिणामतापन्नवदनाद्यवयवविशेषेत्यर्थः । परममृदुत्वं कनककेतककोमलदल-
गर्भगौरवर्णरमणीयत्वं विचित्रलावण्यरूपनिरतिशयकान्तिमत्त्वं च तथा कुन्तलादीनां
नीलतरत्वेऽपि दृग्भागविशेषादीनां शुक्लतरत्वेऽपि तत्कोणादीनामरुणतरत्वेऽपि च
नैव क्षतिरिति च सूचितम् । नो चेदङ्गशब्देन शरीरग्रहे तदापत्तेर्दुर्निरासत्वात् ।
ततो हि तस्य शिरस्येव ह्रस्वप्रसरतीति तत्साद्रुण्यं सूचयति—सुघनेति । सुतरामत्यन्तं
घना निविडाश्चिकुराः केशा यस्याः सा तथा । उपलक्षणमिदं तन्नीलारालनिसर्गसु-
स्निग्धसुगन्धदीर्घत्वादेः । ततो बालपाश्यादिमौक्तिकहीरकादिरत्ननिकरललितारुणतर-
काश्मीरविशेषकविशेषभूषितामृतानिध्यर्धाभूतभालतलविलोकनोर्ध्वं भ्रूवल्लरीयुगुलपरि-
सरे संचरन्ती तद्वृत्तिलेचने एव संचिन्तयतीति तदतुलतां द्योतयति—प्रोल्लसदिति ।
प्रकर्षेण चकोरेन्दाविरमीनखञ्जनापेक्षयाऽपि वैलक्षणेन उल्लसन्ती मन्दस्मितसूचकालो-
चनविशेषेण संकुले लोचनाब्जे नयनकमले यस्याः सा तथा । सुविकसितनत्रनीलोत्प-
लेति यावत् । ततस्तस्य तदभ्यर्णवर्तिकर्णयोरेव चित्तं यातीति तदाभरणसमृद्धिं ध्वनय-
ति—मुक्तेति । मुक्ताभिः सुवर्णसूत्ररत्नताटङ्काद्यलंकारविशेषसंगुम्फितमौक्तिकवरनिकरै-
रुद्भासिन्यौ परमकान्तिमत्यौ श्रुती श्रोत्रे यस्याः सा तथा । स्थूलमुक्ताफलसंग्र-
थितमणिवरताटङ्काद्याभरणभूषितकर्णेत्यर्थः । उपलक्षणमिदं महामौक्तिकविसरपद्मराग-
वरविराजमानकाञ्चनसूत्रवत्त्वविचित्रतिलकुसुमाकारोन्नतनासिकाया अपि । अधराह-

णिमादिवर्णनं तु लेचनविशेषणीभूतप्रोल्लसत्पदसूचितमन्दस्मितेनैव ध्वनितम् । एवं च संपूर्णशरद्वोहिणीरमणसुफुल्लकाञ्चनकमलवैभवपहाविदनत्वं तस्यां व्यज्यते । अथ कण्ठादधः पादपञ्चनखान्तसर्वाङ्गसौन्दर्यं लोकोत्तरमेवेति प्रत्येकं संवर्णनामश-
 जयमेवातः सामान्यतोऽनौपम्यमेव तत्राऽऽह—अनुपमेत्यादिपूर्वार्धशेषेण । अनुपमं
 यावदुपमानहीनं यथा स्यात्तथा भ्रान्ति दीप्यमानानि यान्यङ्गानि स्कन्धादिपद-
 नखान्तावयवास्तैरनु पश्चात्—अहो किमस्याः सौन्दर्यमिदं मया पुरंदरादिसकलामर-
 सुन्दरेणापि स्थातव्यं तृणापितेनेति हियाऽवस्थितोऽत एव भग्नसौन्दर्यमवत्त्वादनङ्गः
 शररिशून्य एव मदनो यस्याः सा तथा । स्वावयवसौन्दर्यतुच्छीकृतकामैतत्पर्यः ।
 एतेन स्वध्यानधनानां स्मरबाधनं नैवेति ध्वनितम् । ननु भारती हि प्रकृता ब्राह्मी
 शक्तिरित्युक्तं सिद्धान्तविन्दौ । तथा च शिवशापवशात्तस्यापूज्यत्ववत्तच्छेत्तेरतस्या
 अपि तथात्वापत्तिरित्याशङ्क्य सरस्वतीमावाहयामीति सामान्यतो ब्राह्मणत्वावच्छेदे-
 नानुष्ठेयसंध्योपासनप्रकरण एव तैत्तिरीयश्रुतेर्मैवमिति सूचयति—दोषेति । न हि
 शशिनः कलङ्कित्वादिकमुपैति रोहिणीमपीति भर्तृनिष्ठशापसंपर्कशून्यैत्यर्थः । एतेन
 निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति स्मृतेः प्रकृतदेवताया अपि तथात्वादवश्यं ध्येयत्वं ध्वन्यते ।
 तत्र हेत्वन्तरमपि कण्ठत एवाऽऽवेदयति—सगुणेत्यादि । गुणाः प्रकृते ऐश्वर्यादयः
 प्रसिद्धाः षोढाऽनन्ता वा । सात्त्विकसात्त्विकत्वेन सुष्ठु रसः प्रकृते शान्त एव ।
 तथाऽलङ्कृतयः पूर्वोक्तेतरयावद्रमण्याभरणानि ते च स च ताश्चेति तथा । तैः
 साहिता अनन्तकल्याणगुणवती प्रशान्तपावनप्रकृतिः सर्वालंकारभूषिता चेति यावत् ।
 एतेन सात्त्विकैकाराधनीयत्वं ध्वनितम् । रसानां सात्त्विकत्वाद्युक्तिस्तु मामके साहि-
 त्यसार एव ज्ञेया । न चैवमपि भक्तमनोरथपूरकत्वे किमायातमिति वाच्यम् ।
 वक्ष्यमाणरीत्याऽनुपदमेव तत्प्रधानत्वस्य दिद्योतयिषितत्वादित्याशयेनाऽऽह—चा-
 र्वाति । चारुर्वरदाभयहस्तत्वेन भक्तकामकल्पलतायमाना वृत्तिर्वर्तनशब्दितावस्थिति-
 र्यस्याः सा तथा । आर्धमनोरथपूर्तिसूचकवरदाभयमुद्रितशयकुशेशयावस्थाने-
 त्यर्थः । एतेन सुप्रसन्नत्वं व्यज्यते । अत एव सौभाग्यसूचकमङ्गलसूत्रादिमत्त्व-
 मपि तत्राऽऽवेदयति—सौभाग्येति । तत्रापि किं रजोगुणप्रधानविधातृशक्तित्वेन
 तादृश्येव नेत्याह—विशदेति । परिहितसिताम्बरेत्यर्थः । एतादृशी भगवती सर-
 स्वतीरूपा भारतीशब्दिता अद्वैतचित्तिरेव मां पुनात्वित्वादि प्राग्वदेव । तथा चोक्त-
 लक्षणैव सरस्वती ध्येया विद्याकामैरिति भावः ।

इत्थं भगवतीं सरस्वतीं संप्रार्थ्य निरुक्तालंकारत एव पुनस्तेनैव पद्येनाद्वैता-
 त्मानुभूत्यवाञ्छितचित्तिमपि प्रकृतप्रकरणरचनलक्षणविक्षेपकालेऽपि त्वत्प्रसादेन

तत्त्वानुसंधानलक्षणजीवन्मोक्षविक्षातिमैद्यस्त्विति त्वग्रहं मिथे-बौर्णोति । सुष्ठु
हैभरसमुच्चारितत्वेनोक्तप्रवादानादित्वादिना च लोकाविवक्षाया ये वर्णास्तत्त्वमस्यादि-
महावाक्येषु तकाराद्यक्षराणि वेदप्रमाणानि तत्समुदायरूपाणि तत्त्वमस्यादीनि तत्तच्छा-
र्युपदेशश्लाघ्यानि तत्तच्छास्त्रमहावाक्यानि तैस्तदधिकार्यवच्छेदेनाङ्गमद्वैतब्रह्मात्मै-
क्यविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तयावद्दृश्यबाधकं निरुक्तैक्यमात्रविषयकचरमवृत्त्याख्यसा-
क्षात्कारलक्षणं शरीरं यस्याः सा तथा । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैककरणकशरीरेत्यर्थः ।

एतेन जीवत्वेभरत्वोपलक्षितचिन्मात्रैक्यविषयकसाक्षात्कारस्य वेदान्तविज्ञानमुनि-
श्चितार्थाः, नावेदविन्मुने तं बृहत्सामित्यात्मैक्यमव्यतिरेकश्रुतिसिद्धं निरुक्तप्रमाणेन ।
रानन्दत्वं व्यज्यते ।

ननु कदाया वृत्तेः कथं निरुक्तविशिष्टपञ्चविशैवित्वम् । न कसङ्गायाः सुष्ठु-
चितेरपि क तदिति सांप्रतश्च । इष्टापत्तेः । नाप्येवं वेदनिर्मोक्षपत्तिः । त्वं मते
तथात्वेऽपि मतान्तरे तत्सिद्धेः । न च तेषामतत्त्वावेदकत्वेनोपेक्षणीयत्वमिति वाच्यम् ।
विनिगमनाविरहादत्रापि तथात्वात् । नापि सकलप्रमाणसमूर्धन्यागमतात्पर्यनिर्णय एव
विनिगमक इति युक्तम् । उक्तानुपपत्त्यैव तस्याद्याप्यसिद्धत्वादिति चेद्बाढम् ।

केवलवृत्तेस्तदसामर्थ्येऽपि वित्प्रतिबिम्बेद्धायास्तत्सिद्धेरबाधितत्वात् । यथा केव-
लमध्याः कचिदप्यक्षराव्यञ्जकत्वेन तदज्ञानबाधकत्ववैधुर्येऽपि निर्मलपत्रविशेषेणाव-
च्छिन्नायास्तत्तल्लिप्या अक्षराकारतामस्यस्ततयैव नीतायाः प्रत्यक्षमेवाक्षराव्यञ्जकत्वेन
तदज्ञानविनाशकत्वम् । तथा केवलाया वृत्तेरुक्तैक्यलक्षणाक्षराव्यञ्जकत्वेन तदज्ञाना-
दिसमुच्छेदकत्वासंभवेऽप्यधिकारिविशेषावच्छेदेनोक्ताचार्यसमुपदिष्टनिरुक्तश्रुत्या तदा-
कारतां नीतायास्तस्यास्तत्प्रतिबिम्बग्रहाविनाभावात्तदज्ञानादिद्वैतमात्रबाधकत्वं समु-
चितमेवेत्याकूतं मनसि निधायाहऽह—सुघनेति ।

सुघनपदं तु प्रथमपक्ष एवाद्वैतात्मपरतया व्याख्यातमेव ।* तथा च सुघनं स्वप्र-
काशानन्दरूपं निरुक्तैक्यमेव चिक्वरेष्विव प्रतिबिम्बितत्वेनाग्रभागे यस्याः सा तथा ।
प्रतिबिम्बितब्रह्मात्मैक्येति यावत् । अत एव प्रोल्लसदिति । यतश्चरमवृत्तिरेवोक्तरीत्या
ब्रह्मात्मैक्यस्वप्रकाशनिरतिशयानन्दभिव्यक्तिद्वारोक्तदृश्योच्छेदिकाऽतोऽसौ प्रकर्षेणो-
क्तानन्दाश्रुतकलाकुलत्वलक्षणोत्कर्षेणोल्लसती लोकोत्तरं विकसमाने लोचनाब्जे स्वाश्र-
यशरीरिनेत्रकमले यया सा तथेति यावत् ।

तत्र हेतुः—मुक्तेति । मुक्तो जीवन्मुक्तः श्रीगुरुस्तेनोद्भासस्तत्पदार्थादिविवेको
यस्यास्तादृशी श्रुतिस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यं यस्याः सा तथा । संबन्धोऽत्र निरुक्त-
श्रुत्या सह ब्रह्मात्मैक्यप्रमितेर्जन्यजनकभाव एव । तथा च ब्रह्मनिष्ठसद्गुरुणा तत्पदा-
र्थादिविवेचनपूर्वकं समुपदिष्टतत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्येत्यर्थः । सौवर्णाङ्गीत्यत्र वाक्य-

विशेषैककरणकत्वोक्तावपि संप्रदामिकविचारपूर्वकत्वानुक्तेर्न तेन सहात्र पौनरुक्त्यम् । नापि सुधनेत्यादिप्रौढसदित्यादिभ्यां गतार्थता । अन्तःकरणस्य सत्त्वप्रधानत्वेन वृत्तिमात्रस्यापि चित्प्रतिबिम्बवैशिष्ट्यनियमात् । पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यश्रवणोत्तरं पुण्यहमिति संजातशब्दापरोक्षप्रमाविशेषेऽप्यानन्दाश्रुजनकत्वसंभवाच्च ।

ननु भवत्वेवं चरमवृत्तेः सर्वदृश्यविध्वंसकत्वमपि तस्याः कः प्रध्वंसकः किमात्माऽज्ञात्मा वा । नाऽऽद्यः । तस्यासंगतत्वात् । नान्त्यः । वृत्तीतरस्य तस्यासत्त्वात् । नापि स्वनाशत्वम् । आत्मसमवेतगुणानां बुद्ध्यादिप्रयत्नान्तानां स्वोत्तरगुणनाशत्वादिति चेन्न । सुप्त्यादिप्राकालिकबुद्ध्यादौ सुप्त्यादिनाशत्वदर्शनेन व्यभिचारादुक्तनियमासंभवात् । वक्ष्यमाणस्वाप्नप्रमावदत्रापि स्वस्वेतरदृश्यध्वंसकत्वाङ्गीकाराच्चेत्याशयेनाऽऽह—अनुपमेति ।

अनुपमं यथोक्तगुरुशिष्यसंसर्गजन्यत्वेन विलक्षणं प्राजन्ति प्रमाणाद्यसंभावनादिपूर्वोक्तप्रतिबन्धनाशनसमर्थत्वेन दीप्यमानानि यान्यङ्गानि श्रवणमनननिदिध्यासनाभिधान्तरङ्गसाधनानि तानि अनु पश्चात् श्रोतृत्वाद्यभिमानविनाशनानन्तरमित्यर्थः । उपलक्षणमिदमविद्यातदधीनयावद्दृश्यस्यापि । अनङ्गा न विद्यते अङ्गं शरीरं यस्याः सा तथा । निर्मूलितस्वस्वेतरसर्वद्वैतैत्यर्थः । तदुक्तमात्मबोधे श्रीमद्भाष्यकारपादारविन्दपरमैः—

अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासेन निर्मलम् ।

कृत्वाऽज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरैणुवत् ॥ इति ।

श्रीमद्भार्तिककारचरणैरपि—

तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो याऽहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् ।

नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम् ॥ इति ।

कल्पतरुकारैरपि—शुद्धं ब्रह्मेति विषयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिरुदयते इति । यथा हि—कर्पूरज्वाला स्वात्मानं स्वदाहं कर्पूरं च विनाशयन्त्येवोज्जृम्भते तद्वदुक्तवृत्तिरपि स्वस्वेतरोपाध्योः स्वतद्विषयदृश्ययोर्निवृत्तिध्वंसो यया तादृश्येवोदयते । प्रकाशत इत्यर्थः ।

ननु निरुक्तलक्षणमाधुनिकानां सुदुर्लभमेव तत्त्वज्ञानम् । प्रतिबन्धबाहुल्यात् । कचिदुरुशास्त्रादिलाभेन श्रवणादिसाधनैः प्रमाणासंभावनादीनां तेषामवमोषेण तदाविर्भावसंभवेऽपि भूताद्यैरन्यैस्तैः प्रतिबद्धस्य तस्याधस्तात्समुदाहृतभगवत्पराशरवचसा मोक्षदानादक्षत्वात् । भूतादयः प्रतिबन्धास्तु प्रपञ्चिताः श्रीभारतीतीर्थैर्ध्यानीदीपे सप्रमाणोदाहरणम्—

पुनः पुनर्विचारेऽपि विविधप्रतिबन्धतः ।

न वेत्ति तत्त्वमिच्छेतद्वार्तिके सम्यगीरितम् ॥

कुतस्तद्भानमिति चेत्तद्धि बन्धपरिक्षयात् ।

असावपि च भूतो वा माषी वा वर्ततेऽथवा ॥

अधीतवेदवेदार्थोऽप्यत एव न मुच्यते ।

हिरण्यनिषिद्धष्टान्तदिदमेव हि दर्शितम् ॥

अतीतेनापि महिषीस्नेहेन प्रतिबन्धतः ।

मिश्रुस्तत्त्वं न वेदेति लोके गाथा प्रगीयते ॥

अनुमृत्य गुरुःस्नेहं महिष्यां तत्त्वमुक्तवान् ।

ततो यथावद्वेदेष प्रतिबन्धस्य संक्षयात् ।

प्रतिबन्धो वर्तमानो विषयासक्तिकक्षणः ।

प्रज्ञामान्यं कुतर्कश्च विपर्ययदुराग्रहः ॥

शमाद्यैः श्रवणाद्यैश्च तत्र तत्रोचितैः क्षयम् ।

नीतेऽस्मिन्प्रतिबन्धेऽतः स्वस्य ब्रह्मत्वमश्रुते ॥

आगामी प्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरितः ।

एकेन जन्मना क्षीणौ भरतस्य त्रिजन्ममिरिति ॥

विस्तरस्तु पूर्णानन्देन्दुकौमुद्याख्यायां मदीयैतद्व्याख्यायामेवानुसंधेय इति चेत्स-
यम् । वर्तमानस्य तस्योक्तरीत्यैव निरस्तत्वाद्भूतभाविनोस्तु श्रीगुरुचरणारविन्दनखे-
प्रसादादेव प्रागुक्तत्रिभूमिकजीवन्मुक्तिफलावधिकापरोक्षनिर्विचिकित्सनिरुक्तैक्यप्र-
दोषेति । तदभावलक्षणलिङ्गाभावेन कल्पयितुमशक्यत्वाच्चेत्यभिसंधायाऽऽह-
दोषेति । दोषैर्निरुक्तनिखिलप्रतिबन्धैरस्पृष्टा श्रीगुरुप्रसादबलादकलङ्कितेत्यर्थः ।

अत एव--सगुणेति । गुणाः शमादयः सुरसः शान्तरस एव तैर्याऽलङ्कृतिर्यावद्-
दृश्यत्रिषयकालंबुद्धिस्तया सह वर्तत इति तथा । आप्रारब्धं द्वैतप्रतिभासेऽपि सर्वत्र
मिथ्यात्वदाढ्येनालंबुद्धिसहितेत्यर्थः । अत एव--चार्विति । चारुः स्ववर्णाश्रमधर्मा-
धनुसारतिवेनातिरम्यैव न तु यथेष्टचेष्टारूपा वृत्तिर्दक्षिणावर्तभ्रामितचक्रन्यायेन प्राक्त-
नसत्संस्करमूलकसत्प्रवृत्तिरेव यया सा तथेत्यर्थः । एतेन स्वैराचारवादः परास्तः ।

अत एव--सौभाग्येति । वसनान्तमप्येकमेवेदं पदम् । भगवद्विदतषोदैश्वर्यमध्ये
शोभनमैश्वर्यं हि वैराग्यमेव । तथा च स्मर्यते—

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।

निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपीति ।

तथा च सौभाग्यमत्र वैराग्यमेव । शोभतं मया वैराग्याभिधर्मैश्वर्यं यस्येति सुभ-
गस्तस्य भावः सौभाग्यमिति व्युत्पत्तेः । तेनैवाऽऽह्वेषु संपत्तिवस्तु आ समन्तादिशदं
व्यक्तं वसनं निक्षपनं यस्याः सा तथा । विरक्तवैकानुरक्तेत्यर्थः । एतादृशी
भारती भाति प्रकाशते दृश्यत्वस्या सा भा साक्षिचितिः । यद्वा भाति स्वयमेव
स्वदा प्रकाशत इति भा अद्वैतात्मचितिस्तस्यामेव रतमात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन
भास्मानन्द इति श्रुतेः । सुरतमिवैकमानुसंधानजन्यं संप्रज्ञातसमाधिसुखं यस्य
आस्तस्तस्येवं भारती । जीवन्मुक्तसंवन्धिनी निरुक्तारूपा ब्रह्मविषेत्यर्थः । मामुक्तचि-
त्तभासर । इमामिति वा छेदः । आप्राप्तव्यभवभासमानयावद्दृश्यसरणिमित्यर्थः ।

एवं च निरुक्तचिदाभासावाविलम्बितमपि संगृहीतं स्यात् । पुनारु तर्कदा तत्त्वा-
नुसंधानस्फोरणेन वास्तविकपवित्री करोत्यित्यन्वयः स्पष्ट एव । एवं प्राक्प्रतिज्ञातरी-
त्याऽर्थत्रये विवृतेऽपि मुख्येऽथ समासोक्त्यलंकारेण चतुर्थोऽपि श्रीमन्महारामायणामि-
थसंबृहद्योगवासिष्ठषट्पञ्चाशत्साहस्र्यात्मकभरतवर्षास्थितभगवद्बालमीक्ष्यभिधमहर्षिप्रणी-
तपदिकाव्यवाणीपक्षेऽपि प्रतीयत इति सोऽपि प्रकृते कविरनुहरति छायामिति
न्यायादादरणीय एवेति दिङ्मात्रेण निर्दिश्यते—सौवर्णेति । शोभनाः श्रुतिकटु-
त्वादिहीना वर्णा अकारादित्रिषष्ठ्यक्षराणि येषाम् । दुःस्पृष्टाख्यस्य लकारस्य
अङ्गादिवेदमात्रप्रसिद्धत्याजोक्तसंख्याविरोधः । तादृशां पदानां पद्यादिरूपिणो य इमे
सप्तः स्वाध्यायेत्यादयो वाक्यरूपाः समूहास्त एवाङ्गं शरीरं यस्याः सा तथा । लोको-
त्तरवर्णादिरचमारूपेत्यर्थः ।

तत्र हेतुत्वेनार्थतो महत्त्वं कथयति—सुषनेति । सुघनमद्वैतब्रह्मात्मैक्यमेव चिकु-
रेष्विव पूज्येषु योगवासिष्ठीयवैराग्यादिषट्सु प्रकरणेषु यस्याः सा तथेति यावत् ।
अत एव प्रोल्लसती आनन्दाश्रुमकरन्दविन्दुशालिनी लोचनाब्जे श्रोतृनेत्रकमले
यया सा तथा । तत्र हेतुः—मुक्तेति । मुक्तमखण्डबन्धविधुरमद्वैतं ब्रह्मैव उद्भास-
यति द्वैतमिथ्यात्वात्मैक्यपूर्वकं प्रतिपादयति तादृशी श्रुतिस्तत्त्वमस्यादिरूपा तात्पर्या-
र्थतो यत्रेति ।

भवत्वेवं योगवासिष्ठावच्छेदेनास्यां ब्रह्मकाण्डोपबृंहकत्वं तथाऽपि तत्साधनीभूतक-
र्मकाण्डं तु नैवात्र संग्रथितमित्यत आह--अनुपमेति । पूर्वरामायणावच्छेदेन नि-
सीमसूच्यमानोक्ताङ्गीभूतधर्मप्रतिपादनान्तरमेवोत्तररामायणावच्छेदेनाशरीराद्वैतब्रह्मपरे-
त्यर्थः । उत्तरार्धगतविशेषणपञ्चकं तु काव्यलक्षणसंपत्तयः । तत्रापि तृतीयपादो
निगदव्याख्यात एव । शिष्टं तद्द्वयं तु क्रमादक्षरसंहत्यादिलक्षणवैदर्भ्यादिरीतिसं-
ग्रहार्थमेव । अत्रापि इमामित्येव छेदः । तथा च चिकीर्षितत्वेन बुद्धिस्थत्वा-
त्साधिप्रत्यक्षां प्रकृतप्रकरणरचनामित्यर्थः ।

एतेन तत्तौल्यमत्र भवत्विति निरुक्तप्रार्थनीयां प्रति स्वाशयः सूच्यते । पुनातु तादृशचनप्रतिबन्धकदुरितदलनेन विमलयत्निति योजना । एवं भारतस्यैयमिति व्युत्पत्त्या महाभारतरूपभगवद्वादरायणवाणीपक्षेऽप्युद्भामित्यलं पल्लवितेन । इह भक्तिरेव शान्तव्यक्ता रसः । मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौं नतौ तादुरु चैदिति वृत्तम् ॥३॥

इत्थं श्रुत्याद्यवच्छिन्नचितीः संप्रार्थ्य त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति श्रुतेस्तद्विद्धि प्रणिपा-
तेनेति स्मृतेश्च तत्त्वविद्यायाः प्रागूर्ध्वं च श्रीगुरुवन्दनस्यैवाऽऽवश्यकत्वात्तांस्तु शास्त्र-
शिवस्मरणशुद्धजिवेश्वरैक्याप्रतिबद्धाबाधितसाक्षात्कारप्रदत्वेन त्रीनपि चित्त्वेन चर-
मगुर्वभिन्नतयैव प्रणमन्नेतत्प्रकरणस्याद्वैतशास्त्रीयत्वात्तत्प्रणेतृभगवद्वादरायणशंकरसु-
रेश्वराचार्यचरणप्रणमनमपि कान्यार्थापत्त्यलंकारेण व्यनक्ति य इत्यादिशार्दूलविक्री-
डितेन—

यो नारायणरूपतः श्रुतिसतीसीमन्तरत्नप्रभा-

विध्वस्ताखिलहृत्तमस्कमकरोन्मामात्मरत्यादिषु ।

श्रीमच्छंकरदेशिकेश्वरपुनर्नूतनावतारं परं

वन्दे श्रीरघुवीरसद्गुरुवरं तं द्वैतशून्यं शिवम् ॥ ४ ॥

तं वक्ष्यमाणगुणकम् । श्रीति । श्रीमान्सषड्गुणैश्वर्यजीवन्मुक्तवर्षत्ववान्स चासौ रघुवीरः । रलयोः सावर्ण्यात्सार्वशिकाधिकारिसंपद्वैधुर्येण लघवोऽतिफल्लगवोऽप्यस्म-
दादयो वीराः कालत्रयेऽप्यदृष्टमहामोहतत्प्रयुक्तप्रपञ्चरूपशत्रुत्वेन संभावितपराक्रमा
एव येन स तथा । यथायैतन्नामानमित्यर्थः । अत्रापि द्वितीयपद्यबोधितरीत्या नाथेति-
स्थाने वीरपदप्रयोगो ज्ञेयः । एतादृशो यः सन्कालत्रयाबाध्यः परमात्मा । ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः । गुरुषु स्यान्निषेकादिकृद्गुरुस्त्विमरोक्तेर्गृणन्ति हितमुपदिश-
न्तीति व्युत्पत्तेश्च पित्रादिषु हितोपदेष्टृषु वरस्तथा ।

श्रीरघुवीरैत्यनेन कर्मधारयविग्रहस्तु संश्रासौ गुरुवरश्चेत्येकवारं सत्पदेन सह
विधाय पुनः कार्यः । तथा च निरुक्तशर्मब्रह्मनिष्ठमखिलगुरुश्रेष्ठमित्यर्थः । इह श्रीमा-
निति मतुपो लोपेन गन्धाद्विपादिवत्समासः । अत्र श्रीपदेनाऽऽचार्येऽचिन्त्यशक्तिमत्त्वं
तत एव रघुवीरपदस्थोक्तव्युत्पत्तिसामग्रीसत्त्वं च सदिति ब्रह्मनिष्ठत्वं तत एव गुरु-
वरपदद्योतितपित्राद्यधिकादरणीयत्वं च सूचितम् । एतादृशमपि वस्तुतः । द्वैतेति ।
त्रैकालिकानवकलितदृश्येन्द्रजालमिति यावत् । अनेन द्वितीयाद्वै भयं भवतीति
श्रुतेर्निर्दुःस्वरूपत्वं व्यज्यते ।

तत्र तार्किकमतमुक्त्यापत्तिरतः शिवं स्वप्रकाशप्रत्यगानन्दं वन्दे कायिकादिरूप-
निरतिशयस्वनिकृष्टतापूर्वकपूज्यौत्कट्यव्यञ्जकत्रिविधप्रह्वीभावलक्षणवन्दतिकर्मतामिव
नयामीत्यन्वयः । अत्राहमिति कर्त्रनुक्तेस्तदध्याहारेणैव वाक्यं पूरयता तस्य सर्वा-
त्मना मिथ्यात्वमनादरादेव द्योतितम् ।

युक्तं चैतत् । निरतिशयनिकृष्टत्वस्य वन्दितुस्तदन्तराऽसिद्धेः । तथा च प्रकृते
आभासवादरीत्या बाधायां सामानाधिकरण्यं चोरः स्थाणुरेवेत्यादिवदाहत्य जहत्स्वार्था-
ल्यलक्षणयैव तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थस्याखण्डेकरस्य निरुक्तलक्षणनमस्क्रियाकाला-
वच्छेदेनाप्यनुसंधीयमानतया व्यज्यते ।

ननु भवत्वेवं सद्गुरोरद्वैतब्रह्मनिष्ठत्वादीश्वरत्वोपलक्षिताचिता सार्धं सर्वदृश्यमि-
थ्यात्वपूर्वकं तदैक्यानुसंधानं सकलेष्टनिदानं तथाऽप्युक्ताद्वैतस्यैव सिद्धिः कुतः
श्रद्धेया । न च तत्त्वमसि नेह नानेत्यादिश्रुतिसहस्रेणैवासौ सुप्रसिद्धैवेति सांप्रतम् ।
प्रत्यक्षादिविरोधेन तस्या एव यथाश्रुतार्थतात्पर्यकत्वनिरणयासंभवात् । नापि सूत्रकारा-
दिभिस्तस्याध्यवसितत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्धिरिति युक्तम् । भेदवासूत्रकारादिभिर्भेदा-
दिसत्यतायाः अपि सुनिश्चितत्वेन तदनादरे कारणाभावात् । न ह्यास्तिकाद्येकाद-
शदर्शनवादितदेकदेशिवादिशतमतानि तृणीकृत्य केवलमद्वैतिमतमेव निःश्रेयसकामै-
रवलम्बनीयमिति राजाज्ञा । तस्मान्नैवोक्ताद्वैते श्रुतितात्पर्यमेवाऽऽदाविति चेन्न ।

अद्वैतशास्त्रसूत्रकारादीनां परमेश्वरावतारत्वेन भेदवादिसूत्रकारादिभिस्तृणद्रुहिणव-
त्साध्यासंभवात् । तथैवाग्रे मूल एव स्फुटीकरिष्यमाणत्वाच्चेत्याशयेन शिवं विशि-
नष्टि-श्रीमदित्यादितृतीयपादेन । परम् । अत्यन्तं यथार्थमेवेति यावत् । न तु भाक्तम् ।
क्रियाविशेषणमिदम् । श्रीमान्विष्णववतारीभूतः को वाऽन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारत-
कृद्वेदिति स्मरणाद्भगवान्वादरायणः शंकरदेशिकः ।

भव शंकरदेशिक मे शरणमिति श्रीत्रोटकाचार्यवचनाच्चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु
शंकरोऽवतरिष्यतीति वायुपुराणाच्च, ईश्वरः सुरेश्वरश्चतुराननावतारीभूतत्वेन वैद्यार-
ण्यके श्रीशंकरविजये प्रसिद्ध एवेति श्रीमच्छंकरदेशिकेश्वराः सूत्रभाष्यवार्तिककाराः
श्रीहरिहरचतुराननत्वेनोक्तरीत्या प्रसिद्धा एव । ते पुनः कृष्णद्वैपायनस्य द्वापर एवाव-
तारप्रसिद्धेः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादश्रीविश्वरूपापराभिधसुरेश्वराचार्ययोः कलावेवावता-
रप्रसिद्धेश्च श्रीरामाद्यपेक्षयाऽपरवारं नूत्ना निरुक्ताद्वैतशास्त्रप्रतिष्ठापकत्वाल्लोकौत्तरत्वे-
नाभिनवा अवतारा लीलाविग्रहविशेषविर्भावा यस्य स तथा । तं निजामिनवाव-
तारीभूतहरिहरहरिण्यगर्भस्वरूपश्रीवादरायणशंकरभवत्पादसुरेश्वराचार्याभिधाद्वैतशास्त्रसू-
त्रभाष्यवार्तिककारमित्यर्थः ।

एतेन—अहो प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेर्यस्य निर्गुणस्य परशिवस्य नमस्कृतेकर्मत्वासंभवाद्ब्रह्मविद्विशिष्टत्वेन (ब्रह्मात्मैक्यप्रभावैशिष्ट्ये-
नेत्यर्थः) । वास्तविकतदभिन्नं निरुक्तश्रीगुरुमवच्छेदकीकृत्य प्रागुक्तनमस्कृतिरेव सर्व-
द्विपुष्टिस्तस्य परमात्मनोऽस्मदादिभक्तदृशा कल्पितहरिहरहिरण्यगर्भाभिधस्य साक्षा-
दवतारीभूताः श्रीबादरायणशंकरभगवत्पादसुरेश्वराचार्याः प्रोक्तसूत्रादिकर्तारः सततं
सर्वभावेन नमस्कार्या इति किमु वक्तव्यमिति द्योत्यते ।

तस्मात्तान्प्रत्येवाऽऽदावहमहरहः संप्रणम्यानन्तरमेव स्वगुरुन्प्रणौमीत्याकूतम् । ननु
तथाऽपि तच्छब्दाकाङ्क्षितं तदवस्थमेवेत्याशङ्क्य तत्प्रययति—य इत्याद्येन पूर्वार्धेन ।
यः परशिवः । नारायणेति । नराय मादृशायानधिकारिणे जीवाय हितं नारं तस्या-
यनमद्वैतशास्त्रशिवस्मरणोपदेशाभ्यां प्रापणं यतस्तौ । तथा षष्ठ्युपाद्वाश्रीमन्ना-
रायणशास्त्रिश्रीमहादेवाभिधब्रह्मचारिविशेषात्मकाद्वैतशास्त्रशिवभक्तिगुरु तयो रूपे-
णेति तथा तदात्मनेति यावत् । सार्वविभक्तिकोऽयं तसिः । माम् । आत्मेति । एवं
बिजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द इति श्रुत्युक्तचतुर्विधजीवन्मुक्ता-
वस्थाविशेषेष्वित्यर्थः । सत्त्वापत्त्यादिप्रागुक्तचतुर्विधफलीभूतभूमिकाविशेषविषय इति
यावत् ।

श्रुतीति । श्रुतिस्त्रयी सैवाद्वयप्रत्यगेकपातिव्रत्यात्सती साध्वी तस्याः सीमन्त
उपनिषद्भागस्तत्रालंकारत्वेन निबध्यमानमुक्तावस्थप्रगुम्फितहरिकवरमण्यभिधरत्नमिव
स्वप्रकाशत्वाच्छक्तिलक्षणादिकं कमपि किञ्चिदपि संबन्धमनपेक्ष्यैव ब्रह्मात्मैक्यप्रबो-
धकं 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः' इति स्वशास्त्रोपनिषन्महावाक्यमेव
तस्य या प्रभा तज्जन्योक्तैक्यसाक्षात्कार एव तमउन्मूलकत्वात्प्रभाशब्दितश्चरमः
प्रबोधस्तेन विध्वस्तं निर्मूलितमेकाज्ञानपक्षेऽखिलान्सर्वजीवान्हरति स्ववशतां नयती-
त्याखिलहृदेतादृशं तमो मूलाज्ञानं तत्प्रयुक्तं दृश्यं च यस्य स तथा ।

नानाज्ञानपक्षे तु—अखिलं ससंस्कारं हृतमोऽन्तःकरणनिष्ठमज्ञानं यस्य स तथा ।
सर्वथाऽपि निरस्ताज्ञानतदधीनद्वैतमित्यर्थः । एतादृशमकरोत् । निरुक्तशास्त्राद्यभ्यासा-
दिना सर्वप्रतिबन्धसमुच्छेदनद्वारा निरुक्ताद्वैतनिष्ठासंप्रतिष्ठितं चकारेति सबन्धः ।

एतेन निजविद्याप्रदशिवस्मरणपदाद्वैतात्मैक्यप्रबोधप्रदानां त्रयाणामपि गुरुणां
सूत्रकारादिभिस्त्रिभिः प्राचीनाचार्यैरुपमानोपेभयभावस्तथा श्रुतिरिव सतीति विग्रहेण
योगादात्मरत्यादिशिष्टपञ्चोतितसमासोक्त्यलंकारेण त्रयीवत्त्वपतिमात्रानुरक्तत्वेन महा-
सती भगवती लक्ष्मीर्यथाऽऽत्मरत्यादिशब्दितपुरुषायितादिविलासविशेषावस्थावच्छेदेन

नारायणेत्थत्र आपो नारा इति प्रोक्ता इत्यादिस्मृतिसिद्धनारायणशब्दशक्यं जलशायिस्त्वयस्य । तसेः सार्वविभक्तिकत्वोक्तेर्भगवन्तमूर्ध्वरेतसमच्युतं स्वसीमन्तसंबन्धमुक्तावश्यमसंगुम्फितस्वप्रकाशमणिविशेषप्रभाप्रसारेण विनाशितस्वच्छायैकसंभावितसंपूर्णवक्षःस्थलतिमिरं चरीचकार ।

तथा भगवती श्रुतिरपि श्रीगुरुत्रयचरणकुशेशयकूपयाऽऽत्मरत्यादिशब्दितजीवन्मुक्त्यवस्थाचतुष्टयावच्छेदेन मामच्युतशर्माणं सीमन्तरत्नप्रभाशब्दितनिरुक्तमहावाक्यैककरणकशाब्दापरोक्षाप्रतिबद्धनिरुक्तैक्यविषयकसाक्षात्कारेण निर्मूलिताज्ञानतदधीनद्वैतमतनोदित्यप्यसौ (उपमानोपमेयभावः) शृङ्गाररसमूचनद्वारा शान्तरसव्यञ्जकः प्रबोध्यते । नन्वस्त्वेवं सर्वं सुरसमथापि यदुक्तं शक्त्यादिकं किमप्यनपेक्ष्यैव वेदान्तमहावाक्यस्योक्त्युदयमात्रेणैवाधिकारिण्युक्तप्रमाजनकत्वमिति तदसांप्रदायिकं सर्वत्राद्वैतग्रन्थेषूक्तस्थले जहदजहत्स्वार्थाख्याया भागत्यागलक्षणाया एवाङ्गीकृतत्वादिति चेत्तस्यम् ।

सर्वत्र प्रायस्तथात्वेऽपि प्रकृतपक्षस्यापि पूर्वाचार्यैः प्रतिपादितत्वात् । तथा चाऽऽहुः श्रीमद्वार्तिककारचरणारविन्दरेणवः—

दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वादबोधरूपिणः ।

शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्यस्तं मोहहानतः ॥

अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः ।

हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ॥

जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्ते वेत्ति कश्चन ।

ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥

अविद्याघातिनः शब्दाद्याऽहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् ।

नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधमिति ॥

न चैवमपि तं रघूत्तंसमीड इत्यनेनैतस्य पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । श्रीसूत्रकाराचार्यत्रयनमस्करणादेरिहाभिनवार्थस्य सत्त्वेन वैलक्षण्यादाशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखमिति वचनेन ग्रन्थमुखस्याऽऽशीराद्यन्यतमत्वोक्तावपि वस्तुतो मङ्गल एव तत्पर्यवसानान्नमस्क्रियात्मकस्य सात्त्विकस्य तस्यात्रैव कृतत्वाच्च । कर्त्रध्याहारेणेह सूचितमाभासवादादिकं त्वमे मूल एव व्यक्ती भाविष्यतीति नैवेह प्रपञ्च्यते । सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितमिति वृत्तम् । रसालंकारादिकं तूक्तमेवेति दिक् ॥ ४ ॥

अथ सुमुखश्चेत्यादिना विनायकनामस्मरणादेरपि विघ्ननिवारणंकारणत्वस्मरणा-
द्बाललीलाविलासेन श्रीमत्पार्वतीपरमेश्वरौ स्वमातापितरावानन्दयन्तं तमपि संभा-
विततदेकनिरस्यनिजदुरितक्षुब्धाधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकनिखिलप्रत्यहप्रशमनद्वि-
रकस्वामिमतसकलेष्टसिद्धयर्थं प्रार्थयते—ममैवैतावित्यादिशिखरिण्या—

ममैवैतौ मातुः स्तनकनककुम्भौ तव तु नो

यतस्तादृग्रूपौ मम शिरसि कुम्भौ तव तु नो ।

इति श्रीहेरम्बो गुह्यमभिगृणंस्तावनुधयञ्

शिवौ स्मेरौ कुर्वन्नवतु परमानन्दयतु माम् ॥ ५ ॥

हे गुह्य भोः षडानन । एतौ निपीयमानत्वेन क्रमादतिसंनिवृष्टौ । एतेन सद्य-
स्तदास्वादो मयैव गृह्यते त्वं तु तदभावात्तदस्थ एव वञ्चित इव खिद्यसीति निखि-
लप्रत्यक्षमेवेति व्यज्यते । तत्रापि मातुः—अम्बायाः, न तु धात्र्याः । एवं च
षाण्मातुरस्य तव त्वत्र सुतरामनधिकार इति ध्वनितम् । स्तनेति । स्तनावेव कुचावेव
कनककुम्भौ काञ्चनकलशावित्यर्थः । तथा चातुलपयःपूर्णत्वं तत्र द्योत्यते । ममैव
पेयत्वेन मत्सत्ताकावेव ।

तत्र यद्यपि नव्यतार्किकमतेऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वमैवैवकारस्येत्यवशिष्टपूर्वार्धा-
नुपयोग एवाथापि प्राच्यतन्मते तस्य विशेष्यविशेषणक्रियासंगतत्वेन क्रमादन्ययोगा-
त्यन्तायोगायोगव्यवच्छेदार्थतायाः पार्थ एव धनुर्धरः शङ्खः पाण्डुर एव नीलं सरोजं
भवत्येवेत्यादावङ्गीकृतत्वात्प्रकृते तु तस्य विशेषणसंगतत्वेनात्यन्तायोगव्यवच्छेदेऽप्य-
न्ययोगव्यवच्छेदाभावात्तदर्थमाह—तव त्विति ।

तुशब्दः प्रोक्तशङ्काशान्त्यर्थः । तेनोक्तस्तनौ मदन्यस्य कस्यापि नैव पेयावित्या-
शयः । तत्र हेतुः—यत इत्यादिद्वितीयपादेन । कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति
तार्किकराद्धान्तात्,

‘स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां नाला मृणालाग्रभुजो भजामः ।

अन्नानुरूपां तेनुरूपऋद्धिं कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते ’ ॥

इति कविसमयाच्च युक्तमेवेदमिति भावः । इतिशब्दो गुह्यमित्यादिनैवान्वेति ।
अभीति । भूयः समुपदिशन्नित्यर्थः । अन्विति । तदनु संपिबन् । स्मेरौ सस्मितौ ।
परं तथा तस्माद्यथा भगवान्गजामेनः स्वकीयेन बालजल्पितेनापि मातापितरौ तोषि-
तवांस्तथा मदीयेनापि तेन जगन्मातापितरौ यथा तुष्यतस्तथा मदवनानन्दने च स
करोत्विति तत्त्वम् । काव्यलिङ्गमलंकारः । रसै रुद्रैश्छिन्न यमनसमला गः शिख-
रिणीति वृत्तम् । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ५ ॥

एवं मातृशब्देन पालकत्वसाधर्म्यध्वनितत्रय्याः स्तनपदेन परमास्वादनीयत्वावेदि-
तमोगमोक्षानन्दोधिकारित्वमस्मच्छब्दनिर्देशवत्त्वानुभूतस्यैकस्यैव जीवस्येति युष्मच्छ-
ब्दवाच्ययावत्प्रतियोगिकतदधिकारित्वतिरस्करणपूर्वकं पूर्वार्धे ध्वनयता वक्ष्यमाणैक-
शरीरैकजीववादाभिधब्रह्मज्ञैकानुभवनीयदृष्टिसृष्टिसंज्ञकवक्ष्यमाणपक्षस्योत्तरार्धे चिन्ताम-
ण्यपराहृश्रीहेरम्बाख्यगजाननात्मकबाललीलाविलासशालिविविचित्रलीलाविग्रहावच्छिन्नशुद्ध-
चैतन्यरूपपरमेश्वरप्रार्थनसाद्यस्कसिद्धस्वानुभवाधिरूढत्वं द्योतयता ग्रन्थकृता तत्प्राक्त-
नमङ्गलपद्यचतुष्टयेन च तद्वचनसकलसामग्रसिपूर्णत्वं स्वास्मिन्कृतं यद्यप्यथाप्युक्त-
वादानुभावेव जीवान्तराभावात्कस्यानुग्रहार्थं प्रकृतप्रकरणकरणप्रवृत्तिरित्याक्षेपे सत्यत्रैव
तदविरोधेनैव सिद्धवक्ष्यमाणनानाजीवपक्षस्यैव प्रक्रियायां सिद्धान्तितत्वान्मैवमित्याकूतेन
पूर्वाचार्यवर्यविरचितप्रकरणसहस्रसत्त्वात्तत्रापि तदनुग्रहस्य तत एव सिद्धावेतद्वचनप्रवृ-
त्त्यनौचित्यस्य पुनरपि तादवस्थेऽत एव केषामाचार्याणां मतं मुमुक्षुणा प्रक्रियाया-
मादरणीयं केषां वाऽनादरणीयं ब्रह्मनिष्ठवरिष्ठत्वेन सर्वेषामपि पूर्वेषां तुल्यतमत्वादेवं
व्याकुलबुद्धयः—

‘सर्वासङ्गधिनिर्मुक्तो मोक्षमात्रप्रयोजनः ।

अतोऽधिक्रियते प्रत्यग्ज्ञानोत्पत्तौ न रागवान्’

इत्यादिवार्तिकोक्तलक्षणा ये मोक्षैकसमाकाङ्क्षिणोऽधिकारिणस्तत्समाधानसिद्धिप्रयो-
जकोक्ताचार्यैकमत्यप्रतिपादनप्रयोजनत्वेनास्य साफल्यमेवेत्याशयेन च प्रेक्षाव-
तामत्र प्रवृत्तिप्राचुर्यस्यान्वर्थनामकत्वेन तच्छ्रवणादेव झटिति सिद्धयर्थं ग्रन्थनामत-
त्कर्तृत्वप्रतिज्ञाप्राप्तस्वौद्धत्यध्वंसनपूर्वकं स्वनामाप्यनधिकारिताध्वनकश्लेषमघटितं
कथयन्नथापि श्रीगुरुचरणरेणुरेवेदं मत्कैतवेन वितनोतीति च द्योतयंस्तद्बला-
त्सिद्धवेदेव तद्वचनं प्रतिजानीते—श्रीमदित्यादिवसन्ततिलकया—

श्रीमद्रघूत्तमगुरोश्चरणे च्युतेन श्रद्धैकसाधनवता रजसाऽच्युतेन ।

आचार्यचित्रमणिमन्दिरविभ्रमाणां बोधैक्यामिन्दिररचि च्युतविभ्रमा-
णाम् ॥ ६ ॥

अच्युतेन एतच्छर्मणा वासिष्ठगोत्रोत्पन्नेन पञ्चवटीनिवासिना सत्याषाढापराभिध-
हिरण्यकेशिसूत्रिणा मोडकोपनाम्ना केचिच्चैत्तिरीययाजुषद्विजन्मनेत्यर्थः । यद्वैतच्छ-
रीरावच्छिन्नचैतन्यान्तर्यामित्रैकालिकस्वस्वरूपाप्रच्युतिशालिभगवन्नारायणेनेति यावत् ।
एतेन स्वस्मिन्ग्रन्थकर्तृत्वाध्यासो व्युदस्तः । च्युतेषु । च्युतो गलितो विभ्रमः सकार-
णकदृश्याध्यासो येषां ते तथा । तेषां सकलप्रसिद्धपूर्वाचार्याणामित्यर्थः । यावत्प्राची-
नप्रसिद्धप्रत्यगद्वैतचिन्मात्रनिष्ठग्रन्थकृतसंबन्धिनीति यावत् । एतादृशी ।

बोधैति । बोधः—ब्रह्मात्मैक्यविषयकसाक्षात्कारस्तस्य यदैक्यं स्वरूपफलाभ्यामैक्यं रूपं तस्य सिद्धिस्तद्विषयकप्रमितिसंपत्तिर्बया प्रकरणरचनया सा तथेत्यर्थः । अराचि-
अकार्येवेत्यन्वयः । यद्यपि प्रकृतप्रकरणस्य मङ्गलश्लोकपञ्चकमात्रसिद्धावपि षष्ठ एव
पद्येऽखिलतत्सिद्धिवाचकभूतार्थकारुण्यात्प्रयोगानौचित्यमेव, तथाऽप्याद्यपक्षे श्रीगुरुच-
रणपरमाणोरलौकिकसामर्थ्यादप्रतिबद्धैतत्सिद्धिश्रद्धाधिक्यं ध्वनयितुं द्वितीयपक्षेऽप्यै-
श्वर्यादेव तथात्वं द्योतयितुमुचित एव तत्प्रयोग इति भावः ।

ननु सर्वेषां ब्रह्मविदां बोधस्य स्वरूपफलाभ्यामैक्यं तु ब्रह्म वा इदमत्र आसीत्त-
दात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत्सूर्य-
श्चेत्यादिभिः श्रुतिभिः, प्रत्यग्रहैक्यप्रम स्वरूपफलाभ्यां तत्तद्ब्रह्मविदामप्येकरूपा ।
निर्विकल्पकशब्दप्रमात्वात् । परमते आकाशादिशब्दजन्यप्रमावदित्यादियुक्तिमूल-
कानुमित्यादिभिश्च प्रसिद्धमेव तदर्थमेतावान्किमिति प्रयास इति चेत्सत्यम् ।

तथाऽपि प्रक्रियाभेदेन मतभेदसंभवात्तत्तात्पर्यपर्यालोचनया तदैकमत्यस्यैव प्रकृ-
तप्रकरणेन निर्णिनीषितत्वाच्चेत्यभिसंधाय कण्ठत एवैतत्प्रकरणरचनप्रयोजनमुज्ज्वल-
यति—आचार्येत्यादितृतीयचरणेन ।

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमप्याचरेद्यस्तु स आचार्य इति स्मृतः ॥

इत्यभियुक्तोक्तेराचार्याः श्रीमच्छंकरभगत्पूज्यपादपद्मादयः सर्वे स्वावधिकाद्वै-
तशास्त्रतत्प्रकरणादिप्रणेतारस्त एव चित्रमणयः सितासितरक्तहरितादिरत्नविशेषास्तेषां
यन्मन्दिरं तदुपादानकं मुकुरागारादिवद्विलासरहःसदनं तत्र विशिष्टो विलक्षणो
भ्रमस्तत्तन्मण्यवच्छेदेन स्वप्रतिबिम्बसहस्रदर्शनवत्तत्तदाचार्यग्रन्थाद्यवच्छेदेन स्वाव-
धारिततत्तत्प्रक्रियातात्पर्यसहस्रविषयकभ्रान्तिर्येषां ते तथा तेषाम् । तादर्थ्यस्यापि
संबन्धविशेषात्मकत्वात्षष्ठी शेषे इति सूत्रविहिताऽत्र षष्ठी बोध्या ।

तथा च नानाविधप्राचीनाचार्यमतान्यालोच्य प्रक्रियैकमत्यव्याकुलबुद्धिसमाधा-
नार्थमित्यर्थः । अत्राऽऽचार्यपदेनोक्तग्रन्थसंग्रथनसमर्थत्वं चित्रेति वक्ष्यमाणतत्तत्प्र-
क्रियानानात्वं मणिपदेन सर्वमतानामपि निर्मलत्वं मन्दिरपदेनाऽऽत्मक्रीडादियो-
ग्यत्वं च तत्र सूच्यते । एवं विभ्रमेत्यनेन यथोक्तमन्दिरे कश्चिदनभिज्ञः प्रवि-
ष्टश्चेद्भ्रान्त एव भवति । तत्र वस्तुतः सत्यपि विलासास्पदत्वे निर्भयत्वे चित्रपदध्वनि-
तचिन्तामण्यादिसंग्रहेण सकलकामपूरकत्वे च तद्वत्प्रकृतेऽपीति सर्वोऽप्ययमनभिज्ञ-
तादोष एव न तु शास्त्रदोष इति द्योत्यते । अथवाऽऽचार्येत्याद्युक्तपदमन्वय एव प्रयो-
जनत्वेन योजयित्वाऽरचीति शेषम् ।

नन्वत्र द्वितीयपक्षे तु कथमेतदतिदुःसाध्यं सर्वपूर्वाचार्यैकमत्यं सिध्येदिति शङ्कै-
वेश्वरत्वाच्च प्रसरत्यथापि प्रथमपक्षे सा तदवस्थैवेत्यतस्तत्रापि श्रीगुरुरूपिणस्तस्यैव
सामर्थ्यात्तत्सुकरमेवेति द्योतयितुं तं विशिनष्टि—श्रीमदित्यादिना । उत्तमपदमुत्तंसा-
दिपदवद्रघूत्तंस इत्यादौ श्रेष्ठवाचित्ववद्बोध्यम् । शिष्टं तूक्तार्थमेव । च्युतेन विधिव-
शान्तिपतितेन एतादृशेन रजसा परमाणुतुल्येनातिलघुना श्लेषाद्रजोगुणप्रकृतिना
भनुष्यत्वादित्यर्थः ।

ननूक्तनिपतनमपि क संततं तत्राऽऽह—श्रद्धैकैति । तस्मात्सैव सर्वं कल्पलतेव
साधयिष्यतीति व्यज्यते । उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग इति वृत्तम् ॥ ६ ॥

एवं मङ्गलपञ्चश्लोक्या सामान्यतः प्रकृतप्रकरणस्य प्रयोजने कथितेऽपि विशेष-
तस्तदाकाङ्क्षायां षष्ठेन तस्मिन्नापि स्फुटितेऽपि तत्र विचित्रतायाः सुप्रसिद्धत्वात्तद्दुः
साध्यत्वेन तदर्थं प्रवृत्तिं कराङ्गुल्यैन्दुसंस्पर्शप्रवृत्तिवद्व्युदासितुं पूर्वं तत्संभवमेव
निरुक्तग्रन्थनामावलम्बनेनैवाऽऽक्षिपति—नन्वित्याद्यष्टश्लोक्या ।

तत्र बोधैक्यसिद्धिरिति २थार्थत्वेन निरुक्तग्रन्थनाम्नि बोधपदार्थं चतुर्धा विकल्प्य
कः प्रकृते तवैक्यसिद्धिप्रतियोगित्वेनाभिमत इति प्रथमं पृच्छति नन्वित्यादिमाल-
भारिण्या—

ननु तेऽभिमता यदैक्यसिद्धिः स तु किं मानसवृत्तिरेव बोधः ।

अथ चित्प्रतिबिम्बमण्डिताऽसावुत वा तत्किमु केवला चिदेव ॥ ७ ॥

तत्राऽऽद्यपक्षेऽवधारणेन तदधिकरणचित्प्रतिबिम्बव्युदासः । असाविति च्छेदः ।
मानसवृत्तिरित्यर्थः । उत वा अथवा । तत्—चित्प्रतिबिम्बमेव । अत्राप्येवकारेण
तदधिकरणीभूतोक्तवृत्तिव्युदासः । ससजाः प्रथमे पदे गुरु चेत्सभराद्वयेन च माल-
भारिणी स्यादिति वृत्तम् ॥ ७ ॥

ननु 'बुद्धेर्वृत्तौ ज्ञानता तावदेका प्रत्यङ्मात्रे ज्ञानता काचिदन्या ।

तत्संपर्काज्ज्ञानता तत्र चान्या व्युत्पन्नोऽयं ज्ञानशब्दस्तु तत्र ।

इति संक्षेपशरीरकोक्तेश्चिदाभास इत्याद्याभासवादिव्यवहृतिमूलिकायाः '

बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम् ।

तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ।

इति कूटस्थदीपोक्तेश्च भवतु चतुर्ष्वपि बोधपर्यायीभूतज्ञानादिपदप्रयोगदर्शनाच्च-
तुर्धाऽयं विकल्प्य (रूप) प्रश्नस्तथाऽपि किं केनेत्याशङ्क्याऽऽद्यकल्पेऽपि मम प्रश्नत्रयस्य
सत्त्वान्मैवमित्यभिसंधाय प्रथमं सनिदर्शनं साधारण्येन तत्स्वरूपं पृच्छति आद्य
इत्यादिना शार्दूलविक्रीडितेन—

आद्ये तार्किकवात्किमात्ममनसोः संयोगजोऽसौ गुणो
बुद्ध्यारूपः सकलप्रकाशनपटुः स्मृत्याऽनुभूत्याऽपि च ।

किंचानुव्यवसायमात्रकलितः सोऽपीष्ट आस्तेऽथवा

किं प्राभाकरवत्स्वतः स्फुरति वा किंवा क्षणाद्भङ्गुरः ॥ ८ ॥

नादमिति मन्वानं प्रति तदेवाभिसंधितं विकल्पत्रयं प्रकाशयति--किंचेत्याद्युत्तरा-
धेन । कलितः प्रकाशितः । तार्किकवदेवेत्यनुकर्षः । प्राभाकरमते हि संविच्छब्दि-
ज्ञानामात्ममनःसंयोगजबुद्ध्यभिधगुणरूपज्ञानानां स्वप्रकाशत्वं प्रसिद्धमेव । क्षणा-
दिति । सौगतादिवदित्यर्थः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ८ ॥

एवं मानसवृत्तिमात्रं प्रकृते बोधपदार्थ इति पक्षे त्रेधा तार्किकप्राभाकरसौगता-
दिमतनिदर्शनेन विकल्पप्रश्नमुपन्यस्य विकल्पासहत्वलक्षणमार्थिकहेतुं मनसि निधा-
याऽऽत्ममनःसंयोगजः स्मृत्यादिनाऽखिलप्रकाशकुद्बुद्ध्यारूपो गुण एव तार्किकवद-
नुव्यवसायसाक्षिकोऽत्र बोधपदार्थ इति प्रथमपक्षं प्रतिक्षिपति--नाऽऽद्य इति
मन्दाक्रान्तया—

नाऽऽद्यस्तस्य स्फुरणमपि किं तेऽन्यतो वा स्वतो वा

नाऽऽद्यो यस्मादतुलभयदा तेऽनवस्थैव भूयात् ।

नान्त्योऽप्येवं तव परमतापत्तितो न द्वितीयो

दृश्या वृत्तिः कथमिह भवेत्स्वप्रकाशानुभूतेः ॥ ९ ॥

तमेव विकल्पासहत्वरूपं स्वाभिसंधितं हेतुं प्रोद्धाटयति--तस्येत्यादिना । तस्य-
अनुव्यवसायस्य । स्फुरणं प्रकाशनम् । एवं विकल्पेऽभिहिते तत्रान्यत इत्याद्यपक्ष-
प्रतिक्षेपं प्रतिजानीते--नाऽऽद्य इति । तत्र हेतुं प्रतिपादयति--यस्मादित्यादिपूर्वार्ध-
शेषेण । यस्माद्धेतोः । ते सिद्धान्तिनस्तव । अनवस्थैव । अनुव्यवसायोऽप्यन्येना-
नुव्यवसायेन प्रकाश्यः सोऽप्यनुव्यवसायत्वसाम्यादन्येनेत्यादिरूपा मूलानवस्थितिरेव
भूयादित्यन्वयः ।

न च भवत्वेवमनवस्था का हानिर्नहि प्रामाणिक्यनवस्था त्वयाऽपि चाऽऽद्वियते
दूषणत्वेन । अन्यथा शब्दे गुणत्वसिद्धिस्तु रूपरसेत्यादिशब्दादेव तत्रापि श्रोत्रग्राह्य-
त्वाविशेषेण शब्दत्वात्तत्सिद्धिरपि शब्दान्तरादेवेत्यनवस्थापत्तेस्तद्व्यवहारस्याप्रामाणि-
कत्वं स्यादिति सांप्रतम् । अनवस्थादिदोषसत्त्वे प्रतिबन्धेन काचादिसत्त्वे चक्षुरादेरिव
प्रमाणप्रसरस्यैवानवसरादित्याभिप्रेत्य तां विशिनष्टि--अतुलेति । रूपादिस्थले तु
तद्वाक्यमूलीभूतकणादादिमहर्षिप्रणीतस्मृतिसत्त्वेन तस्याः स्वप्न रण्येन शब्द-

मात्रोद्देशेन गुणत्वविधानप्रवृत्तायाः श्रुतेरिव स्वरकन्धारोहानापत्तेर्नवानवस्थाप्रसरोऽपीति तत्त्वम् । एतेनोपलक्षणविधया व्यवसायानुव्यवसाययोः पितृपुत्रयोरन्योन्यनिरुक्तत्ववदन्योन्यप्रकाशकत्वमपि परस्पराश्रयादेव परास्तम् ।

उक्तनिदर्शनस्य पुन्रोत्पत्त्यैव सिद्धत्वाज्जसिप्रतिबन्धकस्यान्योन्याश्रयादिदोषस्य तत्राप्रसरादिति बोध्यम् । तर्ह्यस्तां निरुक्तान्तःकरणवृत्त्यात्मकबोधप्रकाशकस्यानुव्यवसायस्य स्वप्रकाशत्वमेवेति वदन्तं प्रत्याह—नास्त्योऽपीति । तत्र हेतुः—परेति । परोऽत्र प्रमाकरो गुरुनामा । अनुव्यवसायाख्यवृत्त्यात्मकज्ञानमात्रांश इति शेषः । अयं हेतुः काकाक्षिन्यायेनोत्तराम्भ्यपि । द्वितीयः । किं प्राभाकरवदित्यादिपूर्वपक्षोक्तद्वितीयः पक्षः । उक्ते हेत्वन्तरं दृश्येत्यादि । अनुभूतेऽश्रितेर्दृश्येति संबन्धः ॥ ९ ॥

एवं ग्रन्थनामस्थबोधपदार्थविषयकोपन्यस्तप्रश्नचतुष्टयनिविष्टप्रथमप्रश्नविषयकविरचितविकल्पत्रयमध्ये तार्किकप्राभाकरनिदर्शनीकृतं विकल्पद्वयं क्रमादनवस्थादिनाऽपनोद्य सौगतनिदर्शनीकृतं तृतीयमपि पक्षं प्रतिक्षिपति । तथा प्राथमिकप्रश्नचतुष्टयावशिष्टपक्षेषु द्वितीयतृतीयौ चित्प्रतिबिम्बविशिष्टमनोवृत्तितद्विशेषणमात्रबोधवादिनौ पक्षावपि प्रतिक्षिप्यान्त्यं विशिनष्टि—भवतीत्यादिना हरिणीवृत्तेन—

भवति चरमोऽप्येवं पक्षोऽनुभूतिनिराकृतो

द्वितीयमपरं नैवं गौणी यतो बत बोधता ।

तदिह चरमः शिष्टः शिष्टैर्वभिष्टमुत्तेजुतः

श्रुतिभिर्भितः प्रेम्णोत्तंसीकृतश्च मतः सताम् ॥१०॥

तत्र परिकरालंकारेण हेतुं द्योतयन्तं विशिनष्टि—अनुभूतीति । मम घटीद्वयं वृत्तिः श्रीगुरुचरणकमलाकरैकैवाऽऽद्याऽऽसीदित्याद्यनुभवेनैव क्षणभङ्गवादः प्रक्षिप्त इत्यर्थः । ननु दीपज्वालाभ्यायेनोक्तवृत्त्यैक्यानुभूत्युपपत्तावपि तत्र तैलादिहसान्यथाप्युपपत्तिकृतज्वालानानात्ववत्प्रकृतेऽपि वृत्तिनानात्वमेवास्तु । अत एवोक्तमसंप्रज्ञातापराभिधं निर्विकल्पसमाधिं प्रकृत्य तत्त्वविवेके—

वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः ।

स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥ इति ।

तस्माच्चदाऽसंप्रज्ञातसमाधावपि समानविषयकवृत्तिनानात्वं तदा सगुणश्रीगुर्वोदिव्यान्नादौ तत्रानात्वं कैमुत्यसिद्धमेवेति चेत्सत्यम् । तथाऽपि क्षणिकत्वं हि विज्ञानस्यैकक्षणमात्रेऽप्यविनाशशालित्वं वक्तव्यम् । अन्यथा तस्योत्पत्त्युत्तरक्षणनाशे तत्सत्त्वे प्रमाणाभावेन तत्सिद्ध्यर्थं स्वप्रकाशस्य तस्य मध्यमक्षणे स्थित्यङ्गीकारे

स्थायित्वापत्त्या क्षणभङ्गवादभङ्गप्रसङ्गः । तथा च तस्य स्वभगवत्प्राप्तीकारेऽप्युत्पत्ति-
क्षणेकविनश्वरत्वेन तत्सत्त्वे पुनः प्रमाणभावात्तादवस्थमेवेति तदभावविषयकानुभूते-
रेव प्रकृतेऽभिमतत्वाद्वक्ष्यमाणे धारावाहिकस्थले केषांचिदाचार्याणां मते वृत्त्यैक्यस्यापि
सिद्धत्वाच्च मैवमिति भावः ।

अथोक्तद्वितीयादिपक्षौ प्रतिक्षेपुं प्रतिजानीते-द्वितीयमित्यादिना । तत्र हेतुः-
गौणीत्यादिना । बोधत्वं हि स्वभावेऽन्यानपेक्षत्वम् । यद्वा स्वमात्रायचद्वैतसत्ताकत्वमेव ।
तत्तत्पक्षद्वयेऽपि दृश्यत्वाच्चैव मुख्यं स्यादित्याशयः । फलितमाह-तदिहेत्याद्युत्तरार्धेन ।
चरमः केवला चिदेव बोध इत्यन्तिमः । शिष्टोऽवशिष्टः । श्रुत्यार्थमानुषाचार्यसंमत्यै
त्रिविशेषणी ।

रसयुगहयैस्सौ भ्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदेति वृत्तम् । व्यक्तमेवोर्वरितम् ॥ १० ॥

एवं ग्रन्थनामनिविष्टं बोधपदार्थमवधार्याशुनैक्यपदार्थं निर्णिनीषुर्लोके बौक्यशब्द-
शक्ये सर्वत्रभेदादात्म्ये एव दृष्टे । तत्राऽऽद्यमुपन्यस्य तस्य पारमार्थिकत्वादिविकल्पेन
प्रश्नत्रयमभिधायान्तिमे पक्षद्वयं प्रतिक्षिपति-अद्वैतमिति वसन्ततिलकया-

अद्वैतमैक्यमिह ते यदि चेदभिष्टं

किं पारमार्थिकमुत व्यवहारतस्तत् ।

किं वा प्रतीतिवशतोऽपि न चान्त्यपक्षौ

मिथ्यात्वतोऽनुभवनादिपराहतेश्च ॥ ११ ॥

तत्-अद्वैताद्यपरनामकमभेदरूपमैक्यमित्यर्थः । व्यवहारतः । व्यवहारेणेत्यर्थः ।
ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणं व्यावहारिकं वेति यावत् । प्रतीतीति । प्राग्बदेव प्रातीतिकं
ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यमित्यर्थः । अन्त्येति । व्यावहारिकप्रातिभासिकपक्षाविति यावत् ।
तत्रोभयत्रापि हेतुः-मिथ्येति । अत्रायं प्रयोगः-व्यावहारिकः प्रातिभातिको वा
निरुक्तचिदभेदः । एतद्ग्रन्थाधीनशाब्दप्रमाविषयत्वाभाववान् । मिथ्यात्वात् । शुक्ति-
रूप्यवदिति । एतद्ग्रन्थस्य वेदान्तशास्त्रीयप्रकरणत्वेन-

‘शास्त्रैकदेशसंज्ञदं शास्त्रात्कार्यान्तरे स्थितम् ।

ग्रन्थं प्रकरणं प्राहुः प्रकरणज्ञा मनीषिणः ॥

इति पाराशरपुराणोक्ततत्सामान्यलक्षणाद्वेदान्तशास्त्रीयजीवेश्वरचिन्मात्राभेदविषयादि-
मत्त्वं प्रधानतयाऽऽवश्यकमेवेति व्यावहारिकादिरूपे तदभेदे निरुक्तप्रमाविषयत्वाभा-
ववत्त्वं मिथ्यात्वेनोचितमेवेति भावः । दाढर्यार्थं तत्र हेत्वन्तरमप्याचष्टे-अनुभ-
वेनेति ॥ ११ ॥

एवं तच्चैस्तु पारमार्थिकमेवाभेदरूपमैक्यमिति प्रथम एव पक्ष इति चेत्तस्यैतद्-
ग्रन्थतः प्रागेव श्रीमद्भगवत्पादाद्यखिलमुनीन्द्रैरखिलप्रस्थानत्रयादिवेदान्तशास्त्रप्रणयन-
द्वाराऽपरैश्च पूर्वाचार्यैः प्रकरणाद्यनेकग्रन्थद्वारा चोपपादितत्वेन सिद्धत्वान्मैवायं तदर्थं
प्रयास इत्याशयेनाऽऽह—आद्यस्त्वित्यादीन्द्रवज्रया—

आद्यस्तु सर्वैर्निगमान्तशास्त्रैः श्रीभाष्यकारप्रमुखैर्मुनीन्द्रैः ।

नानानिवन्धैरपरैश्च पूर्वैराचार्यवर्यैरुपपादितोऽस्ति ॥ १२ ॥

‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ इति वृत्तम् । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ १२ ॥

एवमैक्यपदार्थविवेचनेऽभेदरूपमद्वैतं प्रथमं प्रत्याख्यायेदानीं तादात्म्यरूपं तत्प्र-
त्याचिख्यासुः सलक्षणं मीमांसकादिसंमतं तद्भूर्युदाहृत्य पृच्छति—भेदेत्यादि-
गीत्या—

भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यं यदि तदेव मतमैक्यम् ।

कनकं कटकं नीलः कलशः करका जलं गिरिर्मुदिति ॥ १३ ॥

उपादेयोपादानगुणगुणिकिंचित्कालिकपरिणाम्यपरिणामिदीर्घकालिकपरिणाम्यपरि-
णामिभावैः क्रमाच्चत्वारि तादात्म्यस्थलान्युदाहरति—कनकमित्याद्युरार्धेन । अक्ष-
रार्थस्तु स्फुट एव ।

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीवान्भुजगेशः ॥

इति वृत्तम् ॥ १३ ॥

तदङ्गीकुर्वाणं प्रत्याह—अद्वैतिन इत्याचार्यया—

अद्वैतिनस्तवापि त्रिदण्डिमीमांसकादिमतयोगात् ।

तर्हि न किं सैद्धान्तिकमङ्गीभङ्गप्रसङ्गः स्यात् ॥ १४ ॥

त्रिदण्डिनो रामानुजाः । मीमांसकास्तु भाट्टादयः सुप्रसिद्धा एव । आदिप-
दात्तदेकदेशिनो भट्टभास्करभर्तृप्रपञ्चप्रभृतयः । तत्र त्रिदण्डिमतमुक्तं वेदान्तकल्पल-
तायाम्—त्रिदण्डिनस्तु जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदमभ्युपेत्य ज्ञानकर्मसमुच्चयाभ्यासादेव कार-
णात्मके ब्रह्मणि कार्यात्मकस्य जीवस्य कर्मवासनासहितभेदांशनिवृत्तिर्माक्ष इति
वदन्तीति । एवं मीमांसकादिमतेऽपि गुणगुण्यादितादात्म्यस्थले भेदाभेदवाद
एवेति सुप्रसिद्धमेव । तथा च बोधशब्दितस्य पूर्वोक्तरीत्या चिन्मात्रस्याऽऽत्मनः
प्रपञ्चेन साकं निरुक्ततादात्म्यरूपमैक्यं यदि विवक्षितं तर्हि राद्धान्तध्वंसापत्तिरित्या-
कृतः । आर्यालक्षणं तूक्तं श्रुतबोधे कालिदासेन—

यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्येति ॥ १४ ॥

इदानीं यदर्थमिदं ग्रन्थनामनिर्वचनविवेचनं तत्प्रकृतप्रकरणरचनतुच्छीकरणं स्वचित्तगतं निगमनच्छलेनोद्धाटयति—तस्मादिति स्वधरया—

तस्माद्भावत्क एवं विफल इह भवेदुद्यमः स्वानुभूत्यै

सोऽपीष्टश्चेत्ततः किं यदि न तव पुरा तर्हि तुच्छः प्रयासः ।

अप्रामाण्यात्परेषामपि बहुभिरलं प्राच्यशास्त्रैर्गुरुणा

मीशस्यापि प्रसादाद्भवत इव भवेत्किं न सा कर्मपाके ॥ १५ ॥

प्रत्यग्बोधाद्वैतस्य पूर्वाचार्यसहस्रेणोपपादितत्वादन्यविधबोधैक्यस्य प्रकृतानुचितत्वाच्चैत्यर्थः । भावत्कस्त्वदीयः । इह ग्रन्थसंग्रथने । एवं बोधैक्यसिद्धिलक्षणप्रयोजनक इति यावत् । एतादृश उद्यमः प्रयत्नः । विफलस्तुच्छो भवेदित्यन्वयः । एवमप्याः प्रहातव्यातिलाभपूजाद्यन्यतमतत्समुदायान्यतरकामेन त्वया चेदयं ग्रन्थः क्रियेतैव तर्हि तस्य पिष्टपेषणन्यायापत्त्या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयता नैव स्यादित्याशयः ।

ननु भवत्वेवं भेदवादिवृन्दविदलनपूर्वकं निरुक्तबोधैक्यसिद्धेः संपूर्णपूर्वाचार्यैः शास्त्रतत्प्रकरणशतप्रणयनतः प्रसाधितत्वं तथाऽपि स्वानुभूतिमात्रसिद्ध्यर्थमिदमुचितमेवेति चेन्न । तत्र स्वशब्देन किं स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीय इत्यमरादात्मैव किंवा ज्ञात्यात्मीयशब्दितबन्धुशिष्याद्यन्यतरः । उभयथाऽपि वैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—स्वेत्यादिना । तत्तुच्छत्वं हृदि निधाय सप्रतिज्ञमाक्षिपति—ततः किमिति । उभयथाऽपि स्वानुभूत्यर्थं प्रकृतग्रन्थग्रथनेन नैव किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।

तत्राऽऽद्ये हेतुं व्युत्पाद्य निगमयति—यदीत्यादिपूर्वार्धशेषेण । स्वप्रकाशब्रह्मात्मैक्यानुभूतिरिति शेषः । नहि विस्मृतकण्ठचामीकरश्चैत्रः कचिदादर्शकाचरचनमात्रेण विनाऽऽप्तोपदेशं तत्प्रपश्यति । तस्मात्तदर्थं ग्रन्थसंग्रथनं व्यर्थमेवेति भावः ।

द्वितीये हेतुं प्रतिपादयति—अप्रामाण्यादित्युत्तरार्धेन । तत्रापि किं त्वयाऽयं परानुभूत्यर्थं ग्रन्थः स्वयमनुभूतिं संपाद्यैव क्रियते तां विनैव वा । तत्र नान्य इत्याह—अप्रामाण्यादिति । यदि तव पुरा ग्रन्थस्य रचनतः पूर्वं निरुक्तस्वानुभूतिर्नास्ति चेत्तर्हि परेषामप्यप्रामाण्यादब्रह्मानुभविभूतत्वेन तत्र प्रमाणत्वाभावात्तव तुच्छ एव प्रयास इत्यनुकूप्य संबन्धः । नाप्याद्य इत्याह—परेषामपीत्यादिशेषेण । सा निरुक्तबोधैक्यानुभूतिः । भवत इव तवेव । परेषामपि बन्धादीनामपि । कर्मपाके—

इयाख्यासहिता-

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

यथाऽऽदर्शितले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमञ्जसा ॥

इति वचनात्तत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितक्षयपूर्वकतज्जनकसुकृते फलदानौ-
मुख्ये सतीत्यर्थः । गुरुणां श्रीमद्भगवत्पूज्यपादपादकोकनदाद्याचार्याणामिति भावः ।
अलं बहुभिरतुल्यविपुलैः । एतेन प्रकरणादीनामधिकारिविशेषाणां च संग्रहः
सूचितः । एतादृशैः । प्राच्येति । चतुर्लक्षणीभाष्यादिचिरंतनशास्त्रलक्षणकरणैरित्यर्थः ।
गुरुणां ब्रह्मात्मैक्योपदेष्टृणां सद्गुरुणां तथा—ईशस्यापि परमेश्वरस्यापि प्रसादादनुग्र-
हात् । न भवेत्किम् । अपि तु भवेदेवेति योजना । यथोक्तसामग्या भवतः प्रकृ-
तग्रन्थं विनैवोक्तानुभूतिः संपन्ना तथा तेषामपि तथा भूयादेवेति भावः । तस्मात्सर्व-
थाऽपीदं ग्रन्थसंग्रथनं व्यर्थमेवेति तत्त्वम् ॥ १५ ॥

ननु माऽस्तूक्तरीत्या मुमुक्ष्वेकानुजिह्वक्षयेयं प्रकृतग्रन्थसंग्रथनप्रवृत्तिस्तथाऽपि कथा-
विशेषपरिजिहीर्षया त्वसौ युक्तेवेति शङ्कां प्रशमयति — जिगीषेतिशिखरिण्या —

जिगीषाऽपि स्याच्चैन्न खलु घटते स्वानुभविता

न पङ्क्ते शङ्काऽपि स्फुरति नवपङ्क्तेरुहलिहाम् ।

कथंचिन्मैत्रेयीप्रियतम इवासावपि यदा

तदाऽप्येतच्छलाद्यं न किल वत दुःखैकफलतः ॥ १६ ॥

चिदेकनिरते त्वयि तद्वचनमप्यनुचितमेवेति सूचयितुं चेत्पदम् । आस्तामसावपि
को बाधस्तत्राऽऽह—न खल्विति प्रथमपादशेषेण ।

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयाऽपि च ।

देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥

इत्यादिस्मरणेन शास्त्रवासनाशब्दितयावच्छब्दब्रह्मसंस्कारैकायत्तपरपराजिहीर्षारूपं
जिगीषायाः फलपर्यवसायितत्वज्ञानोदयं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वादद्वैतशास्त्रीयप्रकरणस्यास्य
तु तत्त्वज्ञानमन्तरा रचनानौचित्यस्य प्रागेवोपपादितत्वान्नैव तयैतद्वचनौचित्यामि-
त्याशयः ।

तदेव व्यतिरेक्यर्थान्तरन्यासेन समर्थयति—नेत्यादिद्वितीयपादेन । नहि श्यामरूप-
मात्रेण कर्दमे मधुकरारोपोऽपि दृश्यते । यद्वा यथा नूतनशतपत्रेषु शतशः सन्ति
भकरन्दसुगन्धलुब्धाः सततं मधुकरास्तथा तत्कारणेऽपि कर्दमे ते सन्ति न वेति
यथा शङ्काऽपि नौदेति तद्वज्जयेच्छायां सत्यां तद्वति जिगीषौ त्वयि तत्त्वज्ञानशा-
लित्वं नैव भवतीति भावः ।

ननु ब्रह्मविदामपि याज्ञवल्क्यादीनां जिगीषादर्शनान्मैवमिति चेत् । बाढम् । तत्र तस्य
तथा परिणामे दुःखमेव स्वशापजन्यविदग्धशाकल्याख्यब्राह्मणहननानुतापसूचकतदु-

स्तरकालिकतत्कर्तृकविद्वत्संन्यासलिङ्गाद्यथा सिद्धं भवत्येवं भवतौऽपि भूयादतो नैव जिगीषयाऽप्येतत्प्रकरणकरणप्रवृत्तिः प्रशस्तेत्यभिप्रेत्याऽऽह—कथंचिदित्याद्युत्तरार्धेन । अत्र कथंचित्पदेन तेन तु न जिगीषयैव जनकसमाप्रवेशः संपादितः, किंतु तद्गृहे यज्ञार्थं मिलितमहर्षिसंघसंनिविष्टत्वेन ब्रह्मविदे जनकसमर्पितगोसहस्रनयनादिप्रसङ्गा-
देवासावासादिता । त्वया तु तथैवेतत्क्रियत इति वैषम्यमेवेत्यस्वरसः प्रकृतदृष्टान्ते सूच्यते ।

मैत्रेयीति । सा हि याज्ञवल्क्यज्येष्ठपत्नी प्रसिद्धैव । सप्तम्यन्तमिदम् । असौ विजिगीषा । यदा निरुक्तास्वरसादेव तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन यस्मिन्पक्षे स्वी क्रियते तदा तस्मिन्नपि पक्ष इत्यर्थः । एतत्—प्रकृतग्रन्थसंग्रथनम् । ब्रूतेति खेदे । तस्मादयुक्तमेवेदं जिगीषयाऽपि प्रकरणकरणमिति तत्त्वम् । याज्ञवल्क्यस्य जिगीषा-
दिकं त्विदं प्रपञ्चितं श्रीमद्विद्यारण्यगुरुभिर्जीवन्मुक्तिविवेके वासनाक्षयनिरूपणप्र-
स्तावे । अस्ति हि याज्ञवल्क्यस्य तत्पतिवादिनामुषस्तकहोलादीनां च भूयान्विद्या-
मदः । तैः सर्वैरपि विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात् ।

ननु तेषां विद्यान्तरमेवास्ति न ब्रह्मविद्येति चेन्न । कथागतयोः प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्म-
विषयत्वात् । ननु ब्रह्मविषयत्वेऽपि तेषामापातज्ञानमेव न तु सम्यग्वेदनमिति चेन्न ।
तथा सत्यस्माकमपि तदीयवाक्यैरुत्पन्नाया विद्याया असम्यक्त्वप्रसङ्गात् । ननु
सम्यक्त्वेऽपि परोक्षमेवेति चेन्न । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति मुख्यापरोक्षविषयतैव
विशेषतः प्रश्नोपलम्भात् ।

नन्वात्मज्ञानिनो विद्यामद आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते । तथा चोपदेशसाहस्र्यामभि-
हितम्—ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरे इति । नैष्कर्म्यसिद्धावपि—

न चाध्यात्माभिमानोऽपि विदुषोऽस्त्यासुरत्वतः ।

विदुषोऽप्यासुरश्चेत्स्यान्निष्फलं ब्रह्मदर्शनम् ॥

इति चेन्नायं दोषः । जीवन्मुक्तिपर्यन्तस्य तत्त्वज्ञानस्य तत्र विवक्षितत्वात् । न
खलु वयमपि जीवन्मुक्तानां विद्यामदमभ्युपगच्छामः । ननु विजिगीषोरात्मबोध एव
नास्ति ।

रागो लिङ्गमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु ।

कुतः शाद्वलता तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः ॥

इत्याचार्यैरभ्युपगमादिति चेन्न ।

रागादयः सन्तु कामं न तद्भावोऽपराध्यति ।

उत्तरवातदंष्ट्रोऽरगवदविद्या किं करिष्यति ॥

इत्यत्र तैरेव रागाद्यभ्युपगमात् । न चात्र परस्परव्याहृतिः । स्थितप्रज्ञे ज्ञानि-
भावे च वचनद्वयस्य व्यवस्थापनीयत्वात् । ननु ज्ञानिनो रागाद्यभ्युपगमे धर्माधर्म-
द्वारेण जन्मान्तरप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् । अदग्धबीजवदविद्यापूर्वकमेव मुख्यरागादि-
भत्त्वेन पुनर्जन्महेतुत्वात् । ज्ञानिनस्तु दग्धबीजवदामासा एव रागादयः । एतदवा-
भिप्रेत्योक्तम्—

उत्पद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञानवह्निना ।

तदा तदैव दहन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् ॥ इति ।

तर्हि स्थितप्रज्ञस्यापि ते सन्तिवति चेन्न । तत्काले मुख्यवदेवाऽऽभासमानानां
बाधकत्वात् । रज्जुसर्पोऽपि मुख्यसर्पवदेव तदानीं भीषयन्नुपलभ्यते तद्वत् । तर्ह्य-
भासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न कौऽपि बाध इति चेत् । चिरं जीवतु भवान् । इयमेवा-
स्मदभिमतता जीवन्मुक्तिः ।

याज्ञवल्क्यस्तु विजिगीषुदशायां न हीदृशः । चित्तविश्रान्तये विद्वत्संन्यासस्य
तेन करिष्यमाणत्वात् । न केवलमस्य विजिगीषा, किंतु धनतृष्णाऽपि महती
जाता । बहूनां ब्रह्मविदां पुरः स्थापितं सालंकारगोसहस्रमपि संनीय स्वयमेवेदमाह—
नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इतीत्यादिः । विस्तरस्तु बृहदा-
रण्यकभाष्यादौ ज्ञेयः ॥ १६ ॥

इत्थमुपपादितं प्रकृतप्रकरणरचनानौचित्यं निगमयंस्तर्हि किं कर्तव्यं मयेत्याशङ्-
कायां किं त्वं तत्त्वज्ञोऽस्युताज्ञ एवाऽऽहोस्विदपक्वविज्ञान इति विकल्प्य क्रमेण
समाधत्ते— एवं चेत्यादिशालिन्या—

एवं चैष व्यर्थ एव त्वदीयो ग्रन्थायासः स्वस्वरूपे तदास्व ।

श्रीमद्विष्णुं वा शिवं वा भजस्व त्यक्त्वा सर्वं याहि वाऽरण्यमेव ॥ १७ ॥

ब्रह्मवित्त्वे हि स्वस्वरूपे चेतसः स्थापनलक्षणमवस्थानमज्ञत्वे स्ववर्णाश्रमधर्मानु-
ष्ठानेश्वरलीलाविग्रहविशेषहरिहरान्यतराराधनं फलीभूतजीवन्मुक्तिसुखमात्रांशप्रतिब-
द्धज्ञानत्वे त्वेतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्यादिश्रुत्यादिविहितविद्वत्संन्यासेन परमहं-
सोपनिषत्प्रसिद्धरीत्या सर्वत्यागपूर्वकमरण्यगमनमेव चोचितमेवेति भावः । शालि-
न्युक्तास्तौ तगौ गोऽब्धिभ्लोकैरिति वृत्तम् ॥ १७ ॥

एवं पूर्ववादिना प्रकृतप्रकरणकरणनिराकरणेऽभिहिते सिद्धान्ती तद्वहुमानपुरः-
सरं सामिनन्दनं च तदर्धमङ्गीकृत्य स्वकृत्याभिसंधितप्रयोजनरहस्याविशेषश्रवणाय तम-
भिमुखयति—बाढमित्यादिशार्दूलविक्रीडितपादाभ्याम्—

बाढं मित्र तमःशमं विदधते लोकेऽपि के त्वामृते

तत्राप्यत्र रहस्यमेकमनघं प्रेम्णा तदाकर्णय ।

पूर्वाचार्यशतैः शतं सरणयो या दर्शिताः स्वाप्तये

तास्त्वादृशगृहोपमा अपि भिये प्रायो मुमुक्षोर्न किम् ॥१८॥

मित्रेति संबुद्धौ । सूर्यसुहृदोः श्लेषः । एतेन वक्ष्यमाणकार्ये हेतुर्घोषितः । लोकेऽपि त्वामृते के तमःशमं विदधत इति संबन्धः । एवं च यथा लोके मित्रशब्दितसूर्यं विना न कोऽप्यन्यस्तमःशामकस्तथा शास्त्रेऽपि मित्रशब्दितसुहृदमन्तरा त्वादृशं न कोऽपि तमःपदवाच्याविचारविनिवारक इत्याशयः । अत्र मित्रपदेन बहुमानः शेषेणाभिनन्दनं च सूचितम् । किं तत इत्यत्राऽऽह—तत्रापीत्यादिद्वितीयपादेन । तत्रापि एवं सत्यपि । अत्र प्रकृतग्रन्थसंग्रथनविषय इत्यर्थः । यदेकं मुख्यम् । अथाप्यनघम् । निर्दोषम् । एवं च पुनः शङ्कानवकाशः सूचितः । अत एव त्वं तद्वक्ष्यमाणरहस्यम् । प्रेम्णा सुहृद्भावोद्बुद्धनिरुक्ताद्भुतरहस्यश्रवणौत्सुक्येनेत्यर्थः । आकर्णय शृण्वित्यन्वयः । तथा च वादित्वं व्युदस्यैव प्रथमं मदुक्त्यादरः कार्यः । पश्चाद्यदि तत्र मनने क्रियमाणे दोषोन्मेषः स्याच्चेत्तदा वादित्वेऽपि प्रकटिते नैव नः कोऽपि क्लेश इत्याशयः । अत एवोक्तं माघे—

अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरपि ।

व्रजत्यफलतामाशु नयद्रुह इवेहितम् ॥ इति ।

किं तद्रहस्यमित्यत आह—पूर्वाचार्येत्यादिसार्धेन । पूर्व्वेति । श्रीमत्भगवत्पूज्यपाद-पादारविन्दप्रभृतिवर्तमानकालावाधिकशब्दपरब्रह्मपारंगतसद्गुरुवरवृन्दैरित्यर्थः । एतेन सर्वेषामपि तेषां परमपूज्यत्वात्तदन्यतमसरणैरप्यनादरणव्युदसनं व्यज्यते । अत एव शतमसंख्याताः । किं भेदवादिवत् सिद्धान्ताः, नेत्याह—सरणय इति । पद्धतय इति यावत् । याः स्वाप्तये ब्रह्मात्मैकरूपनिजसुखलब्धय इत्यर्थः । दर्शिता मुमुक्षुप्रति प्रकाशिताः सन्तीति योजना । यथा तत्तद्देशीयजनान्काशीं गन्तुं नुद्दिश्य तत्तद्देशी-यैराप्तवरेस्ते ते मार्गाः सहस्रं प्रदर्श्यन्ते तद्वन्निरुक्ताचार्यैर्मुमुक्षुप्रति शतशः प्रक्रियाः प्रकटिता भवन्तीति भावः ।

किं ततस्तत्राऽऽह—तास्त्वित्यादिचरमचरणेन । तुशब्दः शङ्काशान्त्यै । तत्र प्रक्रियात्वावच्छेदकावच्छेदेनैव निसर्गनिश्चलनिर्मलात्मविलोकनानुकूलत्वादिकं साधारण्येन सर्वादरणे हेतुतया द्योतयति—आदर्शेति । एवं चैकैकस्याः सरणैरेकैकमुकु-रतौल्यं ध्वन्यते । अपिना निरुक्तोपमानेन चाऽऽत्सरतिक्रीडामिथुनानन्दकारणत्व-मावेद्यते । प्रायो बहुधा । तेन ततोऽपि केषांचिद्बोधदर्शनेऽपि न क्षतिः । मुमुक्षो-

हृदयग्रन्थि विमित्तोः । भिये किं हेयं किं वोपदेयमिति प्रत्युताद्वैतशास्त्रेऽपि संशय-
रूपमीत्या इत्यर्थः । न भवन्ति किं, अपि तु भवन्त्येवेत्यन्वयः । पक्षे स्वस्वप्रेयसी-
सहस्रेक्षया तथात्वं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

एवमादर्शगृहोपमानेन वक्ष्यमाणैकशरीरैकजीवानेकशरीरसूत्रात्मकायव्यूहकृद्योगिस-
मपरमात्मैकजीवबुद्ध्यविद्यानन्त्यप्रयुक्तनानाजीवावच्छिन्नप्रतिविम्बाभासवादानामविरोधं
निरुक्तीति कसुमुक्षुभीतिभञ्जकं व्यञ्जयता प्रकृतग्रन्थसंग्रथनाक्षेपमुपलक्षणविधया विल-
क्षणप्रयोजनाभिव्यञ्जनद्वारैव प्रतिक्षिप्य विचित्ररचनचातुरीसूचनचणत्वाप्तदृष्टत्वं प्रति-
ज्ञातदुर्घटार्थघटनापटुत्वं च संचूर्णयता भक्तिवैभवेन स्वचेतसीषत्स्मृतिमात्रविषय-
त्वतः प्रत्यक्षमिव श्रीगुरुं समनुसंदधता स्वनिमित्तमात्रतां द्योतयताऽतिविस्मितेनाच्यु-
तेन प्रकृतप्रकरणस्य तदेककर्तृकता प्रतिज्ञायते तदिति मालभारिण्या—

तदहो रूपयाऽयमेव तेषां भगवान्श्रीरघुनाथसूत्रधारः ।

सरसं मृदु मामकीनयेदं तनुपाञ्चालिकया तनोति नाट्यम् ॥ १९ ॥

यस्मान्निरुक्तसरणयः प्रायेण मुमुक्षोरुक्तसंशयरूपाः संशयात्मा विनश्यतीति स्मृ-
तेस्तस्य मृत्यूपलक्षितजन्ममरणप्रवाहलक्षणमहानर्थैकफलकत्वाद्भीतिमात्रहेतवस्तत्त-
स्मादित्यध्याहृत्यैव हेत्वर्थकतत्पदेन सह संबन्धो बोध्यः । तेषां निरुक्तभीतिमुमुक्षू-
णाम् । कृपयैवेति योजना । एतेन ख्यातिलाभपूजादेर्व्युदासः । पूर्वत्र मुमुक्षोरि-
त्येकवचनेनेह तेषामिति बहुवचनेन चैकानेकजीववादाविरोधः ।

अत्र श्रीशब्दप्रयोगान्न साक्षात्तन्नामग्रहः । निरुक्तशर्मश्रीसद्गुरुरूपेश्वर इत्यर्थः ।
एवं सरसमर्थतः । मृदु शब्दतः । प्रागुक्तादर्शवेश्मनिदर्शनादेवेति व्यञ्ज्यते । अयं
ध्यानाधिगूढलीलाविग्रहश्रीमूर्तिकत्वेन साक्षिप्रत्यक्ष इत्यर्थः । एतेन तत्र स्वानुरागा-
तिशयः सूचितः ।

नन्वथापि कथमस्य विलक्षणप्रतिज्ञातप्रकरणकरणनिपुणत्वं तत्राऽऽह—भगेति ।
भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः । एवं चान्तर्यामित्वेन तत्र स्वहृदयस्थतया प्रकृतप्रकरण-
प्रणयनप्रवीणत्वं प्रद्योतते । एतादृशः । अत एव श्रीति । श्रिया ब्रह्मविद्यारूपनि-
रुपमसंपदा रलयोः सावर्ण्याल्लघूननधिकारित्वेन तुच्छानपि मादृशान्नाथयति—अद्वैत-
ब्रह्मात्मैक्यबोधरूपत्वेन तुच्छीकृतनिखिलदृश्येश्वरत्वोपलक्षितान्करोतीति तथा । स एव
सूत्रधारः कलासूत्राभिधपाञ्चालिकानाटकाप्रकटसूत्रचालकः । पक्षे नाटकाचार्यः ।
एतादृशमिदं प्रकृतग्रन्थरूपं नाट्यं नटनम् । मामकीनया मत्संबन्धिन्या । तन्विति ।
व्यक्तिरूपपुत्तलिकया द्वारेति यावत् । अहो तनोति विस्तारयतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

अत एवास्य मुक्तमुमुक्षूभयानन्दकत्वमपि प्राचीनप्रकरणवदेव सर्वतीत्यभिसंधाय स्वामानित्वं ध्वनयंस्तावुभावप्येतन्निरीक्षणार्थं सार्थकं प्रार्थयते पश्यन्त्विति वसन्त-
तिलकया—

पश्यन्तु तत्सहृदयाः सदयाः संदेह-

मास्वादयन्तु निजपूर्णरसामृताब्धिम् ।

भीतिं त्यजन्तु विविधोदितपद्धतिभ्यः

शान्त्यादिनोत्सवजुषः स्वबुभुत्सवोऽपि ॥ २० ॥

अत्रापि यस्मादेतन्निरुक्तीत्या विशिष्टप्रयोजनकं तत्तस्माद्धेतोरिति पूर्ववदेवाध्या-
हृत्य संबन्धो बोध्यः । अव्ययत्वेऽपि यत्तदोः संबन्धनैयत्यानपायात् । सेति ।
चित्तं तु चेतो हृदयमित्यमराज्जीवत्वावच्छेदेन तत्त्वसत्त्वेऽपि हरति बाधते मूलाज्ञा-
नतत्कार्यमिति हृत् । स चासावयः । अयः शुभावहो विधिरित्यमरात् ।

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ।

वेदान्तानां प्रवृत्तिः स्याद्विधेत्याचार्यभाषितम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तरीत्या स्वप्रकाशाखण्डानन्दात्मकजीवब्रह्मैकरूपानिरुपमशुभसूचकः
साक्षाद्विधिमुखप्रवृत्ततत्त्वमस्यादिमहावाक्यैककरणकः प्रत्यक्षविषयकत्वेन साक्षात्प्रमात्मक
एव शाब्दबोधश्चेति तथा । तेन सहिताः सहृदयास्तत्त्वज्ञानिन इत्यर्थः । मुमुक्षुपक्षे
तु प्राशस्त्येकाभिप्रायेण मयूरादिषु शिख्यादिपदप्रयोगवत्प्रकृतेऽपि हृदयसाहित्यबोध-
नात्प्राशस्त्यहृदया इति यावत् ।

यद्यपि तेषां दया भूतेष्वलोलुप्त्वमित्यादिस्मृतेः स्वाभाव्यादेव सामान्यतः
सर्वतः सदयत्वमस्त्येव तथाऽप्यत्र विशिष्यैव । सदयाः किमयं मदग्रन्थः समुचि-
तोऽनुचितो वेति संशयरूपमददुःखप्रहरणेच्छवः सन्त इत्यर्थः । एतेन विशिष्यैत-
न्निरीक्षणौदासीन्यं व्युदस्तम् । नाट्यपक्षेऽपि सहृदयशब्दिता रसिका अपि सदया
एव समपेक्षिताः । अन्यथा सूत्रधारस्य वित्तानवाप्स्या श्रमवैफल्यपत्तेः । इदं प्रकृ-
तप्रकरणं पक्षे पाञ्चालिकानाट्यम् । सदा पश्यन्तु निरन्तरं परिशीलयन्त्वित्यन्वयः ।
तेनानादरः परास्तः ।

ननु किमित्यद्वैतात्मानुसंधानं विहाय प्रकृतप्रकरणमेव परीक्षणीयमित्याशङ्क्यास्य
तदेकफलकत्वान्नैवमित्याह—आस्वादयन्त्वित्यादिद्वितीयपादेन । तत् इति शेषः ।
निजेति । आत्मानन्तानन्दकैवल्यजलनिधिमित्यर्थः । अत्र समुद्ररूपकेणैतन्निरीक्षणौ-
त्तरक्षणावच्छेदनैव तत्प्राप्तिनोऽगस्त्यस्य वाताप्यादिभक्षकत्ववेदकानेकजीववादविरो-
धाद्यनेकाद्वैतशास्त्रियप्रक्रियाविरोधभक्षकत्वमप्युक्तामृतास्वादपुरस्कारेणैव भाषिष्यतीति

प्रोतितम् । मोक्षे साङ्गोक्त्यादिनिरासार्थं निजेति । तत्रापि माध्वादिसंमताण्वाद्या-
त्मत्वं वारयितुं पूर्णेति । एवमपि नवविशेषगुणैकविंशतिदुःखध्वंसमात्रविशिष्टात्मत्वं
वैशेषिकतार्किकाभिमतमपाकर्तुं रसेति । अमृतपदं तु मोक्षः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिः-
श्वयसामृतमित्यमरादेव मोक्षपरं प्रसिद्धमेव । आस्वादयन्तु रसयन्त्वित्यर्थः । तस्मा-
न्महाप्रयोजनत्वाद्यदाऽत्र जीवन्मुक्तानामप्यनादरो न युक्तस्तदा मुमुक्षूणां कैमुत्य-
सिद्ध एव तदभाव इति भावः ।

एवमुभयसाधारण्येन संप्राथ्याय मुमुक्षूनेव पृथक्प्रार्थयते—भीतिमित्याद्युत्तरार्धेन ।
तत इत्यत्रापि प्राग्बोदेव बोध्यम् । तत्रापि शमादिसंपद्विरहकृत एव तत्त्वविद्योत्पत्ति-
तत्फलभूतजीवन्मुक्त्यन्यतरप्रतिबन्ध इत्यभिसंधाय तांविशिनष्टि-शान्त्यादिनेति ।
तथा च बृहदारण्यके पठ्यते—‘ शान्तो दान्त उपरतास्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽ-
त्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत् ’ इति । श्रद्धाविद्यो भूत्वेति पाठान्तरम् । तत्राप्युत्सवजुषो
वैराग्यमहोत्सवसेविन इत्यर्थः । उपलक्षणमेतन्नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यापि । एतादृशाः ।
स्वेति । आत्मतत्त्वजिज्ञासवो मुमुक्षुव इति यावत् । अपिः समुच्चये । विविधेति ।
पूर्वाचार्यैर्बहुविधामिहितप्रक्रियासरणिभ्यः सकाशादित्यर्थः । भीतिं निरुक्तसंशयरूप-
भियम् । त्यजन्त्विति योजना ॥ २० ॥

एवं मुक्तान्मुमुक्षूंश्च विलक्षणप्रयोजनकप्रकृतप्रकरणसंप्रणयनिरीक्षणार्थं संप्राथ्यं पुन-
स्तद्ग्रन्थेन सर्वथा स्वस्मिन्सामान्यभावं कथयन्विस्मयमान इव तत्कर्तारमन्तर्यामिणं
श्रीमत्सद्गुरुमेवाऽऽक्षेपव्याजेनावाङ्मनसगम्यत्वेनैवानुसंधत्ते मयीति मालभारिण्या—
मयि नैव पदं न चापि वाक्यं न च मानं न तपोऽपि चाद्वितीये ।
नभसीव विचित्रशक्तिरेकः कुरुते कः पुनरेतदिन्द्रजालम् ॥ २१ ॥

मय्यस्मच्छब्दवाच्ये प्रकृतप्रकरणलेखकत्वविशिष्टविप्रत्वविशेषावच्छिन्नदेहाद्युपहि-
तचिदाभास इत्यर्थः । पदवाक्यमानानि व्याकरणमीमांसातर्कशास्त्राध्ययनानि । न
चैवमपि—

यद्दुष्करं दुराराध्यं दुर्जयं दुरतिक्रमम् ।

तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

इति वचनात्तप एवोक्तलौकिकसामग्रीमन्तराऽप्यलौकिकसामग्रीत्वेनेदं त्वद्द्वारा
कारयिष्यतीति वाच्यम् । तस्यैहिकस्य संध्यावन्दनमारभ्यासंप्रज्ञातसमाध्यन्तमध्ये ले-
शतोऽप्यभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह—न तपोऽपि चेति । पक्षे मयि निरुक्तचिदाभासोप-
लक्षित इत्यर्थः । पदं वैकुण्ठादिस्थानम् । वाक्यं तत्त्वमस्यादिमहाक्यशक्यत्वमिति
यावत् । मानं देशादिपरिच्छेद इत्यर्थः । तपः, तप ऐश्वर्य इति स्मरणादैश्वर्यम् ।

तत्र सर्वत्र हेतुः—अद्वितीय इति । तत्राऽऽकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुते-
रनुरूपं तदेव दृष्टान्तयति—नभसीवेति । अत्र पदवाक्यमानतपांसि स्थलविशेषविशिष्ट-
पदबृन्दाणवादियोजनान्तपरिमाणसंतापविशेषा एव । एवं सति । एकोऽद्वितीयत्वेना-
सहायः । को वाऽबाधमनसगम्यो विचित्रशक्तिः ‘पराः स्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते’ इति
श्रुत्युक्तनानाप्रकारकशक्तिरस्मदादिदृशैव समेतप्रकृतप्रकरणरूपं नभसीवेन्द्रजालं
मन्त्रादिशुब्धमायिकवगरादिकं कुरुते रचयतीत्यहं न जान इत्यनुकूल्याध्याहृत्य
धान्वयः । तस्मात्पदवाक्यमानतपावद्विर्ब्रह्मविद्भिरेव कृपयेदं प्रकरणं रत्नमिव तत्परी-
क्षकैः सुपरीक्षणीयमेवेति भावः । ऐन्द्रजालिकोऽपि विचित्रशक्तिरेव ॥ २१ ॥

इत्थं प्रकृतप्रण्योपादधाते संकथिते सत्यं शास्त्रोपादातीभूतमध्यासमेव प्रथमं
प्रकरणत्वेनात्र संक्षेपं मुक्तैतन्नामैवावतारयिष्यंस्तत्स्वरूपलक्षणे अपि सदृष्टान्तं स्पष्ट-
यति—बोधैक्येति वतन्ततिलकया—

बोधैक्यसिद्धिवशतो यदुपैति बोध्ये

मिथ्यात्वमार्थिकमबोधवपुण्यदस्तु ।

नैव स्फुटी भवति बोधनिवर्त्यरूप-

मन्योन्यसंकरमृते स्रगहीन्द्रतुल्यम् ॥ २२ ॥

बोधौ पञ्चकोशविश्वाधिष्ठानत्वोपलक्षितप्रकाशौ । तयोर्यदैक्यमुक्तप्रकाशैकरूप-
मबाधितमखण्डाद्वितीयत्वं तद्विषयिणी या सिद्धिस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैककरणिका
चरमचित्तवृत्तिरूपिणी प्रमा सा यया प्राक्प्रद्योतितरीत्या प्रकृतप्रकरणसरण्या सा
तथा । तस्या यो वशः । वशो जनस्पृहायत्तैष्वायत्तत्वप्रभुत्वयोरिति मेदिन्युक्तेरधीनत्वं
तस्मादित्यर्थः । प्रकृतप्रकरणेन हि सकलपूर्वाचार्यप्रणीतप्राक्रियैकमत्ये सत्येवेह नि-
रुक्तज्ञानदार्ढ्याद्वाराऽर्थतः संपूर्णद्वैतमिथ्यात्वं भवतीति भावः ।

यत्, आर्थिकमर्थापत्तिसिद्धम् । यदि दृश्यं मिथ्या न स्यात्तर्हि तदनुस्यूतत्वो-
पलक्षितदृगपराभिधैकबोधभास्यं न स्यात् । तमेव भान्तमनु भाति सर्वमिति—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

इतिश्रुतितदुक्तयुक्तिभ्यां च वर्तते तु तथा तस्मात्तत्तथेत्यन्यथानुपपत्त्युपायातमिति
यावत् । बोध्ये स्वप्रभसत्यानन्तानन्दात्मरूपकूटस्थबोधस्य साक्षात्परम्परया वा विष-
यीभूते यावदविद्यातदधीनद्वैत इत्यर्थः । अत्राधिकरणत्वमेव सप्तम्यर्थः । तेनोक्तद्वै-
तरूपपक्षस्य मिथ्यात्वलक्षणसाध्यस्य च धर्मधर्मिभाव एव संबन्धः । मिथ्यात्वं
वक्ष्यमाणलक्षणमनिर्वचनीयत्वम् । उपैति प्राप्नोतीत्यन्वयः । अस्त्वेवं किं ततस्त-

भा०५५-अवस्तिवत्तादिशेषेण । तुशब्दः शङ्काशास्त्र्यर्थः । अदः । अदृश्यमित्यात्व-
मित्यर्थः । अन्योन्येति । बोधबोध्ययोः संसर्गतादात्म्यलक्षणपरस्पराध्यासम् । अते
विना नैव स्फुटी भवतीति संबन्धः । निरुक्तलक्षणपरस्पराध्यासासिद्धावेवोक्तमित्यात्वं
भविष्यतीति भावः ।

तथा च तदर्थमादौ बोधाबोधपदार्थयोश्चिज्जडयोः परस्परं संसर्गतादात्म्यलक्षणाध्या-
सनिरूपणमेव कार्यमिति तात्पर्यम् । ननु यदि बोधैक्यसिद्धिवशतस्तावदार्थिकमपि
बोध्येऽत्र मिथ्यात्वमेवाऽऽदौ समुपेयाच्चेत्ततस्तत्स्फुटीभवनमपि विना परस्पराध्यासं
नैव स्मारयं न तु तदेव न पश्यामः कथमपि । न हि क्वचिदप्यादर्शवेश्मगतदीपैक्येऽपि
सत्प्रतिबिम्बसहस्रात्तत्सहस्रं मन्यमानेऽपि मुग्धे सुहृदुपदेशेनान्वयव्यतिरेकानुगृहीतेन
संपन्नायामपि तदैक्यप्रमायां तदभास्यादर्शवेश्मनि मृषात्वं दृश्यते । तस्मान्निखिलमिदं
कुञ्जचिजन्यायेन निर्मूलमेवेति चेन्न । अभिसंध्यनवबोधात् ।

तथा हि-अत्र हि भासकं तदारोपितभास्यं चेति वस्तुद्वयमेव । तत्रान्त्यस्य नानास्वे-
नाऽऽनन्त्येऽपि तदनुस्यूतस्य घटो भाति पटो भातीत्याद्यनुभवात्तत्तदवच्छेदकभे-
देन जलचन्द्रवदुक्तप्रतिबिम्बप्रदीपसहस्रवत्मानात्वेऽपि यथोपरपरण्यवच्छिन्नतराणि-
किरणालोकाभासमानहरिणतृष्णातरङ्गिणीकल्लोलसहस्रतदवच्छिन्नालोकसहस्रेऽपि नि-
रुक्ततदधिष्ठानत्वोपलक्षितालोकैक्यप्रमया मिथ्यात्वमविवादमेव । तथा तदधिष्ठानत्वो-
पलक्षितस्याऽऽद्यस्य कूटस्थासङ्गाद्वैतानन्तानन्दचिन्मात्रस्यैक्यप्रमया समानाश्रयविष-
यकत्वान्मूलाज्ञानविनाशे सति तत्कल्पितस्य यावदुपाधिविजृम्भमाणस्यापि दृश्यस्य
मृषात्वे किं नाम दोषतुल्यमपि ।

त्वदुदाहृतादर्शवेश्मप्रदीपदृष्टान्तस्तु विषम एव । तत्र प्रतिबिम्बानां कल्पितत्वेऽ-
प्युक्तगृहस्यातथात्वादित्याशयेन बोध्यं विशिनष्टि-अबोधेति । अबोधेन मूलाज्ञा-
नेन वपुः शरीरं यस्य तस्मिन्यावदाविष्टं विद्यमाने । वस्तुतस्तु कालत्रयेऽप्यविद्यमान-
इत्यर्थः । एवं च यदवधिषाविद्यमानं तच्छुक्तिरजतबन्मिथ्येति प्रसिद्धमेवेति नैवान-
काऽप्यनुपपत्तिरित्याकृतम् ।

नन्वेवमपि बोध्यकुक्षिनिक्षिप्ताया मूलाविषयाया अजामेकामित्यादिभृत्यादिसिद्धा-
नादित्वाद्यादृशस्यापि जीवेशतद्भेदाविषात्मसंयोगाख्यदृश्यचतुष्टयस्यापि तदेकायतत्त्वेन
संग्रहेऽपि तस्याः संग्रहासंभव एवेत्याशङ्कोपशान्त्यर्थं मिथ्यात्वस्य संज्ञामात्रत्वं व्युद-
सिषु सिद्धान्तसंमतं तल्लक्षणं च निर्धक्तुं तत्तथाऽन्योन्यसंकरं च विशिनष्टि-बोधेति ।
बोधोऽत्र प्रमेव । तेन निवर्त्य सषोभुक्तिपक्षे प्रध्वंस्यं जीवन्मुक्तिपक्षे प्रबाध्यं रूपं
वर्ण्यस्य तत्तथेत्यर्थः । एवं च ब्रह्मात्मैक्यविषयकप्रमामात्रबाध्यरूपत्वं निरुक्तमित्यात्वे
वदता समानाश्रयविषयत्वेन ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधस्य सर्वत्र दृष्टत्वाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वेनावि-
षाविद्यमानत्वेन तस्या अपि समारोपितत्वं संगृहीतमेवेति भावः ।

यत्वं संकरपक्षेऽपि क्षीरनीरादिबत्संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नत्वव्युदासः । तेन सिद्धान्तसमीहितविवर्तवादासिद्धिः । ननु केवंदं दृष्टमिति दृष्टान्ताकाङ्क्षायां पुनस्तदुभयमपि विशिनष्टि — सगिति । यथा मन्दान्धकारस्थितत्वादिना अविज्ञातायां मालतीमालायां महोरगभ्रान्तिः कदाचित्कस्यचित्संपद्यते तत्र सज्यारोपिते बहीन्द्रे मिथ्यात्वं सर्वसंमतमेव तद्वदविद्यातद्विद्यमाने द्वैतेऽपीत्याशयः । संकरपक्षेऽपि यथोक्तसगर्हान्द्रयोराध्यासिक एव संकरस्तद्वदेव प्रकृतेऽपि चिन्नेत्ययोः स इति रहस्यम् ।

अत्र प्रथमेऽन्वये श्रीमन्मण्डनपण्डितानां ब्रह्मसिद्धिकृतां प्रयोगस्तथा द्वितीये श्रीमत्प्रकाशात्मयतीश्वराणां विवरणकाराणामभिमतं मिथ्यात्वलक्षणं च संक्षिप्तं भवति । तद्विस्तरस्त्वद्वैतसिद्धिलघुचन्द्रिकादावेव समभिवेदितव्य इति दिक् ।

ननु किमेतावता यदत्रभवताऽविद्यामिथ्याज्ञाननिवर्त्यत्वाच्छुक्तिरजतवादित्यनुमानेन तस्यां यथा मिथ्यात्वं साध्यते तथा अविद्या सत्त्वा, उपादानत्वाद्वैतवदिति प्रत्यनुमानेन मया तस्याः सत्यत्वमपि साधयितुं शक्यमुपलक्षणमिदमनादित्वादित्वेहेत्वन्तरस्यापीति सत्प्रतिपक्षत्वाच्चदनुमानमाभास एव ।

न च तेनैवैतस्य कुतो न तथात्वमिति सांप्रतम् । मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति, अजामेकामिति च श्रुत्या यद्यविद्योपादानं न स्यात्तथाऽनादिश्च न स्यात्तर्हि शुद्धं ब्रह्मैवाऽऽकाशादिप्रपञ्चप्रकृतित्वेन परिणामि स्यात्तथा मुक्तिदशायामपि पुनरविद्यातदितरप्रपञ्चोत्पत्तिश्च स्यादिति हेतोः स्वरूपासिद्धिब्राधक्युक्त्या तथा यद्यविद्या सत्या न स्यात्तर्हि सर्वार्थक्रियाकारित्वेन सत्यप्रपञ्चोपादानं न स्यादिति युक्त्याऽपि मदनुमानस्यानुगृहीतत्वादिति चेन्न । शङ्खवपीतिमोपादानीभूतशङ्खशौक्यावच्छिन्नचैतन्यविषयकाज्ञाने प्रागभावे च व्यभिचारित्वेन त्वदुपेन्यस्तानुमाने हेतोरप्रयोजकत्वाच्छुक्तिरजतादेरपि मिथ्यात्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वैकसाध्यत्वेन प्रकृतेऽपि तथात्वस्यादण्डवारितत्वाच्छुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञानं मे नष्टमित्यनुभवादितदं रजतमहमज्ञ इत्यादिसाक्षिभास्यत्वस्योभयत्रापि तुर्यत्वाच्च ।

ननु यथेवं तर्ह्येवोभयपुषीतिबोध्यशब्दिताविद्यातदधीनदृश्यविशेषणं व्यर्थमेव । निरुक्तबोधनिवर्त्यलक्षणमिथ्यात्वविशेषणेनैव तस्य सर्वस्यापि संग्रहादिति चेन्न ।

तस्य स्वरूपकथनपरत्वादस्य तु मिथ्यात्वलक्षणपरत्वाच्च । न चाथापि तत्राविद्याधीनदृश्यस्वरूपनिरूपणेऽपि तत्स्वरूपानिरूपणमेवेति वाच्यम् । अस्याविद्येत्यविद्यायामेवाऽऽसित्वा प्रकरणीयत इति वार्तिकोक्तेरविध्यैवाविद्याशरीरस्यापि सिद्धेः । नाप्यात्माश्रयः । अनादित्वेनोत्पत्तौ साक्षिरूपायास्तज्ज्ञप्तेरादावेव सिद्धत्वात्तत्रापि पश्चाद्भाविनस्तस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् । नहि दाहे जाते सत्यानीतेऽपि मणौ किंचित्प्रयोजनं जन्यते । एतेनाविद्योपहितचित्त एव सिद्धान्ते साक्षित्वात्तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरित्याद्यन्योन्याश्रयादिकमपि समसमाधेयत्वादेव प्रत्युक्तम् ।

ननु कौड्यमबोधो नाम यन्निबन्धन एवायं यौष्माकीणः सकलोऽपि प्रपञ्चः ।
न चानादिभावरूपं ब्रह्मात्मैक्यप्रमैकनिवर्त्यं तन्मात्राश्रयविषयं मायामोहाद्यपरपर्या-
यमनिर्वचनीयमज्ञानं प्रसिद्धमेवेति वाच्यम् । अपदार्थत्वात् । तथा हि । अबोध इत्यत्र-
प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सद् यत्र नञ् ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

इति प्राचां वचनादत्र न गच्छति चेन्नैतन्मित्यादिवन्नञः क्रियानन्वायित्वेन
प्रसज्यप्रतिषेधत्वस्य प्रतिषेधः सिद्ध एव । एवं च परिशेषादुत्तरपदान्वितत्वात् पर्यु-
दास एवायमिति तु निर्विवादेभ्यः । तदर्थस्तु—

नञीषदर्थे सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ।

व्यतिक्रमे त्वरूपार्थे निषेधाभावयोरपि ॥ इति हेमचन्द्रवचनात् ।

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥

इति नञ्वादाशिरोमणिविवरणे गदाधरोदाहृतकारिकायाश्च नवधैत्रावभाति । तत्र
हैमकोशापेक्षया कारिकायामप्राशस्त्यमात्रस्याभिनवत्वात्कोशक्रमेणैव तदन्तान्युदाहर-
णानि । अनुदरा कन्येयमितीषदर्थे । अब्राह्मणोऽयमिति सादृश्ये । असुर इत्यादौ
तद्विरुद्धे । अघट इत्यादौ तदन्यस्मिन् । अविचार इति विचारव्यतिक्रमे । अवीरोऽ-
यमिति काका स्वरूपे । अद्वैतामिति द्वैतनिषेधे । अभावरूपं तम इति त्वभाव । अप-
राधोऽन्ये गोऽश्वेभ्य इति अप्राशस्त्य इति ।

तत्र संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति द्वावेव शक्यावन्ये जघन्याः । तयोरेव मुख्य-
वृत्तिगम्यत्वात्तदितरसप्तानां तु लक्षणावृत्तिगम्यत्वाच्च । तथा चोक्तं तत्रैवावतरण-
ग्रन्थे—संसर्गाभावोऽन्योन्याभावो नञर्थ इति शिरोमणिविवरणे गदाधरेण । लक्षणयैव
सादृश्याद्यर्थे प्रयोगनिर्वाहे सादृश्याद्यर्थेऽपि शक्तिकल्पनमयुक्तमपि त्वभावान्यत्वरू-
पेऽर्थद्वय एव । स दृश्यत्वाद्यपेक्षयाऽभावत्वभेदत्वयोर्लघुतया तथोः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे
विनिगमकत्वादिति । न च—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यव्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इत्याभियुक्तोक्तेः कोऽस्यापि शक्तिग्राहकतया कथं भेदसंसर्गाभावभिन्नतदुक्तार्थेषु लाक्ष-
णिकत्वमिति सांप्रतम् । तस्य तथैवेष्टत्वात् । तत्राज्ञानमित्यत्र नाऽऽद्यो नञर्थः । ज्ञानस्य
स्वमते ब्रह्मैकरूपत्वेनानुदरा कन्येत्यादौ कुशोदरीत्यादिवदल्पत्वरूपेभत्वासंभवात् । व्यव-
हारे तु साक्षिरूपस्यापि तथाऽन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपस्यापि तस्य क्रमाद्विद्योपाहितचित् ।

एव साक्षितया यथाकथंचिदीषदर्थकत्वसंभवेऽप्यज्ञानसिद्धौ साक्षिसिद्धिस्तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयपराहतत्वादन्तःकरणवृत्तिगतारूपत्वेन तत्प्रतिबिम्बितचैतन्य-
रूपज्ञानविशेषेऽपि तत्त्वेन तदात्मकजीवादावतिव्यासेऽपि । (आदिना प्रमाणप्रमेय-
मितयश्चतुर्विधान्तःकरणवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्यैव प्रमात्रादिरूपत्वात्) ।

नापि द्वितीयः । वृत्त्यात्मकज्ञानसदृशे स्मृत्यादावतिव्यासेः । नापि तृतीयः ।
ब्रह्माख्यपारमार्थिकेन साक्ष्यन्तःकरणवृत्तिविशेषान्यतरलक्षणव्यावहारिकेण वा ज्ञानेन
सहास्य विरोधाभावादन्यथा तत्स्वरूपस्यैवानुभवापाताच्च । नापि चतुर्थः । ज्ञानान्य-
स्मिन्घटादावतिव्यासेः । नापि पञ्चमः । तत्र ब्रह्मचैतन्यरूपस्य पारमार्थिकज्ञानस्य
देशादिपरिच्छेदाभावेन तदतिक्रमासंभवात्साक्ष्यन्तःकरणवृत्तिविशेषलक्षणव्यावहारिक-
ज्ञानस्य तु क्रमादतिक्रमवति ब्रह्मणि भ्रमज्ञानातिक्रमणशालिनि प्रमाज्ञाने चाति-
व्यासेः । नापि षष्ठः (स्वरूपपक्षः) । ब्रह्मादिज्ञानत्रयेऽप्यतिव्यासेः । नापि सप्तमः ।
ज्ञानत्वावच्छेदेन निषेधे माध्यमिकमतापत्तेर्जगदान्ध्यापत्तेश्च ।

यत्किंचिज्ज्ञाननिषेधे तु शुक्तिशकलसाक्षात्कारेण नेदं रजतमिति बाधप्रमायामिदं
रजतमिति ज्ञाननिषेधकत्वस्यापि सत्त्वात्तत्रातिव्यासेऽपि । नाप्यष्टमः । ज्ञानसंसर्गाभाव-
स्यैवासिद्धेः । अभासमानस्य तस्य गगनकुसुमायमानत्वेन भासमानत्वे वक्तव्ये
तत्सामान्याभावासिद्धेश्च । एवमभावज्ञानं हि धर्मिप्रतियोगिज्ञानमन्तरा नैव भवतीति
सर्वसंमतम् । तथा च तज्ज्ञानस्य सत्त्वेऽसत्त्वे वाः क नाम ज्ञानसामान्याभावसिद्धिः ।
तथा चोक्तं सिद्धान्तबिन्दौ—न चेदमभावरूपम् । ज्ञानस्य नित्यत्वेन तदभावानु-
पपत्तेरुक्तत्वात् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां च व्याघातापत्तेरिति ।

नापि नवमः । अप्रशस्तं हि ज्ञानं भ्रमरूपमेव मिथ्यार्थविषयकत्वेन वाच्यम् ।
तस्य त्वज्ञानैकमूलकत्वेन ततः प्रागेव तस्याऽऽवश्यकत्वात्तदन्तरैव दोषसादृश्यबुद्ध्या-
दिनैव तदङ्गीकारेऽपि तत्रातिव्याप्तेः सिद्धान्तभङ्गापत्तेश्च । तदुक्तं संक्षेपशा-
रीरके—

सादृश्यधीप्रभृति न त्रितयं निमित्तमध्यासभूमिषु जगत्पनुगच्छतीदम् । इत्यादि ।
त्रितयं सादृश्यधीदोषसंस्कारात्मकमिति माधुसूदनी तट्टीका । विस्तरस्तु तत्रैव ज्ञेयः ।
तस्मादबोधपदार्थस्यैवासिद्धेः क नाम तन्मूलोऽध्यास इति ।

अत्रोच्यते—नवविधस्याप्यर्थस्य प्रकृते क्षोदक्षमत्वात्सूपपाद एवाज्ञानपदार्थः ।
तद्यथा—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः पारमार्थिकस्य ज्ञानस्य भूमरूपत्वादीषत्त्व-
शब्दिदारूपत्वासंभवेऽपि घटाकाशादिवदुपहिते तत्र तत्संभवेन स एक इत्यादिब्रह्मात्मै-
क्यप्रबोधकश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यादिभिर्जीवेश्वरादिपञ्चविधभेदेऽपि भ्रमत्वसिद्धौ तन्मूलीभूतं

विश्वकरणदोषात् अमः (संविदि धटादिज्ञाने अमस्तार्किकादीनामनुव्यवसायवेद्य-
त्वममः) संविदि (सिद्धान्ते संविदः स्वपकाशत्वादित्यथाऽनुव्यवसायस्यापि तत्त्वेना-
नवस्था) स्यादपि तु भवति मोहात्केवलादेवमेव ।

भगवति परमात्मन्यद्वितीये विचित्राद्वयमतिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ' इति
श्रीसत्सर्गज्ञात्ममुनीश्वरचरणवचनसिद्धं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुतिभिर्मोक्षस्य
ज्ञानैकसाध्यत्वाभिधानाद्ब्रह्मात्मैक्यविषयकविचारितोक्तमहावाक्यैककरणकचरमप्रभारूप-
ज्ञानविनाशयं तत्समानाश्रयविषयमज्ञानमेव स्वभानान्यथानुपपत्तिसिद्धिचिदाभासावलित-
मीषज्ञानशब्दवाच्यमुनितमेवेति प्राथमिकनवर्थः प्रकृते निर्वाध एव । अज्ञानसिद्धौ
तदुपहितसाधिमिदित्युक्त्यन्योन्याश्रयस्त्वभस्तादेवानादित्वादिना दत्तोत्तरः ।

अनु जीवादावरूपज्ञानेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनं तद्भाषानवबोधमूलमेव । न स्वरूपज्ञान-
मज्ञानपदवाक्यं ब्रह्मः, किंत्वरूपत्वं भूम्नि ज्ञाने येनाहं ब्रह्म न जानामीति स्वभा-
नार्थमानीतं तत्स्वसत्तादिप्रयोजकं स्वप्रसादैकागतरूपत्वावच्छिन्नज्ञानं विनाऽनवभास-
मानमनिर्वचनीयं मृगजलाद्यवभासकालोकविशेषादिकमिव ज्ञानरूपम् । तथा च
कुत्रातिव्याप्तिसंभवोऽपि ।

न च तर्हि ज्ञानमेव प्रकृतेऽरूपत्वविशिष्टमज्ञानपदेन वक्तव्यं न त्वरूपज्ञानरूपाचि-
दाभासान्वितं भावरूपं निरुक्तज्ञाननिवर्त्यमनिर्वचनीयं किञ्चिद्वस्त्विति वाच्यम् ।
चित्यरूपत्वस्य विनोपाधिसंभवेन तदावश्यकत्वात् ।

एवं ब्रह्मरूपपारमार्थिकज्ञानेनानादित्वजन्योपादानत्वाभ्यां सादृश्यस्याज्ञाने ' अजा-
मेकामिति, मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्द्वितीयोऽपि नवर्थः
सुषट् एव ।

तृतीयस्तु प्रथमत एवार्थादुपपादितः । निरुक्तरूपचरमज्ञानविरोधित्वस्य तत्र
प्रपञ्चितत्वात् । तथा चतुर्थोऽपि मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्या-
वयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति श्रुतेर्नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते
सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरिति स्मृतेश्च कूटस्थब्रह्मरूपज्ञान-
भिन्नत्वस्याज्ञाने सत्त्वात्सम्यगेव ।

न चैवं तर्हि भेदवादापत्तिः । यावदविश्वं तस्येष्टापत्तेः । एतेन ज्ञानान्यस्मिन्धटा-
दावतिव्याप्तिरपि प्रत्युक्ता । समुदाहृतश्रुत्या तत्र तदेकोपादानकत्वेन तदभेदात् ।
पञ्चमस्तु यद्यपि अस्तुतो ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानेनातिलङ्घनलक्षणव्यतिक्रमं कर्तुं
परिच्छिन्नत्वेनाशक्यत्वादनुपपन्न इवाऽऽभाति तथाऽपि नास्ति ब्रह्म न भाति ब्रह्मे-
त्यादिव्यवहारस्य तत्रैक आहुरसदेवेदमथ आसीदित्यादिच्छान्दोग्यादिश्रुतौ लोके च
नासिकादावज्ञानप्रभावादेव दृष्टत्वेन नष्ट एव ।

तेन पारमार्थिकज्ञानकर्मकव्यातिक्रमस्योक्तरीत्या विवक्षितत्वात्क नाम व्यावहारिकज्ञानरूपयोः साक्ष्यन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपभ्रमज्ञानयोर्व्यतिक्रमितरि ब्रह्मणि प्रमा-
ज्ञाने चातिव्याप्तिशङ्काऽपि ।

एवं पक्षोऽपि सर्वं क्षेत्रद्रष्टा, इदं सर्वं यदयमात्मा, सर्वं खस्विदं ब्रह्मेत्यादिभूति-
भिर्बाह्यदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इति शंभुरेव सदा भाति सर्वात्मत्वेन
नापर इति दिवि भूमौ तथाऽऽकाशे बहिरन्तश्च मे विभुः । योऽवभात्यवभासात्मा,
तस्मै सर्वात्मने नम इत्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मदृष्ट्या त्वविषेयं न कथंचन श्रुज्यत
इति समुदाहृतवार्तिकानुच्छाऽनिर्वचनीया च वास्तवी चेति च त्रिधा ।
ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैरित्यभियुक्तोक्तैश्च । वस्तुतः सर्वश-
ब्दितयावद्विवर्ततदुपादानयोस्तुच्छत्वेनाज्ञानमिति काक्वा समभिव्याहारे ब्रह्माद्वैतस-
पन्नानैकसमवधारणेन युक्त एव ।

सप्तमाष्टमौ तु पञ्चमोक्तरीत्यैवाविरुद्धौ । तथा हि—सत्यं ज्ञानमित्यादिभूतेर्नास्ति
ब्रह्मेत्यादिब्रह्मव्यवहारस्य ज्ञानरूपब्रह्मैकनिषेधविषयकत्वात्तन्निषेधे तदभावस्याविनाभाव-
सिद्धत्वाच्च निषेधपक्षोऽभावपक्षश्च स्फुटमेव ततः समाहितः ।

न चैवं प्रागुपपादितज्ञानाभावानुपपत्तिविरोधः । तस्याः पारमार्थिकाभावविषयत्वात् ।
प्रकृतव्यवहारस्य तु यावदविद्यमपारमार्थिकत्वाच्च ज्ञानाभावविषयत्वं तदात्माभ्यादे-
स्त्वनादित्वेनैव प्रत्याख्यातत्वात्मायाया अघटितघटनेपाटवस्य सर्वत्र दृष्टत्वाच्च ।

एवं नवमपक्षोऽप्यप्रशस्तज्ञानलक्षणापदार्थसाधकः प्राथमिकेषदर्थकपक्षसमाधानत
एव व्याख्यातः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्येवज्ञानरूपत्वं स्वभावान्यथानुपपत्त्या साक्षिदाभास-
त्वादेवेत्युक्तं तेन ज्ञानस्य भूतत्वादुपहितत्वमेवाल्पत्वमोगमप्राशस्त्यमपि तदेवेति
चिदाभासोपाधिभूतं भावरूपं निरुक्तप्रमैकनिवर्त्यमनिर्वचनीयमेव मायाऽविद्यादि
पदवाच्यं निखिलप्रपञ्चोपादानं मूलाज्ञानं सिद्धमेवेति न नञर्थनवकेऽपि तदनुपप-
त्तिगन्धोऽपीति दिक् ।

अत्र मिथ्यात्वान्योन्यसंकरयोर्बोधनिवर्त्येत्येकविशेषणतः प्रकृते ज्ञाननिवर्त्यत्वस्वरूपं
श्रीमद्विवरणाचार्यसमतमेव मिथ्यात्वलक्षणं संगृहीतं भवति । तदङ्गविवरणे श्रीम-
त्प्रकाशात्मश्रीचरणाः—अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलिनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन
निवृत्तिर्बाध इति । प्रविलिनेनेति कार्यविशेषणं तु रज्ज्वाश्रयाच्छिखरवैतन्याज्ञानवद्
भूछिद्रादिभूतभाविष्यद्भ्रमसंग्रहार्थम् । तत्र निवृत्तिबाधयोः परस्परोद्देशविधेयभावा-
त्क्रमाज्जीवन्मुक्तिसद्योमुक्ती सिध्यतः ।

तथा च निवृत्तिपदार्थोऽत्र बाधशब्दितो मिथ्यात्वनिश्चय एव न तु ध्वंसस्तथा
च किंचित्कालं पारब्धतः प्रतिबन्धात्तदाभासपतीत्या ज्विन्मुक्तिसिद्धिः । तदुक्तं
चित्रदीपे—

नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किंतु मिथ्यात्वनिश्चयः ।

नो चेत्सुषुप्तिमूर्छादौ मुच्येतायत्नतो जनः ॥ इति ।

तयोर्जीवभावजगद्भावबाधे स्वात्मैव शिष्यत इति प्राक्प्रक्रान्तजीवजगद्भावयो-
रित्यर्थः । बाधो निवृत्तिरेवेति तु सद्योमुक्तिसिद्धिरित्यलं पल्लवितेन ॥ २२ ॥

ननु भवत्वेवं प्रतिज्ञातबोधैक्यसिद्ध्यविनाभावसिद्धाविद्याताद्विद्यमानयावद्दृश्यमि-
ध्यात्वात्स्पष्टीभवनं रज्जुसर्पवच्चिदचितोः परस्पराध्यासं विना, तथा तस्य ज्ञाननिवर्त्य-
त्वमप्यथापि क नाम ततस्तवाद्वैतासिद्धिप्रत्याशाऽपि । मीमांसकाद्यास्त्रिकादिवादिभि-
रध्यासस्यैवानेकविधत्वाभ्युपगमात् । ततश्च द्वैतमिध्यात्वासिद्धेश्चेति चेन्न । तत्तद्वाद्य-
भ्युपगताध्यासप्रकाराणां दुष्टत्वेन खण्डयिष्यमाणत्वादित्यभिसंधाय तानुद्दिशति-
अख्यातिरिति—

अख्यातिः सत्ख्यातिस्तथाऽन्यथाख्यातिरप्यसत्ख्यातिः ।

आत्मख्यातिश्चेति व्यवस्थितिस्तत्र गुर्बादेः ॥ २३ ॥

ख्या प्रकथने, इति स्मरणात्ख्यायते प्रकथ्यते अज्ञातशुक्तिकायामालोकादिसा-
म्या लोकैरिदं रजतमिदं रजतमित्यादि केवलं स्पष्टं कथ्यत एवेति ख्यातिः ।
यद्यपि निरुक्तव्युत्पत्त्या वाचाऽऽरम्भणाधिकरणन्यायेन च सविषयकभ्रान्तिर्मिथ्यैव
ख्यातिपदार्थ इति तन्मतेऽपि तत्र सत्ताऽनुपपत्तिरेव । तथाऽपि तत्र तैः सोऽयं देवदत्त
इत्यादिप्रत्यभिज्ञावच्छौक्तिकेदमंशादौ ग्रहणात्मकं रजतादौ स्मरणात्मकं चेति मिलि-
तस्य ज्ञानद्वयस्यैव निरुक्त्यथार्थविषयकस्याङ्गीकाराद्युक्तमेव तस्यां सदर्थविषयकत्वेन
सत्त्वमिति तत्त्वम् । चः समुच्चये । एवमग्रेऽपि ।

अथैवं सांख्यसंमतां सत्ख्यातिमुद्दिशति—सत्ख्यातिरिति । तैर्हि शुक्तिरूप्या-
दिषु स्मर्यमाणरूप्येण सहाविवेकाच्छुक्तिशकलं गृह्यमाणमपीदंतया रजतमिव विभाती-
त्यङ्गीकृतमित्याशयः ।

एवं तार्किकसंमतामन्यथाख्यातिमप्युद्दिशति—तथेति । तथाशब्दोऽत्र मीमां-
सकादिवदास्तिकत्वमात्रसूचनार्थः । अन्यथा सादृश्यादिदोषमहिम्ना हट्टस्थमेवरूप्यं
पुरोवर्तित्वेन गृह्यमाणतया ख्यायत इति तथेत्यर्थः । गर्हा समुच्चयप्रशशङ्कासंभाव-
नास्वपीत्यमरादपिरत्र माध्यमिकादिनास्तिकसंमतासत्ख्यात्यादिगर्हार्थः । तामेवोद्दि-
शति—असदिति । अलीकमेव शुक्तिरजतादीति तदर्थः ।

अथाऽऽत्मपदगृहीतसौगतसंमतां तामुद्दिशति—आत्मेति । आत्मा यत्नो धृति-
बुद्धिरित्यपि त्रिकाण्डश्लोकेर्बुद्धिरेवोक्तं रजतादिकमिति यावत् । चः पूर्वोक्तासत्ख्या-
तिसमुच्चायकः । इतिशब्दः सर्वास्तिकादिमतख्यात्युपसंहारार्थः । तत्र व्यवस्थापे-
क्षायां तामाह—व्यवस्थितिर्इत्यादिशेषेण । गुरुः प्रभाकरः ॥ २३ ॥

एवं रूपातिपञ्चकं समुद्दिश्याथ तल्लक्षणाकाङ्क्षायां यथोद्देशकमपात्तामादावख्या-
तिमेव श्लोकार्थेन लक्षयति-तत्रेति—

तत्रेदमंशं ग्रहणं प्रमृष्टतत्तांशमात्रं स्मरणं च ऋषे ।

समुद्दिष्टरूपातिपञ्चकमध्य इत्यर्थः । तामेवाख्यातिमिदं रजतमित्यत्रोदाहरणे
व्युत्पादयति—इदमंश इत्यादिपूर्वार्धशेषेण । एवं चेदं रजतमित्यत्र पुरोवर्तिशुक्ति-
शकलीयेदमंशविषय एव प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं रजतांशे परं प्रमृष्टतत्तांशकं स्मरणमिति
ग्रहणस्मरणोभयात्मकं सोऽयं देवदत्त इत्यादिविषयकप्रत्यभिज्ञाज्ञानवदेकमेव ज्ञानं
भवतीति प्रागुक्तव्युत्पत्तिसिद्धौ मिथ्याज्ञानात्माख्यातिशब्दितोऽत्र अमो नैवास्ती-
त्याकृतम् । तथा च ग्रहणस्मरणैकमख्यातिरिति तल्लक्षणं फलितम् ।

एवमेवाऽऽहुः—केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो अम इति भाष्यव्या-
ख्याने श्रीमदानन्दज्ञानचरणाः । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासो लोकप्र-
सिद्धस्तयोस्तद्विद्योश्च दोषवशाद्विवेकाग्रहे तत्कृतो रजतमिदमित्यादिसंसर्गव्यवहार
इत्यख्यातिवादिनः, इति ।

अत्रैव भामत्यामप्युक्तं—तथा च रजतमिदमिति द्वे ज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे । तत्रेद-
मिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणम् । दोषवशात्तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात् ।
तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च
गृहीतग्रहणस्वभावाऽपि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च
रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात्संनिहि-
तरजतगोचरज्ञानसारूप्येणेदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं सामा-
नाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे । यथा
पीतः शङ्ख इति ।

अत्र हि बहिर्विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पीतद्रव्यस्य काचस्यैवातिस्वच्छस्य
पीतत्वं गृह्यते, पित्तं तु न गृह्यते । शङ्खोऽपि दोषवशाच्छुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण
गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेद-
व्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च । भेदग्रहप्रसजिताभेदव्यवहारबाधनाच्च भेद-
मिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते ।

तदुपपत्तौ च प्राक्तनप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माच्च-
थार्थाः सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेहविश्रमाः । प्रत्ययत्वाद्दृष्टादिप्रत्ययवादिति ।

अयमर्थः—असंसर्गाग्रहेति । यथा पीततपनीयपिण्डशब्दितदोषविशेषाप्रमृष्टपी-
तरूपविशिष्टहाटकगुटिकायां पीतरूपाख्यगुणस्य सुवर्णद्रव्यस्य च यस्तादात्म्यलक्षणः

संसर्गः संबन्धस्तदभावोऽसंसर्गस्त्वग्रहात्पीततपनीयपिण्ड इति प्रमितिस्तद्वत्प्रकृतेऽपि
पित्तनिष्ठस्य पीतरूपस्य शङ्खस्य च परस्परं गुणगुणिभावेन यस्तादात्म्यरूपः संस-
र्गस्तदभावाग्रहणात्पीतः शङ्ख इत्यभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च भव-
तीति भावः । तथा चागृहीतभेदत्वे सति सदोषज्ञानद्वयत्वमेवाख्यातित्वमिति तल्लक्षणं
सर्वत्रानुगतं पर्यवसितम् ।

घटः पट इति क्रमिकज्ञानद्वयेऽतिव्याप्तिवारणाय सदोषेति । यद्येवमपि तन्मते
अमस्यैवाभावात्सदोषत्वरूपविशेषणं ज्ञाने दूरत्वादिकरणादिदोषजन्यत्वेनान्वितुं नैवा-
हति किंतु प्रमातृसामानाधिकरण्येनैव । तथा च पुनरप्युक्तातिव्याप्तितादवस्थमेव
दोषस्य स्वसामानाधिकरण्येऽपि स्वविशेषणीभूतागृहीतभेदत्वे कारणत्वेनान्वयान्न
हि प्रमातरि स्वरूपसन्नपि करणादिदोषः कारणतापन्नश्चेज्ज्ञानदौष्ट्यमापादयति, किं
शशाङ्कगः कलङ्कः कौमुदीमपि पङ्क्तिव्यतीति विभाव्यते चेत्तर्हि सदोषेत्यस्यागृहीत-
भेदत्वेन सह कार्यकारणभाव एव वक्तव्यः । यतोऽगृहीतभेदमतः सदोषमिति ।
एवं चागृहीतभेदत्वहेतुकमेव निरुक्तज्ञानद्वये प्रमातृनिष्ठकरणादिदोषमन्तरा कालत्र-
येऽप्यसंभवात्तत्स्यार्थसमाजग्रस्तत्वाद्गौरवात्किष्टत्वात्सदोषेति लक्षणे मैवास्त्विति चेन्न
वारयामः । इष्टापत्तेः । तस्मादगृहीतभेदकं ज्ञानद्वयमेवाख्यातिरिति निष्कर्षः ।

सा हि गुर्वपरनाम्नः प्रभाकराभिधपूर्वमीमांसकस्यैव संमता । तदुक्तं वेदान्तक-
ल्पलतिकायां श्रीमधुसूदनसरस्वतीचरणैः—प्रभाकराणां तु भ्रान्तिवृत्तान्म्युपगमा-
त्तत्त्वज्ञानस्य कोपयोग इति । प्रागुक्तव्युत्पत्त्याऽत्र ख्यातिपदेन भ्रान्तिरेव तदभावो
ख्यातिः सर्वत्र शुक्तिरजतादिषु विभ्रमोदाहरणेषु निरुक्तरात्या ग्रहणस्मरणैक्यस्यैव
तैः स्वीकारादिति लक्षणसमन्वयः ।

ननु नीरूपस्येदमंशस्य गुरुमते कथं चाक्षुषत्वम् । न च तुल्यमेतत्सिद्धान्तेऽपीति
सांप्रतम् । तत्र तस्य स्वप्रकाशसाक्षिभास्यत्वेऽप्यालोकग्रहार्थं चक्षुरपेक्षणात्तस्य च
रूपवत्तायाः सर्वसंमतत्वान्निरुक्तोदाहरण एव मतभेदादिविस्तरस्य त्वग्रे वक्ष्यमाणत्वा-
च्चेति चेन्न । तन्मते संविच्छब्दवाच्ययावज्ज्ञानानामेवान्तःकरणवृत्तिविशेषत्वेन
सिद्धान्ते संमतानां स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारेण तस्य तदभास्यत्वसंभवाच्चक्षुरपेक्षयास्तु
सिद्धान्तसमत्वाच्चेति दिक् ।

एवमख्यातिं लक्षयित्वाऽथ तामनूद्य खण्डयति—अख्यातिरित्यादिसार्धद्वाभ्याम्—

अख्यातिरेषा तु न युक्तियुक्ता

बाधस्य यन्निर्विषयत्वमेति ॥ २४ ॥

तत्र प्रतिज्ञामाह—अख्यातिरेषा त्वित्यादिना तृतीयपदेन । तुरवधारणे । एषा
पूर्वार्धकृतलक्षणत्वेन बुद्धिस्थत्वात्साक्षिप्रत्यक्षेत्यर्थः । नैव युक्तियुक्ता क्षोदक्षमा

भवतीति संबन्धः । । तत्र हेतुं व्युत्पादयति — बाणस्येत्यादिचरमचरणेन । यद्यस्मा-
द्धेतोर्बाधस्य नेदं रजतं नात्र रजतवित्यादिरूपस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यज्ञानस्येत्यर्थः ।
निर्विषयत्वं विषयवैधुर्यम् । एति प्राप्नोति । वस्मादित्यर्थासिद्धेन तच्छब्दाध्याहारेण,
एषा अख्यातिर्नैव युक्तियुक्तेति पूर्वेणान्वयः । तथा चोक्तं मदीये साहित्वसारे
दोषविनिर्णयरूपविष[य]संज्ञषष्ठरत्ने —

तच्छब्दाक्षेपदक्षो यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगः ।

पूर्ववाक्यगतस्त्वीप्सेदुपादानं स तद्विरः ॥

रे मानस परं साधु कर्तव्यं भवताऽधुना ।

यन्निमज्जनमाप्येत साच्चिदानन्दवारिधौ ॥ इति ।

विवृतं चेदं मामकीन एव सरसामोदाख्ये तद्व्याख्याने । नन्वस्वेवमेक-
तरस्थित्याख्य आर्थे यत्तदोः संबन्धभेदे तच्छब्दस्य त्रैविध्यव्यवस्था । तथाऽपि यदि
केवलो यत्र यच्छब्द एवोपलभ्यते तत्र कथं तयोः संबन्धनैयत्यमित्यत आह—
तच्छब्देति । शङ्कोपशमनार्थस्तच्छब्दादस्य वैलक्षण्यावद्योतनार्थो वाऽयं तुशब्दः ।
यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगः । पद्यादिगतद्वितीयवाक्यस्थित एव तच्छब्दाक्षेपदक्षस्तच्छ-
ब्दस्याऽऽर्थिकसंबन्धेनाध्याहारक्षमो भवतीति योजना ।

इह तच्छब्दाक्षेपेत्युक्तेः परोक्षत्वादितदर्थोऽध्याहारो व्युदस्तो बोध्यः । तत्स्वी-
कारेऽपि शाब्दबोधासंभवादिति भावः । यथा प्रतापरुद्रीये—

बदान्यो नान्योऽस्ति त्रिजगति समो रुद्रनृपतेर्गुणश्रेणींश्चापिहितहारिर्दीशानयशसः ।
समन्तादुद्भूतैर्द्विरदमदगन्धैः सुरभयः क्रियन्ते यद्विद्वज्जनमणिगृहप्राज्ञणभुवः ॥ इति ।

इयमेव व्यत्यासेनोत्तरार्धोदाहरणम् । तु पुनः पूर्ववाक्यगतः पद्यादि-
प्रथमवाक्यस्थः स यच्छब्दस्तद्विरस्तच्छब्दस्योपादानमार्थिकसंबन्धेन चारितार्थ्या-
भावाच्छब्दिकसंबन्धार्थमुच्चारणमीप्सेत्पद्यादावभिवाञ्छेदित्यन्वयः । तस्मात्पूर्ववाक्ये
यच्छब्दश्चेदुत्तरवाक्ये तच्छब्दग्रथनमावश्यकमेवेत्याशयः । तदुदाहरति—रे मानसेति ।
विस्तरस्तु तत्रैव ज्ञेयः ।

अयमाशयः । यदीदं रजतमित्यादिव्यवहारे ख्यातिशब्दवाच्यः प्रागुक्तयोगवृ-
त्तिसिद्धः प्राभाकराणां भ्रमो नैव संमतः किंतु पुरोवर्तिशुक्तिशकलादिसंबन्धीदमं-
शविषयकमालोकरूपग्रहणापेक्षितचक्षुर्जम्ब्यात्मसमवेतं बुद्ध्यभिधगुणरूपं स्वसं-
मतस्वप्रकाशत्वशालिप्रत्यक्षं ज्ञानं तच्चाकचक्यदूरत्वादिदोषप्राग्दृष्टरजतसंस्कारव-

आहूतपलपितस्वतत्तांशकं रजतस्मरणं चैकीभूय सादृश्यादिदोषैरिदं
 रजतमित्याविविक्तं ज्ञानं भाति तदेव शुक्लादिज्ञानेन स्मर्यमाण-
 रजतस्य शुक्लादिना सहाविवेकभङ्गमात्रेण बाधितमिव भवतीति लोके भ्रमत्वेन
 न्यपदिश्यत इति नियतं तर्हि नेदं रजतमिति पुरोवर्तितादात्म्यप्रतियोगित्वेन नात्र
 रजतमिति संसर्गप्रतियोगित्वेन च पक्षे साध्याभावनिर्णयलक्षणो बाध एव रजतादि-
 रूपस्य विषयस्य पुरोवर्तितादात्म्यसंसर्गाभ्यामविद्यमानत्वे कथं स्यात् । नहि प्राप्ति-
 मन्तरा कचिन्निषेधः प्रवर्तते ।

न च नान्तरिक्षेऽग्निश्चेतव्य इत्यादौ नभोऽन्तरिक्षं गगनमित्यभिधानादन्तरिक्षश-
 ब्दिते गगनेऽग्निचयनस्य प्राप्तिमन्तराऽपि निषेधदर्शनान्नैवायं नियम इति सांप्रतम् ।
 तत्रान्तरिक्षशब्देन सांप्रदायिकैर्वितानाद्यावरणशून्यदेशस्यैव स्वीकृतत्वेन संमतत्वात् ।
 तत्रानाश्वासे तु श्रुतावगत्या तथा स्वीकारेऽपि तावता लौकिकनियमे बाधकाभावा-
 दन्यथाऽहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ वीप्सायाः सर्वत्र विधौ नित्यत्वघटकत्ववद्विष-
 भक्षणं कुरु कुर्वित्यादावपि तदापत्तेश्च ।

नन्वेवं नियमेऽपि पुरोवर्तीदमंशस्य स्मर्यमाणरजतस्य च परस्परमसंबन्धाग्रहस्तु
 प्राप्त एवेति तद्विषयक एवायं नेदं रजतमित्यादिर्भवतु निषेध इति चेन्न । तथात्वे
 नानेन रजतसंसर्ग इति नात्र रजतसंसर्ग इति च निषेधाकारः स्यान्न तु नेदं रजतं
 नात्र रजतमिति । तत्त्वनुभवविरुद्धमेव ।

किंच सर्वत्र भ्रमो ब्रह्मसंसर्गाग्रहनिबन्धन एव ग्रहणस्मरणलक्षणज्ञानद्वयात्मेति वदन्
 गुर्वपरनामा प्रभाकरः प्रष्टव्यः—किं पुरोवर्तीदमंशस्मर्यमाणरजतयोर्योऽयमसंसर्गो नाम
 अकालिकः संबन्धप्रतियोगिको ब्रह्मभावः स पुरोवर्तीदमंशस्मृतरजतलक्षणोभयाधिकरणकः
 किंवाऽन्यतराधिकरणकः । पक्षद्वयेऽपीदं रजतमिति ज्ञाने पुरोवर्तीदमंशग्रहस्मृतर-
 जतयोर्युगैर्हीतत्वेन तत्प्रतियोगिकसंसर्गाभावस्यापि तदात्मना ग्रहात्तदसंसर्गाग्रहा-
 संभव एव ।

न चोक्तेदमंशस्मृतरजतलक्षणाधिकरणात्मनोक्तसंसर्गाभावग्रहेऽपि तदात्मना तद-
 ग्रहः स्फुट एवेति वाच्यम् । घटसंसर्गाभावात्मना भूतलस्याग्रहेऽपि भूतलमात्रग्रहे
 घटासंसर्गाग्रहं प्रति प्रतिबन्धकत्ववत्पुरोवर्तीदमंशस्मृतरजतप्रतियोगिकसंसर्गाभावात्मना
 तथोग्रहेऽपि तन्मात्रग्रहस्य तदसंसर्गाग्रहं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।

ननु शुद्धभूतलविषयकधीघटसंसर्गवद्भूतलविषयकधियोः कथं प्रतिबन्धप्रतिबन्ध-
 कभावो यन्निदर्शनेन प्रकृतेऽपि स वाच्य इति चेच्छृणु । तद्वद्बुद्धिस्तद्व्याप्यवद्बु-
 द्धिर्वा तदभावबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धिका । यथा वह्निमानिति धूमवानिति वा बुद्धौ

सत्यां वह्न्यभाववानिति बुद्धिर्नैवोदेति । एवं तदभाववद्बुद्धिस्तदभावव्याप्यवद्बुद्धिर्वा तद्वद्बुद्धिं प्रति प्रतिबन्धिका । यथा वह्न्यभाववानिति हृदवानिति वा बुद्धौ सत्यां वह्निमानिति बुद्धिर्नैवोदतीति नियतम् । तत्र प्रकृतं यत्र यत्र शुद्धत्वं तत्र संसर्गाभाववत्त्वमिति व्याप्त्या शुद्धभूतलबुद्धेर्घटसंसर्गाभावव्याप्यबुद्धित्वेन तस्यास्तत्संसर्गवद्बुद्धिं प्रति कुतो न प्रतिबन्धकत्वं स्यात् । तथा च पुरोवर्तीदमंशस्मृतरजतमात्राधियस्तत्संसर्गाभावाविषयत्वेऽपि यत्र यत्र शुद्धेदमंशत्वं शुद्धस्मृतरजतत्वं च तत्र तत्संसर्गाभाव इति व्याप्त्या तद्व्याप्यविषयत्वेन तदसंसर्गाग्रहशब्दितत्संसर्गग्रहं प्रति प्रतिबन्धकत्वं दुरपह्नवमेवेति ध्येय विबुधैः । विस्तरस्त्वाकरादावेवानुसंधेयः प्रेक्षावद्भिः ।

एवं निरुक्तेदमंशादिप्रतियोगिकसंसर्गविषयकग्रहशब्दितज्ञानाभावोऽपि त्वन्मते आत्ममात्ररूप एव वाच्यः । अभावसामान्यस्य सर्वत्राधिकरणानतिरेकात् । तथा च निरुक्तज्ञानानुमितात्मनि निरुक्तेदमंशरजतसंसर्गाभावविषयकज्ञानाभावत्वसिद्धौ तन्मात्रनिबन्धनेदं रजतमित्यादिज्ञानसिद्धिस्तादृशज्ञानसिद्धौ च तदन्यथानुपपत्तिवशादुक्तधर्मलक्षणसामग्रीसिद्धिरिति परस्पराश्रयौऽपि । तस्मात्तुच्छ एवायमख्यातिवाद इति संक्षेपः ॥ २४ ॥

ननु भवतु नेदं रजतं नात्र रजतमित्यादिरूपस्य 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति पातञ्जलसूत्रलक्षितस्य-

मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः ।

एष बन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्वरः ॥

इत्यादिशब्दश्रवणजन्यविकल्पस्येव बाधस्यापि ज्ञानविशेषत्वान्निर्विषयत्वमपीति चेन्न । निरुक्तस्थलेऽपि भूतभाविघटादिस्मृत्यनुमितिस्थल इव सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमित्याद्यभियुक्तोक्त्यन्यथानुपपत्त्या विकल्पविषयीभूतमानसार्थस्यावश्यानीकरणीयत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यादित्यभिप्रेत्य जन्यज्ञानत्वेन निर्विषयत्वाभावरूपव्याप्तिमनुभवमुखेन व्युत्पादयति यद्यदित्याद्यर्थेन—

यद्यज्जन्यं ज्ञानमेतत्तु सर्वं नैवालोचि प्रच्युतं गोचरेण ।

तत्तामोषश्चापि कस्मात्स्मृतौ ते सोऽज्ञानाच्चैतज्जमेवास्तु

रूप्यम् ॥ २५ ॥

युक्त्यन्तरोपन्यासार्थस्तुशब्दः । गोचरेण विषयेण । प्रच्युतं शून्यम् । सर्वं यथा स्यात्तथा सकलाघटनपटीयः स्वप्नाद्यवच्छेदेनापि नैवाऽऽलोचि नैवानुभूतमिति संबन्धः ।

तस्माच्च व्याप्तिघटकयच्छब्दवीक्ष्यैव व्यापकजन्यज्ञानसंग्रहे पौनरुक्त्वावहस्य सर्व-
पदस्य नैव वैयर्थ्याद्यापत्तिः । अत्र जन्यपदेन शुद्धब्रह्मरूपस्य स्वप्रकाशस्य नित्यकू-
टस्थज्ञानस्य मिर्विषयत्वेऽपि न क्षतिरिति द्योत्यते ।

किंच यदि ग्रहणस्मरणोभयात्मकमिदं रजतमिति ज्ञानं तर्हि रजतांशे स्मरणात्म-
कस्य तस्य तद्रजतं स्मरामीत्येवोल्लेखेन भाव्यम् । न च तत्र तत्तांशमात्रस्यापलापा-
न्नैव तथोल्लिख्यत इति युक्तम् । स एव किनिमित्तक इति प्रश्नसंभवादित्यभिसंधाय
पृच्छति—तत्तेत्यादितृतीयपादेन । चादिनिपातद्वयमपरयुक्तिसमुच्चायकम् ।

ननु कारणान्तराभावाच्छुक्तिविषयकाज्ञानादेव रजतस्मृतौ तत्तांशप्रमोष इति
चेन्न । घटकुटीप्रभातन्यायापत्तेः । तथा हि—ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयाद्यङ्गीकारलक्षणे
द्यायासे कृतेऽपि यदि शुक्त्याद्यभिधानविषयकाज्ञानमन्तरा नैव गतिस्तर्हि तत्परिणा-
मीभूतमनिर्वचनीयमेवास्तु रजतादिकं किमनेनान्तर्गङ्गना तत्स्मरणेनेत्यापादयति—स
इत्यादिचरमचरणेन । अत्र शालिनीवृत्तं विज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अपि च ग्रहणस्मरणात्मक एवेदं रजतमित्यादिरूपो भ्रम इति वदन्नख्यातिवादी
स्मृतेः संस्कारजन्यत्वमननुभूतस्मृत्यभाषान्यथानुपपत्त्या स्वी कुर्यादेव । तथा च यद्यपि
रजतादिभ्रमे रजतस्य प्रागनुभूतत्वेन तज्जन्यसंस्कारात्तस्मृतिसंभवेऽपि—

खमपि स्वादति खण्डितमीक्षते निजशिरो नयनेन करस्थितम् ।

किमपि दुर्घटमस्य न विद्यते यदि विमूढमतिर्भवति स्वयम् ॥

इति संक्षेपशारीरकाचार्यचरणवचनोक्तस्वामिकाकाशभक्षणादिभ्रमे तस्य प्राक्कदाऽ-
प्यननुभूतत्वेन तत्संस्कारविरहात्तस्मृत्यसंभव एवेति विरुक्ताख्यातिवादिप्रक्रिया
तुच्छैवेति मन्दाक्रान्तयोपपादयति सुप्त्याकारमित्यादिना—

सुप्त्याकारं परिणतमभूत्पल्लवाज्ञानमेत-

ज्ञानास्वप्नान्प्रकटयति ते तत्र या व्योमभुक्तिः ।

सा प्राक्काऽऽभीदपि जगति या स्मर्यतेऽतो मृषैत-

त्साकं युष्मत्प्रलपनशतैः संविदोश्चापि नैक्यम् ॥ २६ ॥

पल्लवेति । मूलाज्ञानस्यैवावस्थाविशेषात्मकं तूलाज्ञानापरनामकमित्यर्थः । सुप्तीति ।
निद्रारूपमिति यावत् । एतादृशं यदा परिणतमभूदिति योचना । न चेयं स्वप्रक्रियैव
न तु प्राभाकरी । एवं च कौत्सानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अस्मत्प्रक्रियाया एव तेना-
नुपदमेवागत्याऽङ्गीकार्यत्वस्य तत्तामोषश्चापि कस्मात्स्मृतौ ते सोऽज्ञानाच्चेत्तज्जमेवास्तु
रूप्यमित्यत्रोक्तत्वात् । तस्माद्युक्तमेवोक्तं सुप्त्याकारमित्यादीत्याकूतम् ।

ननु भवत्वेवं पल्लवाज्ञानस्य सुखस्य परित्यक्तिस्तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्या-
शङ्क्य तदुपपादयति—एतदित्यादिना । एतन्निरुक्तं सुषुप्तिरूपत्वेन संजातपरिणामं
पल्लवाज्ञानमित्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणे नान्तस्वप्नप्रकटने हेतुर्द्योतितः । अत एव—
नानेति । एतेन स्वप्नानामनैयत्यं ध्वन्वते । कथयति—त इत्यादिना । तत्र
निरुक्तस्वप्नावस्थायामित्यर्थः । ते सव या व्योमभुक्तिस्त्वत्कर्तृकाकाशभक्षणाक्रिया आ,
अनुभूयते त्वयेति शेषः । ततोऽपि किमित्यत आह—सेत्यादिना । सा प्रोक्ताका-
शकवलनक्रिया । प्राक् ततः पूर्वम् । जगस्यपि विश्वस्मिन्नपि । एतेन स्वनिष्ठत्वेन
वर्तमानदेशकालावच्छेदेन तदभावेऽप्यन्यनिष्ठत्वेन भूतभाविदेशकालावच्छेदेनापि
तदसंभवः सूचितः । क आसीन्न कुत्रापि देशकालादावभूदिति संबन्धः ।

ननु मा भवतु सा प्राग्व्योभुक्तिः कुत्रापि किं तत इत्यत आह—येत्यादिना ।
या व्योमभुक्तिः स्मर्यते स्मृतिविषयी क्रियते प्रभाकरेण त्वया । स्वकीयतादृक्स्वप्न-
ग्राम इत्यार्थिकम् । ततोऽपि किं तत्राऽऽह—अत इत्यादिना । एतन्निरुक्तग्रहणस्म-
रणात्मकत्वकल्पनम् । तत्र दूषणान्तरमप्याह—संविदोश्चेति । उक्तग्रहणाद्यात्मकज्ञा-
नवृत्त्योरित्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमुद्दिष्टक्रमानुसारेणारूपातिवादिनो गुर्वपराह्वयस्य प्रभाकरस्य मते सोपन्यासं
निराकृते सत्यवसरप्राप्तं तत्समकक्षमेव सत्ख्यातिवादिनः सांख्यस्य मतं सानुवादम-
ध्यासांश एव सच्चो निराकरोति शुक्कावित्यादिष्वग्वरादिभिश्चतुर्भिः पदैः—

शुक्तौ रूप्याविवेकाद्रजसमिव विभातीति सत्ख्यातिरिष्टा

सांख्यादेः साऽपि नैवं रजतमिदमिति स्वानुभूत्या विरोधात् ।

किंचाभावान्न भावो भवति यदि मतः प्रागभावोऽपि हेतुः

सोऽपि ज्ञातोऽन्यथा वेत्युभयमपि न यद्व्याहतेष्व क्षतेष्व ॥२७॥

अत्राग्रिमतच्छब्दानुसङ्गिणेतिशब्दोत्तरं यच्छब्दोऽध्याहार्यः । एवं च शुक्तौ
विषये । रूप्येति । पुरोवर्तिबहललोकावलिताशुक्तिशकलनिरीक्षणव्यवहितोत्तरक्षणसौ-
क्यचाकचकयोद्बुद्धसंस्कारतः स्मृतिविषयीभूतं यद्रूप्यं तस्य तेन साकं यो विवेको
विवेचनाभावस्तत्र तादात्म्याभ्यासस्तस्मादित्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणज्ञाने हेतुर्बोधितः ।
स्मृतरजतीयतत्तांशप्रमोषस्तु प्राग्वदेवात्रापि ज्ञेयः ।

ततः किं तत्राऽऽह—रजतमिदमित्यादि । अयं च तदुत्तरसंपद्यमानज्ञानाकारानुवादः ।
इति, एवं प्रकारा या सत्ख्यातिः सत्त्वेन आशुक्तिशकलस्मृतकलधौतलक्षणमबाधितमेव

वस्तु रूपापयति प्रकाशयति या चित्तवृत्तिः सा तथेति यावत् । सांख्यादेः कपिल-
मतानुयायिवादिन इत्यर्थः । आदिना पाशुपतादिस्तस्य । इष्टा सिद्धान्तत्वेन संमता ।
साऽपि । अपिः समुच्चये । एवं पूर्वोक्तप्राभाकरमतख्यातिखण्डनरीत्यैव नेत्यन्वयः ।
तथा च सांख्यादिसंमता निरुक्तलक्षणा सत्ख्यातिरपि प्राभाकरसंमताख्यातिवन्नैव
सधीर्जीना भवतीति प्रतिज्ञा प्रतिबोधितेत्यावेद्यते ।

तत्र हेतुं व्यक्ती करोति-रजतमित्यादिपूर्वार्धान्तेन । उपलक्षणमेतदिदं रजतमित्य-
नुभवस्यापि । एवं च यद्यविवेकमहिम्ना पुरोवर्तित्वेन गृहीतशुक्तिशकलस्य बहला-
लोकाभिवालिततच्चाकचकयोद्दीप्तसंस्कारस्मृतरजतस्य चैक्यविषयकं ग्रहणस्मरणात्मकमे-
कमेव ज्ञानं निरुक्तीत्या सत्ख्यात्याख्यं स्याच्चेत्तर्हि स्मृतरजताभिन्नमिदं पश्यामि
तदभिन्नमिदं शुक्तिशकलं पश्यामीति वा पुरोवर्त्यभिन्नरजतं स्मरामि पुरोवर्तिशुक्त्य-
भिन्नरजतं स्मरामीति वा तदाकारः स्यात्स त्वाबालकमलासनं कस्यापि नैवास्ति,
किंतु प्रोक्तीतिक एवेति तेन सह विरोधान्नैव सत्ख्यातिः संभवतीति भावः ।

तदुक्तं श्रीमत्सुरेश्वराचार्यचरणैर्मानसोल्लासे-सदेव रूप्यं चेद्भाति विलयस्तेन
सिध्यतीति । विवृतं चेदमुक्तदक्षिणामूर्तिस्तोत्रवार्तिके वृत्तान्तकृता । ते तव मते
सदेव चेद्रूप्यं शुक्तौ भाति तदा तस्य विलयो बाधो न सिध्यतीति योजनेति ।
एवं सांख्यादिसंमतसत्ख्यातिस्वरूपं त्वहं मनुष्यः कर्ता भोक्तेत्यादिः प्रतीतिस्ताव-
त्सर्वजनप्रसिद्धा । सा च न स्मृतिरिति सिद्धान्तविन्दुव्याख्याने न्यायरत्नावरूपां ब्रह्मा-
नन्दसरस्वतीभिरप्युक्तम् ।

यद्यपि नाबाधितार्थकस्मृतिरित्येव वक्तुमुचितं अमत्वमात्रस्यैव प्रकृते वाच्य-
त्वात्तथाऽपि ग्रहणस्मरणोभयरूपत्वेन यो अमत्वनिषेधः सांख्यादिसंमतस्तन्नि-
राकरणाय स्मृतिनिषेध इति । अत्र अमत्वनिषेधान्यथानुपपत्तिसिद्धसद्विषयकत्वेन
सत्ख्यातिसिद्धिरिति बोध्यम् ।

इह गुरुमतादियानेव विशेषो यत्तेन ग्रहणं त्वांशिकमेवोच्यते न तु यावद्वस्तुवि-
षयकमनेन तु यावद्वस्तुविषयकं ग्रहणमुररीकृत्यापि तस्य स्मर्यमाणेन सहा-
विवेकात्तत्तादात्म्यमेवाऽऽद्रियत इति । इह विस्तरस्त्वाकरत एव ज्ञेय इति दिक् ।

एवं च शुक्तेः पुरोवर्तित्वेन साक्षाद्ग्रहेऽपि तदव्यवहितक्षणस्मृतरजततादात्म्य-
ग्रहे तदविवेक एव प्रयोजक इति फलितम् । तत्राविवेको हि विवेचनाख्याविभि-
न्नत्वेनोभयवस्तुविषयकप्रमालक्षणविवेकप्रागभाव एव तदत्यन्ताभावो वा स्यात्तथा च
कथं तदुपादानकस्तन्निमित्तकोऽपि वा निरुक्ततादात्म्यरूपभाव इत्याकूलेन तां तृणतां
नयति । किंचित् । दूषणान्तरसमुच्चायकावेवमौ निपातौ ।

ननु प्रागभावस्य कार्यत्वावच्छेदकावच्छिन्नं प्रत्यपि कारणतायास्तार्किकादिभिरभ्युपगतत्वेन कथं भावत्कीयमभावस्य भावकरणत्वाभावप्रतिज्ञा समुचितेत्याशङ्क्य तुल्यतु दुर्जन इति न्यायेन गूढाभिसंधिः प्रागभावस्य कारणतामङ्गी करोति—यदीत्यादिना । अपिना मतपदेन च तत्पक्षस्य तुच्छत्वं मतान्तरत्वं च सूचितम् ।

अथ तमेव गूढाभिसंधिं समुद्धाटयंस्तत्र विकल्प्य खण्डयितुं पृच्छति—सोऽपीत्यादिना । प्रागुक्तरीत्या यावद्भावकार्यहेतुत्वेन संमतः स्वप्रागभावोऽपीति यावत् । इदं रजतमिति भाने योऽयं पुरोवर्तित्वेन गृहीतशुक्तिशकलस्य तच्चाकचक्यादिदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्मृतदृष्टरजतस्य च परस्पराविवेकनामा तदुभयविभिन्नत्वविषयकप्रमाप्रागभाव एव हेतुत्वेन तार्किकवत्कापिलेनाप्युच्यते चेत्तर्हि सोऽपि किं ज्ञातस्तद्धेतुरज्ञातो वेति प्रश्नाशयः ।

ननु भवत्वेवमज्ञातस्य ज्ञातस्य वा तस्य तद्धेतुत्वं किं ततः प्रकृत इत्याशङ्क्योभयथाऽपि तदयुक्ततां प्रतिजानीते—इतीत्यादिना । उक्तविकल्पमनुषक्तुमिति शब्दः । तत्र हेतुद्वयं क्रमेण पक्षद्वयेऽप्याह—यदित्यादिशेषेण । यदि निरुक्तज्ञानप्रागभावात्मा अविवेक इह ज्ञात एवोक्तज्ञानकारणमित्युच्यते तर्हि ज्ञानसामान्यप्रतियोगिकत्वपक्षे तस्य ज्ञातत्वेन तद्विषयकज्ञानस्य सत्त्वाज्ज्ञानसामान्यप्रतियोगिकप्रागभावसिद्धिव्याहतिरेव ।

यदि तु पुरोवर्तिशुक्तिशकलस्मृतरजतोभयभेदविषयकाख्यज्ञानविशेषप्रागभाव एवोक्तज्ञानहेतुरिति संमतं तर्हि तत्रापि निरुक्तोभयवस्तुविषयकज्ञानप्रागभावोऽत्र वर्तत इति ज्ञानस्योभयवस्तुज्ञानमन्तरा सुतरामसंभवात्तत्सत्त्वे च तत्प्रागभावाभावात्तत्रापि व्याहतिरेवेति प्रथमचकारसूचितोऽर्थः ।

यदि पुनरज्ञात एवोक्तज्ञानप्रागभावो निरुक्तज्ञानहेतुरित्युक्तव्याहतिभीत्याऽङ्गी क्रियते चेत्तर्हि तत्सत्त्वे प्रमाणाभावात्तत्क्षतिरेव । न च नेदं रजतमिति बाधान्यथानुपपत्तिरेवोक्तवस्तुद्वयविषयकज्ञानप्रागभावे प्रमाणमिति वाच्यम् । तथात्वे नेदं स्मृतरजतमिति बाधापातात् । वस्तुतस्तु निरुक्तवस्तुद्वयविषयकज्ञानप्रागभावात्मकाविवेकस्य स्वप्रतियोगिरूपज्ञानमात्रहेतुत्वेनेदं रजतमिति ज्ञानान्तरं प्रति तत्कारणत्वकल्पनस्यानौचित्यमेवेति प्रथमचकारार्थः । तस्मादयुक्तैवेयं सत्ख्यातिरित्याकूतम् । प्रागभावस्य हि स्वप्रतियोगीतरहेतुत्वमेव तार्किकैरप्युच्यत इति शिवम् ॥ २७ ॥

अथ पुनरपि ज्ञानप्रागभावाभिधाविवेकासिद्धौ युक्त्यन्तरं विरचयति प्रतियोगीत्यादिप्रबोधितवा—

प्रतियोगिविबोधमन्तरा यदभावो न कदाऽपि बुध्यते ।

जनितः प्रतियोगिनः पुरा क नु सिद्धिर्यदि साऽपि नैव सः ॥२८॥

यत्—यस्माद्धेतोः । सामान्यो धर्मावस्थावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगिज्ञानत्वेनैव कारणतेति घण्टाघोषः । ननु भवत्वेन नियमस्तत्राऽपि प्रकृते ज्ञानप्रागभावरूपेऽविवेके किमायातमित्यत आह—जनित इत्याद्युत्तरार्धेन । जनितः पुरा उत्पत्तेः पुरा प्रकृते ज्ञानप्रागभावे ज्ञानाख्यप्रतियोगिन उत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः । क नु सिद्धिः कुत्र वा देशे काले सिद्धिरस्तीत्यन्वयः ।

अस्तु तर्हि प्रकृते प्रतियोगिनो ज्ञानस्योत्पत्तेरनन्तरं सिद्धिः का क्षतिरित्यत्राऽऽह—यदीत्यादिशेषेण । यदि सा प्रकृते प्रतियोगिनो ज्ञानस्योत्पत्त्यैव सिद्धिरस्ति तर्हि सोऽपि तत्प्रागभावोऽपि नैव ततस्तस्य तदुत्पत्तिमात्रेणैव ध्वस्तत्वान्नैव सिध्यतीति संबन्धः । तदुक्तं सिद्धान्तविन्दौ मधुसूदमाचार्यैरज्ञानं प्रकृत्य—न चेदमभावरूपं ज्ञानस्य नित्यत्वेन तदभावानुपपत्तेरुक्तत्वात् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां च व्याघातापत्तेरिति । तस्माद्यदाऽविवेक एव न सिध्यति तदा क नाम तदेकमूलिका सत्ख्यातिः सति कुड्ये चित्रमिति न्यायादित्याशयः ॥ २८ ॥

यद्यप्यज्ञात एव ज्ञात एव वा ज्ञानप्रागभावात्मा अविवेकोऽत्रेदं रजतमिति ज्ञाने हेतुरिति पक्षः पूर्वं सोऽपि ज्ञातोऽन्यथा वेत्सुभयमपि न यद्व्याहृतेश्च क्षतेष्वेत्यत्र खण्डित एव तथाऽपि सिंहवावलोकनन्यायेन पुनरपि तं भङ्ग्यन्तरेण दूषयिष्यंस्तस्य स्वप्रतियोगिनं प्रत्यपि यदा न हेतुत्वं तदा निरुक्तज्ञानं प्रति नेति कैश्वस्यसिद्धमेवेत्याशयेनोभयथाऽपि तमनूष्णापमृद्वाति—अज्ञात इति स्वधरया—

अज्ञातः प्रागभावो यदि भवति मतः कारणं निष्प्रमाणो

वन्ध्यापुत्रेऽपराधः क इह वद तदा कारणत्वे पटादेः ।

अध्यक्षं यन्मृदि स्याद्विह घट इति सत्कार्यवादे तदिष्टं

नैवासत्कार्यवादे कथमपि घटते भ्रान्तिमात्रोऽथ सोऽपि ॥२९॥

यदि निष्प्रमाणोऽप्यज्ञातः प्रागभावः प्रागुक्ताविवेकाभिधो निरुक्तब्रह्मादिज्ञानप्रागभावः कारणं, इदं रजतमिति ज्ञानकारणम् । मतः सांख्यादेस्तव संमतो भवति तदा इह लोकव्यवहारे वन्ध्यापुत्रेऽधिकरणे । पटादेः कारणत्वे विषये कोऽपराधः किमिति वैमत्यमिति वदेति योजना । निष्प्रमाणकत्वस्याज्ञातज्ञानप्रागभावसत्त्ववद्वन्ध्यापुत्रे तुच्छेऽपि तुल्यत्वादिति भावः ।

एवं प्रतिबन्धाऽऽद्यपक्षं प्रतिक्षिप्यान्त्यमपि तं प्रत्याचष्टे—अध्यक्षमित्याद्युत्तरार्धेन । इह मृदि । आर्द्रमृत्तिकायाम् । घटः स्यादिति यदध्यक्षं प्रागभावविषयकं प्रत्यक्षं

प्रमाणमित्यर्थः । अस्तीति शेषः । तत्सत्कार्वादे कार्यं हि सूक्ष्मरूपेण कारणे सदेव सामग्याऽऽविर्भवतीति सांख्यवेत्तव सिद्धान्त इष्टमपि घटस्य तत्कालावच्छेदेन कारणात्मना विद्यमानत्वेनोक्तप्रकारार्हत्वात्सम्बन्धमपि । एवं तर्हि सत्कार्यवादरीत्या सांख्यस्य मम संमततयैवास्तु ज्ञानप्रागभावात्सोक्तप्रत्यक्षेण ज्ञातस्यैव सिद्धिरिति चेन्न ।

तद्वादे कार्यस्य सत्त्वेनैव तत्प्रागभावाविच्छेदनाभावो विद्यते सत इति नियमादाविर्भावशब्दितोत्पत्तेरपि कार्यस्याविशेषाच्चेत्वाकूतम् । असदिति । असदेवाविद्यमानमेव कारणसामग्या कार्यमुत्पद्यत इति प्रागभावस्य हेतुत्वं वदतां तार्किकाणां मत इति यावत् । कथमपि केनापि प्रकारेण नैव घटते नैव युज्यत इत्यन्वयः ।

ननु भवतु स एव वाद इति तत्राऽऽह—आप्तीत्यादिशेषेण । अथ निरुक्तासत्कार्यवादाभिधत्तार्किकपक्षारम्भेऽपीत्यर्थः । सोऽपि तत्पक्षोऽपि । भ्रान्तिमात्रः प्रागभावसत्त्वे प्रमाणभावादुक्तप्रत्यक्षस्य त्वसत्तः कार्यस्योद्देश्यत्वासंभवात्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरद्वैतसिद्ध्यादौ खण्डितत्वादसदेवोत्पद्यते चेच्छशविषाणस्याप्युत्पत्त्यापतेश्च व्यामोहमात्रमूलक एवेति संबन्धः । तस्मादज्ञातो वा ज्ञातो वा प्रागभावो नैव हेतुर्भवतीति भावः ॥ २९ ॥

एवं तर्हि सत्कार्यवादोऽस्मत्संमत एवास्तु येनेह कपालद्वये घटो भविष्यतीति प्रागभावसाधिका प्रत्यक्षप्रतीतिः संगता स्यात्ततश्च पुरोवर्तिशुक्तिस्मृतरजतविभिन्नत्वविषयकचित्तवृत्तिविशेषरूपविवेकारूपज्ञानप्रागभावात्मकाविवेकमूलकमिदं रजतमिद्वि सत्त्वात्प्राप्त्यारूपं ज्ञानमपि शुक्तिविशेषांशरजततत्तांशप्रमोषपूर्वकं ग्रहणस्मरणात्मकमेकमेव रूपपन्नं स्वादित्याशङ्क्य सत्कार्वावादमनूद्य तमपि दूषयितुं प्रतिजानीते—आविर्भवेदित्यादिवसन्ततिलकापूर्वदलेन—

आविर्भवेद्यदि सदेव तु कार्यजातं

सामग्युपाश्रयत एतदपि स्थवीयः ।

आकाशनीलमिमुखे व्यभिचारयोगा-

त्तस्मादनिर्वचनमेष तु सर्वकार्यम् ॥ ३० ॥

यदि तु । एतेन पक्षान्तरं द्योत्यते । सदेव कारणात्मना विद्यमानमेव । कार्यजातं सकलमपि प्रागभावप्रतियोगि । सामग्रीति । यावत्कारणावलम्बेनेत्यर्थः । आविर्भवेत्प्रादुर्भूयादिति ब्रूषे तर्हि—एतदपि । निरुक्तपक्षजात्रमपि स्थवीयः स्थूलमेवेत्यन्वयः । अयमपि त्वत्पक्षोऽनुचित एवेति भावः । तत्र हेतुं स्फुटयति—आकाशेत्यादितृतीयचरणेन । नभोनैल्यादिरूपकमर्थ इत्यादिना पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यादेर्ग्रहः । व्यभिचारेति । हेतोः साध्याभाववृद्धवृत्तिमत्त्वसत्त्वादित्यर्थः ।

तद्यथा । कार्यं स्वप्राप्तभावकाले कालपरूपेण सदेव । कार्यत्वात् । व्यतिरेके कार-
णवदिति सत्कार्यवादसाधकः सांख्यादेः प्रयोगोऽवश्यं वाच्यः । तत्र कार्यत्वरूपहेतो-
र्नीलं नभ इति प्रतीतिविषयीभूतनभो धर्मिकनीलिमधर्मप्रतियोगिकप्रागभावदशायां
नभआदौ कारणे नीलिमस्तद्रूपेण सत्त्वे मानाभावेन साध्याभाववति नभोनीलिमनि-
विद्यमानत्वं स्फुटमेव ।

न च तत्रापि पक्षकुक्षिनिक्षेप एवेति । नीलिमधर्मस्य धर्मिणं विहाय स्थित्य-
दर्शनेन तत्रापि धर्मिपुरस्कारेणैव स्थित्यापत्तेः । इष्टापत्तौ धर्मप्रतीतिदशायां कारणा-
विरिक्तधर्मिणोऽपि प्रतीत्यापत्तेश्च । न च तर्हि घटे पाकेन कथं रक्तरूपोत्पत्तिरिति
सांप्रतम् । वैशेषिकादिमते कार्यस्य प्रागभावदशायामसत एवोक्तसामर्थ्यनन्तरमुत्प-
त्त्यङ्गीकारेण मन्मते तु तस्यानिर्वचनीयत्वेनैवापर्यनुयोप्यत्वात् ।

किंच प्रागभावदशायां कारणात्मनाऽपि कार्यसत्त्वे तत्त्वेनैव तत्प्रतीतिः कुतो न
जायत इति प्रश्नो दुर्निरास एव । तथोत्पत्तेश्चैव कार्यत्वाविशेषात्तस्या अपि कारणा-
त्मना स्थितौ सामर्थ्योत्पत्तौ चानवस्था । तथा चोक्तं वेदान्तकल्पलतिकायां सत्का-
र्यवादखण्डने—सत्त्वेऽप्याविर्भावतिरोभावौ संभवत इति चेन्न । तयोरपि सत्त्वानि-
शेषात् । तत्राप्यन्यकल्पनेऽनवस्था मूलक्षतिकरीति । एवं च सत्कार्यवादस्यासंभवेन
तन्मूलकसत्त्वातेरप्यसिद्धेर्निगमनव्याजेन स्वसिद्धान्तं बोधयति—तस्मादित्यादिच-
रमचरणेन । सर्वपदं भ्रमादिसंग्रहार्थम् ॥ ३० ॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तमन्यथारूपातिमनूद्य दूषयति—हृदस्थमेवेत्यादीन्द्रवज्रया-

हृदस्थमेव प्रतिभाति शुक्तौ

सादृश्यदोषादिवशेन रूप्यम् ।

सैषाऽन्यथाख्यातिरपि क्षता य-

द्वोधोऽथ बाधोऽपि कथं विनाऽर्थम् ॥ ३१ ॥

हृदस्थमेवाऽऽपणस्थितमेव । एवं चानिर्वचनीयख्यातिव्यवच्छिन्नार्थात्यये । रूप्यं
रजतम् । सादृश्येत्यादि । आदिष्व्वा दूरस्थत्वालोकासंनिवृष्टत्वादोषान्तराणामपि
संग्रहः । शुक्तौ तच्चादात्म्येनेत्यर्थः । प्रतिभाति । इदं रजतमिति पुरोवर्त्यभेदेन
परिस्फुरतीत्यन्वयः । एवमन्यथारूपातिस्वरूपमनूद्य तत्खण्डनं प्रतिजानीते—सैषेत्या-
दिना । अपिः सत्ख्यात्यादिसमुच्चायकः । क्षता खण्डिता भवतीति यावत् ।

तत्र हेत्वाकाङ्क्षां पूरयस्तद्वयं स्पष्टयति यदित्यादिशेषेण । यद्यस्माद्बोधः ।
इदं रजतमिति पुरोवर्त्यभेदेन ज्ञानम् । अथ तदुत्तरं निकटगमने सति । बाधोऽपि
नेदं रजतमिति तन्निरासोऽपीत्यर्थः । अर्थं विना तद्विषयीभूतभावमन्तरेत्यर्थः । कथं

स्थित्यर्थं चिदापि नैव संभवेदिति संबन्धः । तस्मान्निरुक्तबोधबाधोभयान्यथानुपपत्त्या
भावरूपतद्विषयीभूतार्थस्वीकार आवश्यक एवेति भावः । स चोक्तहेतुभ्यामेवासतः
सतश्च विलक्षणत्वादनिर्वचनीय एवेत्याकृतम् । तदुक्तं दक्षिणामूर्तिस्तोत्रवार्तिके—

तेनेदं तुल्यमित्येवं सादृश्याद्यदि विभ्रमः ।

पीतः शङ्खो गुडस्तिक्त इत्यादौ नास्ति तुल्यतेति ॥

विस्तरस्त्वेतद्वीकायां वृत्तान्ताख्यायामेव द्रष्टव्यः । पराक्रान्तं चात्र चित्तुस्वा-
चार्यादिभिः प्राचीनैर्मधुसूदनाचार्यादिभिर्नवीनैश्च भूरितरमित्युपरम्यते ॥ ३१ ॥

एवं तार्किकसंमतायामन्यथाख्यातावर्थमन्तरा बोधबाधयोरनुपपन्नत्वयुक्त्या खण्डि-
तायां सत्यामसावन्त्यहेत्वसिद्धि मन्वानः सन्नान्तरिक्षेऽग्निश्चेतव्य इति श्रुत्याऽन्तरिक्ष-
शब्दिताकाशदेशावच्छेदेनाग्निचयमलक्षणस्मार्थस्य प्रत्यक्षादिविरोधेनाप्राप्तस्यापि मथा
पूर्वतन्त्रे निषेधस्तद्वत्प्रकृतेऽपि स्मर्यमाणरजतस्य पुरोवर्तिशुक्तिशकलाभिन्नत्वेमाप्राप्त-
स्यापि नेदं रजतमिति भवतु निषेध इति शङ्केत चेत्तामाशङ्कामनुय सिद्धान्ती
स्मर्यमाणरजतेन सह पुरोवर्तिशुक्तिशकलाभेदनिषेधः किं वैदिको लौकिको वा ।
नाऽऽद्यः । नेदं रजतमित्यादिश्रुत्यभावात् । अन्त्येऽपि किं भावप्रमाणकोऽभावप्रमा-
णको वा । नाऽऽद्यः । अभावविषयीकरणे प्रत्यक्षादिभावप्रमाणाप्रसारात् । तदुक्तं
वेदान्तपरिभाषायाम्—

ननुक्तरीत्याऽन्त करणेन्द्रियसंनिकर्षस्थलेऽभावस्यानुपलब्धत्वमनुमतम् । तत्र
क्लृप्तेन्द्रियमेवाभावाकारवृत्तावपि करणम् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति चेन्न ।
प्रतियोग्यनुपलब्धैरप्यभावग्रहे हेतुत्वेन क्लृप्तत्वेन करणत्वमात्रस्य कल्पनात् । इन्द्रि-
यस्य चाभावेन संनिकर्षाभावेनाभावग्रहाहेतुत्वात् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरण-
ज्ञानाद्युपक्षीगत्वेनान्यथासिद्धेरिति । तस्मादनुपलब्ध्यभिधोऽन्त्यपक्ष एव परीक्षिष्यते ।
तज्जन्यनिषेधस्य तु वदेतरप्रमाणजन्यत्वेन प्राप्तिपूर्वकत्वस्यैवावश्यवाच्यत्वाद्दे त्वगत्या
तथाङ्गीकारेऽपि दुर्भिक्षकोद्रवमक्षणन्यायेन सर्वत्र तदनौचित्याच्चेत्याशयेन दूषयति
चेतव्य इत्यादिस्रग्धरया—

चेतव्यो नान्तरिक्षेऽग्निरिति तव कथं स्यादनामे निषेध-

स्तद्वन्नः कालधौतो लभतु स इति चेन्नास्य वेदान्तजत्वात् ।

किंचाऽऽस्तां सोऽपि तुष्टो भवतु खल इति न्यायतः किं ततोऽभू-

द्भूयात्प्राग्बोध एव भ्रमवपुरिह तेऽयं विनाऽर्थं कथं वा ॥ ३२ ॥

अय्यद्वैतिन् त्वं यदि अमस्थक इदं रजतमिति बोधस्तथा नेदं रजतमिति
नाधोऽप्यर्थे विना युक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकाज्ञानपरिणामीभूतानिर्वचनीयाभिनयो
रक्षरजतरूपपदार्थमन्तरा कथं भूयादित्यापाद्यसि चेत्तर्हि तव मते पूर्वकाण्डे नान्त-
रिक्षेऽग्निश्चेतव्य इति श्रुतिचोदितो निषेधः । अनासेऽन्तरिक्षशब्दिताकाशाधिकरण-
कामिशब्दवाच्यतत्प्रतिष्ठाविशेषाधारीभूतेष्टकासंचयनात्मकः श्येनाद्याकारश्चयनयाग-
प्रसिद्धः स्थण्डिलविशेषस्तु निराधारत्वात्कर्तुमप्राप्त एवेति तादृशेऽपि तस्मिन्विषय
इत्यर्थः । कथं स्यादिति प्रतिबन्दीयम् ।

तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह—तद्वदित्यादिना । तव मते यथा निरु-
क्तोदाहरणेऽप्राप्तेऽप्यर्थे निषेधः प्रवर्तते तद्वन्नोऽस्माकं तार्किकाणामपि मते
कालघौतः कलघौतं रूप्यहेम्नोरित्यमरात्कलघौतस्य प्रकरणाद्रूप्यस्यायं तथा रजत-
प्रतियोगिक इति यावत् । सः । नेदं रजतमित्यप्राप्तेऽपि रजतलक्षणोऽर्थे विपक्षे
लसतु संभवत्विति संबन्धः । एवं पूर्वपक्षे प्राप्तेऽथ सिद्धान्ती तददूषणं प्रतिजानीते-
इति चेन्नेति । तत्र हेतुं प्रतिबोधयति—अस्येत्यादिपूर्वार्धशेषेण । अस्य नेदं रजत-
मिति निषेधस्य । वेदेति । वेदेतरलौकिकप्रमाणजन्यत्वादित्यर्थः । एतेन दृष्टान्तवैषम्य-
प्रतिबन्दीमोचनं च सूचितम् ।

तद्यथा—यो यो वेदेतरप्रमाणकरणको निषेधः स त्वर्थैकपूर्वक इति व्याप्तौ
विवक्षितायां सत्याम् । नेदं रजतमिति निषेधो न प्राप्तिपूर्वको भवितुमर्हति । निषे-
धत्वात् । नान्तरिक्षेऽग्निश्चेतव्य इति निषेधवदिति । नेदं रजतमिति निषेधः प्राप्ति-
पूर्वकः । निषेधत्वात् । नानुचितं चरेदिति सहसा विदधीत न क्रियामिति च
निषेधवदिति मनुक्तप्रयोगहेतोः सत्प्रतिपक्षतार्थं त्वत्कृतप्रत्यनुमानप्रयोगे दृष्टान्ती-
कृतस्य नान्तरिक्षेऽग्निश्चेतव्य इति निषेधस्यालौकिकत्वात्स्फुटमेव वैषम्यम् । तथा च
नैवासौ प्रतिबन्दी नाप्यस्मदुक्तहेतोः साधारणानैकान्तिकता । निषेधमात्रत्वस्य तत्र
सत्त्वेऽपि निरुक्तविशिष्टनिषेधत्वाभावेन साध्याभाववदवृत्तित्वात् । प्रत्युत त्वदुक्तहे-
तोरेव न सुरां पिबेदित्यादिनिषेधेषु साधारणानैकान्तिकतेति सुधिया समनुसंधेयं
निर्मत्सरतयेति रहस्यमिति । तस्मात्तुच्छमेवेदम् ।

ननु यो यो निषेधः स प्राप्तिपूर्वक इति व्याप्तिरेव लाघवादवश्यं वक्तव्या ।
अन्यथा वेदेतरेत्यादिनिरुक्तव्याप्तिविवक्षायां गौरवं स्फुटमेव । तथा त्वदुक्तानुमान-
प्रयोगेऽपि निषेधत्वप्राप्तिपूर्वकत्वयोरेव व्याप्यव्यापकभावः स्पष्ट एव । तस्यास्तु
व्यभिचारः प्रोक्त एव नान्तरिक्ष इत्यादाविति शङ्कां गूढाभिसंधिनाऽङ्गीकृत्याथापि
नैव तव मतनिस्तार इत्याह—किंचेत्याद्युत्तरार्धेन । इदं निपातद्वयं युक्त्यन्तरसमुच्चाः

यैकमेव । खलो दुर्जनस्तुष्टो भवति, इति न्यायतः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनेत्यर्थः । सोऽपि कचिदर्थं विनाऽपि निषेधोऽपि । आस्तां भवत्वित्यन्वयः । एतेन नान्तरिक्षेऽ-
मिश्रितस्य इत्यत्रापि सांप्रदायिकैरन्तरिक्षपदेन लक्षणया यज्ञमण्डपाद्यावरणशून्यभूमा-
गस्यैवाङ्गीकृतत्वाद्धस्तुतो नैव व्यभिचारगन्धौऽपीति निगूढामिसंविध्वन्यते ।

नन्वेवं चेत्सिद्धं नः समीहितमित्यत्राऽऽह—किं तत इत्यादि । ततः कचिद-
प्राप्तेऽपि निषेधो भवतीति स्वीकारेणेति यावत् । ते इत्यपकर्षणीयम् । तार्किकस्य
तवेत्यर्थः । किमभून्नैव किमपीष्टमासीदिति योजना । ननु कथं न मदिष्टसिद्धिरभू-
दुक्तन्यासिभङ्गेऽस्मदिष्टान्यथाख्यातेरेव सिद्धत्वादित्याशङ्कां प्रत्याह—भूयादित्यादिशे-
षेण । ते तार्किकस्य तव मत इत्यर्थः । इह शुक्तिरजतादिभ्रमस्थले । अर्थं विनाऽ-
न्यथाख्यातेरेव स्वीकृतत्वादनिर्वचनीयं रजतादिलक्षणं विषयमन्तरैवेति यावत् । प्राक्
प्रथमम् । भ्रमवपुः । भ्रमात्मकोऽपीत्यर्थः । अयं, इदं रजतमित्यादिलक्षणः प्रकृतः ।
बोध एव ज्ञानविशेष एव । कथं वा भूयाद्बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नभावनाभिधसंस्काराणां
त्वन्मते सविषयत्वानियमात्कयाऽपि युक्त्या नैव भवेदिति योजना ।

तस्मात्सति कुड्ये चित्रमिति न्यायेनाऽऽदाविदं रजतमिति बोध एवार्थं विना
नैवोपपद्यत इति तत्सिद्ध्यर्थमेवानिच्छताऽपि तार्किकेण गत्यन्तराभावादनिर्वचनीयं
रजतमुररीकरणीयमेव । पश्चाद्वाधस्याप्युक्तविधया व्यभिचारविरहात्सार्थक्यसिद्ध्यर्थं
तद्विषयस्येवेति भावः ॥ ३२ ॥

ननु तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वेनेदं रजतमित्याद्यनुभवस्य भ्रमत्वात्तत्र रजतत्व-
प्रतियोगिकाभाववत्त्वेन शुक्तिरेव पुरौवर्तिनी विवक्षिता । तत्र तच्छब्दितरजतत्वप्रका-
रकमुक्तज्ञानं भवत्येवेति क तस्य निर्विषयत्वशङ्कावकाशः ।

न चैवं तर्हि नीलो घट इत्यनुभवे यथा नीलत्वप्रकारकघटविशेष्यकत्वं नियतं
तथा प्रकृतेऽपीदंत्वप्रकारकरजतविशेष्यकत्वमेव स्यात्तु तत्र प्रकारीभूतस्येदमंशस्य
सत्त्वेऽपि विशेष्यीभूतस्य रजतस्यासत्त्वात्पुनर्विषयवैधुर्यतादवस्थयमेव ।

किंच शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वे तूक्तानुभवस्य रजतं शुक्तिरित्याकारः
स्यान्न त्विदं रजतमिति । तत्त्वदृष्टचरमेवेति वाच्यम् । दूरस्थत्वादिदोषवशाच्छौ-
क्तिकशौक्ल्यविशेषार्थंशप्रमोषेऽपि तदीयेदमंशस्य गृहीतत्वेन तद्विशेष्यकत्वस्य तथा
दोषविशेषोद्बुद्धसंस्कारवशस्मृतरजतत्वप्रकारकत्वस्यापि तत्र सत्त्वात्ततश्च रजतमि-
दमित्यपि क्वचिद्ज्ञानसंभवादिदं रजतमिति भानस्य तु घटो नील इति भानवदु-
पपत्तेश्च ।

तस्मादुक्तभ्रमेऽपि विशेष्यभूतशौक्तिकगृह्यमाणेदमंशस्य सत्त्वेन प्रकारभूतस्य ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या दृष्टीयरजतनिष्ठरजतत्वस्यापि विषयस्य स्फुटत्वात्क नाम निर्विषयतेति चेन्न । सुरभिचन्दनमिति चाक्षुषानुभवेऽपि चन्दनं पश्यामि सौरभं स्मरामीत्येवाकृत्यवसायेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तरेवाप्रामाणिकत्वादन्यथा तृणज्ञानेनापि दुहिणज्ञानमित्यतिप्रसङ्गाच्चेति तन्मूलकनिरुक्तरजतत्वभानाभावात् । एवं तर्हि भवतु भ्रमात्मकज्ञानं निर्विषयमेव बुद्ध्याद्युक्तपञ्चकस्य सविषयकत्वनैयत्यं तु तदितरबुद्ध्याद्यभिप्रायकमेवेत्याशङ्कं प्रशमयन्नि-ऋतेऽर्थमित्यादिशिखरिण्या—

ऋतेऽर्थं चेद्वोधो भवति यदि ते माध्यमिकता

भ्रमेऽसौ नान्यत्रेत्यपि न गमकस्यात्र विरहात् ।

विसंवादोऽसौ चेत्सम इह स सत्येऽपि रजते

न नानेहास्तीत्याद्यमितनिगमैर्बाधवशतः ॥ ३३ ॥

तत्राप्यादौ सर्वोऽपि बोधः किं सामान्यतो निर्विषयोऽभिप्रेतः किंवा बोधविशेष इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—ऋत इत्यादिप्रथमचरणेन । हे तार्किक ते तव । यदि अर्थमृते विनैव बोधो ज्ञानं भवति । इदं रजतमित्यादिभ्रमजातमिति यावत् । यदि भवति चेत्तर्हि ते माध्यमिकता शून्यवादिता स्यादिति संबन्धः ।

अयं भावः । बोधत्वनिर्विषयत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावे शुक्तिरजतादेरिव घटादेरपि बोधविषयकत्वेनालीकत्वमेव । तस्सत्त्वे बोधेतरप्रमाणाभावात्तस्य तु शुक्तिरजतादिबोधवन्निर्विषयत्वेनैव तदसाधकत्वाच्चेति । द्वितीयमपि निराचष्टे—भ्रमेऽसावित्यादि-त्रिपाद्या । असावर्थं विनैव बोधो भ्रमे भ्रमविषयीभूतशुक्तिरजतादिस्थल एव । अन्यत्र अयं घट इत्यादिप्रमास्थले तु न नैव निर्विषयो बोधो भवतीत्यन्वयः ।

एवं तार्किकेण स्वनियमेऽभिहितेऽथ सिद्धान्ती तमनूद्य तत्त्वण्डमं प्रतिजानीते—इत्यपि नेति । इतिशब्दो द्वितीयनियमानुवादार्थः । अपिस्तु प्रथमनियमसमुच्चायकः । एवं च यत्र यत्र भ्रमाभिधबोधविशेषत्वं तत्र निर्विषयत्वमिति द्वितीयनियमोऽपि नैव युक्त इति यावत् । तत्र हेतुं प्रकटयति—गमकस्येत्यादिना । अत्र निरुक्तनियमविषये बोधत्वतौल्येऽपि भ्रम एव निर्विषयो न तु प्रमेत्यङ्गीकार इत्यर्थः । गमकस्य नियामकस्य । विरहाद्राहित्यात् । निरुक्तनियमे विनिगमकाभावादित्यर्थः ।

अथ पुनरपि पूर्ववादी विनिगमकप्रकाशनेन हेतोः स्वरूपासिद्धि शङ्कते—विसंवाद इत्यादिना । शुक्तिरजतज्ञानोत्तरं रजतार्थेनस्तदग्रहणप्रवृत्तौ सत्यां तत्र शुक्तिमात्रोपलम्भेन रजतलामाभावरूपाविपरितसंवाद एवासौ गमक इत्यर्थः । सिद्धान्ती तु

तस्यपि प्रतिबन्धा भन्दयति—चेदित्यादिना । इति संबन्धोऽत्राऽऽर्थिक एव । इति
हं वदसि चेत्तर्हि स विसंवादः सत्येऽपि रजते व्यावहारिकसत्तावच्छिन्नत्वाद्ब्रह्मज्ञाने-
तराबाधे पण्यरजतेऽपीत्यर्थः । इह—अद्वैतसिद्धान्ते । समस्तुल्य एवेति यावत् ।

ननु कथं सत्येऽपि रजतेऽनुपलब्धिलक्षणो विसंवादस्तस्यार्थक्रियाकारित्वोपल-
ब्धेरित्याशङ्क्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुं द्योतयंतामप्यपाकरोति—न नानेत्यादिशेषेण ।
इह—अद्वैतब्रह्मणि नानाभावाभावात्मकत्वेनानेकविधं दृश्येन्द्रजालं नास्ति नैव
विद्यत इति नेह नानाऽस्ति किंचनेति श्रुतेरार्थिकं ब्रह्मणम् । आदिना न तु तद्वि-
तीयमस्ति न नास्ति द्वैतसिद्धिरित्यादीनां संग्रहः । अमितपदं वेदान्त्याभिप्रायम् ।
बाधेति । निरुक्तवेदवाक्यकोटिकरणकप्रमाबाधितत्वात्सत्यरजतेऽपि विसंवादः सम
एवेति योजना । तस्मादनिर्वचनीयो भ्रमेऽपि विषयोऽभ्युपेय एवेति नैवान्यथाख्या-
तिसिद्धिरित्याशयः ॥ ३३ ॥

एवं सिद्धान्तिना सकलद्वैतस्यापि शुक्तिरूप्यादिवन्मिथ्यात्वं मनसि निधाय नेदं
रजतमिति शुक्तिसाक्षात्कारक्षणावच्छेदेन प्रत्यक्षबाधितत्वाच्छुक्तिरजतादेर्विसंवादि-
ब्रह्मस्य यदि मिथ्यात्वं तर्हि नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादिश्रुत्यादिबाधाव्यावहारि-
कसत्यरजतादेरपि समानमेवेत्युक्ते तत्र तार्किकः सर्वत्र प्रमाभावं शङ्कते—एवं
चेदित्यादिसंग्रहरया—

एवं चेत्कापि नैव प्रामित्तिरिह तव स्विष्टमित्यप्ययुक्तं

को वा विज्ञानवादाद्यन इह भविता शांकराणां विशेषः ।

मैवं नित्यात्मसत्त्वाद्यव्यवहृतिविषयेऽप्यर्थजालस्य बोधा-

दन्यस्यैतादृशस्य स्फुटतरमखिलैः स्वीकृतत्वाच्च पूर्वं ॥ ३४ ॥

भो वेदान्तिन्, एवं चेन्निरुक्तश्रुत्यवष्टम्भेन सकलप्रपञ्चस्यापि सत्यत्वेन भासमा-
नस्य शुक्तिरजतादिवत्प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वलक्षणं मिथ्यात्वं यदि
चेत्तर्हि । इह संसारे । तव कापि कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि विषय इत्यर्थः । प्रामितिः
प्रमा यथार्थानुभूतिरिति यावत् । नैव स्यान्निखिलस्यापि दृश्यस्य मिथ्यात्वादिति
संबन्धः ।

पुनः स एव तत्रेष्टापत्तिमाशङ्क्य तदयुक्तत्वं प्रतिजानीते—स्विष्टमित्यपीत्या-
दिप्रथमपादान्तेन । इदं सुतरामिष्टं ब्रह्माद्वैतात्मन एव पारमार्थिकत्वेन तद्विन्नसक-
लद्वैतस्यापि मिथ्यात्वाच्चद्विषयकप्रमाभावापादनमद्वैतमतेऽन्त्यन्तहितमेवेत्यर्थः । इत्य-
प्ययुक्तमेतदङ्गीकरणमप्यनुचितमेवेत्यन्वयः ।

तत्र हेतुं चोक्तयन्विज्ञानवादोपादेयति-को वेत्यादिद्वितीयपादेन । यतः कारणात् । इह दृश्यमिथ्यात्वांशविषय इति यावत् । विज्ञानेति । सिद्धान्तविन्दावात्मविषयक-
नानावादिप्रतिपत्तिं प्रकृत्य क्षणिकं विज्ञानमिति सौगता इत्युक्तबौद्धविशेषसौगत-
संमतविज्ञानवादादित्यर्थः । शांकराणां श्रीमच्छंकराचार्यचरणैकसंमताद्वैतमतोपजीविनां
भवतामिति यावत् । को वा विशेषो भविता । तेषामपि क्षणिकविज्ञानातिरिक्तस्य
सर्वस्यापि मिथ्यात्वान्न कोऽपि दृश्यमिथ्यात्वविषये विशेषो भविष्यतीति योजना ।
अत्र शांकरपदेन लोकोत्तरमहानुभावसंबन्धिनां युष्माकमिदं सौगतसाम्यं परमारम्य-
मेवेति द्योत्यते । तस्मादिदं सर्वथा हेयमेवेति भावः ।

एवं तार्किकेण दृश्यमिथ्यात्ववादिनि विज्ञानवादे सकलमिथ्यात्वाङ्गीकारादेवाऽऽ-
पादितं सति सिद्धान्ती समाधातुं प्रतिजानीते-मैवमिति । अद्वैतिनामस्माकमरे-
सारिकं त्वं दृश्यमिथ्यात्ववादमात्रसाम्याभासात्सौगतसाम्यं मा वदेत्यर्थः । तत्र हेतु-
प्रकटयति-नित्यात्मेत्यादिशेषेण । नित्यः कालत्रयाबाध्यो य आत्मा प्रत्यक्कूटस्थः
सच्चिदानन्दरूपः साक्षी तस्य सत्त्वात्सर्वबाधावधिभूतत्वेनाङ्गीकृतत्वादिति यावत् ।

मनु किमेतावता घटादिद्वैतजालस्य प्रतिभासमात्रत्वेन क्षणिकत्वं तु तदवस्थमेव ।
न च बाहं दृष्टिसृष्टिवादे तथैव सिद्धान्तितत्वात्प्रतिभासमात्रत्वेऽपि ज्ञानस्याविद्यादि-
परिणामात्मकवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपस्य त्रिचतुःक्षणस्थायित्वाभ्युपगमेन क्षणिकत्वा-
भावाच्चेति घाच्यम् । निरुक्तवादे तथात्वेऽपि सृष्टदृष्टिवादे तु पुनरुक्तापत्तेर्दुर्वारत्व-
मेवेति चेन्न ।

तद्वादे हि ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वलक्षणव्यावहारिकसत्यत्वस्य प्रातिभासिकशुक्ति-
रज्ज्वादीतरद्वैते स्वीकृतत्वेन पारमार्थिकयथार्थविषयकत्वेन द्वैते प्रमानुदयेऽपि व्याव-
हारिकसत्यार्थविषयकत्वेन तत्र तदुदयसंभवे निरुक्तापत्तेरप्रसरादित्याभिप्रेत्य पुनर्हे-
त्वन्तरं स्फुटयति-व्यवहृतीत्यादिशेषेण । व्यवहृतिर्हि प्रमाणप्रमेयाभिधानाभिधेया-
दिव्याप्रतिस्तद्विषये प्रातिभासिकभिन्नसकलाकाशादिप्रपञ्च इत्यर्थः । बोधात्तत्तद्वि-
षयकज्ञानाख्यान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यात्सकाशादिति यावत् ।

अन्यस्यापि । दृष्टिसृष्टिवादे हि दृष्टिर्निरुक्तरूपज्ञानाख्यवृत्तिरेव सृष्टिः प्रपञ्च-
जनति स्वीकारेणात्र तद्व्यतिरेकार्थमपिशब्दः प्रकृतेऽनुकूष्य संबध्यते । तथा चोक्त-
ज्ञानभिन्नस्यापीत्यर्थः । एतादृशस्य निरुक्तव्यवहृतिविषयतायोग्यस्य, अर्थजालस्याऽऽ-
काशादिपदार्थवृन्दस्येति यावत् । अत्र जालपदेन प्रपञ्चे बन्धकत्वाद्दुःखदत्तं तथे-
न्द्रजालत्वेन कल्पितत्वं च सूच्यते । अखिलैः संपूर्णैः । एतादृशैः पूर्वैर्भाष्यकारादि-
भिः सकलप्राचीनाचार्यैरित्यर्थः । स्फुटतरं भाष्यादितत्तदग्रन्थेष्वतिस्पष्टं यथा स्यात्

येति यावत् । स्वीकृतत्वादङ्गीकृतत्वमेवमिति योजनो । चः पूर्वहे समुच्चयार्थः ।
तस्माच्चैवात्र दोषतुषलेशोऽपीत्याशयः ॥ ३४ ॥

ननु न्यायकौस्तुभे तावत्—अथ प्रमालक्षणे यत्र भ्रमेऽतिप्रसङ्गवारणाय तद्वस्व-
मुपात्तं स भ्रमः किंरूपः । अङ्गीकृता च तत्तद्वादिभिर्भ्रमस्य तत्तद्रूपता ।
तदुक्तम्—

आत्मख्यातिरसख्यातिरन्यथाख्यातिरेव च ।

तथाऽनिर्वचनख्यातिरख्यातिः ख्यातिपञ्चकम् ॥

इतीति चेन्न । इदं रजतमित्यादिभ्रमस्य रज्जादौ रजतत्वादिप्रकारकतया व्यधिकरण-
प्रकारकत्वेनान्यथाख्यातिरूपत्वात् । अन्यथा प्रकारान्तरेण व्यधिकरणधर्मेण ख्याति-
रन्यथाख्यातिरिति तद्विवरणादिति सप्रसङ्गं सप्रमाणं साशङ्कं चान्यथाख्यातिस्वरूपं
निरूप्यार्थादिदं रजतमित्युदेः शौक्तिकेदमंशविशेष्यकहृत्स्थरजतत्वप्रकारकत्वेन तत्रा-
निर्वचनीयरजताद्यर्थस्वीकारानौचित्यमपि संसूच्यात्र सौत्रान्तिका इत्यादिना सौत्रा-
न्तिकवैभाषिकप्राभाकरसंमताः क्रमादात्मख्यात्यसत्ख्यात्यख्यातीः सप्रपञ्चं संदूष्यामे
वेदान्तिनस्त्विति त्वन्मतमप्युपक्रम्य, अनिर्वचनीयख्यातिरेव भ्रमः । अनिर्वचनीयस्य
सत्त्वेनासत्त्वेन सत्त्वासत्त्वाभ्यां च निर्वक्तुमशक्यस्य तत्रोत्पन्नप्रातिभासिकरजतस्य
ख्यातिरिति तद्विवरणादित्याहुरिति तदनुद्य तदप्यसदिति तत्तुच्छत्वमपि प्रतिज्ञाय
प्रसिद्धरजतस्य भानेनैव निर्वाहेणानन्तस्थलेऽनिर्वचनानन्तरजतोत्पत्तितन्नाशतत्सामग्री-
कल्पने गौरवेण चानिर्वचनीयख्यातिवादस्याप्रयोजकत्वात् ।

न च रजतविषयकचाक्षुषे रजतचक्षुःसंयोगस्य हेतुतया रजतचक्षुःसंयोगाभावेन
प्रसिद्धरजतचाक्षुषं न संभवतीत्यनिर्वचनीयख्यातिरावश्यकीति वाच्यम् । स्वाव्यव-
हितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वविषयतासमवायोभयघटितसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन चक्षुः-
संयोगविशिष्टचाक्षुष एव चक्षुःसंयोगस्य हेतुतया तदभावेऽपि ज्ञानलक्षणासंनिकर्षेण
प्रसिद्धतद्धाने बाधकाभावात् ।

न च ज्ञानलक्षणायाः संनिकर्षत्वे मामाभाव इति वाच्यम् । सुरभि चन्दनमित्याद्य-
नुरोधेन तत्संनिकर्षस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च तत्र चन्दनत्वेन सौरभमनुमीयत
इति वाच्यम् । सौरभमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् ।
एतेन ज्ञानलक्षणसंनिकर्षाभ्युपगमे तन्मूलकपर्वतो वह्निमानित्यादिप्रत्यक्षेणैव
वह्न्यादिगोचरप्रवृत्त्याद्युपपत्तौ पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्यपि
निरस्तम् । तत्र पर्वते वह्निमनुमिनोमित्याद्यनुव्यवसायेन तदुच्छेदाभावात् ।

यत्तु भ्रमस्थले विषयादिगतदोषस्य रजतादिविषयप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमिति गौरवम् । अनिर्वचनीयख्यात्युपगमे च रजतत्वादिकमिति । लाघवमिति । तत्तुच्छम् । प्रकारतासंबन्धेन रजतत्वादेरेव दोषकार्यतावच्छेदकतया गौरवाभावात् । एतेन भ्रमस्थले लौकिकविषयतास्वीकार आवश्यकः । रजतं साक्षात्करोमीत्यादिप्रत्ययात् । एवं च लौकिकसंनिर्ष विना तदसंभवेनानिर्वचनीयख्यातिस्वीकार इत्यपि निरस्तम् । अनन्तानिर्वचनीयरजतोत्पत्त्यादिकल्पनमपेक्ष्य बलुसहेतुताकदोषस्यैव लौकिकविषयतानियामकत्वकल्पनात् ।

किंच दोषस्य रजतादिहेतुत्वमते न तावद्रजतत्वावच्छिन्नं प्रति दोषस्य हेतुत्वम् । प्रसिद्धरजते व्यभिचारात् । न च विजातीयरजतत्वावच्छिन्ने तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् । प्रमाणान्तरेण तादृशवैजात्यासिद्धेः । दोषजन्यतावच्छेदकतया कल्पनेऽप्येवं तत् । अपरं च प्रसिद्धे रजतसामग्रीजन्यतावच्छेदकं प्रसिद्धानिर्वचनीयसाधारणं चान्यद्रजतत्वमिति जातित्रयकल्पने गौरवम् । अपि चानिर्वचनीयरजताङ्गीकारे तव प्रसिद्धरजतार्थिनः प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।

न च प्रसिद्धानिर्वचनीययोस्तादात्म्यग्रहात्तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । तदपेक्ष्य रजतयोस्तादात्म्यग्रहस्वीकारस्यैवौचित्यात् । अनन्तानिर्वचनीयरजतोत्पत्त्याद्यकल्पनेन लाघवात् । एवं रजतभेदतद्व्याप्यादीनां ग्रहकालेऽपि रजतोत्पत्तौ बाधकाभावेन तद्भावापत्तिः । एवं रजतरजतोत्पत्तावुक्तभेदादिनिर्णयवतोऽपि पुरुषान्तरस्य तद्रजतचाक्षुषापत्तिः । चक्षुःसंयोगादिसत्त्वात् । बाधनिर्णयप्रतिबन्धकतायाश्च भवद्विरनभ्युपगमात् । तस्मादन्यथाख्यातिरूप एव भ्रम इति सिद्धम् । योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत इत्यादिभ्रमानुवादकश्रुतिस्वारस्यमप्यत्रैवेति संक्षेप इत्यन्तग्रन्थेन तत्र हेत्वादिप्रपञ्चचनात्कथं भ्रमस्थलेऽनिर्वचनीयरजतार्थस्वीकारेण तस्यानिर्वचनीयख्यातित्वावश्यकत्वं कथं वा नान्यथाख्यातित्वमिति ।

अत्रोच्यते । प्रसिद्धरजतभानं हि तव रजतत्वरूपा या सत्यरजतनिष्ठा जातिः सैवेदं रजतमित्यत्र प्रकारीभूय भासत इत्येवेष्टं सैव हि पुरोवर्तिनीं तद्व्यक्तिमन्तरा कथं भासत इत्येवाऽऽदौ पृच्छामः । नहि व्यक्तिमन्तराऽपि तद्भानं कुत्रापि दृष्टचरम् । नापि शौक्तिकेदमंशलक्षणव्यक्तेः सत्त्वेन तत्र तद्भानोपपत्तिसंभव इति दृष्टम् । घटेऽपि पटत्वादिभानापत्तेः । न वा तन्निष्कृष्टतदिदमंशमात्रविशेष्यकत्वेन तत्प्रकारकभानाभ्युपगमाच्चोक्तापत्तिरिति सांप्रतम् । इदं रजतमित्यादिवद्धटेऽप्ययं पट इति भ्रमापत्तेः । सादृश्यभावान्न तथेति चेन्न । अयं गज इत्यादौ स्वाम्ने धर्मिभ्रमे पीतः शङ्खस्तिको गुड इत्यादौ जागरकालिकेऽपि धर्मभ्रमे च व्यभिचारात् ।

ननु सुरभि चन्दनमित्यादिवज्ज्ञानलक्षणसंनिकर्षणोक्तजतत्वजातेः प्रकृते प्रका-
रतथा भानमभ्युपगम्यत इति चेन्न । तत्रापि यदि सौरभसाक्षात्कारश्चेत्तदन्यथानु-
पपत्त्या घटेऽपि यथाकथंचित्त्वरूपनमपि । यदि सोऽप्यस्तीति ब्रूषे तर्हि चन्दनं
पश्यामि सौरभं जिघ्रामीत्यनुव्यवसायापातः । अस्ति तु सर्वजनीनश्चन्दनं पश्यामि
सौरभं स्मरामीत्येव सः । तथा च कुड्यचित्रन्यायेनोक्तोदाहरणेऽपि ज्ञानलक्षणप्र-
त्यासत्तेरेव गगनकुसुमायमानत्वात्तन्निदर्शनेनात्रापि तत्करूपनं तादृशमेव । एवं च
सुरभि चन्दनमित्यत्र चान्दनचाक्षुषप्रमया संस्कारोद्बोधे सौरभस्मरणमेवाव्यवधानेन
जायमानं चन्दनधर्मिविशेष्यकं सौरभप्रकारकं नीलो घट इत्यादिवदेकमिव ज्ञानं
भासमानमपि न वस्तुतस्तथा किंतु निरुक्तीत्या विभिन्नमेव ज्ञानद्वयं तस्मृत्यनुभव-
भेदेनेति दिक् ।

ननु ज्ञानद्वयसत्त्वे किं प्रमाणम् । न च चन्दनं पश्यामि सौरभं स्मरामीत्यनु-
व्यवसायान्यथानुपपत्तेरेव तत्र मानत्वमिति वाच्यम् । सर्वजनीनस्योक्तानुव्यवसाय-
स्यासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वात्त्वदीयस्य तस्य त्वस्मान्प्रति भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिसंभावनयाऽभ्र-
द्भयत्वाच्चेति चेन्न । अनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् ।

तथा हि-सुरभि चन्दनमिति ज्ञानद्वयम् । विभिन्नकरणयोग्याविशिष्टज्ञानत्वात् ।
पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानवत् । अत्र यद्यपि पर्वतविशेष्यकं वह्निमत्प्रकारकमेकमेव
विशिष्टज्ञानं भासते तथाऽपि विशेषणीभूतवह्निमत्त्वांशस्यानुमानगम्यत्वाद्विशेष्यीभू-
तपर्वतस्य तु प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च यथा ज्ञानद्वयत्वमेव तद्वत्प्रागाप्तवाक्येन चन्दनपद-
वाच्यः काष्ठविशेषो गान्धिकापणे-तिष्ठतीति तावन्मात्रं चाक्षुषप्रत्यक्षेणापि तद्वानु-
भवस्तत्सौरभ्यं चानुभवतः कालान्तरे चन्दनसाक्षात्कारेऽपि सुरभि चन्दनमिति
प्रतीत्यनुदयात्तदनुभववतस्तु तदुदयाच्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेऽपि स्मृत्यनुभवा-
त्मकज्ञानद्वयत्वं दुरपहनवमेव ।

यद्वा सौरभांशे त्वत्राप्यनुमानमेव । तथा चोक्तमद्वैतसिद्धौ सामान्यलक्षणप्रत्या-
सत्तिखण्डनप्रसङ्गे—एतेन सुरभि चन्दनमित्यादिविशिष्टज्ञानाय कल्पिता ज्ञानलक्षणा
प्रत्यासत्तिरपि निरस्ता । चन्दनत्वेन सुरभित्वानुमानोपपत्तेः । अन्यथा साध्यविशिष्ट-
पक्षप्रत्यक्षोपपत्तेरनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति ।

न च सुरभि चन्दनमिति ज्ञानस्य सौरभांशेऽनुमितित्वे सौरभमनुमिनोमीत्यनुव्य-
वसायापत्तिरिति सांप्रतम् । पर्वतो वह्निमान् धूमादिति व्यवसायोत्तरं पर्वते धूमेन
वह्निमनुमिनोमीत्येवानुव्यवसायेन यथा प्रत्यक्षविषयीभूते पर्वतरूपे विशेष्ये पर्वतं
पश्यामीति पृथगनुव्यवसायो नैवोदेति विशिष्टज्ञानस्वस्य नीलोऽयं घट इत्यादिज्ञान-

नत्साभ्येऽपि प्रत्यक्षविषयीभूतपर्वतरूपविशेष्यांशस्य गौणत्वादानुमितिविषयीभूतवह्नि-
मत्त्वलक्षणविशेषणांशस्यैव प्रधानत्वात्तद्विषयक एवानुव्यवसायोदयस्तद्वत्सुरभि चन्दनं
मधुरो गुडः शीतलं जलमित्यादिव्यवसायात्तरमपि विशेषणीभूतस्य सुरभित्वादेरनु-
मितिविषयीकृतस्यापि प्रत्यक्षविषयीकृतविशेष्यीभूतचन्दनाद्यपेक्षया गौणतया तद्वि-
षयकः पृथगनुव्यवसायो नैवोदेति किंतु सौरभ्यकिशिष्टं चन्दनं पश्यामीति विशि-
ष्टविषयक एवासावुदेतीति क्लृप्तापत्तिप्रसक्तिः ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशिष्टज्ञानत्वस्य विशेष्यविशेषणयोः क्रमात्प्रत्यक्षानुमितिवि-
षयतायाश्च तौल्येऽपि दृष्टान्ते विशेष्यस्य पर्वतस्यैव गौणत्वं न तु विशेषणस्य वह्नि-
मत्त्वस्य दार्ष्टान्ते तु विशेषणस्य सुरभित्वस्यैव गौणत्वं न तु विशेष्यस्य चन्दन-
स्येत्यत्र न विनिगमनाविरहः । उभयवादिसंमतस्य तथानुभवान्यथानुपपन्नत्वस्यैव
विनिगमकत्वात् ।

एतेन न च तत्र चन्दनत्वेन सौरभमनुमीयत इति वाच्यम् । सौरभमनुमिनोमी-
त्यनुव्यवसायाभावेन तथा वक्तुमशक्यत्वादिति परास्तम् । उक्तानुव्यवसायाभा-
वरूपहेतोरप्रयोजकतायाः प्रतिपादितत्वात् ।

एवं ज्ञानलक्षणसंनिकर्षाभ्युपगमे तन्मूलकसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षेणैव वह्न्यादिगो-
चरप्रवृत्त्याद्युपपत्तौ पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गभङ्गार्थं पर्वते वह्नि-
मनुमिनोमीत्यनुव्यवसायः शरणीकृतः सोऽपि तृणीकृत एव । पर्वते वह्निमनुमिनो-
मीत्यनुव्यवसायेनैव तत्र तस्यानुमितिविषयत्वं तत्त्वे च तथाऽनुव्यवसाय इत्यन्यो-
न्याश्रयात् ।

किंचान्यथाख्यातिवादिना रजतविषयकचाक्षुषत्वरजतचक्षुःसंयोगत्वेन कार्य-
कारणभावस्य प्रकृते भङ्गप्रसङ्गभङ्गार्थं स्वाव्यवहितेत्यादिना तत्र संबन्धान्तरे समाश्रि-
तेऽपि ज्ञानलक्षणसंनिकर्षमन्तरा निरुक्तख्यात्यासिद्धितादवस्थमेव । तस्य तु निराकृतिः
प्रतिपादितैवेति सोऽपि प्रयासः प्रयास एव । यत्त्वनन्तस्थलेऽनिर्वचनीयानन्तर-
जतोत्पत्तितन्नाशतत्सामग्रीकरूपेण गौरवं तदपेक्ष्य रजतं साक्षात्करोमीति भ्रमनिर्वा-
हार्थं क्लृप्तहेतुताकदोषस्यैवोभयमतसिद्धस्य लौकिकविषयतानियामकत्वकरूपनं तदपि
तुच्छमेव । विकल्पासहत्वात् ।

तथा हि-स किमुक्तप्रत्यासत्त्या रजते लौकिकविषयतां नियमयति यद्वा ताम-
न्तरैव । नाऽऽद्यः । तस्याः प्रागेव खण्डितत्वात् । नान्त्यः । पुरोवर्तिरजतादिलक्ष-
णाभिनवार्थसंपादनं विना तदसंभवात्तदङ्गीकारे चानिर्वचनीयख्यात्यापत्तेश्च । तस्मा-
द्भूत्यन्तरा विरहान्निरुक्तगौरवमपि गौरवाधायकमेव न तूक्तलाघवं तथेति तत्त्वम् ।

एतेन दोषस्य रजतादिहेतुमत इत्यादिना जातित्रयकल्पने गौरवं तथा प्रसिद्ध-
रजतार्थितया प्रवृत्त्याद्युपपत्त्याऽनन्ततत्कल्पनागौरवमपि परास्तम् । अन्यथानुपपत्तेः
सर्वतो बलवत्त्वात् । तदुक्तं श्रीमद्वार्तिककारचरणैः—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्ट्यदृष्टिवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ॥ इति ॥ ३४ ॥

एवं रजतभेदतद्व्याप्यादीनां ग्रहकालेऽपीत्यादिदोषाभासोपन्यासस्तु सिद्धान्ताज्ञा-
नात्तुषायित एवेति शिवम् । तस्मादन्यथाख्यातेः सर्वथाऽप्यसिद्धेरखिलैरपि तार्कि-
कैरिदं रजतमित्यादिभ्रमेष्वातिर्वचनीयस्यातिरेव बोधबाधादेरर्थमन्तराऽन्यथानुपपत्त्याऽव-
श्यमेवाङ्गीकर्तव्येत्याशयेन तत्र सानिदर्शनं युक्त्यन्तरमपि व्युत्पादयन्नुपसंहरति भ्रम
इत्यादिशिखरिण्या—

भ्रमेऽर्थो न स्याच्चेद्दशमुपनयेद्विम्बमखिलं

कथं छायाग्राहीति च सदसदन्यः स रजतम् ।

अवश्यं स्वीकार्यः कणभुगनुगैराक्षचरणै-

रपि प्राच्यैर्नवैरपि न गतिरन्या स्फुरति यत् ॥ ३५ ॥

भ्रमे शुक्त्यादौ रजतादिभ्रान्तिस्थल इत्यर्थः । अर्थः । अनिर्वचनीयोऽभिनवः
स्वाश्रितशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यैकविषयकालोकादिसकलसामग्र्युपेताज्ञानपरिणामीभूतर-
जतादिपदार्थ इति यावत् । न स्याच्चेद्भ्रमत्वावच्छेदकावच्छेदेन न भवेच्चेत्त्वत्संमत-
न्यथाख्यात्यैव निर्वाहे सति नैव सिद्धयेच्चेदित्यर्थः । छायेति । एतन्नामा कश्चिच्छायां
प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छायेत्यमराज्जले प्रतिफलितं प्रतिबिम्बं
गृह्णन् बिम्बमात्मानं प्रतिग्राहयतीति व्युत्पत्त्याऽप्यन्वर्थसंज्ञो जलजन्तुविशेष इत्यर्थः ।
अखिलं संपूर्णमपि । बिम्बं तद्ग्राह्यप्रतिबिम्बप्रतियोगिकबिम्बत्वावच्छिन्नं नित्यजग-
ज्जीवनादिव्यापाराधिकृतजीमूतादित्यसितद्युतिग्रहविद्युत्तारकासप्तर्षिध्रुवादीभिर्ज्ञं याव-
त्चेतनमित्यर्थः ।

एतेन वक्ष्यमाणे महारामायणादिप्रसिद्धे लवणाढ्यौ दक्षिणस्यां दिशि स्थिते
तस्मिन्निरुक्तमेधादिप्रतिबिम्बानां तज्जलधिजले संभवेऽपि तदाकर्षणेन तेषां कथं
न पारवश्यं संपन्नमिति प्रश्नः प्रत्युक्तः । तत्र तदाकर्षणावर्णनादेव तथाविधेश्वरे-
च्छायाः कल्प्यत्वादन्यथा तदानीमेव जगद्व्यवहारविप्लवापत्तेश्चेत्याकृतम् । कथं
वशमुपनयेत्स्वाधीनतामानीयान्न कथमपीत्यन्वयः ।

अयं भावः । प्रतिबिम्बो हि भ्रमत्वेन सर्वसंमतः । तत्र यदि निरुक्तानिर्वचनी-
यार्थरूपत्वं तथा (द्वि)बिम्बाभूतेन तदधिष्ठानेन सह तत्तादात्म्यं च न स्यात्तत्क

निरुक्तच्छायाग्राहिकर्तृकप्रतिबिम्बग्रहणेन बिम्बाकर्षणं स्यात्तस्मात्तदन्यथानुपपत्त्या
तदावश्यकतैवेति । अत्राखिलपदेन लोके मण्यादिलक्षणं हि प्रतिबन्धकं प्रतिबध्यस्य
बह्व्यादेर्दाहशक्यशमेव प्रतिबध्नाति न तु प्रकाशशक्तिमपीति । तद्वत्प्रकृते नैवास्ति
किंतु सार्वशिकपारवश्यमेवेति द्योत्यते । स च छायाग्राही तावदुक्तः श्रीमदार्षे
रामायणे सुन्दरकाण्डे प्रथमसर्ग एव-

प्रदृश्यमानः सर्वत्र हनूमाभ्यारुतात्मजः ।
भेजेऽम्बरं निरालम्बं पक्षयुक्त इवादिराट् ॥
ब्रुवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ।
मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥
अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ।
इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥
इति संचिन्त्य मनसा छायास्य समाक्षिपत् ।
छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः ॥

समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः ।
प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥
तिर्यग्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः ।
ददर्श स महासत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥
तद् दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् ।
कपिराज्ञा यथाऽऽख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥
छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ।
स तां बुद्ध्वाऽर्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ॥

व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ।
तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः ॥
वक्त्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसंनिभम् ।
धनराजीव गर्जन्ता वानरं समभिद्रवत् ॥
सः ददर्श ततस्तस्या विकृतं सुमहन्मुखम् ।
कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ॥
स तस्या विकृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ।
अक्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात महाकपिः ॥

आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः ।

अस्थमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा ॥

ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ।

उत्पपाताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः ॥

तां तु दृष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य सः ।

कपिप्रवीरो वेगेन ववृधे पुनरात्मवानिति ॥

अत्र तिलकः कचित्संगृह्यते । छायाग्रहणेन तद्वस्तुनिरोधशक्तिस्तस्या ब्रह्मदत्ता । महासत्त्वं स्त्रीरूपं प्राणिनम् । अर्थतत्त्वेन च्छायाग्रहणरूपार्थक्रियया । एवमध्या-
स्मरायायणेऽप्यस्मिन्नेव प्रकरणे-

किञ्चिद्दूरं गतस्यास्य च्छायां छायाग्रहोऽग्रहीत् ।

सिंहिका नाम सा घोरा जलमध्ये स्थिता सदा ॥

आकाशगामिनां छायामाक्रम्याऽऽकृष्य भक्षयेत् ।

तया गृहीतो हनुमांश्चिन्तयामास वीर्यवान् ॥

केनेदं मे कृतं वेगरोधनं विघ्नकारिणा ।

दश्यते नैव कोऽप्यत्र विस्मयो मे प्रजायते ॥

एवं विचिन्त्य हनुमानघोदृष्टिं प्रसारयन् ।

तत्र दृष्ट्वा महाकायां सिंहिकां घोररूपिणीम् ॥

पपात सलिले तूर्णं पद्भ्यामेवाहनदुषा ।

पुनस्तप्लुत्य हनुमान्दक्षिणाभिमुखो ययाविति ॥

छायास्पर्शमात्रेण जन्तूनां गतिनिरोधेनाऽऽकर्षकश्छायाग्रह इत्युच्यत इति तट्टी-
काकृच्छागेशमद्वयः । ननु किमेतावता सा हि ब्रह्मदत्तवरप्रभावात्प्रतिबिम्बाक्षेपमात्रेण
बिम्बाकर्षणशक्तिशालिनी सिंहिकानाम्नी राक्षस्येव न त्वेवजातीयः कश्चिज्जलजन्तु-
रप्यस्तीति चेन्न । तथात्वेऽपि नागेशमद्वयव्याख्याताध्यात्मरामायणानुसारेण तिलक-
व्याख्यातमहासत्त्वमिति 'कपेराज्ञा यथाऽऽख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम्' । छायाग्राहीति
च तत्रत्यग्रन्थसंदर्भाभिप्रायेण च तथाविधजातीयकजन्तुजन्मग्रहणस्य निरुक्तराक्षस्या
अपि संभावितत्वात् । तिलककृन्मते तथात्वेऽपि मदभिप्रेतभ्रमस्थलीयार्थविशेषसत्त्वांशे
विसंवादाभावाच्च । अत एव सूतसंहिताया यज्ञवैभवखण्डेऽपि मरणसूचकप्रकरण
उक्तम्-

दर्पणे वा जले वाऽपि परेषां वाऽथ चक्षुषि ।

अग्निस्पर्शं तथाऽऽत्मानं पश्यन्मात्रेण च जीवसीति ॥

नन्यथाप्यनिर्वचनीयस्यातिसिद्धिः कथमित्याशङ्कां निगमनव्याजेन समाधत्ते-
इति चेन्मादिना नव्यैरपीत्यन्तेन । चः प्रागुक्तेहेतुसमुच्चयार्थः । निरुक्तान्यथानुपप-
त्तिसिद्धभ्रमस्थलीयार्थविशेषावश्यकत्वादपीत्यर्थः । कणेति । काणादशास्त्रप्रवीणैर्वै-
शेषिकैरित्यर्थः । आक्षेपेति । अक्षचरणोऽक्षपादो गौतमस्तस्येमे तथा तत्प्रणीतशास्त्रा-
ध्येतारो नैयायिकास्तैरपीति यावत् । ते उभे अपि प्राचीनादिभेदेन द्वेधा व्यवहि-
यन्त इति तथाविधानामपि तेषां संग्रहार्थं तान्विशिनष्टि-प्राच्यैरित्यादिना । एता-
दृशैरपि निरुक्तवैशेषिकनैयायिकाभिधनिखिलतार्किकैरपि । स भ्रमस्थलीयोऽर्थः ।

तं लक्षयति-सदित्यादि । सत्त्रिकालाबाध्यं ब्रह्म । असत् कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन
प्रतीयमानं शशविषाणादि । ताभ्यामन्यस्तत्प्रतियोगिकभेदद्वयवाचिति यावत् । एता-
दृशः क इत्यत्राऽऽह-रजतमिति । उपलक्षणमिदं रज्जूरगादेरपि । स हि नेदं
रजतमित्यादिना बाध्यमानत्वान्न कालत्रयाबाध्यब्रह्मवत्सन् । निरुक्तवाधात्पूर्वं तदर्थिन
इदं रजतमित्यादिना प्रतीयमानत्वान्न कचिदप्युपाधावप्रतीयमानशशविषाणादिवदस-
न्निति लक्षणसंगतिः । तथा चाऽऽहुः श्रीमधुसूदनसरस्वत्योऽद्वैतसिद्धौ-सत्प्रतियो-
गिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयं वा साधयामिति । अवश्यं स्वीकार्योऽङ्गीकरणीय एवेति
योजना ।

ननु भवस्त्वेवं भवत्सिद्धान्ते तत्तथाऽप्यन्यथास्यातिवादिभिः सर्वैस्तत्किमिति स्वी-
कार्यमित्याशङ्क्य गत्यन्तराभावादिति हेतुं द्योतयन्समाधत्ते-नेत्यादिशेषेण । यद्यस्मा-
द्धेतोः । अन्या सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयलक्षणाऽनिर्वचनीयत्वरूपमिध्यात्व-
स्वीकारेतरित्यर्थः । गतिः शुक्तिरजतादिभ्रमस्थलीयबोधबाधादेर्निर्बाधनिर्वाहमार्ग इति
यावत् । न स्फुरति नैव भासत इति संबन्धः । तस्मान्निखिलैरप्यन्यथास्यातिवादिभिः
प्रकारान्तरवैधुर्यादुक्तलक्षणाऽनिर्वचनीयस्यातिरेवोदरीकरणीयेत्याशयः ।

एवमेवोक्तमद्वैतसिद्धावपि । नाप्यन्यत्र स्थितस्य रूप्यस्य भानादन्यथास्यातिः ।
अत्यन्तासत् इवान्यत्र सतोऽप्यपरोक्षप्रतीतिप्रयोजकसंनिकर्षानुपपत्तेश्च्यत्वात् । न
च संस्कारस्मृतिदोषाणां प्रत्यासत्तित्वम् । रजतप्रत्यक्षमात्रे रजतसंयोगत्वेन कारणत्वा-
वधारणात् । संनिकर्षान्तरसत्त्वेऽपि तदभावे रजतप्रत्यक्षोत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । न
च लौकिकप्रमारूपप्रत्यक्ष एव तस्य कारणत्वम् । अस्य विभागस्य स्वशिष्यानेव
प्रत्युचितत्वादित्यादि ।

अत्र गुरुचन्द्रिकाऽपीषत्संगृह्यते-प्रत्यक्षमात्र इति । द्रव्यनिष्ठविषयतया प्रत्यक्ष-
सामान्ये इन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वकरुपनायां लाघवात् । लौकिकालौकिकविषयतया
प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगोऽलौकिकविषयतया प्रत्यक्ष उपनयनादिहेतुरिति करुपनानव-

काशात्सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभं स्मरामीत्येव प्रत्ययादुपनयनादिहेतुत्वे माना-
भावाच्चेति ।

नन्वेवमपि श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः प्रागुक्ताद्वैतसिद्धिमध्ये सुरभि चन्दनमिति
पराभिमतज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्युदाहरणे सुरभित्वांशेऽनुमानमेवेत्युक्तं ब्रह्मानन्दैस्तु तत्र
स्मृतिरेवोक्तेति कथं नानयोः परस्परं विरोध इति चेत्सत्यम् । अनुमानपक्षेऽपि चन्द-
नत्वरूपलिङ्गचाक्षुषोत्तरं तत्सुरभित्वव्याप्यमिति व्याप्तिस्मृतिस्त्वावश्यक्येव । एवं च
यदि सिषाधयिषाद्यनुमितिसामग्रीप्राबल्यं तदा स्मृतौ जातायामपि सत्यां तस्यास्त-
दङ्गत्वेन चन्दनत्वेन सुरभित्वमनुमिनोमीत्येव प्रत्ययो भवत्यन्यथा तु चन्दनचाक्षुषो-
त्तरं सौरभस्मरणमेवेत्युभयमप्यविरुद्धमेवेति बोध्यम् ।

यत्तु योऽन्यथा सन्तमात्मानमित्यादि कौस्तुभकृताऽन्यथाख्यातिसाधकत्वेन वच-
नमुदाहारि तदिन्द्रजालमिव मायामयः स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं कदलीगर्भ इवासारं
नट इव क्षणवेषं चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरममितीति द्वैतं प्रकृत्य मैत्रायणीयश्रुत्यै-
क्यादनिर्वचनीयख्यातिपरमेवेति तत्त्वम् । विस्तरस्त्वनिर्वचनीयवाद एवेति
शिवम् ॥ ३५ ॥

इदानीमुद्देशक्रमप्राप्तमसत्ख्यातिमप्यनूद्य दूषयति—असदेवेत्यादिमालभारिण्या—

असदेव विभाति रूप्यमेषा यदसत्ख्यातिरितिह शून्यवादी ।

तदपि स्फुटमीदृगेव तुच्छं यद्वृत्तेऽर्थं न हि जन्यभानमस्ति ॥ ३६ ॥

रूप्यं—इदं रजतमिति भ्रमेऽवभासमानं रजतम् । असदेव शशविषाणवत्तुच्छमेव ।
शुक्तिसाक्षात्कारोत्तरक्षणावच्छेदेन नेदं रजतं नात्र रजतं किंत्वसदेव रजतमभादि-
त्यनुभवादिति भावः । विभाति—इदं रजतमिति भ्रमविषयतयाऽवभासत इत्यर्थः ।

किं तत इत्यत आह—एषेति । एषा निरुक्तरूपा । असदिति । असतः शून्यस्य
ख्यातिः प्रख्यातिः । इदं रजतमित्यादिभ्रमत्वेन प्रसिद्धिरिति यावत् । इति निरु-
क्तप्रकारेण । इह लोके । शून्येति । माध्यमिकाभिधौ बौद्धविशेषः । तदुक्तं चित्र-
दीपे—शून्यं माध्यमिका जगुरिति । यद्वृत्तीति शेषः । तदपि निरुक्तासत्ख्यातिक-
थनमपि । ईदृगेव । अन्यथाख्यातिकथनवदेव । स्फुटं स्पष्टमेव । तुच्छं निःसार-
मेवास्तीत्यध्याहृत्यान्वयः । तत्र हेतुं वक्ति—यदित्यादिशेषेण । यद्यस्माद्धेतोः । अर्थ
स्वविषयमृते विना जन्यं प्रागभावप्रतियोगि । एतेन कूटस्थाद्वैतज्ञानव्यावृत्तिर्घोष्यते ।
एतादृशं भानं ज्ञानम् । नह्यस्ति । हिरवधारणे । नैवास्तीति संबन्धः । तस्मात्तुच्छ-
त्वेन कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हस्यासत इदं रजतमिति भ्रमविषयत्वं ब्रुवन्मा-
ध्यमिको भ्रान्त एवेति भावः ।

एतेनासख्यातिवाद्यानन्तरीयोऽपि माध्वापराभिधः प्रत्युक्तः । तदुक्तमद्वैतासिद्धौ-
तस्मादनिर्वाच्यख्यातिरेव प्रमाणसंभवाच्च त्वसद्व्यथाख्यातिः प्रमाणविरहादिति । किंस्त-
स्तु तत्रैव तथा गुरुत्ववृत्तिकामिधतट्टीकयोरपि च बोध्यः । इह त्वनातिप्रयोजन-
त्वाद्विस्तरभयाच्च मया नैव तत्प्रपञ्च्यत इति संक्षेपः । ब्रह्मविद्याभरणेऽप्यध्यासभाष्य-
विवरणे-असत्ख्यातिर्द्वैधा-शून्यवादिनां निरधिष्ठाना तान्त्रिकाणां केषांचित्सा-
धिष्ठानाऽसदारोप्येति ॥ ३६ ॥

एवमेव क्रमप्राप्तात्मख्यातिस्वरूपमप्यनूद्य तत्खण्डनेऽप्युक्तहेतुमेवातिदिश्य प्राची-
नाचार्यैर्गुर्वादिसौगतान्तानां सर्वेषामप्येतेषां विस्तरेणाऽऽकरादौ तत्तदवसरे खण्डि-
तत्वाच्चैवात्र मया तत्प्रपञ्चो विरच्यत इति वदन्नुपसंहरति-अर्थ इत्यादिशालिन्या-

अर्थो नास्ति ज्ञानमेवास्ति रूप्य-

मित्येषाऽऽत्मख्यातिरप्युक्तहेतोः ।

प्रत्याख्याता सौगतस्येपिता या

पूर्वैश्छिन्नाः सर्व एते त्वलं तत् ॥ ३७ ॥

रूप्यं-इदं रजतमिति भ्रमविषयीभूतं रजतमित्यर्थः । अर्थः कश्चिद्विषयतिरिक्तो
विषयलक्षणः पदार्थः । नास्ति निरुक्तभ्रमविषयीभूतत्वेन नैव वर्तत इति यावत् ।
एवं तर्हि निरुक्तभ्रमे विषयतयाऽवभासमानस्य रूप्यस्य का गतिरित्यत आह-ज्ञान-
मेवेति । इदं रजतमिति बुद्धिरेवेह पुरोवर्तिरजतरूपेण भासमाना । अस्ति वर्तत
इत्यन्वयः ।

भवतु किं ततस्तत्राऽऽह-इतीत्यादिना । इतिशब्दः प्रकारार्थः । एषा कथि-
तरूपत्वेन साक्षिप्रत्यक्षेति यावत् । आत्मेति । आत्मनो बुद्धेरेव ख्यातिर्निरुक्तभ्रमे
प्रसिद्धिर्ज्ञानज्ञेयात्मना परिणतिरित्यर्थः । अपिः पूर्वोक्तमतसमुच्चये । उक्तेति । पूर्व-
मयान्तिमचरणनिरूपितादर्थं विना जन्यज्ञानानुपपत्तिलक्षणलिङ्गादिति यावत् । सा
प्रत्याख्याता निरस्ता भवतीति संवन्धः । सा केत्याकाङ्क्षायामाह-सौगतस्येति ।
या सौगतस्य विज्ञानवादिनो बौद्धस्येपिताऽभिप्रेताऽस्तीति योजना ।

तदुक्तं तं केचिदन्यत्रान्यधर्मत्यादिभाष्यव्याख्यानेऽन्यथाख्यातिपक्षे व्याख्या-
याऽऽनन्दज्ञानाचार्यैः । अपरत्र त्वन्यत्र बाह्ये शुक्त्यादावन्यस्य ज्ञानस्य धर्मो रजता-
दिस्तस्याध्यासो बहिरिव तदभेदेन धीरित्यात्मख्यातिवादिनस्तमध्यासमाहुरिति योज-
नेति । एतेन पातञ्जला अपि परास्ताः । तेषामप्यध्यासेऽर्थस्य मानसत्त्वात् ।

तथा चोक्तं योगवार्तिके-अत्र च शास्त्रेऽन्यथाख्यातिः सिद्धान्तो न तु सांख्य-
वदभिव्यक्तिमात्रम् । अनित्याशुनिद्राखाचान्मृषा मित्यशुनिद्राखामख्यातिरविद्येत्यागा-
मिसंज्ञात् । अविद्यामात्राय विज्ञेया यद्वाख्यरजसादेर्नाऽऽरोपः, किंत्वान्तरस्यैवैवि ।

तत्र साभासाऽविद्या मूर्तामूर्तप्रपञ्चबीजशक्तिरूपा तदजन्यत्वेऽपि तन्निवृत्तौ निवर्तमान-
स्वेन तद्व्याप्यैश्वेतन्यतत्संबन्धजीवेशविभागाचिदाभासैः सहानादित्वादव्याकृतमित्यु-
च्यत इति तन्निरूपणं कथं संगच्छेत । तस्मान्न कोऽपि मयि तदग्रन्थविरोधगन्धोऽ-
पीति ध्येयं धीरैः । एवमेवान्यत्रापि विरोधपरिहारे प्रयतिष्यामहे ।

नन्वेवं कारणकार्यार्थज्ञानाख्यचतुर्विधाध्यासेष्वपि प्रथमस्यान्यत्रान्यावभासोऽध्यास-
इत्यध्यासलक्षणस्य भवतु समन्वयः, परं तु पञ्चमः संसर्गः केवलमित्याद्युत्तरार्धे संस-
र्गाध्यास उक्तः स एव न संभवत्यादौ । ततस्तत्र लक्षणसमन्वयस्तु कुड्यचित्रन्यायेन
दूरतोऽपास्त एव ।

न च तथाऽप्यन्योऽन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतेरेतराविधेकेना-
त्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेद-
मिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति भाष्यव्याख्याने श्रीरामानन्दसरस्वतीभिः सत्य-
मनिदं चैतन्यं तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्यैत्युक्तोऽसौ कथमपलप्येत
इति सांप्रतम् । तत्रैव प्रकृतभाष्ययोजनस्य । जाड्यचैतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहं-
कारात्मानौ तयोरत्यन्तं किमिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहणेनान्योन्यस्मिन्नन्योन्यतादात्म्यम-
न्योन्यधर्माश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजनेत्युक्तत्वेनाऽऽत्मानात्मनो-
रुभयोरपि परस्परतादात्म्याध्यासस्यैव तत्संमतत्वादिति चेन्न ।

अन्योन्यात्मकतामिति यथाश्रुतभाष्यानुसार्युक्तरामानन्दग्रन्थस्य मतान्तरपरत्वाद्-
न्यथा समुदाहृतस्य तत्प्रघट्टकस्थस्यैवोत्तरग्रन्थस्यासांगत्यापत्तेश्च । तन्न मतमुक्तं संक्षे-
पशारीके—‘अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु नान्यत्कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु ।
रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्वचन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन’ इति । अत्र हि, इदं
रजतमित्यादाविदमंशो योऽयं भ्रमे भाति सोऽपि रजतादिवदधिष्ठानाज्ञाननिबन्ध-
नोऽनिर्वचनीयत्वेन बाध्य एव न त्वाधिष्ठानीयेदमंशसंसर्गमात्रम् । निरुक्तव्याप्तिवि-
रोधादित्यभिप्रायः स्पष्ट एव । तेनैतन्मते तु नैव संसर्गाध्यासः किंतु सर्वत्र तादा-
त्म्याध्यास एवेति सिध्यति । इदमेव मतं नृसिंहभट्टोपाध्यायैरङ्गीकृतमित्युक्तं सिद्धान-
न्तलेशसिद्धान्तसूक्तिमञ्जर्याम्—

नृसिंहभट्टोपाध्यायः पूर्वं रजतविभ्रमात् ।

न मानमिदमाकारवृत्ताविति समभ्यधादिति ॥

अत्र टीकाऽपि मूलकृतामेव । इदं रजतमिति विशिष्टगोचरैकैवाविद्यावृत्तिर्दोषादिसहक-
रैर्द्विवर्त्योपाधुपधते । न तत्रः प्रागिदमंशमात्रगोचराऽन्या वृत्तिरस्तीति मतात्पर्यम्

श्रिसिंह इति । न मानमिति । तथा हि । न तावत्प्रत्यक्षम् । ज्ञानद्वित्वाननुभवात् ।
नाप्यध्यासकार्यलिङ्गकमाधिष्ठानसामान्यज्ञानानुमानम् । रूपानुपहितचाक्षुषायोगेन
पीतः शङ्खो नीलं नभ इत्याद्यध्यासेषु व्यभिचारेण तद्धेतोरिति न्यायेन दोषसंग्रयो-
गादिनाऽन्यथासिद्धेश्चाध्यासहेतुत्वाभावात् । अत एव न सादृश्यज्ञानमपि तद्धेतुः ।
रज्जादिविसदृशे रजतानध्यासनियमस्तु अवश्यंभाविविशेषदर्शनकृतप्रतिबन्धादेवेति
भाव इति ।

न चास्मिन्मते त्वात्मनोऽप्युक्तीत्याऽध्यस्तत्वेन बाध्यत्वाच्छून्यवादापत्तिः कथं परा-
करणीयेति वाच्यम् । विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते विशिष्टं शुद्धादतिरिच्यत इति च
मतद्वयं शास्त्रे प्रसिद्धमेव । तत्राऽऽद्ये गामानयेति वृद्धवाक्यं श्रुत्वा यां कांचिद्गोत्वावच्छे-
दकावच्छिन्नां गोव्यक्तिं पूजाधर्थमुपानीय मध्यमवृद्धः कृताज्ञो भवति लोके ।
गां नमस्कुर्यादिति विधावपि च तादृशीं गोव्यक्तिं नमस्कृत्य चैत्रस्तथा भवति शास्त्रे ।
तेन निरुक्तगोव्यक्तेर्यत्किंचिच्छुक्त्वादिगुणवैशिष्ट्याविनाभावेऽपि शुद्धगवानयनादि-
सिद्ध्या विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति पर्यवस्यति ।

अन्ये तु सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्य इति जातपुत्रोऽग्नीनादधीतेति च
श्रुतेः क्रमान्मनुष्यलोकजयाग्न्याधानानधिकारप्रयोजकशुद्धदेवदत्तोपेक्षया मनुष्यलो-
कजयाग्न्याधानाधिकारप्रयोजकपुत्रित्वविशिष्टदेवदत्तत्वस्यातिरिक्तत्वाद्विशिष्टं शुद्धाद-
तिरिच्यत इत्येव पर्यवस्यति । तेनेहाऽऽत्माधिष्ठानकाध्यस्तत्वविशिष्टात्मनः सका-
शादन्यमतरीत्या शुद्धात्मनोऽतिरिक्तत्वेन सत्त्वानैव शून्यवादापत्तिरिति दिक् ।

नन्वेवं तर्हि संसर्गाध्यासाङ्गीकारतदनङ्गीकारकृन्मतयोर्विरोधपरिहारः कथमिति
चेन्न । अत्रैवाग्र एतन्मतविचिन्तने विरोधस्य परिजिहीर्षितत्वात् । एवं च संसर्गा-
ध्यासतादात्म्याध्यासयोरुभयोरप्याद्यलक्षणस्य समन्वयस्तु क्रमात्संसर्गः केवलं स्या-
दित्याद्युत्तरार्धपादैर्यनिर्गदेनैव व्याख्यातः सोदाहरणमपि ।

ननु भवत्वेवमाद्यलक्षणस्य षोडाध्यासेष्वपि कारणादिरूपेषु समन्वयः परं तु
द्वितीयस्य कथमसाविति चेत् । उच्यते । कारणाध्यासे सत्यं द्वैताधिष्ठानत्वोपलक्षितं
चिन्मात्रमेव सर्वबाधावधिभूतम् । तथा—असत्यं बाध्यत्वान्मिथ्याभूतमविषाण-
नादिदृश्यपञ्चकमपि तयोरैक्यं संमेलनमेव रूपं तद्धेतुं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुति-
प्रसिद्धं स्वरूपं यस्य स तथेत्यर्थः । एवमहंकारादिसकलकार्याध्यासेऽप्यहमस्मीत्यादि-
रूपेऽप्यसौ सत्यमबाधितत्वादुक्ताध्यासाधिष्ठानत्वोपलक्षितं सन्मात्रं तथा—असत्यं
बाध्यत्वान्मिथ्याहमादि तयोरैक्यरूपोऽसावतिस्फुट एव । एतेनार्थाध्यासे सत्यासत्यै-
क्यरूपत्वं व्याख्यातम् ।

अज्ञानाहंकारादेः स्वतः सत्ताशून्यत्वेन सत्यासत्यैक्यरूपत्वात् । ज्ञानाध्यासे तु, इदं रजतमयं सर्प इत्यादिवदहमस्मीत्यादावपि सत्यमधिष्ठानीभूतमिदमंशवत्सन्मान-
मबाधितत्वादसत्यं रजतादिवद्वाध्यत्वान्मिथ्याभूतमहंकारादिकं तयोरैक्यं संमेलनं
रूप्यते निरूपणविषयी क्रियते येन ज्ञानेन स ज्ञानविशेषस्तथेति यावत् । संसर्गाध्या-
सतादात्म्याध्यासयोस्त्वैतल्लक्षणसमन्वयः सदृष्टान्तं कण्ठत एवोक्तः संसर्गः केवलं
स्यादित्याद्युत्तरार्धचरणयोरिति सर्वमवदातम् ।

इहाऽऽद्यलक्षणेऽन्यपदार्थस्य सापेक्षत्वेन निगूढत्वलक्षणास्वरसादन्यमेव सिद्धा-
न्तलक्षणं बोध्यम् । तदुक्तं सिद्धान्तविन्दौ—यद्वा सत्यानृते मिथुनीकृत्येति भाष्य-
वचनात्सत्यमिथ्यावस्तुसंभेदावभासोऽध्यास इत्येव सिद्धान्तलक्षणमिति । तस्मान्न
कोऽप्यत्र शङ्कावकाश इति सर्वं सुमङ्गलम् ॥ ३९ ॥

एवं सप्रपञ्चमध्यासनिरूपणे कृतेऽपि तत्र शिष्यः सद्वस्तुनः स्वस्मिन्सादात्त्येन
कल्पिते मिथ्याभूते द्वैते सिद्धान्त्युक्तं संसर्गाध्यासं गूढाभिसंधिरेवानुवदति—संसर्गो
यदीत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

संसर्गो यदि ते मतः सत इहाध्यासस्तदाऽसौ मृषा
वाच्यस्तस्य तथात्मतैकवचनात्संक्षेपशारिरिके ।

बाढं चेत्क सतोऽस्ति भाष्यगदितः संभेदभासोऽसताऽ-

ध्यस्तस्याखिलवस्तुनोऽनृततयेत्यत्रोच्यते श्रूयताम् ॥४०॥

अयि श्रीमत्सद्गुरो । ते तव । यदि इह साक्षात्परम्परया च साक्षिप्रत्यक्षेऽविद्या-
तद्व्याप्यानादितत्कार्यात्मकाकाशादिदृश्यजाले इति यावत् । सतः कालत्रयाबाध्यस्व-
प्रकाशप्रत्यग्वस्तुन इत्यर्थः । संसर्गः संबन्धात्मक एव प्रकाश्यप्रकाशभावात्मकोऽध्यास
आरोपः । मतः संमतोऽस्तीत्याद्यध्याहृत्य योज्यम् । ननु किं तत इति चेत्तत्र गूढा-
भिसंधिमुद्धाटयति—तदेत्यादिपूर्वार्धशेषेण । सप्रार्चीनाचार्यवचःसंमतहेतुकम् । तदा
तस्मिन्पक्षे । असौ निरुक्तासदनुयोगिकः प्रोक्तरूपसत्प्रतियोगिक आरोप इत्यर्थः ।
संक्षेपेति । तस्य निर्णीतरूपाध्यासस्य । तथात्मतैति । तथा वक्ष्यमाणमृषाशब्दित-
मिथ्यारूप आत्मा स्वरूपं यस्य स तथात्मा तस्य भावस्तथात्मता तस्या एकं तन्मा-
त्रप्रतिपादकं यद्वचनं वाक्यं तस्मादध्यस्तस्य नियतमिथ्यात्वप्रतिपादकवाक्यादित्यर्थः ।
तच्च वाक्यं पूर्वपद्यव्याख्यान एवोदाहृतम् । अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेष्वि-
त्यादि । मृषा मिथ्यैव । वाच्यो वक्तव्यो न त्वध्यस्तसंसृष्टत्वेन मिथ्या स्वरूपतस्तु
सत्य एवेत्यन्वयः ।

ननु भवत्वेवं का नः क्षतिरिति वदतः श्रीगुरोरेव वाक्यमनूय तत्र शिष्यः शङ्कते बाढं चेदित्यादिना, अनृततयेतीत्यन्तेन । बाढमित्यर्थाङ्गीकारे । भवत्वेवं किं तेनेति वदसि चेत्तर्हि भाष्यगदितः सत्यानृते मिथुनीकृत्येतिभाष्योक्तः सतोऽधिष्ठानीभूतसद्वस्तुनोऽसता मिथ्याभूतेनाऽऽरोपितेन सहेत्यर्थः । संभेदेति । संमेलनावभासः । अध्यस्तस्य-आरोपितस्य । अखिलेति । सर्वपदार्थस्य । अनृततया मिथ्यात्वेन । कास्ति न कापि संभवतीति संबन्धः । इतिशब्दः शङ्कासमाप्त्यर्थः । तत्राऽऽचार्यः समाधातुं प्रतिजानञ्जिष्यमभिमुखी करोति-अत्रेत्यादिशेषेण ॥ ४० ॥

एवमध्यस्तमेव हि परिस्फुरति अमेष्वित्यादिसमुदाहृतसंक्षेपशारीरकवचनात्सामान्यतः सर्वस्यापि भ्रमभासमानवस्तुनोऽध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वात्सद्वस्तुनः सकलद्वैताधिष्ठानीभूतस्य दृष्टमात्रस्यापि दृश्ये संसृष्टत्वेनाध्यस्तस्य संसर्गाध्यासत्वेनैव मिथ्यात्वे प्राप्ते सति सत्यानृते मिथुनीकृत्येतिभाष्योक्तीतसत्यासत्यैक्यरूपोऽध्यास इति द्वितीयं तल्लक्षणमसंभावितमेवाधिष्ठानारोपयोः संसृष्टत्वादात्म्याभ्यां सिद्धान्तेऽध्यस्तत्वेनोभयोरपि मिथ्यात्वादित्याशङ्कायाः पूर्वपथे प्रतिज्ञातं समाधानमाचार्यः समुदाहृतग्रन्थयोस्तात्पर्यभेदेनाविरोधाभिधमभिदधानः प्रथमं भाष्यस्वारस्यं स्पष्टयति-सत्यानृते इतीत्यादिवसन्ततिलकया-

सत्यानृते इति वचः प्रभृतीह भाष्य-

मालम्ब्य बोध्यमतिमेव नभः सदेवम् ।

सत्संविदोऽनुभवनाश्रमआदिदृश्ये

सत्यानृताध्यसनसंकथने प्रवृत्तम् ॥ ४१ ॥

प्रभृतिग्रहणात्सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति वाक्यमेव गृह्यते । तेन निरुक्तं भाष्यवाक्यमित्यर्थः । इह लोके । नभ आकाशं सत् । उपलक्षणमिदं घटादेरपि । एवमुक्तप्रकाराम् । बोध्येति । संबोध्य शिष्यबुद्धिमेवेति यावत् । आलम्ब्यानुसृत्य । सदिति । सती कालत्रयाबाध्या येयं संविस्त्वप्रकाशचितिस्तस्या इत्यर्थः । नभआदिदृश्ये आकाशाद्यखिलद्वैतावच्छेदेनैत्यर्थः । उपलक्षणाविधया कारणदृश्यस्यापि संग्रहादिति भावः । सत्येत्यादि । सत्यं कालत्रयेऽप्यबाध्यमधिष्ठानीभूतात्मवस्तु । अनृतमारोपितमखिलदृश्यजालम् । अनयोर्यदध्यसनमधिष्ठानस्याऽऽरोपे संसृष्टविधया, आरोप्यस्य चाधिष्ठाने तादात्म्यविधयाऽऽरोपणं तस्व यत्संकथनं मुमुक्षून्प्रति सम्यगनुभवाद्यनुसारेण प्रतिबोधनं तस्मिन्निषय इत्यर्थः ।

प्रसक्तमित्यन्वयः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भाष्यकारस्वारस्यकथनानन्तरं संक्षेपशारीरकाचार्यरहस्यं निरूपयति-अध्यासविशेषादिकविशेषादितेन-

सर्वज्ञात्ममुनीश्वरीयवचनं त्वात्मज्ञदृष्टेर्वशा-

युक्तं तस्य यतोऽवभाति सकलव्याप्ताऽपि चिद्व्याप्यवत् ।

मिथ्यैवाद्यसच्चिदेकविमलानन्दात्मसाक्षात्कृते-

स्तस्मान्नैव विरोधगन्धकलनाऽप्यध्यासशस्त्रेऽस्ति नः॥४२॥

सर्वज्ञात्मसंज्ञका ये मुनीश्वरा ब्रह्मविद्वरिष्ठाः संक्षेपशारीरकाचार्यास्तेषामिदं तच्च तद्वचनं चेति तथा । अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेष्वित्यादि प्रागुदाहृतपद्यमित्यर्थः । तुशब्दः प्रोक्तभाष्यविरोधशङ्काशान्त्यर्थः । आत्मेति । ब्रह्मनिष्ठानुभूतेः । वशाज्जीवन्मुक्तबुद्ध्यधीनत्वादिति यावत् । युक्तं संगतमेवास्तीति शेषः । तत्त्वज्ञधर-बुद्धयैव निरुक्तसंक्षेपशारीरकवाक्योक्तसंसर्गाध्यासविषयीभूतवस्तुनोऽपि मिथ्यात्वं भवतीति भावः । तत्र हेतुं प्रतिबोधयति-तस्येत्यादि । यतो हेतोस्तस्य जीवन्मुक्तस्य । सकलेति । सर्वद्वैतसत्तास्फूर्त्यादिप्रदत्त्वेन तदनुस्यूताऽपीत्यर्थः । अपिना मुमुक्षुदृशे-दमनुचितामिवेति द्योत्यते । चित् प्रत्यगात्मचितिः । व्याप्यवन्निरुक्तदृश्यसममेव । अद्वयेति । अद्वैतब्रह्मात्मैक्यापरोक्ष्यादित्यर्थः । मिथ्यैवावभाति मृषैव परिस्फुरतीत्यन्वयः ।

अत्र ग्रन्थनाम हित्वा साक्षात्तन्नामग्रहणेन तत्रान्वर्थनामकत्वान्महामहिमत्वं संप्रशो-त्यते । नन्वात्मज्ञेत्यनेनैव विवक्षितेष्टसिद्धौ सत्यां किमद्वयेत्यादिहेतुनेति चेन्न । परो-क्षज्ञानेनाप्यात्मज्ञत्वसंभवेन तद्व्युदासार्थमुक्तहेतोरवश्यकत्वात् । न च तत्रापि, आत्म-साक्षात्कृतेरित्येतावतैवापरोक्षात्मज्ञानलाभे सत्यद्वयाद्यानन्दान्तसप्तपदी व्यर्थेति वाच्यम् । तत्त्वंपदार्थैक्यघटकत्वेन तत्सार्थक्यात् ।

तद्यथा-सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति तदैक्षतेति च श्रुतिभ्यां प्रतिपादितशोधिततत्पदार्थसूचिका अद्वयेत्यादिचतुष्पदी । विमलेत्यादित्रिपदी तु तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेति श्रुतिप्रतिपादितपुत्रादिसौषुप्तानन्दान्तयावद्दृश्यसुखमलशून्यतत्साक्षित्वोपलक्षितचितः प्रतीचस्त्वंपदार्थस्यापि शोधितस्य सूचिका । अनयोर्लाभवात्कर्मधारयस्त्वखण्डैक्यरूपा-भेदस्य वाक्यार्थस्येति ।

नन्वेवं सत्यानृते मिथुनीकृत्येत्यादिभाष्यं सन्नम इत्याद्यनुभवादाकाशादियावद्बुद्ध्यै कल्पितेऽधिष्ठानीभूतस्य सद्वस्तुनः संसर्ग एव मिथ्याभूतो न त्वधिष्ठानं सद्वस्तु तथा मिथ्या भवत्यन्यथोभयोरपि परस्परमध्यस्तत्वेन बाधितत्वाच्छून्यवादप्रसङ्ग इत्यभिप्रायं मुमुक्षुबुद्ध्यनुरोधेनैव प्रवृत्तं तस्यैवोक्तविधिसकलदृश्याधिकरणकसत्संसर्गस्याधिष्ठानी-भूतसद्वस्तुनि तु सकलदृश्यतादात्म्यस्य चानुभवात् ।

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेध्विति व्याप्तिघटितं सन्नभ इत्याद्यनुभूयमानं
दृश्यतादात्म्यापन्नं सद्वस्त्वपि सत्तादात्म्यापन्नदृश्यवन्मिथ्यैवेत्यभिप्रायकं संक्षेपशारी-
रकवाक्यं तु जीवन्मुक्तदृष्ट्यैव प्रवृत्तं तस्य व्याप्यदृश्यवद्व्यापकत्वावच्छिन्नं सद्वस्त्वपि
मिथ्यैव भातीति नैवोक्तग्रन्थयोर्विरोधो नापि शून्यवादगन्धोऽपीत्येवमभिप्रायवर्णनम्
सांप्रदायिकमिति चेन्न ।

प्राचीनाचार्याणां तथैव स्वारस्यादन्यथा गत्यन्तरामावाच । तथा हि—अन्योन्य-
स्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतेरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मि-
थ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार
इत्यध्यासप्रतिपादके भाष्ये संक्षेपशारीरकाचार्यैरन्योन्याध्यसने निरास्पदमिदं शून्यं
जगत्स्यादित्यादिपूर्वपक्षमुक्त्वाऽग्रेऽभिहितम्—

अधिष्ठानमाधारमात्रं यदि स्यात्प्रसज्येत सत्यं तदा चोद्यमेतत् ।

न चैतत्सकार्यस्य मोहस्य वस्तुन्याधिष्ठानगीर्णोचरे लोकासिद्धे ॥

इति सामान्यतोऽधिष्ठानाधारपदार्थयोर्भेदमुक्त्वा—

किंचानृतद्वयमिहाध्यासितव्यमिष्टं स्याच्चेत्तदा भवति चोद्यमिदं त्वदीयम् ।

सत्यानृतात्मकमिदं मिथुनं मिथश्चेदध्यस्यते किमिति शून्यकथाप्रसङ्गः ॥

इति पद्यं प्रोक्तं तत्र मधुसूदनसरस्वतीभिरन्त इदं सिद्धान्तितम्—प्रतीचः परा-
वसंसृष्टत्वाकारेण बाध्यत्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वान्न शून्यप्रसङ्ग इत्यर्थ इति ।
तेनाऽऽत्मनः संसर्गाध्यास एव प्रोदाहृतभाष्यानुसारेण स्फुटीकृतोऽत्र मूलकारटीका-
काराभ्यामिति तु निर्विवादमेव ।

अथाग्रिमत्रिश्लोक्या तु क्रमादर्थध्यासज्ञानाध्यासतदनुमानमूलीभूतव्याप्तीरप्याचार्यः
समनुभावयन्नात्मनोऽपि तादात्म्याध्यासमेवानात्मनि प्रकटितवान्—

इदमर्थवस्त्वपि भवेद्भजते परिकल्पितं रजतवस्त्वदमि ।

रजतभ्रमेऽस्य च परिस्फुरणान्न यदि स्फुरेन्न खलु शुक्तिरिव ॥

रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु यद्वदेवमिदमित्यपिधीः ।

रजते तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यसननिर्णयधीः ॥

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु नाभ्यत्कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु ।

रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्वचन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेनेति ॥

अत्राप्युक्तटीकैव यावदुपयोगं संगृह्यते । रजतेति । एकैवेदं रजतमितिधीः ।
तत्र यथा रजतस्येदमा तादात्म्यं भासते एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यमित्यनुभव

एवात्रैतरेतराध्यासे मानमित्यर्थ इति । अध्यस्तमेव हीति । अध्यस्तस्यैव अमे स्फुर-
णादिदमंशोऽप्यध्यस्त इति साधितमित्यर्थः ।

ननु सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति न्यायादनध्यस्तोऽपीदमंशः प्रथतामिति नेत्याह-
नान्यादिति । अन्यत्स्वरूपेण संमृष्टतया वा, अनध्यस्तमित्यर्थः । धर्मिण्यभ्रान्त इति
च धर्मिस्वरूपेऽभ्रान्तं न तु संसर्गेऽपीत्यर्थ इति । अत्र त्वहंकाराध्यासस्य गूढत्वेन
प्रसिद्धरजताध्यासोदाहरणद्वारा तदध्याससाधनं ध्वनयता मूलकृता भगवता सर्व-
ज्ञात्ममुनिवरेणेदमर्थस्य रजते कल्पितत्वं ब्रुवाणेन तथा रजतप्रतीतिरित्यादिश्लोकटी-
काकारेणापि यथा रजतस्येदमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्य-
मित्यनुभव एवेति वदता च तद्वदध्यस्तमेव हीति श्लोकटीकायामपि, अध्यस्तस्यैव
अमे स्फुरणादिदमंशोऽप्यध्यस्त इति च कण्ठत एवेदमंशस्य रजते तादात्म्याध्यास-
कथनादनुभवपदप्रयोगकरणेन चैतत्पक्षस्य मदुक्तजीवन्मुक्तदृष्ट्या प्रवृत्तस्वमप्य-
तिस्वारसिकमेव ।

नन्वेवमप्यत्रैवान्ते टीकाकृता धर्मिण्यभ्रान्तमिति च धर्मिस्वरूपेऽभ्रान्तं न तु
संसर्गेऽपीत्युक्त्याऽऽत्मनः संसर्गाध्यास एवात्रापि श्लोकत्रयेऽभिप्रेतत्वेनोक्त इति चेन्न ।
तस्य संसर्गमात्राध्यासात्मकभ्रमपरत्वात् । ते च अमा ब्रह्मविद्याभरणे दर्शिताः ।
सन्ति च केवलसंसर्गाध्यासाः । यथा दर्पणे मुखाध्यासः । तत्र हि दर्पणं मुखं वा
परस्परमध्यस्थत इति नानिर्वचनीयख्यातौ वक्तुं शक्यम् । तयोर्व्यावहारिकत्वेन
प्रातिभासिकाध्यासानिर्वाहात् । किंतु तयोराधाराधेयभाव एव ।

न च सोऽधुना केनचित्प्रकारेणानुभूयते । येन तत्सजातीयस्य तत्समानप्रका-
रोपस्थितिः कारणमिति निरूपेत । एवं रक्तः पट इत्यत्रापि कुसुम्भादिगतरक्तिः
पटे साक्षात्संबन्धस्याभावात्सोऽध्यस्यत इति । तस्मादुक्तश्लोकत्रये तावदात्मनोऽप्य-
नात्मनि तादात्म्याध्यास एवाऽऽत्मत्वेनेति ध्येयम् ।

एवमेवोक्तं प्रोक्तटीकाकारैरेव सिद्धान्तविन्दौ । स्वप्ने तु गज इत्याकारवदयमि-
त्याकारोऽपि कल्पित एव । उभयाकारबाधेऽप्यधिष्ठानभूतचैतन्यस्याबाधान्न शून्य-
वादप्रसङ्गः । जाग्रदशायामपि शुक्तीदंकारविलक्षणस्य प्रातीतिकस्यैव रजतेदंकारस्य
भानाभ्युपगमाच्च । अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति अमेष्विति न्यायात् ।

शुक्तीदमंशभानपक्षेऽपि नेदमंशसत्यत्वमध्यासे प्रयोजकम्, किंत्वधिष्ठानसत्य-
त्वम् । अधिष्ठानं चात्राज्ञातं शुक्तिचैतन्यमिव तत्रापि साक्षिचैतन्यं विद्यत एवेत्युपपा-
दितम् । तस्मान्न पक्षद्वयेऽपि काऽप्यनुपपत्तिरिति । एवं चाऽऽत्मनोऽनात्मनि संस-
र्गाध्यास इति पक्षो मुमुक्षुदृष्ट्या प्रवृत्तस्तथा (इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिरित्युक्तः)

आत्मनोऽप्यनात्मनि तादात्म्याध्यास एवेति पक्षस्तु जीवन्मुक्तदृष्ट्यैव प्रवृत्त इत्यनयोः पक्षयोरध्यासभाष्यसंक्षेपशारीरकयोश्चाविरोध इति मदुक्तव्यवस्था नैवासांप्रदायिकीति दिक् ।

फलितमाह—तस्मादित्यादिचरमचरणेन । तस्मान्निरुक्तरीत्या, अविरोधसिद्धेर्हेतोः । नोऽद्वैतिनामस्माकम् । अध्यासेति । निरुक्ताध्यासप्रतिपादके भाष्यादिशास्त्रे विषय इत्यर्थः । विरोधेति । विरोधलेशसंभावनाऽपि नैवास्तीति योजना ॥ ४२ ॥

तदेवमुक्तरीत्या पक्षद्वयेऽप्यध्यस्तस्य शुक्तिरजतादेर्दृष्टान्तस्य मिथ्यात्वे विगान- (वैमत्य) विरहेण तन्निदर्शनतः सर्वद्वैतस्यापि मिथ्यात्वं युक्त्या तदनुग्राहकश्रुत्या तथा तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यब्रह्मात्मैक्यविषयकाप्रतिबद्धसाक्षात्काररूपानुभूत्यर्थापत्त्या च सिध्यतीति प्रतिबोधयति—एवमित्यादिसम्भारया—

एवं दृष्टान्तभूतं रजतमिह यदा शुक्तिबोधैकवाध्यं

तद्वन्मिथ्या तदा किं न भवति सकलद्वैतरूपेन्द्रजालम् ।

दृश्यत्वाद्वा जडत्वात्परिमितमिलितानित्यकानात्मताभ्यां

युक्त्याऽप्येवं चिदात्माद्वयदृढमिति नोऽनात्ममिथ्यात्व-

सिद्धिः ॥ ४३ ॥

एवं प्रागुपन्यस्तभाष्यादिरीत्येत्यर्थः । इह लोके शास्त्रे च । दृष्टान्तेति । निदर्शनीभूतमित्यर्थः । एतादृशं रजतं शुक्तौ भ्रान्तिभातं रूप्यम् । यदा यस्मिन्नद्वैतपक्षे । यद्वा यावद्भेदवादिबाधक्षणे । शुक्तीति । अधिष्ठानभृतशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकप्रत्यक्षप्रमैकवाधितमित्यर्थः । एतेन ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणं तस्य मिथ्यात्वं द्योत्यते । तदा तस्मिन्नेव क्षणे । सकलेति । संपूर्णदृश्यलक्षणमायाविवर्तजातमिति यावत् । तद्वन्निरुक्तरजततुल्यमिति यावत् ।

तत्र षोढा हेतूनाह दृश्यत्वाद्वैत्यादितृतीयपादेन । दृश्यत्वं साक्षात्परम्परया वा साक्षिविषयत्वम् । जडत्वं चिद्भिन्नत्वम् । वाशब्दोऽत्र यादृच्छिकविकल्पार्थः । तेन सर्वेष्वपि हेतुषु साम्येनैव सद्हेतुत्वाद्धेत्वाभासत्ववैधुर्यं ध्वनितं भवति । न चैवं तर्कोनैव हेतुना चारितार्थ्यं सत्यन्येषां वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम् । बुभुत्सोः प्रत्येकमनेकैः प्रमादार्ढ्यकारणैः परार्थानुमानैरसंभावनाविनाशहेतुत्वेन तत्सार्थक्यात् । असंभावनाविपरीतभावनात्मकचित्तदोषाभ्यां प्रतिबन्धः प्रमाणोत्पन्नाया अप्यपरोक्षब्रह्मविद्यायाः प्रसिद्धौ भवत्यविद्यानिवृत्त्यसामर्थ्यकम् ।

तथा चाऽऽहुः श्रीमद्विद्यारण्यगुरुवरचरणाः प्रथमवर्णकीयविवरणसारे—‘तत्रासंभावना नाम चित्तस्य ब्रह्मात्मैक्यपरिभावनाप्रचयानिमित्तैकाग्र्यवृत्त्ययोग्यतोच्यते । विपरी-
रीतभावेनेति च शरीराद्यध्याससंस्कारप्रचयः । इत्याद्युक्त्वाऽग्रेऽभिदधद्भिः । अतः
शास्त्रप्रमाणादुत्पन्नाऽपि ब्रह्मविद्या चित्तदोषप्रतिबद्धा तर्क सहायमपेक्ष्य पञ्चाद्विषयं
निश्चिनोति ’ इति ।

परिमितेत्यादि । परिमितत्वं देशकालवस्त्वन्यतमपारिच्छिन्नत्वम् । मिलितत्वं
संयुक्तत्वप्रयोजकं सावयवत्वमेव । अनित्यकत्वं प्रागभावादिचतुर्विधान्यतमाभावाप्र-
तियोगित्वम् । अनित्यमेवानित्यकमिति स्वार्थे कप्रत्ययः । अनात्मत्वं पराकत्वम् ।
एतदन्यतमहेतोर्मिथ्या मृषा न भवति किं, अपि तु भवत्येवेति संबन्धः ।

ततः किं तदाह—युक्त्याऽपीत्यादिचरमचरणेन । एवं निरुक्तप्रयोगरूपया युक्त्याऽपि
परार्थानुमानलक्षणयुक्त्याऽपीत्यर्थः । अपिना ‘ अतोऽन्यदार्त ’ इति ‘ नेह नानाऽ-
स्ति किंचनेति, यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासते ’ इति । इन्द्रजालमिव मायामयमित्याद्याः श्रुतयः प्रकृतयुक्त्यनु-
ग्राहिकाः समुच्चीयन्ते । चिदित्यादि । चित्सर्वप्रकाशचित्तिरेवानधीनभानलक्षणा
सा चासावात्मा चेति तथा । तस्य या अद्वयद्वयमितिः सुविचारिततत्त्वमस्यादिमहा-
वाक्यैककरणिका अप्रतिबद्धब्रह्मात्मैक्याविषयकसाक्षात्कृतिः सार्वविभाक्तिकेनात्र तस्मिन्ना
तया करणीभूतयेत्यर्थः ।

इह चित्पदेन शोधिततत्पदार्थस्तमेव भान्तमनुमाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभातीत्यादिश्रुतिसूचितस्तथाऽऽत्मपदेनाऽऽत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यादि-
श्रुतिसूचितः शोधितत्वंपदार्थस्तद्वदद्वयपदेनासिपदलक्षितं तयोरैक्यं च सूच्यते ।

अनात्मेति । एवमुक्तरीत्या तत्त्वंपदार्थशोधने समष्टिचिदाश्रितजगद्रूपस्य व्यष्टिचि-
दाश्रितपञ्चकोशरूपस्य चानात्मनो यावद्दृश्यस्य च मिथ्यात्वसिद्धिरार्षिक्येव संपद्यते
इत्यध्याहृत्यान्वयः ।

तदुक्तं विवरणसारे—एवं जीवब्रह्मणोरेकत्वे वाक्यादनुभवाद्वा ज्ञायमाने सत्त्व-
विद्यातत्कार्यनिवृत्तेरार्थिक्याः साक्षाच्छास्त्रप्रतिपाद्येऽनन्तर्भावात्प्रयोजनत्वेन विषया-
त्पृथङ्निर्देशो युक्ततर इति ॥ ४३ ॥

नन्वेवं श्रुतियुक्तिब्रह्मविदनुभूत्यन्यथानुपपत्तिभ्यः शुद्धब्रह्मण एवानात्ममिथ्यात्व-
सिद्ध्या पितृत्वं द्वैतस्य त्वनित्यत्वं ध्वनितं तन्नोपपद्यतं । ब्रह्मसूत्रव्याख्यातृणामेव
बहूनां मेकवादिनामवाप्युपलब्धम् । तथा हि—नैककण्ठभाष्यानुयायिनः कश्चि

वैदिका अपि भेदाभेदवादिनः शैवाः । रामानुजास्तु श्रीवैष्णवाख्यासिद्धिदण्डिनः पूर्वमीमांसां द्वादशाध्यायीं संकर्षणमीमांसां चतुरध्यायीमुत्तरमीमांसां च चतुरध्यायी-मेकांकृत्य कर्मोपासनज्ञानसंज्ञककाण्डत्रयात्मकसर्ववेदार्थविचारकारकं विंशत्यध्यायात्मकमेकमेव शास्त्रं भेदाभेदप्रतिपादकं रामानुजभाष्यानुसारेण मन्वानास्तान्त्रिकवैदिकाः सन्ति ।

एवं माध्वा अप्यानन्दतीर्थीयाः केवलभेदवादिनस्तद्भाष्यानुयायिनस्तथैव जीव-श्वरभेदजीवपरस्परभेदजीवजगदूभेदजगदीश्वरभेदजगत्परस्परभेदाभिधपञ्चविधभेदज्ञाना-देव विष्णुलोकादिप्राप्तिरूपां नारदपाञ्चरात्रादितान्त्रिकधर्मानुष्ठानान्मुक्तिं मन्वानाः प्रसिद्धा एव वैष्णवंमन्याः । तथा च कथमेतेषु जीवस्तु सस्तु परोक्षतोऽपि द्वैतमि-ध्यात्वसिद्धिपूर्वकमद्वैतात्मैक्यसिद्ध्या नित्यानित्यवस्तुविवेकः संभवेदित्यत्राऽऽह कश्चिदित्यादिशादूलविक्रीडितेन—

कश्चिच्छावरशांकरेतर इहाऽऽम्नायार्थ एवास्ति चे-

भूयाद्वैदिकमानिनामवसरः सांख्यादिसंख्यावताम् ।

तत्राप्येष विशेष आर्यचरणैः प्राच्यैरलं बोधितो

भव्यं भूतकृतेन भूतमपि तत्प्राप्त्यै कदाचित्कचित् ॥४४॥

इह लोके । शाबरेति । शाबरं हि श्रीमच्छावरस्वामिविरचितं द्वादशलक्षणीभाष्यं सुप्रसिद्धमेव । तद्वच्छांकरमपि श्रीमच्छांकरभगवत्पूज्यपादविरचितं चतुर्लक्षणीभाष्यमपि तथा । ताभ्यामितरोऽन्य उपासनरूपः । कश्चित्कोऽपि यस्य वादिनो योऽभिमतः स कोऽपीत्यर्थः । आम्नायेति । वेदार्थ एवास्ति चेत्तर्हि । वैदिकेति । वयमेव वेदार्थविद इति केवलमभिमन्यमानानामित्यर्थः । एतेनैतेषामसांप्रदायिकत्वेनातत्त्वावेदकत्वं व्यज्यते । एतादृशम् । सांख्येति । सांख्याः सम्यक् ख्यायान्ति भूतिमनादृत्य केवलं युक्त्यवष्टम्भेनैव चतुर्विंशतितत्त्वानि सेश्वराणि तानि पञ्चविंशतिसंख्याकानि ख्या प्रकथने इति स्मरणात्मकथयन्तीति वा क्रमात्कापिलाः पातञ्जलाश्चेति तथा । त आदयो मुख्या येषां ते च ते संख्यावन्तः संख्यावान्पण्डितकविरित्यमरात्पाण्डितास्तेषामित्यर्थः ।

आदिना तार्किकमीमांसकादयः सर्वेऽपि भेदवादिनः संग्राह्याः । समरसारूप्यचिज्जडैकरस्यवादिनस्तथा वल्लभाचार्यमतोपजीविनो राधावल्लभिनश्च । अवसरो वेदार्थप्रतिपादकत्वेन हितोपदेशावकाश इत्यर्थः । भूयाद्विष्यतीत्यन्वयः । एवं च निरुक्तभाष्यद्वयमिन्नो यतो वेदार्थ एव नोर्वरितस्ततो नैवात्र संसारे केषांचिदपि भेदवादिनां वेदमूलकत्वेन हितोपदेशावकाशो भवतीति भावः ।

यद्यपि कर्मब्रह्मणोस्तु वेदार्थभूतयोर्निरुक्तपूर्वोत्तरमीमांसाभाष्याभ्यां क्रमात्प्रति-
पादितत्वे केषांचिदपि प्रायो नैव विवादस्तथाऽपि मन्दानामुपासनाकाण्डस्यावशेष इव
भाति, परंतु कर्माङ्गोपासनानां तावदहरहः संध्यामुपासीतेति यस्यैव देवतायै हविर्गृ-
हीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्यादीनां कर्ममीमांसायां तद्वज्ज्ञानाङ्गोपानानामपि
सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति च प्रभृ-
तीनां ब्रह्ममीमांसायामेव विचारितत्वात्स तुच्छ एवेति ध्येयं धीरैः ।

तस्माद्योऽत्र काण्डद्वयेऽपि नैव विचारितः स तु वेदार्थ एव नेत्याकृतम् ।
तेनेह प्रागुपन्यस्तानां वादिनामवैदिकत्वं तु निरुक्तनियमादेवेति द्योत्यते । अत्र
विस्तरस्तु सिद्धान्तसिद्धान्जने गौडब्रह्मानन्द्यादौ च स्पष्ट एवेति नैवेह मया
प्रतन्यते ।

ननु भवत्वेवं नियमः श्रद्धैकधनानां शुद्धवैदिकानामिष्टः प्रेक्षावत्त्वेन पुनः
प्रतिवादिबिजिगीषूणां तूक्तग्रन्थावलम्बश्च परंतु प्रोक्तनियमेऽपि किं पूर्वोत्तरकाण्डयो-
स्तात्पर्यं येनाग्रे यथाधिकारं परम्परया साक्षाच्च मुमुक्षूणां तथैव प्रवृत्तिः स्यादि-
त्यतस्तद्विविच्य ससंप्रदायं संक्षिप्य सपूर्वमीमांसकमतखण्डनं सिद्धान्तयति—तत्रापी-
त्याद्युत्तरार्धेन । कोऽसावत्र विशेष इत्यतस्तं संक्षिपति—भव्यमित्यादिचरमचरणेन ।
तदुक्तं संक्षेपशारीरके—

भव्याय भूतमिति किंच विधिप्रधाने काण्डेन योऽयमिह तद्विपरीतमाहुः ।

भूताय भव्यमिति भूतपरं हि सर्वं वेदावसानमिति सूत्रकृदाचक्षे ॥ इति ।

विवृतं चेदं मधुसूदनसरस्वतीभिः । भव्यार्थत्वासंभवाद्ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्ये-
तीत्यत्रत्यस्याप्येतिशब्दस्य नात्र भूतभव्यन्यायावतार इत्युक्तम् । किंचायं न्यायः
कर्मसमभिव्याहृतभूतविषयो न तु सिद्धब्रह्मविषयोऽपि । पत्युत विपरीतं विविदिषावा-
क्यानुसारेण सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरिति सौत्रन्यायेन च कर्मण एव ब्रह्मशेषत्वा-
वगमादित्याशयेनाऽऽह—भव्याय भूतमिति ।

विधिः प्रधानं प्रतिपिपादयिषितो यस्मिन्काण्डे तस्मिन् । इह ब्रह्मकाण्डे । तद्वि-
परीतं भूतभव्यन्यायविपरीतम् । तद्वैपरीत्यमेवाऽऽह—भूताय भव्यमिति । हिर्हेतौ ।
यतो भूतपरं सत्यसिद्धब्रह्मपरं वेदावसानं वेदान्तसूत्रकृदाचक्षे समन्वयप्रमुखैः सूत्रै-
रुक्तवानतो भाष्यकारादय एवमेवाऽऽहुरित्यर्थ इति ।

अक्षरार्थस्त्वेवं—तत्रापि कश्चिदित्यादिपूर्वार्धोक्तरीत्या वेदार्थस्य शाबरशांकराख्य-
पूर्वोत्तरमीमांसाभाष्यद्वयप्रतिपादितधर्मब्रह्माभिन्नत्वाभावेन वेदार्थनिर्णयविषये यावद्वे-
दवाच्यनवकाशादुक्तभाष्यद्वयमध्येऽपीत्यर्थः । भव्यं भवितुं योग्यं साध्यं संध्यावन्द-

नाद्यसंप्रज्ञातसमाध्यन्तात्यन्तिककाम्यनिषिद्धवर्जनपूर्वकपरमेश्वरप्रसादैकावाप्त्यर्थानेक-
जन्मानुष्ठिततन्त्रगन्धानास्कन्दितस्ववर्णाश्रमोचितश्रौतसौत्रस्मार्तपौराणप्रसिद्धानित्यनैमि-
त्तिकप्रायश्चित्ताख्यकर्मजन्यपरमेश्वरपरितोषरूपपुण्यमित्यर्थः ।

भूतकृते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाज्ञानमात्रपिहितत्वप्रयुक्तानित्यासिद्ध-
ब्रह्मप्राप्त्यर्थमिति यावत् । अस्ति न तु भूतमपि ब्रह्मत्वेन नित्यसिद्धमप्यात्मवस्तु ।
तत्प्राप्त्यै निरुक्तपुण्यप्राप्त्यर्थं पूर्वमीमांसकसमतशेषशेषिभावरीत्या कदाचित्कार्स्मिन्नि-
दपि काले । कचित्कार्स्मिन्निदपि देशे । भवतीत्येष निरुक्तरूपः । पूर्वकाण्डविचार-
परशावरभाष्यापेक्षयेहोत्तरकाण्डविचारपरशांकरभाष्य एवेत्यार्थिकम् । विशेषस्तद्वैपरी-
त्यलक्षणोऽशः श्रीमद्भार्तिककारसाक्षाच्छिष्यत्वात्प्राच्यैरतिप्राचीनैरित्यर्थः ।

आर्येति । अतिपूज्यपादैः श्रीसर्वज्ञात्ममुनीश्वरैः । एतेनोक्तसिद्धान्ते परमादरणी-
यत्वं व्यज्यते । अलं पर्याप्तमेव । बोधितोऽभूदिति शेषः । तस्मात्पूर्वपद्ये यदिदमुक्तं
प्राक्तनाध्याससाधकग्रन्थेन श्रुतियुक्तिब्रह्मनिष्ठानुभूत्यन्यथानुपपत्तिभिः सकलद्वैतस्य
ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणं मिथ्यात्वं तेन ध्वनितो योऽयं दृढमात्रं ब्रह्मात्मवस्त्वेव नित्यं
दृश्यं सर्वं शुक्तिरजतादिवदनित्यमिति नित्यानित्यवस्तुविवेकः । स तावदुक्तरीत्या
भग्याख्यसुकृतसंपत्त्या भग्याधिकारिण एव भवतीति भावः ।

एवमेवोक्तं मदीयाद्वैताधिकरणचिन्तामणिमालाचित्रभाष्यतट्टीकयोः-

स्वोत्पत्तावप्यपेक्षा भवति किमु न वा कर्मणां ब्रह्मबुद्धे-

रन्त्यो मुक्ताविवात्राप्यनभिलषतु सा स्वप्रमाणं विनाऽन्यत् ।

मैवं यज्ञादिशान्त्याद्युभयनिगमतो यत्प्रमा सर्वमिच्छ-

त्यद्वैतं शंकरं तं परमगुरुमहं सच्चिदानन्दमीडे ॥ इति मूलम् ।

टीका—नन्वेवमपि ब्रह्मबुद्धेरद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकाप्रतिबद्धप्रमायाः । स्वो-
त्पत्तावपि चित्तशुद्ध्यादिद्वाराऽन्तःकरणावच्छेदेनाप्रतिबद्धान्महावाक्यात्स्वाविर्भूताव-
पि । कर्मणां संध्यावन्दनादिनित्यादिकर्मणाम् । अपेक्षा चित्तशुद्ध्यादिद्वारा । भवति
किमु न वेति संशये सति । स्वफले मुक्तौ यथाऽन्यत्रापेक्षते तथाऽत्र स्वोत्पत्तावपि
स्वप्रमाणं विना स्वजनकविचारितमहावाक्याभिधप्रमाकरणमन्तरा । सा ब्रह्मबुद्धिः ।
अनभिलषतु मैवेच्छतु । इति-अन्यश्चरमः पक्षः प्राप्त इति चेन्नैवम् ।

कुतः । यज्ञादिशान्त्याद्युभयनिगमतः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
षन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति बहिरङ्गसाधनप्रतिपादकास्तथा शान्तो दान्त
यज्ञादितिः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यतीत्यान्तरङ्गसाधनप्रतिपा-
दकाश्च वेदाद्वैतोर्यप्रमा यस्याद्वैतब्रह्मात्मैक्यस्य प्रमा यद्विषयकाप्रतिबद्धबुद्धिः । सर्व

संपूर्णं वैदिकं परम्परया कर्मजातम् । इच्छत्यभिलषति तमिति योजनया सर्वपेक्षा
च यज्ञादिश्रुतेरश्वदित्यधिकरणाशयेन प्राग्वदेव श्रीगुरुं स्तौति—स्वोत्पत्तावपीति ।

एतेमोक्तरीतिकशुद्धनिरुद्धबुद्धावेवाधिकारिणि पूर्वपद्योक्तः स्वविवेकः स्वकार्य-
साधकः समाविर्भवति न त्वन्यस्मिन्प्रन्थाभ्यासमात्रेण यावदूके वाचाटे पापिष्ठ इति
सिद्धान्तः ॥ ४४ ॥

एवं प्रपूर्वपद्यसमवबोतितः सकलविरुद्धख्यातिखण्डनसाधितानिर्वचनीयख्याति-
रूपचिदाचिन्मिथुनीभावलक्षणाध्याससिद्धौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः कथं संभवति
स्वाभिमतः सत्सु भेदवादिविशेषर्षभेष्विति केन साधनेन वाऽसौ पारमार्थिकः संप-
द्येतान्यथापाठितपञ्जरकीरन्यायेन सहस्रशः समुपलभ्यन्ते जरूपाकाः परंतु जरत्तृणा-
र्थमपि त्यक्तप्राणा एवेति नैव ते तत्त्वविवेचनप्रवीणाः सन्तीत्यपि चाऽऽशङ्कां पूर्व-
श्लोकेन शमयित्वेदानीं निरुक्तसाधनपरिबुद्धनित्यानित्यवस्तुविवेकवति तस्मिन्नुत्तमत-
माधिकारिण्युक्तपरिपक्वविवेकार्थं दृढतरवैराग्यमाविर्भवतीति प्रतिपादयति यावद्दृश्य
इत्यादिशालिन्या—

यावद्दृश्ये या श्वविद्धीरखण्डं सा वैराग्यं जायते तच्च तस्मात् ।
त्रैण्मे मध्येहं तृषातोऽपि बुद्ध्वा मार्गं तोयं कः पिपासत्य-
दोऽपि ॥ ४५ ॥

कल्पितत्वेनानित्ये निखिलद्वैतजाले विषय इत्यर्थः । अखण्डं निरुक्तनित्यानि-
त्यवस्तुविवेकपरिपाकक्षणमारभ्य यावद्विदेहकैवल्यपूर्वक्षणपर्यन्तमिति यावत् । या ।
वेति । श्वविद्धत्स्वसंनिकर्षमात्रेण परमदुःखदत्वाच्चतौल्यमतिरित्यर्थः । सा वैराग्यं
भवतीति योजना ।

एतेन दृश्यमात्रविषयकसततदुःखदत्वप्रमितिप्रयुक्तयावत्तत्प्रतीतितदनादरो वैरा-
ग्यमिति तल्लक्षणमुक्तं भवति । अत्र हैरण्यगर्भानन्दान्तेष्टविषयसंग्रहार्थं मात्रम् ।
क्षणिकानिष्टासिजन्यदृश्यानादरव्युदासार्थं सततेति । हारे सर्पभ्रमेण दुःखदत्वभ्रा-
न्तिशान्त्यर्थं प्रमितिपदम् । जडादि(अतिमूढ)गतदृश्यानादरवारणार्थं प्रयुक्तान-
न्तम् । निरुक्तानादरेऽपि किञ्चित्कालत्वव्यावृत्तये यावदिति ।

नन्वेवंलक्षणं वैराग्यं कथं भविष्यतीत्यत आह—जायत इत्यादिपूर्वार्धशेषेण ।
तदुक्तलक्षणं वैराग्यम् । तस्मान्निरुक्तलक्षणनित्यानित्यवस्तुविवेकाहितदृढतमद्वैतमि-
त्यात्ममूलकलक्षणविनश्रत्त्वानुसंधानाधायकसंस्कारसंधाद्धेतोरित्यर्थः । जायत इति

ननु कालत्रयाबाध्यत्वेन दृष्टमात्रमेव नित्यं दृश्यं तु तत्र कल्पितत्वेनाऽऽकाश-
काण्यवदनित्यमेवेति नित्यो नित्यनामित्यादिना नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादिना
च श्रुतिवाक्येन सिद्धत्रिचतुःक्षणावस्थायिप्रमारूपचित्तवृत्तिविशेषात्मकान्नित्यानित्यव-
स्तुविवेकाद्वेतोराकैवल्यवधृतयावददृश्यविषयकध्वान्तसाम्याधायकानुरागाभावः कथं
भूयादित्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेन शमयति—अप्येव इत्याद्युत्तरार्धेन ।

त्रौष्मर्तुसंबन्धिनीत्यर्थः । मध्याह्नकाले । तृषा पिपासया । आर्तः परमपीडि-
तोऽपि पान्थः पुरुष इत्यार्थिकम् । इदमेतत्कालावच्छेदेनात्र पुरोवर्तितयोधरधरादौ
भासमानमिति शेषः । एतादृशं तोयं जलम् । मार्गं मृगाणामिदं मृगसदृशातपसंत-
मृषक्षुष्मन्मनुष्यादितत्तद्द्रष्टृजीवतात्कालिकमतिकल्पितमित्यर्थः ।

इति बुद्ध्याऽपि निरुक्तरीत्येदं तावदुधरधरणीसंपृक्तसवितृकिरणग्रहणदुष्टिमद्दृष्टि-
कल्पितत्वेन मिथ्यात्मकमेव महोदकमिव विभातीति निश्चित्यापीत्यर्थः । अदोऽपि
सोपाधिकभ्रमत्वेन यावदुपाधिसाक्षिप्रत्यक्षमपीदं मृगजलमपीत्येतत् । कः पुरुषः ।
पिपासति तत्कर्मकपानक्रियाविषयकेच्छाविषयी करोतीत्यर्थः । किंशब्दसूचिताक्षेपात्
कोऽपि निरुक्तमृगजलपानं कर्तुमिच्छतीत्यन्वयः । तस्मान्निरुक्तनित्यादिविवेकजन्य-
मुक्तवैराग्यमुचितमेवेति भावः ।

यद्युक्तं वैराग्यलक्षणं गौरवदूषितमिति विभाज्यते तदा हृदयानित्यत्वमापन्नाकैव-
र्यतदनादर इत्येवास्तु तल्लक्षणम् । द्वैतनिष्ठविनश्वरत्वाविषयकप्रमावाप्तयावत्तद्वृत्त-
तद्वत्त्वभाव एवेहामुत्रार्थफलभोगविराग इति तदर्थ इति ॥ ४५ ॥

एवं यतो निरुक्तलक्षणमामोक्षमक्षयमेवोक्तलक्षणदृढतमानित्यादिविवेकवतो वैराग्यं
संपन्नमतोऽस्य तत्कार्याभूताः क्रमाद्वीजादाग्रादीनामङ्कुरपल्लवपुष्पोन्नया इव शम-
दमोपरमाः स्वयमेवान्तःकरणबहिःकरणस्थूलभोगाधिकरणसंबन्धितत्त्वबोधोपयुक्ते-
तरन्यापारविरामरूपाः प्रादुर्भवन्तीत्याह शमेत्यादिद्रुतविलम्बितेन—

शमदमोपरमत्रितयं त्विदं चितिमितेर्जनकेतरकर्मणाम् ।

निजमनःकरणाकृतिजन्मनां विरमणानि भवन्ति ततः

क्रमात् ॥ ४६ ॥

शमदमोपरमा वक्ष्यमाणा एव । एतेषां तु त्रितयं व्यवयवकूटमिदं वक्ष्यमाणलक्ष-
णत्वेन बुद्धिस्थत्वात्साक्षिप्रत्यक्षं भवतीत्यर्थः । नन्वस्य त्रितयस्य किं स्वरूपमित्या-
काङ्क्षायां तुशब्दसूचितस्वकारणीभूतवैराग्यवैलक्षण्यात्तेषां क्रमेण लक्षणानि संक्षि-
पति—चितीत्यादित्रिपाद्या ।

ततः प्रागुक्तेहामुत्रफलभोगविरागाद्वेतोरित्यर्थः । क्रमादुद्दिष्टशमादिक्रमानुसारि-
णेति भावत् । निजेति । निजस्य प्रमातुः स्वस्य याः मनःकरणाकृतयः । मनश्च
करणानि च आकृतिश्च तास्तथा । स्वचित्तादिचतुष्टयश्रोत्रादिदशेन्द्रियस्थूलतनव-
स्ताभ्यो जन्मोपत्तिर्येषां तेषामित्यर्थः । एतादृशम् । चिति-अद्वैतब्रह्मात्म्यैकरूप-
स्वप्रकाशचिन्मात्रविषय इत्यर्थः ।

मितेरधिकारिविचारिततत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यानिर्विकल्पाखण्डप्रमाया इत्यर्थः ।
जनकेति । जनयन्ति तानि तथा साक्षात्परम्परया वोत्पादकानि । तत्र साक्षादुत्पादकं
निरुक्तमहावाक्याविचार एव मानसमात्रकर्म । परम्परया तदुत्पादकानि तु कश्चिदि-
त्यादिप्रपूर्वपक्षे सूचितानि संध्यावन्दनाद्यसंप्रज्ञातसमाध्यन्तानि चित्तादिसाध्यान्यपि
यथासंभवज्ञेयानीति विवेकः ।

एतेभ्य इतराणि अन्यानि एतादृशानि यानि कर्माणि तेषामित्यर्थः । विरमणानि
स्वयमेवानुपदोक्तदृढतमवैराग्यसंस्कारवशात्तत्त्वज्ञानोत्पादकमानसैन्द्रियकशारीरकक्रिये-
तरमानसादिक्रियाप्रागभावपरिपालनरूपप्रशमनानीत्यर्थः । भवन्ति प्रचुरं संपद्यन्त
इत्यन्वयः कार्यः ।

एवं च निरुक्तविरागसंस्कारजन्यत्वे सति ब्रह्मज्ञानानुपयोगिमानसकर्मप्रागभाव-
परिपालनं शमः । मूढजडेऽतिव्याप्तिव्यावृत्तये सत्यन्तम् । मानसेति वक्ष्यमाणैन्द्रिय-
कक्रियाव्युदासार्थमेव । ब्रह्मज्ञानेत्यादितद्विशेषणं तु उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभि-
ध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणो विद्वान्सकलं भद्रमभुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति
य एवं वेदेति संध्योपासनाख्यनित्यध्यानकर्मसंग्रहायैव ।

न चोक्तविरागस्मृतावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र विरागसंस्कारजन्यत्वेऽपि त्रिक्ष-
णावस्थायित्वेन ब्रह्मज्ञानानुपयोगिमानसक्रियारोधनलक्षणतत्प्रागभावपरिपालनासंभवात् ।
एवं सत्यन्तेन हेतुहेतुमद्भावात्पौर्वापर्यक्रमोऽप्यनयोः समुचित एव ।

एवमेवोक्तशमसंस्कारजन्यत्वे सति ब्रह्मज्ञानानुपयोग्यैन्द्रियकक्रियाप्रागभावपरिपा-
लनं दमः । पुराणादिश्रवणतीर्थनिमज्जनसूर्यादिसंदर्शनगाङ्गजलाद्याचमनशेषावग्रहण-
वेदाक्षराद्युच्चारणशालग्रामशिलाबाणालिङ्गाद्यर्चनगुर्वभिवादनार्थगमनशुद्धिप्रयोजकयथा-
विधिमलमूत्रोत्सर्जनसंग्रहार्थं ब्रह्मज्ञानानुपयोगीत्यैन्द्रियकक्रियाणां विशेषणम् ।

ननूक्तशमेनैवालं किमनेन ततो बहिरङ्गेण दमेनेति चेन्न । शमवतो मनोराज्यादि-
शून्यस्यापि देवाच्छ्रोत्रसंनिकृष्टब्राह्म्यगीतादिश्रवणवर्जनासंभवात् । अन्यथा ब्राह्म्यगीतं
न शृणुयादित्यादिनिषेधपरिपालनानापक्षे । उपलक्षणादिमिन्द्रियान्तरवृत्तीनामपि ।
शिष्टं तु प्राग्वदेवोक्तम् ।

तद्वदेवोक्तदमसंस्कारजन्यत्वे सति ब्रह्मज्ञानानुपयोगिशारीरकक्रियाप्रागभावपारे-
पालनमुपरमः । अत्रापि प्राग्बहमेनैव चारितार्थ्यमाशङ्क्य 'न पाणिपादचपलो न नेत्र-
चपलो यतिः । न च वाक्चपलश्चैव' इति शिष्टस्य लक्षणांमिति स्मृत्युक्तनिष्फलकर-
चरणादिचेष्टावर्जनार्थत्वेन समाधेयम् । गुर्वभिवादनादिसंग्रहार्थं ब्रह्मज्ञानानुपयोगीत्य-
त्रापि बोध्यम् ।

न च विरागस्यैवोक्तलक्षणादादावभावविशेषात्मकत्वेन ततः कथं तादृशस्यैव
श्रमस्योत्पात्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यचतुष्टयस्यापि प्रागभावरूपत्वेन तत्तत्पालनसामग्र्या
एव भावरूपत्वेन तत्तत्पूर्वोत्तरभावापन्नतत्तत्कार्यकारणभावसंभवादिति शिवम् ॥ ४६ ॥

ननु न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति तैत्तिरीयश्रुतेस्तथा
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इति च ततः प्रसिद्धमो-
क्षसाधनयोस्त्यागसंन्यासयोः किमिति न प्रकृते कथनं क्रियत इत्याशङ्क्य जीव-
न्मुक्तिविवेके त्यागस्य विवेकेन यावादिष्टविषयानादरलक्षणस्य गौणसंन्यासत्वाभिधा-
नात्तस्य चेह यावद्दृश्य इत्यादिपद्योक्तेहामुत्रार्थफलभोगविराग एवान्तर्भावस्य स्पष्ट-
त्वाच्च मुख्यसंन्यासस्य परमहंसाख्यैकदण्डधारणलक्षणचरमाश्रमस्य सूत्रभाष्यव्याख्याने
श्रीमदानन्दज्ञानचरणैरुपरत इतिश्रुतिपदव्याख्याने तुपरतिपदेनैवोक्तत्वाच्च तन्मतरीत्यां
स एवेह मया पृथगेव तत्कथनोत्तरं कथ्यत इत्याशयेन तं प्रथयति तेनैवेत्यादिवस-
न्तस्मिन्मया—

तेनैव सिध्यति यथाविधि कायिकादे-

स्त्यागः सप्तसंविहितात्मककर्मराशेः ।

विप्रस्य यः परमहंसतया प्रसिद्धः

संन्यास एष चरमाश्रम एकदण्डः ॥ ४७ ॥

तेनैवानुपदोक्तलक्षणोपरमेणैव । साधनान्तरवारणायावधारणम् । यो विप्रस्य
ब्राह्मणस्य । परमेति । प्रसिद्धः शास्त्रादौ ख्यातः । यथाविधि न तु यथेष्टम् ।
कायिकादेः । आदिना वाचिकमानसिके । एतादृशस्य । सप्तस्तेत्यादि । सर्वविधि-
चोदितक्रियासंघस्येत्यर्थः । इहावधारणाभावाच्च निषिद्धपरिग्रहप्रसङ्गः । त्याग ईदृशः
संन्यासः प्रैषोच्चारणादिरूपः । अत एव । एकदण्डः । एकदण्डलिङ्गकः । चर-
माश्रमस्तुतर्कः । एव सिध्यतीति संबन्धः ॥ ४७ ॥

अथ सप्तविषयकावाशिष्टं तितिक्षादित्रयं संलक्ष्योक्ताधिकारिणस्ताप्तिमप्युक्त-

ननु सप्तविषयं सूचयति तितिक्षेत्यादिपरिणया—

तितिक्षा शीतादेः सहनमनिशं कालजनुष-

स्तथा श्रद्धा श्रीमद्गुरुगदितवेदान्तवचसि ।

दृढो यो विश्वासस्तदनु च समाधिश्चिति मनः-

स्थिरीकारः शास्त्रश्रवणविषये वा भवति सः ॥ ४८ ॥

तदनु निरुक्तसंन्यासोत्तरमेवोक्ताधिकारिण इत्यार्थिकम् । कालेति । तत्तत्कालोद्भवस्य । एतादृशस्य । शीतादेः । अनिशं न तु क्षणिकम् । सहनं चैर्य-
णाशोचनम् । एवं चेदमेव तितिक्षालक्षणांमिति बोध्यते । एवं श्रद्धां लक्षयति-श्रद्धे-
स्यादिना विश्वास इत्यन्तेन । तथेति समुच्चये । निरुक्ततितिक्षेवेत्यर्थः । विश्वासः
कलावश्यंभावनिश्चयः । एवं समाधिमपि लक्षयति-समाधिरित्यादि । चिति ब्रह्मणि ।
स्थिरीकारो भूरिकालं तदाकारतासंपादनम् । एवं प्रातज्जलमतेन समाधिं लक्षयि-
त्वाऽऽनन्दज्ञानमतेन तं लक्षयति-शास्त्रेत्यादिशेषेण । स समाधिस्तदनु भवतीति
योज्यम् ॥ ४८ ॥

एवं नित्यानित्यवस्तुविवेकैहामुत्रार्थभोगविरागशमादिषट्कसंपदां प्रागुक्तरीत्या शुद्ध-
निरुद्धबुद्धेरधिकारिधौरेयस्य क्रमात्कार्यहेतुभावेन प्राप्नुय प्रतिपाद्य ततः सर्वसाधा-
रणनिर्दुःखसुखेच्छालक्षणमोक्षेच्छायाः परमपरिपाकं शमादित्रयजन्यसंन्यासजन्यतिति-
क्षादित्रितयजन्यं सलक्षणं पूर्वार्धेन संक्षिप्याग्ने तत्कार्याभूतां ' परीक्ष्य लोकान्कर्मचि-
तान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-
त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतिप्रतिबोधितां विशिष्टगुरुरूपसत्तिमप्युत्तरार्धेन प्रति-
पादयति बुभुक्षेवेत्यादिभुजंगप्रयातेन—

बुभुक्षेव तीव्रा स्वनिर्मोक्षवाञ्छा मुमुक्षा ततो जायते तत्रयेद्धा ।

अथासौ गुरुं ब्रह्मनिष्ठं वरिष्ठं पदादौ मुदाऽऽदौ समृद्धोऽभ्युपेयात् ॥ ४९ ॥

बुभुक्षेव भोक्तुमिच्छेव भोजनमात्रकरणवाञ्छासमानेत्यर्थः । सा क्षतिक्षुधितस्य
तत्कालावच्छेदेनाज्ञं विना कन्काचलकोट्युर्वश्यर्बुदप्रदानमपि जरत्तृणतामेवाऽऽनयतीति
प्रसिद्धमेव । तद्वन्मोक्षादते ब्रह्मलोकान्तमपि दीयमानं वस्तु तुच्छमेव यया वाञ्छया
संपद्यते तादृगुत्कलिकेति यावत् । अत एव तीव्रा । एतादृशी । स्वेति । स्वस्याऽऽ-
त्मनो यो निर्मोक्षो नितरां सगुणब्रह्मसायुज्यापेक्षयाऽप्यधिक एतादृशो मोक्षो मोक्षः
कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतमित्यमराद्विदेहकैवल्यं तस्य वाञ्छा लालसेत्यर्थः ।
एतादृशी । अत एव तदिति । तेषां तितिक्षाश्रद्धासमाधीनां पूर्वोक्तलक्षणानां यज्यं
तेनेद्धा समृद्धा । एतादृशमुमुक्षा । ततो निरुक्तस्वसंमतसमाध्युर्वमित्यर्थः । जायते
संपद्यते इत्यन्वयः ।

ततः किं तदाह—अथेत्यादिना । निरुक्तमुमुक्षाव्यवहितोत्तरक्षणमेव । असा-
वुक्तलक्षणोऽधिकारी । आदौ प्रथमम् । मुदा—अस्ति श्रुत्युक्तलक्षणः श्रीगुरुरिति
तद्विषयकपरोक्षप्रमोदूतप्रमोदेनेत्यर्थः । समृद्धः सुपुष्टः सन्नित्यर्थः । एतेनौत्सुक्यं
व्यज्यते । पदादौ पदवाक्यप्रमाणौपलक्षितसकलशब्दब्रह्मणीत्यर्थः । वरिष्ठं तद्विषय-
कप्रावण्यश्रेष्ठमित्यर्थः । एतेन तत्र श्रोत्रियत्वं द्योत्यते । तत्रापि ब्रह्मेति । एतेन
स्वेष्टदत्वमपि । पक्षे पदादौ । वक्ष्यमाणप्रणामाय तत्पादतद्वेणवच्छेदेनेत्यर्थः ।
अभ्युपेयाद्युक्तोपहारकरः परिसरेदिति संबन्धः ॥ ४९ ॥

ततस्तदुचितं कथयति प्रणतोऽस्मीति प्रमिताक्षरया—

प्रणतोऽस्मि पादकमलं भवतः करुणामृतैकवपुषो भगवन् ।

गुरुवर्य पाहि भवभोगिभयादभयप्रदैर्निजकटाक्षलवैः ॥ ५० ॥

अयि भगवन् ईश्वर । भवतः । करुणेति । पादेति । प्रेति । तेनामानित्वम् ।
तत्र हेतुः । गुरुवर्येति । भवेति । संसारसर्पसाध्वसात् । अभयेत्यादि । निजेति ।
पाहीति योजना ॥ ५० ॥

एवं तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवयेत्यादिस्मार्तश्रीगुरुप्रणत्यादिब्रह्मज्ञानान्त-
रङ्गतरसाधनत्रयमध्ये प्रकृतोऽधिकारी श्रीगुरुप्रणत्याख्यं प्रथमं सदनुष्ठायावशिष्टसा-
धनद्वयं समनुष्ठातुं पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेनाऽऽदौ तदीयस्तुतिरूपसे-
नामेव संपादयति गुरुवरेत्यादिपुष्पिताग्रया—

गुरुवर तव पादपद्मरेणुर्मम तु विभाति विमुक्तिकल्पवल्ली ।

सकलविवुधभृङ्गसेव्यमाना विगतभिदात्मचिदेकपुष्पिताग्रा ॥ ५१ ॥

भो गुरुवराऽऽचार्यचूडामणे । तव । पादेति । चरणकमलपरागपटलीत्यर्थः । मम
तु । एतेन स्वस्मिँल्लोकवैलक्षण्यं व्यज्यते । तर्ह्यप्रेक्षावत्त्वं तत्राऽऽह—सकलेति । सर्व-
विद्वन्मिलिन्दास्वाद्यमानेत्यर्थः । तत्र हेतुं द्योतयन्पुनस्तां विशिनष्टि—विगतेत्यादिचरम-
चरणेन । विगता निरस्ता भिज्जीवेश्वरादियावद्भेदसंततिर्यया । एतादृशी याऽऽत्म-
विषयिणी चित्प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदित्यमरादद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकविचारितवेदान्तमहा-
वाक्यजन्यप्रमा तयैव पुष्पितं कुसुमितमग्रं यस्याः सा तथेत्यर्थः ।

एतेन तद्दर्शनादेव तत्त्वज्ञानं भवतीति द्योत्यते । एतादृश्यत एव विमुक्तीति ।
कैवल्यफलप्रदकरूपलतिकेत्यर्थः । ईदृशी विभाति स्फुरतीत्यन्वयः । तस्मात्त्वयाऽह-
मनुग्राह्यभूतानन्यशरणोऽनुग्राह्य एव करुणामृतैकवपुष्पादनुपदोक्तान् तूदासीनवदासीनो
गुणैर्यो न विचार्यत इति स्मृतेर्नैसर्गिकौदासीन्येनोपेक्षणीय इत्याशयः ।

अत्र पादयोः पद्मरूपकेण तु सामुद्रिकोक्तजीवन्मुक्तचक्रवर्तिचिह्नाद्गुरुवरपदप्रवि-
ज्ञाताचार्यचूडामणित्वे मम स्वित्यादित्रिपाद्युक्ततद्विवरणे च हेतुर्द्योत्यते । कल्पवल्गा-
रूपकं तु तद्रेणौ सद्यः संप्रार्थितदानदक्षत्वमेव व्यनक्ति । एवं सकल्पदं श्लेषेण
बिबुधमधुकरयोरुभयोरपि संतृप्तिसूचकाव्यक्तमधुरध्वनिध्वनकमेव । महामहिमत्त्वार्थं
रेणुपदम् । उक्तकल्पवल्गोरूपकप्रातिपादनायोत्तरार्धोक्तविशेषणद्वयं च ज्ञेयम् । तेनात्र
पूर्वार्धेऽन्वयसमाप्तेः समाप्तपुनरात्तत्वरूपवाक्यदोषोऽप्येव । तदुक्तं मदीयसाहित्यसा-
रीयहरचापाख्यसप्तमगुणरत्ने—

समाप्तपुनरात्तं स्याद्गुणो वाक्यान्तरोदये ।

रामाऽपि स्यादुपादेया महागुणवती सतीति । गुरुभक्तिरेव भावः ॥ ५१ ॥

अथैवमधिकारिकृतस्तुत्या यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते
कथिता बार्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुत्युक्तां तत्र भगवन्निति प्रपूर्वपद्योक्तगु-
र्वाश्वरसमभक्त्यनुमिताद्वैतविद्योपदेशपात्रतामालक्ष्य प्रसन्नः श्रीगुरुरपि तं सर्वापेक्षाभि-
करणन्यायेन तीव्रतमब्रह्मजिज्ञासान्तसकलान्तरङ्गसाधनकार्यलिङ्गकानुमानेन शुद्धनिरुद्ध-
बुद्धित्वमभिदधानः समभिनन्दयति—अये विविदिषो भवानित्यादिपृथ्या—

अये विविदिषो भवानितुल्यभग्यभाग्यो यतो

मनुष्यशतकोटिषु त्वदुपमं ब्रवीति श्रुतिः ।

अनन्तजनिषु त्वयाऽध्ययनयज्ञदानादिभि-

श्रितं सुकृतमास यत्तदिदमागतं पक्वताम् ॥ ५२ ॥

अये इति कोमलामन्त्रणेऽन्वयम् । तेन प्रथमप्रयुक्तेन स्वस्मिन्तुल्यकारुणिकत्वं
वस्य चाऽऽश्वासनं सूच्यते । विविदिषो अद्वैतब्रह्मजिज्ञासो भवांस्त्वम् । अतुलेति ।
अनुपमकुशलसुकृतोऽसीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—यत इत्यादिना । यतो हेतोः
श्रुतिः कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति । उपलक्षणाभिदम् ।
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये, इत्यादिस्मृतेरपि । त्वदुपमं त्वत्समं मुमुक्षुम् ।
ब्रवीति वक्तव्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अनन्तेत्यादि । असंख्यातजन्मसु त्वया ।
अध्ययनेति । अध्ययनं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणादिलक्षणं स्वशाखायाः पठनम् ।
यज्ञः—वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिश्रुतिविहितनित्यज्योतिषोमादिलक्षणः श्रौत-
स्तथा स्वस्वसूत्रविहितः स्मार्तः प्रसिद्ध एव । दानं तस्मादन्नं ददत्सर्वाण्येतानि
दक्षान्तीत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धान्नादिदानं च । तानि आदीनि येषां संख्याबन्दनादिनित्य-
नैमित्तिकानां तैरित्यर्थः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
वपसाऽनाशकेनेति श्रुतेरनशनाख्यं तपोऽपि ग्राह्यम् । तस्यापि वेदानुवचनादिपाठात् ।

यत्सुकृतं पुण्यं चितमीशतोपतः संपादितमास । अभूत् । तदिदं तीव्रतमब्रह्मजिज्ञा-
सान्तसंकलान्तरङ्गसाधनरूपेणास्मदादिभिः प्रत्यक्षेणानुभूयमानमिति यावत् । पक्तां
परिपाकमागतमस्तीति योज्यम् ॥ ५२ ॥

ननु यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवतीति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति
रातिर्दातुः परायणमिति च श्रुतिभ्योऽध्ययनादीनां काम्यत्वेन स्वर्गफलकत्वस्यैव
संभवात्कथं मद्वाङ्मात्राध्यवसितविविदिषालिङ्गेन साधनचतुष्टयात्मकानित्यानित्यवस्तु-
विवेकादिपुष्टितया च बुद्धेः शुद्ध्यादिस्ततश्च तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिचोदित-
विविदिषाफलकवेदाध्ययनादिकर्मानुष्ठानानुमानमिति चेत्सत्यम् । वेदानुवचनादीनामु-
भयविधश्रुतिविहितत्वेनोभयफलकत्वसंभावनायामपि प्रणतोऽस्मीत्यादिपद्यकृतप्रणामा-
दिपूर्वकं संसारसागरसमुद्धरणप्रार्थनादिलिङ्गादुक्तार्थकत्वस्यैव तत्राध्यवसायौचित्यमि-
त्याक्षयं विशदयति—ऐशीत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

ऐश्याज्ञेति निषिद्धमात्रविरतस्वान्तेन भूयस्त्वया

निश्छिद्रं यदनुष्ठितं समभवन्नित्यं च नैमित्तिकम् ।

प्रायश्चित्तमपीश्वरार्पणधिया कर्मत्रयीतच्छिरः-

प्रोक्तं तैरविरुद्धचोदितमपि प्रायोऽद्य तत्सार्थकम् ॥ ५३ ॥

अये विविदिषो इत्यत्रापि संबध्यते । त्वया । निषिद्धेति । न कलञ्जं भक्ष-
येदिति श्रुतेः कलञ्जशब्दवाच्यविषलिप्तेषु हतमृगमांसोपलक्षितमद्यमांसलशुनपलाण्डा-
द्यशनपरदारगमनपरद्रव्यापहरणप्राणिविहिंसनादियावन्निषिद्धकर्मभ्यः परावृत्तान्तःकर-
णेन सतेत्यर्थः । ऐशी परमेश्वरकर्तृका । एतादृशी आज्ञेति यथाश्रुतं निषिद्धेत्यत्रापि
सुषट्मेव । नहि निरुक्तनिषेधविषयेष्वनिष्टसाधनतापादकमुक्तवेदवाक्यलक्षणेश्व-
राज्ञामन्तराऽन्यन्मानमस्ति । यत् । निश्छिद्रमज्ञातेतरप्रायश्चित्तरहितमित्यर्थः । एता-
दृशम् । भूयो बारं बारम् । न त्वेकवारम् ॥ इदं च संभ्यावन्दनादियथाविधि यथासं-
भवाभिप्रायमेव ग्राह्यम् । तेनैकस्मिञ्जन्मन्येकवारमेव संभावितानां सर्वतोमुखादिक्रतूनां
नैवाऽऽवृत्त्यापत्तिरित्याकूतम् । नित्यमहरहः संध्यामुपासीतेति बृहज्जाबालोपनिषद्भि-
हितं संभ्यावन्दनादि । तथा । नैमित्तिकम् । जाते जातेष्टिं कुर्यादिति श्रुतिविहितं
जातेष्ट्यादिकमित्यर्थः । तथा प्रायश्चित्तमपि कूर्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येतेति
तैत्तिरीयश्रुतिविहिताज्ञातपातकप्रायश्चित्तमपीत्यर्थः । एतादृशम् । त्रयीत्यादि । वेद-
त्रयोपलक्षिततदुपनिषद्भिहितमिति यावत् ।

नन्वेवं चेदेकादश्युपवासाद्यननुष्ठानापत्तिरित्यत आह—तैरित्यादि । तैस्त्रयीतच्छि-
द्रेभिः सह । अविरुद्धेति । अविरुद्धानि यानि स्मृत्यादीनि तैश्चोदितं विहितमुक्तम-
ज्ञातपातमित्यर्थः । एतादृशं कर्म । ऐशी ईश्वरस्य । आज्ञेति बुद्ध्या । तत्रापि । ईश्वरा-

पणधिया न तु फलेच्छया । अनुष्ठितमनन्तजन्मसु । समभवत् । प्रायो बहुधा । अब
तत्सार्थकमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

ननु प्रायोऽद्य तत्सार्थकमिति पूर्वपद्यान्ते प्रयुञ्जतां शब्दपरब्रह्मोभयपारवतां
श्रीमतामपि स्वान्ते निरुक्तमत्साधनधनानुभितौ किञ्चित्संदेह इव प्रतिभासत इति
चेद्भाढम् । अत एव मयाऽयं वक्ष्यमाणस्त्वां प्रति प्रश्नः क्रियते । यदि त्वं तस्योत्तरं
सांप्रदायिकसैद्धान्तिकसरण्यैव दास्यसि चेत्तर्हि तन्मामकं सद्नुमानमेव स्यादन्यथा
भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादस्तु तदाभासताऽपि । नैतावता काऽपि नः क्षतिरिति गूढाभिसं-
धिराचार्यः प्रकृतं मुमुक्षन्तं प्रति तमेव प्रश्नमुपन्यसति या त्वाचार्यमित्यादिशालिन्यैव-

या त्वाचार्यं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं ज्ञेयः प्रोक्तो नैव चाऽऽत्माऽवरेण ।

इत्याम्नायो देशिकत्वं यदूचे तत्त्वं कस्माज्ज्ञातवान्मयसीह ॥ ५४ ॥

अथै विविदिषो इत्यत्रानुवर्तते । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्यर्थं संक्षिपति--या त्विति प्रथमपादेन । जिज्ञासुरित्यार्थिकम् ।
श्रोत्रियं शब्दब्रह्मपारगमित्यर्थः । एतादृशम् । ब्रह्मनिष्ठं निःशेषवाङ्मन कायप्रवृत्त-
परमात्मिका । ब्रह्मनिष्ठेह वेदान्तैः पुंसः संपद्यते भृशमिति वार्तिकसारवचनाद्वाधि-
तत्वेनोपशान्तसंस्कारसकलान्तर्वहिःकरणतदधिकरणव्यवहरणमित्यर्थः । एतादृशं
चाऽऽचार्यं प्रति यातु ब्रह्मात्मैक्यविषयकविचारितवेदान्तमहावाक्यजन्यसाक्षात्करप्रा-
प्त्यर्थमित्यर्थः । यातु गच्छत्विति यावत् । एवं न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो
बहुधा चिन्त्यमान इति श्रुत्यर्थमपि सारतः संगृह्णाति--ज्ञेय इत्यादिद्वितीयपादेन ।
अवरेणानर्थेण गुरुणा प्रोक्तः समुपदिष्टोऽप्यात्मा । ज्ञेयो ज्ञातुं योग्यः । नैव भव-
तीत्यार्थिकम् ।

ननु भवत्वेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रुतिसंमतं शब्दपरब्रह्मपारगत्वमेव गुरुत्वं ततः
किं प्रकृत इत्याशङ्क्य निरुक्तगुरुलक्षणवाक्योपसंहारपूर्वकं तल्लक्षणं स्वास्मिन्नाधि-
पस्तत्सत्त्वे हेतुं पृच्छति--इतीत्याहुत्तरार्धेन । इति निरुक्तपादद्वयसंक्षिप्तवाक्यार्थः ।
एतादृश आम्नायः श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय इत्यमरा निरुक्तवाक्यद्वयात्मको
वेद इत्यर्थः । देशिकत्वं गुरुत्वम् । यदूचे उक्तवानसि । तदुक्तलक्षणं
गुरुत्वम् । इह लोके मयि कस्म द्देतोरबाधिताछेज्जात् । ज्ञातवानसीति तद्ब्र-
ह्मीत्याद्यध्याहृत्य संबन्धः । तस्मात्त्वदक्ष्यादिग्राह्यं गुरुत्वलक्षणं मयि नैव संभवतीति
भावः । एवं ब्रह्मजिज्ञासुना त्वया मां प्रति नैवोपसर्तव्यमिति गूढाभिसंधिः ॥ ५४ ॥

ननु तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्यैव
तत्त्वनिर्द्धारगुरोर्लक्षणं निर्णयितमेवेति चेन्न । तस्य सर्वसाधारणगुरुपरस्वविषयकत्वेन

विशिष्यैतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नचेतनाविषयकत्वात्तत्रापि शब्दब्रह्मपारंगतत्वलक्षणश्रो-
त्रियस्वाख्यपूर्वदलस्य वेदादिशब्दग्राहकश्रोत्रेन्द्रियेण प्रत्यक्षसंभवेऽपि ब्रह्मनिष्ठत्वाख्यो-
परदलस्य तद्व्यक्तिमानसवर्माभूताद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकसाक्षात्कारत्वेनासर्वज्ञदुर्ज्ञे-
यत्वादित्याक्षिपति शब्दब्रह्मेत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

शब्दब्रह्मतदर्थपारगमनात्स्याच्छ्रोत्रियो यद्यपि

श्रोत्रेण ग्रहणं च तत्त्वविषयं भूयात्तथाऽप्यन्तिमम् ।

शक्यं ज्ञातुमहो कथं किल दलं श्रुत्यैव स ब्राह्मणः

केन स्यादिति रूपयाऽपलपितं तल्लक्ष्म बोधेतरत् ॥५५॥

अये विविदिषो, इदं पदद्वयमत्राप्यनुकूप्यम् । यद्यपि । शब्देति । वेदोपक-
क्षिताखिलवाङ्मयतदर्थविषयकान्ध्यगन्धवैधुर्यादित्यर्थः । अत्रार्थपदं परोक्षार्थपरम् ।
तेन ब्रह्मणो वेदशीर्षार्थत्वेऽपि तदापरोक्ष्यस्य ब्रह्मनिष्ठपदेनैव वक्ष्यमाणत्वान्न तत्रा-
तिव्याप्तिः । श्रोत्रियः श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते इति पाणिनिवचनाच्छ्रोत्रियपदशक्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नश्चेतनः पिण्डविशेष इत्यर्थः । स्याद्भवेत् ।

तथा तत्त्वविषयं निरुक्तश्रोत्रियत्वविषयकं ग्रहणं ज्ञानं श्रोत्रेण श्रवणेन्द्रियेण
भूयात्तथाऽपि । अहो इत्याश्चर्यं प्रश्वबहुमाने च । अन्तिमम् । निरुक्तवेदवाक्यपर्य-
वसिते श्रोत्रियत्वे सति ब्रह्मनिष्ठत्वमेव मुमुक्षुपसदनीयगुरुत्वमिति लक्षणसंबन्ध्युत्तर-
मित्यर्थः । दलं भागजातं ब्रह्मनिष्ठत्वरूपमिति यावत् । ज्ञातुमपरोक्षीकर्तुमित्यर्थः ।
कथं किल शक्यम् । कथंपदमाक्षेपे । किलपदमप्यर्थे । तेन कथमपि शक्यं केनापि
प्रकारेण सुकरमिति काका संबन्धे कृते सति नैव सुसाध्यं भवतीति यावत् ।

कृतोऽयं नियम इत्यत आह—श्रुत्यैवेत्यादिशेषेण । तथा च काण्वैराज्जायते—
पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्पाण्डित्यं च बाल्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च
मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्त-
मिति । एवं च यतः स ब्राह्मणः केन स्यादितिरूपया । स पाण्डित्यबाल्यमौन-
पदेष्टश्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकवानथ ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठः
केन कारणेन स्यादिति प्रश्ने येन सकलसाधनफलेन स्यात्तेनेदृश एवेत्युत्तरपर्यवसि-
तरूपयेत्यर्थः । तल्लक्ष्म ब्रह्मनिष्ठलक्षणं बोधेतरत्तत्त्वज्ञानभिन्नम् । अपलपितम् ।
अपलापस्तु निद्वय इत्यमरात्रिराकृतमेवास्तीति योजना । तस्मान्नैव ब्रह्मनिष्ठलक्षणं
चाक्षुषादिप्रत्यक्षविषयीभूतं स्वसंवेद्यज्ञानं विनाऽन्यद्भवतीति भावः ॥ ५५ ॥

नन्वेवमपि भवत्त्वद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकसाक्षात्कार एव तल्लक्षणमित्याशङ्क्य
किमत्र मानं न तावत्प्रत्यक्षम् । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानं लिङ्गाभावा-
दित्याशयेन समाधत्ते—तत्र त्वित्याचार्यया—

तत्र तु न प्रत्यक्षं परबुद्धित्वान्न वाऽनुमानमपि ।

लिङ्गाभावादिवं शब्दाद्यपि नैव संभवति ॥ ५६ ॥

इत्थं प्रत्यक्षादिवदित्यर्थः । शब्दाद्यपीति । अयमभिप्रायः—यथा प्रत्यक्षेऽनुमाने
परबोधोद्योग्यत्वे हेतुकथनं कण्ठादेव कृतं तथा शब्दे आदिपदगृहीतार्थापत्तावपि
इत्वनुक्तावपि तदुक्तयनं यथोचितं कार्यमेवेति । तद्यथा । शक्यतावच्छेदकलक्ष्यताव-
च्छेदकयोरभावे शक्तादेः क्रमाच्छब्दस्य नैव प्रवृत्तिः संभवतीति सर्वसंमतमेव ।
तत्र तु परनिष्ठतत्त्वबोधे परेणान्यं प्रति बोधनीये तदव्यक्तिनिष्ठतत्त्वबोधत्वमेव शक्य-
तावच्छेदकं वाच्यम् । तत्तु नैव संभवति । व्यक्तीनामानन्त्यात् । एवं च यस्या-
र्थस्य देवदत्तेऽनुपपद्यमानतत्त्वावबोधं कल्पयेत्तादृगर्थः कोऽपि नोपलभ्यत इति
शब्दबदार्थापत्तिरपि प्रकृते प्रमाणीभवितुं नैव पार्यत इति । तस्माद्ब्रह्मनिष्ठलक्षणीभू-
ततत्त्वावबोधस्य तन्निष्ठस्य प्रत्यक्षानुमानशब्दार्थापत्तिप्रभृतिप्रमाणासिद्धत्वाच्चैव तद-
क्षणसंभव इति ॥ ५६ ॥

ततः प्रकृतमुमुक्षुणा किमकारौत्याकाङ्क्षायां वृत्तानुवादपूर्वकं शिष्यस्य ससात्त्वि-
काभिर्भावं सप्रणामं लक्षणप्रतिपादकवाक्यमबतारयति—इतीत्यादिहरिण्या—

इति स गुरुणा त्यागोद्रेकादमानितयेरितं

मुहुतमवचः श्रुत्वा शिष्यः शिखीव घनध्वनिम् ।

पुलकितवपुः प्रेमोद्वारात्प्रमोदभराश्रुभि-

स्तरलनयनः प्रोवाचेदं नतो मधुराक्षरम् ॥ ५७ ॥

इति या स्वाचार्यमित्यादिभिश्चोक्त्याऽनुपदोक्तयेत्यर्थः । गुरुणा प्रकृतशिष्यशरणी-
कृतत्वेन वर्णिताचार्येण । त्यागेति । सकलदृश्यानादरोहोसादित्यर्थः । अत एव ।
अमानितया मिथ्याभूतशरीरादिसंघाते भन्यमन्यताऽध्यासध्वस्येति यावत् । ईरितं
कञ्चितम् । अत एव । मृद्विति । मधुराक्षरस्वरवादिवाक्यम् । शिष्यः श्रुत्वा । घन-
ध्वनिं जलदमन्दनिनदम् । श्रुत्वा शिखीव मयूर इव । प्रेमेति । सौहृदसंस्कारादि-
त्यर्थः । पुलकितवपुः रोमाञ्चितदेहः । अत एव । प्रमोदेति । आनन्दातिशयज-
ग्यलोचनजलैरित्यर्थः । तरलेति । चञ्चलविलोचनः सन्निति यावत् । तत्रापि नतो
नम्रश्च सन् । इदं वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिस्थत्वात्साक्षिप्रत्यक्षम् । मधुराक्षरं वाक्यम् ।
पथे केकारुतम् । प्रोवाचावदादित्यन्वयः । इह शान्त एव रसः । पूर्णोपमाऽलं-
कारः ॥ ५७ ॥

किमुवाच शिष्यः श्रीगुरुं प्रतीत्यतस्तद्विशदयति मध्येवेत्यादिवसन्ततिलकया—

मय्येव भाति सकलं जगदिन्द्रजालं

सौरातपे मृगजलं स्वनिभे यथेति ।

निष्ठावतां प्रियसमागममन्तराऽपि

स्वानन्दतो मुखमतीव विकासमेति ॥ ५८ ॥

सकलं यावद्दृश्यत्वावच्छेदकावच्छिन्नम् । न तु यत्किञ्चित्स्वप्नमनोराज्यादि । तस्य ज्ञानाभासत्वप्रयोजकस्थूलशरीरादिवोधवाध्यत्वात् । जगदित्यादि । गच्छति तत्त्व-
बोधेन जीवन्मुक्तिपक्षे बाध्यं सद्योमुक्तिपक्षे प्रध्वंस्यं च सदधिष्ठानैकरूपतां प्राप्नोतीति
तथा । संपूर्णमपि द्वैतं तदेवेन्द्रजालं मणिमन्त्रादिशुद्धमायानिर्मितनगरादीत्यर्थः ।
मय्येव तत्साक्षित्वोपलक्षितचिन्मात्रात्मन्येव । अत्रावधारणं त्वीश्वरादिव्युदासार्थम् ।

एवं च यो यो भासमानो भ्रमः स स्वप्नमाधिष्ठानकः । भास्यत्वान्मृगजलम-
णिवहिभ्रमवत् । न च रजतादिभ्रमेऽव्याप्तिः । तत्रापि शुक्त्याद्यवच्छिन्नाज्ञातचैत-
न्यस्यैवाधिष्ठानत्वादित्याशयेनाऽऽह-स्वनिभे अनन्याधीनभानरूपे स्वप्रकाशे ब्रह्म-
ण्येवेत्यर्थः ।

एतेन तत्पदार्थविवेचनमनुपदोक्तास्मच्छब्दार्थशोधितत्वं पदार्थलक्षणमुख्यविशेष्य-
विशेषणभेदसामानाधिकरण्यलक्षणैक्यात्मकमहाक्यार्थश्च सूच्यते । यथा सौरातपे ।
बह्वन्यातपवारणार्थं सौरिति । मृगजलं मध्याह्नकालिकोषरधरणीसंयुक्तसूर्यकिरणग्रहण-
दोषदूषितचक्षुरवच्छिन्नबुद्धिनिष्ठप्रकृतभ्रमेकाधिष्ठानीभूतनिरुक्तसंयुक्तातपावच्छिन्नचैत-
न्यविषयकाज्ञानविवर्ताभूतमृगजलोपलक्षिततद्द्रष्टृकल्पितसालिलमित्येतत् ।

भाति सोपाधिकभ्रमत्वेन यावदुपाधि परिस्फुरति । तथा जीवन्मुक्तिपक्षानुसारात्तत्त्व-
ज्ञानोत्तरमपि प्रारब्धपरिसमाप्तिक्षणपर्यन्तं भाति प्रतीयत इति यावत् । इति निरुक्त-
प्रकारकतत्त्वानुसंधानरूपेत्यर्थः । निष्ठावतां निःसीमस्थितिशालिनाम् । प्रियेत्यादि ।
इष्टविषयज्ञानपूर्वकतन्मात्रं विनाऽपीत्यर्थः । स्वेति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष
आकाश आनन्दो न स्यादिति तैत्तिरीयश्रुतेर्निरुक्तजगदिन्द्रजालभ्रमाधिष्ठानीभूतस्व-
प्रकाशभूमात्मानन्दानुसंधानादेवेति यावत् ।

मुखं वदनम् । अतीव यावज्जाग्रदवस्थायामपीत्यर्थः । विकासं विशिष्टकान्ति-
मत्त्वलक्षणसंफुल्लत्वामिति यावत् । एति प्राप्नोतीति सरलमेव । अत्र स्वेतिपदं सौरा-
तपे विशेषणविधयाऽन्वेति । तस्यापि व्यावहारिकस्वप्रकाशत्वात् । ननु तत्त्वविधया
निर्गुणब्रह्मैक्यमेव नतु जगदधिष्ठानत्वविशिष्टसगुणैक्यं तथा च नेदमनुसंधानमिति
चेत्सत्यम् । इष्टिमुष्टिमिमां ब्रह्मानुभवौ बहु मन्यत इत्यनुभूतिप्रकाशोक्तेर्जीवन्मुक्ति-
प्राप्त्यायां इष्टिपुष्टेरेवौचित्यात्तदभिप्रायेणैवेदमिति सर्वं समञ्जसम् ॥ ५८ ॥

ननु भवत्वेवं शुको मुक्तो वामदेवो मुक्त इति श्रुतेः शुकादिजीवन्मुक्तेष्वेव निरुक्तब्रह्मनिष्ठलक्षणं प्रकृते त्वच्छरणीकृते मयि किमागतमित्यत आह—तदिदमिति प्रबोधितया—

तदिदं भवदाननाम्बुजे भगवन्भूरि मया निरीक्ष्यते ।

घटते कथमात्मतृप्तता विरहादेतदतोऽस्तु लक्षणम् ॥५९॥

भो भगवन् । उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स बाच्यो भगवानिति वचनादयि सर्ववेदार्थवित्त्वेन सद्गुरो, इत्यर्थः । यद्वा ज्ञानी आत्मैव मे मतमिति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेः परमात्मतत्त्ववित्त्वेनेश्वराभिज्ञाचार्यवर्येति यावत् । प्रथमपक्षे परोक्षविद्यप्युक्तभगवत्त्वसंभव एवास्वरसः । तदपि कुत इत्यतो वक्ति—तदिदमित्यादिना । तत्पूर्वपक्षोपपादितयावद्दृश्याभिधानत्वोपलक्षिताद्वैतस्वप्रकाशात्मानुसंधानप्रयुक्तयावज्जागरविकस्वरमुखत्नमित्यर्थः ।

इदं प्रत्यक्षं ब्रह्मनिष्ठलक्षणम् । भवदिति । युष्मन्मुखकमले । मया शरणागतेन तत्त्वजिज्ञासुनेत्यार्थिकम् । भूरि विपुलम् । न तु क्षणिकत्वेन यत्किंचित् । निरीक्ष्यते चाक्षुषनिर्दोषप्रमाविषयी क्रियत इत्यन्वयः । तेन तस्यान्यथानुपपत्तिपर्यवसिता-साधारणधर्मत्वेन लक्षणत्वमुपपादयति—घटत इत्याद्युत्तरार्धेन । एतन्निरुक्तमुखविकसनम् । आत्मेति । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्ट-स्य कार्यं न विद्यत इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेरद्वैतात्मतृप्तिजन्यकृतकृत्यताभावाद्दे-होरित्यर्थः । कथं घटते युज्यते । अतः साधारणधर्मत्वरहित्यात् । लक्षणं ब्रह्मनिष्ठत्वप्रमाणम् । अस्तु भवत्वित्यर्थः ॥ ५९ ॥

ननु कर्मस्य सयुक्तिकत्वेन लक्षणत्वेऽप्यसांप्रदायिकत्वमित्यत्राऽऽह—निःशेषे-
त्वादिवन्मन्तिलकया—

निःशेषबाहुमनसकायजकर्मशान्तिः

स्वादैतच्चिन्तनवशादिह जायमाना ।

ब्रह्मिष्ठता निगदिता गुरुभिः पुराणैः

शास्त्रेषु याऽनवरतं त्वयि सा स्फुटैव ॥ ६० ॥

निर्गुणागादिजगत्पारप्रशम इत्यर्थः । इह लोके । स्नेति । अद्वैतात्मानुसंधा-
नादेतोरिति यावत् । जायमाना सत्येव ननु मुष्टिपृच्छादिष्वेत्यर्थः । पुराणैः प्राच्यैः ।
गुरुभिः आचार्यैः । शास्त्रेषु—नाऽऽपदि भ्लादिमायान्ति हेमपञ्चं यथा विशीति, निःशे-
षबाहुमनःकायप्रकाशपरमात्मिका । ब्रह्मनिष्ठे वेदान्तैः पुनः संपद्यते भूयविधि च

वासिष्ठवार्तिकसारादिग्रन्थेष्वित्यर्थः । एतादृशी निमदिता कविता या ब्रह्मिष्ठता ब्रह्मनिष्ठता । सा त्वयि अनवरतं सर्वदा । स्फुटैव स्पष्टैवास्तीति संबन्धः । तस्मान्नाहमितः परमपरीक्षकत्वेनोपेक्ष्य इत्याशयः ॥ ६० ॥

मन्वेवं यदि ब्रह्मनिष्ठलक्षणं प्राचीनाचार्यसमतं तर्हि प्रागुदाहृतायाः स ब्राह्मणः केन स्माद्येन स्यात्तेनैव एवेत्यादिश्रुतेस्तल्लक्षणाभावबोधिण्याः का गतिरित्यत्राऽऽह—
तेनेत्यादिरथोद्धृतया—

तेन लक्षणपराकृतिः श्रुतौ तज्ज्ञमात्रविषयेति मे मतिः ।

अद्वयात्मचितिवोधनिष्ठयोर्भेद एव यत उक्तयुक्तिः ॥ ६१ ॥

तेन मध्येव भाति सकलमिस्यादिपञ्चोक्तब्रह्मनिष्ठलक्षणस्य श्रीमन्नरणसमन्वित-
स्वसयुक्तित्वससांप्रदायिकत्वादिनेत्यर्थः । अयि सदुरो, इत्यार्थिकमेव । श्रुतौ स
ब्राह्मणः केन स्यादित्यादिबृहदारण्यकवाक्य इत्यर्थः । लक्षणेति । असाधारणधर्मनि-
राकरणम् । तज्ज्ञमात्रेति । तत्त्वज्ञमात्रविषया । इति निरुक्तप्रकारा । मे प्रकृतमुमुखोः ।
अतिर्मननजन्यप्रमेत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मज्ञब्रह्मनिष्ठयोः को भेदः सति च तद्भेदे लक्षणाभावतत्सद्भावौ क्रमादु-
पगमविषयौ स्तः । स किं शान्दिको नेत्युच्यते किंवाऽऽर्थिकोऽथवा यौक्तिकोऽप्यु-
क्ताऽऽनुभविकः । नाऽऽद्यः । व्युत्पत्तिभेदेन विभिन्नार्थद्वयस्यैव प्रतीतेः । तथा हि ।
ब्रह्म जानातीति ब्रह्मणि नितरां तिष्ठतीति क्रमाद्वयोः पदयोर्व्युत्पत्ती । तत्राऽऽद्ये-
नन्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते । ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्वितीये सति वस्तुनीति
वार्तिकोक्तेर्ब्रह्मविषयकापरोक्षैकप्रभावत्वं फलति द्वितीये तु तदुत्तरं निःशेषेत्यादिवा-
र्तिकसारोक्ततद्विषयकानुसंधानवत्त्वमिति स्फुट एव तद्भेद इति ।

अत एव न द्वितीयः । निरुक्तरीत्या तद्भेदे प्रामाणिके सति तदभेदमन्तराऽनुपपद्य-
मानस्य कस्याप्यर्थस्याभावादुभयोरप्यर्थयोरभेदसाधकत्वाभावाच्च । नापि तृतीयचतुर्थौ ।
क्रमान्मध्येव भातीति तदिदमिति च पञ्चाभ्यामद्यैव निराकृतत्वादित्याशयेन समाधत्ते-
अद्वयेत्याद्युत्तरार्धेन । अद्वयात्मचितिरद्वैतब्रह्मात्माचिन्मात्रं तद्विषयको यो बोधः प्रमा-
यां च तदनुसंधानेन तत्र नितरां स्थितिलक्षणा निरुक्तावस्थारूपा निष्ठा तयोरित्यर्थः ।
भेद एव यत उक्तयुक्तितो निरुक्तयुक्तेः । अस्तीत्यन्वयः । एतेन पूर्वार्थोक्तार्थे
हेतुरपि प्रतिपादितः । तस्मान्नैवात्र कोऽपि शङ्कावकाश इत्याशयः ॥ ६१ ॥

अथ फलितं निगमयति—युक्तं तत इत्यादीन्द्रवज्रया—

युक्तं ततस्तावकपादपद्मसद्भाऽऽश्रितुं निर्भयमस्मदादेः ।

संसारसर्पभ्रमकान्दिशीकं तत्रा(त्पा)हि मां देशिकपुण्डरीक ॥ ६२ ॥

भो सद्गुरो । ततो निरुक्तहेतोः । अस्मदादेः शिष्यस्येत्यार्थिकम् । तावकेत्यादि । श्रीमन्नारण्यविन्दमन्दिरमित्यर्थः । एतेन पादे पञ्चरूपकेण मोक्षलक्ष्म्यालयतया विचारगुरुद्वयेत्येवं व्यज्यते । तेन । यतो निर्भयमत आश्रितुं शरणीकर्तुं युक्तं योग्यमस्ति । तत्तस्माद्धेतोः । भो देशिकेति । गुरुवर त्वम् । संसारेति । कांदिशीको भयद्रुत इति । न्यात्रेऽपि पुण्डरीको नेति चामरः ॥ ६२ ॥

ततः श्रीगुरुणा किमकारीत्यत्राऽऽह—इति शिष्यवाक्येत्यादिप्रमिताक्षरया—

इति शिष्यवाक्यविशः स गुरुः

करुणामृतैकतनुरात्मदृशा ।

तमवेक्ष्य तत्त्वमसिवाक्यरसं

विपिने प्रबोधयति सारतरम् ॥ ६३ ॥

इति मन्त्रेण भातीत्यारभ्याव्यवहितपूर्वपञ्चपर्यन्तमित्यर्थः । शिष्येति । प्रकृतान्ते-वासिबचनपराधीन इत्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणोपदेशे हेतुर्द्योतितः । एतादृशः स आगुक्तः । गुरुराचार्यः । संक्षेपशारीरकवदग्रन्थकृत्कल्पित एव । यतः । कल्पेति । दयापीयूषमात्रशरीर इत्यर्थः । अतः । तं निरुक्तसांप्रदायिकरीत्या अग्रन्थकृतेन प्रकृतत्वेन कल्पितं तं शिष्यमिति यावत् । आत्मेति । अद्वैतात्मानुसंधानपूर्वकोन्मीक्षित-दृष्ट्येत्यर्थः । तथा चोक्तं शिवानन्दलहरीम्—

दीक्षां मे दिश चाक्षुषीं सकरुणां दिव्यैश्चिरं प्रार्थितां

शंभो लोकगुरो मदीयमनसः सौख्योपदेशं कुरु ॥ इति ।

स्वात्मानमनुसंधाय चक्षुरुन्मीर्य तद्दृशा ।

गुरुः शिष्यमवेक्षेत दीक्षेयं चाक्षुषी मता ॥

इति सांप्रदायिकं तल्लक्षणमपि । अवेक्ष्य—अवलोक्य । विपिने । अरण्येऽधीये-रन्निति श्रुतेः । अरण्येऽध्ययनादेतदारण्यकमितीर्यत इति वार्तिकान्न गङ्गातीरनिक-टारण्य इत्यर्थः । तत्त्वमसीति । इदं हि च्छान्दोग्यषष्ठमहावाक्यं सुप्रसिद्धमेव । इतरोपनिषन्महावाक्यानि विहाय विशिष्येतस्यैव ब्रह्मे सामवेदो वै ब्राह्मणानां प्रसू-तिरिति श्रुतिः । वेदानां सामवेदोऽस्मीति स्मृतिरपि हेतुत्वेन ध्वन्यते ।

तस्य यो रसः श्रीमद्भाष्यकारादिसर्वसांप्रदायिकपूर्वाचार्यनिर्णीततात्पर्याशस्तमि-त्यर्थः । सारेति । अतिशयेन सारो निर्गलितातिसंक्षिप्तार्थो यथा स्यात्तथेति यावत् । एतेन सर्वस्याप्यद्वैतशास्त्रोपलक्षितशब्दब्रह्मणस्तावदेकपर्यवसन्नत्वेन माहङ्गमन्दप्रबु-मुत्सृजेजनव्युदसनं व्यज्यते । प्रबोधयति । अप्रतिबद्धानाभितापरोक्षप्रमापर्यवसायित्व-लक्षणप्रकर्षेण बोधयतीति योजना ।

अत्रावेक्ष्येति स्यवा(पा)। नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पात्तिर्धर्मोत्पत्तेः पापहानिस्ततश्चित्तशु-
द्धिस्ततः संसारयाथात्म्यबोधस्ततो वैराग्यं ततो मुमुक्षुत्वं ततस्तदुपायपर्येषणं ततः
सर्वकर्मतत्साधनसंन्यासस्ततो योगाभ्यासस्ततश्चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणता ततस्तत्त्वमस्या-
दिवाक्यार्थपरिज्ञानं ततोऽविद्योच्छेदस्ततः स्वात्मन्येवावस्थानं ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति
विमुक्तम् विमुच्यत इति नैष्कर्म्यसिद्ध्युक्तसकलसाधनपरम्परावत्त्वेन महावाक्यप्रबो-
धनाधिकारानुसंधानं भव्यते ॥ ६३ ॥

अथ प्रतिज्ञाततत्त्वमस्यास्यमहावाक्यार्थोपदेशप्रकारमेव परिष्करोति येनेत्यादि-
शार्दूलविक्रीडितेन—

येनाऽऽभाति समस्तदृश्यमनिशं तद्भूमभानं भवा-
नद्वैतात्मसुखैकरूपममलं कालत्रयाबाधितम् ।

ब्रह्मासि द्वितयं कदाऽपि न भवेद्भूतं भवत्यप्यदः

सौरालोक इवैणतोयवदये त्वय्येव भाति क्षणम् ॥ ६४ ॥

अथे विविदिषो, इत्यार्थिकम् । येन वक्ष्यमाणरूपतत्पदान्वयार्हवस्तुना । अनिशं
निरन्तरम् । न तु क्षणमात्रम् । तेन मणिमन्त्रादिक्षुब्धमायया किञ्चित्कालभासमा-
नैन्द्रजालिकनगरादिकारणेऽतिव्याप्तिः प्रत्यस्ता । समस्तेति । सर्वद्वैतमिति यावत् ।
अत्र दृश्यपदेन द्रष्टुं प्रकाशितुं योग्यं दृश्यमिति व्युत्पत्तेः स्वकर्मकस्फूर्तिकर्तरि
दृष्टमात्ररूपत्वं व्यज्यते । समस्तपदेन घटादियत्किञ्चिद्दृश्यभासकप्रमातृव्यावृत्तिर्व्य-
ज्यते । भाति जाम्बदादिषु प्रकाशत इत्यर्थः ।

तत्रा च श्रूयते—तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । न्यायरत्नावलीकृतामनुमानमपि—
घटादयो भानविषयाः । आनयनादिविषयत्वादिति । भवत्वेवं ततः किं प्रकृत इत्या-
शङ्क्य येनेत्यादिचतुर्भिः पदैस्तत्त्वपदार्थयोः शोधनं समाहितव्यष्ट्यात्मकसामान्यरूप-
सकलदृश्यभासकद्रष्टृमात्रवस्तुकथनेन सिद्धवत्कृत्याखण्डवाक्यार्थमेव प्रथयति—तदि-
त्यादिना ब्रह्मासीत्यन्तेन ।

अत्र यत् एवमतः सततसकलद्वैतभासकत्वात् । भवान् त्वम् । तत् जगद्भासकत्वे-
नानुपदमेवोपक्रान्तं चिन्मात्रमित्यर्थः । अत्र निरुक्तसर्वभासकत्वादेव व्यापकमिति
यावत् । एतादृशं भानं स्वप्रकाशचैतन्यमित्यर्थः । नन्वेवं येनाऽऽभातीत्यादिना
जगद्भासकेऽपि वस्तुनि भवतु दीपादिवज्जडत्वमेवेति शङ्काशान्तर्यमेव भानपदं तस्य
जगद्भासकत्वेनाऽऽर्थिकसिद्धमपि तस्य भानमिति श्रुतं कण्ठत एव चिन्मात्रत्वमुपपा-
दयितुमशक्यं किमपि नैरद्वैतेत्यादिविदोषणैरिति चेन्न त्रिविधपरिच्छेदविधुरस्वप्नस्य
स्वप्नपरमाण्वद्वैतप्रतिबोधकत्वेन तत्सार्थक्यादिस्माच्चयं विज्ञेयम्—नद्वैतस्योपादि ।

देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमद्वैतत्वम् । बाधावधिभूतत्वमात्मत्वम् । निरतिशया-
नन्दघनत्वं सुखैकरूपत्वमित्येतत् । तदाहुः श्रीमत्पञ्चपादिकाचार्याः—सुखैकतानसदा-
त्मकूटस्थचैतन्यैकरसतासंसारित्वाभिमतस्याऽऽत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमिति वेदान्ताः
पर्यवस्यन्तीति । अत्रैकपदेन हैरण्यगर्भान्तवैषयिकसुखस्य क्षयित्वादिना दुःखास्क-
न्दितत्वात्तद्व्यतिरेको व्यज्यते ।

ननु यद्येवं मामकं वास्तविकं स्वरूपं तर्हीदं देहेन्द्रियाद्यखिलद्वैतं कुतः समभूत् ।
न च बाध्यमनीशया शोचति मुह्यमानः । तम आसीत्तमसा गूढमग्रे । माया च
तमोरूपाऽनुभूतेस्तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तं तुच्छमिदं रूपमस्यास्य व्यञ्जिका नित्य-
निवृत्ताऽपि मूढैरात्मेव दृष्टा । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । नीहारेण प्रावृताः । मायां
तु प्रकृतिं विद्यात् । अजामेकां लोहितशुक्लणामिति च श्रुतिशतेन । तथा—अज्ञाने-
नाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । तस्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।
योगी मायामिति च स्मृतिभ्रातेन ।

तथा ब्रह्मविदाभोति परम् । विद्ययाऽमृतमभूते । ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ।
ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । तमेवं विद्वानमृत इह
भवति । तरति शोकमात्मवित् । एतद्वै तदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स
ब्राह्मण इत्यादिश्रुतार्थापत्त्या । एवं—ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषा-
मादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति स्मृतार्थापत्त्या च ।

तद्वत्—विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् । शुक्तिरूप्यवत् । विमतं ज्ञाननिवर्त्यम् ।
कल्पितत्वात् । स्वप्नवत् । विमतं बाध्यम् । अध्यस्तत्वात् । मृगजलवादित्यादियु-
क्तिभिश्च सिद्धादनादिभावरूपात् ।

आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मूषैव ।

अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगादात्मत्वमात्रविषयाश्रयता बलेन ॥

इति श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणोक्तात्मैकाश्रयविषयकावरणविक्षेपणशक्तियुक्ताद्-
ज्ञानादेवेति । तस्यापि जडत्वेन जन्यजगदन्तःपातित्वात् ।

नापि निरुक्ताजत्वसाधकश्रुत्या प्रकृतिं पुरुषं चैव विदध्यनादी उभावपीति स्मृत्या
च तस्यानादित्वान्नैव जडत्वेऽपि जन्यजगदन्तःपातित्वमस्तीति सांप्रतम् । अना-
दित्वस्यैव विचार्यमाणत्वात् । तथा हि—न विद्यते आदिः प्राथमिकः कालसंबन्धो
यस्य तत्त्वमनादित्वमेकं प्रागभावाप्रतियोगित्वाख्यं मुख्यम् । अपरं तु बीजाङ्कु-
रन्यायेन प्रवाहानादित्वं गौणमेव । तत्राऽऽद्ये व्युत्पत्तिपक्षे तावदादिपदार्थनिर्वचने
प्राथमिकः कालसंबन्ध एवाऽऽदिपदार्थत्वेन परिष्कृतः, स तु प्राथमिकादिपदार्थयो-
रनर्थान्तरत्वादात्माश्रयदूषित एव । द्वितीये पारिभाषिकपक्षेऽप्यनादिः सान्तः पाल-

भाव इति प्रागभावलक्षणमेवानादिपदार्थघटितमिति तथात्वमनादिपदार्थसिद्धावनादि-
पदार्थसापेक्षत्वेन स्फुटमेवेति ।

एवं गौणमपि नैतन्निर्वक्तुं शक्यम् । लक्षणाभावात् । अत्रोच्यते । बीजाङ्कुरयो-
रन्तरव्यक्तिमस्कालत्वमेव प्रवाहानादित्वमिति ब्रह्माविद्याभरणे गौणानादित्वलक्षणं
स्पष्टमेव । तद्वन्मुख्यानादित्वमपि प्रकृते व्युत्पत्तिसिद्धमेवेष्टम् । तद्यथा—जायतेऽस्ती-
त्यादीनां यास्कपरिपठितानां षण्णां भावविकाराणां मध्ये सत्कार्यवादाभिप्रायेण
प्रादुर्भावस्यैवोत्पत्तिपदार्थत्वाच्च कोऽपि दोषः ।

न चैवमप्यज्ञानस्यानादिभावत्वेन नित्यद्रव्यवदविनाशित्वापत्तिः । त्वन्मते पार्थि-
वपरमाणुनिष्ठनीलरूपस्यापि घटे पाकरक्ततायां दाहादिसामग्र्या नाशवदनादिभावरू-
पस्याप्यज्ञानस्य तत्त्वज्ञाननाशयत्वे बाधकाभावात् । तदुक्तं विवरणसारे श्रीमद्विद्या-
रण्याचार्यचरणैः—ननु निवृत्तिर्नाम स्वोपादानगतोत्तरावस्था घटस्य मृद्वतकपालरू-
पत्वप्राप्तेर्निवृत्तित्वात् । न हि निरुपादानस्याविद्याध्यासस्य सा संभवतीति चेन्न ।
स्वाश्रयगतोत्तरावस्थाया निवृत्तित्वात् । अन्यथा परमाणुगतश्यामत्वादेरनादेरनिवृत्ति-
प्रसङ्गादिति ।

तस्मादनादिभावरूपमप्यद्वैतब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारनिरस्यं मूलाज्ञानं निखिलदृश्य-
कारणं तदन्तःपातिद्रष्टृचिदाभासदृशा भासमानमप्याकाशकाष्ण्यवात्तत्स्वरूपे वस्तुतः
कालत्रयेऽपि नास्त्येवेत्याशयेन पुनस्तद्विशिनष्टि—अमलमिति । निरवयवं निरञ्जनमिति
भूतेरविद्यानासङ्गीत्यर्थः । तदुक्तं श्रीमत्सुरेश्वराचार्यचरणैः—

अस्याविद्येत्यविद्यायामेवाऽऽसित्वा प्रकल्प्यते ।

ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यत इति ।

ननु द्विषेतं द्वि(द्वी)तमित्याहुस्तद्भावादद्वैतमुच्यत इति वार्तिकोक्तैर्यद्यप्यद्वैतेति विशेष-
णो वस्तुपरिच्छेदविधुरत्वं संभवत्येव तथा येनेत्यादिना देशपरिच्छेदराहित्यमप्यथापि
कालपरिच्छेदशून्यत्वं तु तत्र यद्विवृतं तत्पारिभाषिकमेव, न तु शाब्दिकं, नापि यौक्ति-
कमपि । तथा च कथं तस्य सत्यत्वापरपर्यायं नित्यत्वमपि तदभावे कथं पुमर्थत्वमपीति
तत्राऽऽह—कालेति । भूतभविष्यद्वर्तमानव्यवहारकारणीभूतवस्त्वविच्छेदेन मिथ्या-
त्वेनिश्चयविषयतानाक्रान्तमित्यर्थः । एतेन सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्रत्योऽनन्तपदार्थो
व्याख्यातः । एवं चात्राखण्डभासमानस्वप्रकाशाविनाश्यद्वैतप्रत्यगानन्दत्वेन पुरुषा-
र्थत्वमपि ध्वनितम् ।

एतादृशम् । अत एव ब्रह्म । अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते । ब्रह्मार्थो
दुर्लभोऽत्र स्यादद्वितीये सति वस्तुनीति वार्तिकवचनानिरुक्तरूपत्वादेवाद्वैतात्मतत्त्व-
मेवास्याखण्डं भवतीति योजना । एतेन भागत्यागलक्षणया तत्त्वमस्यादिमहावाक्य-
स्याखण्डाद्वैतस्वप्रकाशब्रह्मात्मैक्यानन्दैकरसलक्षणोऽर्थः कथितो भवति ।

ननु भवत्वेवं श्रीमच्चरणप्रसादेन मामकं वास्तविकं स्वरूपमद्वैतं ब्रह्मैवाभापि प्रकृतं प्रतीयमानस्यास्य द्वैतजालस्य का गतिरित्यत आह—द्वितयमित्यादि । क्रमात्सबोधु-
क्तिजीवन्मुक्तिपक्षाभ्यां शेषेण सदृष्टान्तम् । अये शिष्य अदः साक्षिणस्तवेदं द्वितयं
द्वैतं जीवेशाद्यनायाकाशादि सादि च दृश्यमित्यर्थः । कदाऽपि कचिदपि देशे काले
च न भवेन्नैव भूयान्नापि भूतमभून्नापि भवतीत्यन्वयः । एवं च त्वयि निरुक्तबोधाद-
विद्याध्वंसोपलक्षिते चिन्मात्रे त्रिकालमपि द्वैतं नास्तीति सौरालोकदृशैणतोयवदिति
दृष्टदृष्टिवशात्सबोमुक्तिरित्याकृतम् ।

नन्वेवं तर्हि कथमिदं श्रीमद्भिरुच्यते मया च श्रूयत इत्यनुभूतिजातमित्यत्राऽऽह—
सौरेत्यादिना । अये मुमुक्षो सौरालोके सूर्यसंबन्धिमध्याह्नकालिकोपरधरण्यवच्छि-
न्नातप इवेत्यर्थः । एणेति मृगजलवत् । क्षणं यावत्पारब्धपरिसमाप्तिक्षणपर्यन्तमि-
त्यर्थः । त्वय्येव त्वत्कल्पितत्वात्त्वलक्षणेऽधिष्ठान एवेति यावत् । दृष्टिदृष्टित्वात्
तु ब्रह्मणि । भाति मिथ्यात्वेन परिस्फुरतीति संबन्धः ।

एवं च त्वत्कल्पितप्रातिभासिकलोकदृशैव जीवन्मुक्तिरिति तत्त्वम् । एवमेवोक्तं
वार्तिक एव—

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।

अविद्या सह कार्येण नाऽऽसीदस्ति भविष्यतीति ।

शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वान्मुक्तिः स्यात्तानता मितेः ।

रागादयः सन्तु कामं न तद्भावोऽपराध्यत इति ॥ ६४ ॥

अथासौ शिष्यः स्वसंशयसंशान्त्यर्थं प्रश्नप्रार्थनमेवाऽऽतनुते—भो देशिकेशेत्यादि-
वस्तन्तिलकया—

भो देशिकेश भवदेकपदारविन्द-

द्वंद्वान्मिलिन्दवदहं मकरन्दलिप्सुः ।

संदेहसंदहनहेतुसुगन्धिलोभा-

दाज्ञाऽस्ति चेत्किमपि गुञ्जितवद्ब्रूयामि ॥ ६५ ॥

भो इति संपूज्यसंबोधने । अत एव । देशिकेश दिशन्ति निरतिशयहितं ब्रह्मा-
त्मैक्यं दृश्यमिध्यात्वपूर्वकमुपदिशन्ति शिष्यं प्रति करुणयैवेति देशिकाः सद्गुरवस्ते-
षामीशो ब्रह्मनिष्ठस्तत्संबुद्धौ तथा । अद्याचार्यचक्रवर्तिनित्यर्थः । अत एव ।
भवदेकेति । एकपदेनाब्रह्मनिष्ठब्रह्मविन्मात्रन्यावृत्तिः । पदेत्यादि तु पूजार्थमेव ।
केवलब्रह्मविदां तत्त्वोपदेशदक्षत्वेऽपि तत्रोद्दालकादिवच्छिष्याणां श्रद्धाव्यतिरेकापा-
दकसार्वदिकतत्त्वानुसंधानशून्यत्वात्समुचितमेव तद्व्युदसनमित्याशयः । अत एव

पित्राऽप्युद्दालकेन श्वेतकेतुं प्रति तत्त्वोपदेशावसरे श्रद्धास्त्व सौम्येति श्रद्धाविधानम-
नोधि । अरविन्दरूपकं त्वरुणत्वमसृणत्वादिसत्त्वेन सासुद्रिकप्रसिद्धमहाब्राह्मणत्वावे-
दकमेवेति भावः । अत एव मिलिन्दवदित्थुपमेति बोध्यम् । अहं प्रकृतजिज्ञासुः ।
अत एव । मकरन्देति । श्रीमत्पादपद्मगतात्मतत्त्वावबोधरूपरसेच्छुरित्यर्थः । संदे-
हेति । संशयप्रशमसामग्रीभूतसौरभेच्छयेति यावत् । तत्रापि मध्ययं मच्छिष्योऽपि
संशयमिषादाक्षिपतीति विषादव्युदासायामयं संयाचते—आज्ञेत्यादिना । तत्रापि किमपि
स्वरूपमेव न तु श्रूयितरम् । तेन विक्षेपशङ्का प्रतिक्षिप्यते । अत एव गुञ्जितव-
दिति । एतेन ध्वनितोऽपि वक्ष्यमाणप्रश्ने माधुर्यं ध्वन्यते । वदामीति सरल एव
संबन्धः ॥ ६५ ॥

ततः किं वृत्तमित्यत आह—इतीत्यादिप्रमिताक्षरया—

इति शिष्यवाक्यपरिहृष्टमनाः स गुरुस्तमाह मृदुहास्यमुखः ।

परिपृच्छ यत्तव मनस्युदियात्तदहं छिनदम्यखिलमात्मदृशा ॥ ६६ ॥

इति निरुक्तरीत्येत्यर्थः । शिष्येति । बुभुत्सुकृतप्रार्थनसुप्रसन्नमानस इति यावत् ।
एतादृशः । स पूर्वप्रकृतः । गुरुराचार्यः । ननूक्तप्रार्थनया श्रीगुरुनिष्ठः परितोषः
शिष्येण कथं तर्कित इत्यतस्तं विशिनष्टि—मृद्विति । मन्दस्मितास्यः सन्नित्यर्थः ।
एतेन तत्समाधानप्रोत्साहः सूच्यते । तं प्रकृतशिष्यं प्रति । आह—इत्थमुवाचेत्य-
न्वयः । किं तदित्यत्र तद्विशदयति—परीत्यादि । हे शिष्य तव मनसि यच्छङ्का-
दिकम् । उदियादुत्पद्येत तत्त्वं परिपृच्छ विस्तरतः प्रश्नविषयी कुरु । न तु भीत्या
संकोचं कुर्वित्यर्थः । नन्वेवं प्रश्नाभयेऽपि तत्समाधानाभावे व्यर्थयासत्त्वमित्यतस्त-
माश्वासयति—तदित्यादिचरमचरणेन । आत्मेति । ब्रह्मानुभूत्यैव न तु शुष्कतर्केणे-
त्यर्थः । तत्रापि अखिलं निःशेषमेव छिन्नाग्निं न तु प्रजापतिप्रथमाद्युपदेशोपमं साव-
शेषमिति ॥ ६६ ॥

एवं श्रीगुरोः साभयाश्वासने सति स शिष्यः किमकरोदित्यत आह—अवेत्या-
दिमालभारिण्याः पूर्वाभेन—

अथ सोऽवददात्मसंविबित्सुः प्रणतः प्राञ्जलिरेव नम्रवाचा ।

यदभाणि भवद्भिरात्मतत्त्वं विगतद्वैतमिदं भवत्वथापि ॥ ६७ ॥

अथ निरुक्तश्रीगुरुदत्ताभयादिवाक्यश्रवणानन्तरम् । स प्रकृतशिष्यः । आत्मेति ।
अद्वैतात्मविषयकतीव्रविविदिषाशाली सन्नित्यर्थः । एतेन विनिगूढविजिगीषानिरासः
सूचितः । तत्रापि । प्रणतोऽतिनम्रः । अत एव । प्राञ्जलिरेव च सन्नित्यर्थः । एते-
नानुपमाविषयो व्यन्यते । न तु पौण्ड्रपदः । अत एव । नम्रवाचं विनीतभारत्येति

यावत् । इत्यवददिति योजना । किं तदित्यपेक्षायां तद्विस्तरेण वक्तुमादौ श्रीगुरुक्त-
मनुवाक्ति—यदित्यादिनिरुक्तवृत्तस्यैवोत्तरार्धनेषज्यूनन । तत्रार्धाङ्गीकारमुक्त्वा भाविप्र-
माणप्रमुखप्रभवीजमुत्तरश्लोकान्वयेव निक्षिपति—इदमित्यादिशेषेण ॥ ६७ ॥

तत्राधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य ब्राह्मणस्य स्वशास्त्रोपनिषदद्वैतमहावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यवि-
षयकसाक्षात्कारप्रमारूपत्रयविद्या सामान्यतः सर्वत्र शब्दस्वाभाव्यादुत्पद्यमानाऽपि
प्रायः पञ्चविधैर्विषयवासनाप्रमाणप्रमेयासंभावने साधनफलविपरीभावने चेति प्रति-
बन्धैः प्रतिबद्धैव भवति । तन्मध्येऽस्याधिकारिणः प्रागुक्तगुरुरूपसत्त्यन्तसकलसाधनतः
प्रथमस्य तस्य निरासादवशिष्टतत्त्वचतुष्टयप्रयुक्तं क्रमेण निरुक्ताद्वैतब्रह्मात्मैक्ये प्रभञ्ज-
नद्वयं स्पष्टयति—किमत्रेत्याद्युपजातेश्वरणचतुष्टयेन—

किमत्रमानं भगवञ्छ्रुतिश्चे-

दन्यैर्विरोधे सति साऽपि कुत्र ।

कर्मापि मोक्षस्य कृतो न हेतुः

किंवा फलं ज्ञानभवं वदैतत् ॥ ६८ ॥

भो भगवञ्श्रीगुरो । एतेन यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रुत्युक्तेश्वरगुर्वभेदभाव-
नापरिपाकरूपप्रभसमाधानावधारणसामग्री स्वस्मिस्तथा श्रीगुरावपि ज्ञानी त्वात्मैव मे
मत(तं)इति स्मृतेरुपदेष्टृत्वसामग्री च सूचिता । अत्र प्रागुक्ताद्वैतात्मतत्त्वे निषेये मानं
प्रमाणं किमस्तीत्याद्यः प्रश्नः । तत्त्वमस्यादिः श्रुतिर्मानमिति चेत्तर्ह्यन्यैः प्रत्य-
क्षादिभिः प्रमाणैः सह विरोधे सति साऽप्युक्तश्रुतिरपि कुत्र प्रमाणत्वेनावतिष्ठेत् कुत्रा-
पीत्यर्थः । शिष्टं तु स्पष्टमेव प्रभञ्जयं च ॥ ६८ ॥

ततः श्रीगुरुः किं समादध इत्यत आह प्रमाणादीत्यादिभुजंगप्रयातेन—

प्रमाणाद्यसंभावनादिस्तवेयं यदीक्षस्व तर्हि त्वमात्मोपशान्त्यै ।

चतुर्लक्षणीं भाष्यकारादिरित्या तथा चोदियान्ते प्रबोधप्र-

दीपः ॥ ६९ ॥

अये जिज्ञासो यदि तवेयं प्रमाणाद्यसंभावनादिरित्यल्लक्षणा चतुर्विधप्रतिबन्धाव-
हिरस्ति तर्हि त्वमात्मोपशान्त्यै निरुक्तशङ्कामूलीभूतचेतोदोषनिरासार्थमित्यर्थः ।
भाष्येति । आदिना भामत्यादिः । चतुर्लक्षणीमुत्तरमीमांसाय् । ईक्षस्व । तथा
चेत्यादि स्फुटमेव । आदिपदाभ्यां प्रमेयसाधनादिविपरीतभावनाग्रहः ॥ ६९ ॥

ननु यदाज्ञसं श्रीमद्भिर्मा प्रति निरुक्तप्रमाणाद्यसंभावनादिमूलकोक्तप्रभञ्जचतुष्टयस-
माधानार्थं त्वं भाष्यकारादिरित्योत्तरमीमांसामेव परिशीलयेति तत्र प्रथम एवाश्रयो

ब्रह्मजिज्ञासेत्याधिकरणे भाष्यादिनैव सह पूर्वाचार्यग्रन्थविरोधस्तेन कथं मदीयसंशय-
विलयः संभवेदित्यभिसंधाय तद्विरोधं ध्वनयितुं प्रथमं तत्रत्यभाष्याद्यर्थमेव संक्षेपेणा-
नुब्रूयति—श्रीभाष्यादीतिशार्दूलमिश्रीकृतितेन—

श्रीभाष्यादिमन्त्रेऽथशब्दगदितोऽस्त्यर्थो मुमुक्षावधे-

रानन्तर्यमखण्डसाधनगणात्संशुद्धरुध्यन्मतेः ।

तद्वत्कर्मफले क्षयित्वकथनाज्ज्ञानाच्च मोक्षोक्तितः

सूत्रे प्राथमिके स्फुटीभवदतःशब्देन तत्संभवः ॥७०॥

श्रीशब्दः पूजार्थः । श्रीमन्मुमुक्षुमोक्षप्रदतत्त्वज्ञानदानदक्षत्वलक्ष्मीशालि च तद्भा-
ष्यादि चेति तथा । आदिपदेन पञ्चपादिकादि । तस्य यन्मतं तस्मिन्नित्यर्थः ।
संशुद्धेति । सम्यक्शुभसंस्कारैकप्राचुर्यपर्यन्तं शुद्धा सत्त्वैकप्राधान्येन निर्मलाऽत-
एव रुध्यन्ती स्वयमेव योगाभ्यासमन्तरैव स्तब्धीभावाख्यनिरोधपरा च मतिर्बुद्धिर्यस्य
स तथा । तस्याधिकारिण इत्यर्थः ।

मुमुक्षेति । मुमुक्षा प्रागुक्तलक्षणा मोक्षेच्छा अवधौ पर्यन्ते यस्य स तथा ।
अत्र लम्बकर्णमानयेत्यादिवत्तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तु तदसंग्रहापत्तेः । पञ्चमीयम् ।
एतादृशात् । अखण्डेति । अखण्डः प्रागुक्तलक्षणत्वेन कैवल्यपर्यन्तत्वाच्चिरन्तरः । एता-
दृशो यः साधनानां नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमादिषट्संपदादीनां
श्रवणाद्यन्तरङ्गाणां गणः संघस्तस्मादित्यर्थः । आनन्तर्यमव्यवहितोत्तरभावित्वमेव ।

अथेति । अथशब्देन सूत्रेण गदितः कथित इत्यर्थः । एतादृशार्थोऽस्तीत्यन्वयः ।
एवमतःशब्दार्थमपि कथयति—तद्वदित्यादिना । ज्ञानान्मोक्षोक्तितश्चेति योज्यम् ।
एवम् । तदिति तस्य निरुक्तसाधनचतुष्टयानन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासुना तद्विचारः कार्य-
इति नियमस्य संभवो युक्तत्वावश्यभाव इत्यर्थः । अत इति । प्राथमिके अथातो
ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारम्भघटके सूत्रे । स्फुटीभवदिति संबन्धः । अपरं तु सरलमेव ।

तथा चाऽऽहुः श्रीमद्भाष्यकारचरणा एव । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंप-
त्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवामिहोत्रादीनां श्रेयः-
साधनानामनित्यफलतां दर्शयति—तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते । एवमेवामुत्र
पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादि । तथा ब्रह्मज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति—
ब्रह्मविदामोति परमित्यादीति ॥ ७० ॥

ननु भवत्वेवं भाष्यादिसंमतोऽर्थः प्रथमसूत्रस्याथापि तद्विरुद्धोऽसौ केन प्राची-
नाचार्येण कथं लिखित इत्यतस्तं विशदयति—ब्रह्मानन्देत्यादिना साम्यध्वनकेन
तेनैव वृत्तेन—

ब्रह्मानन्दमते त्वथार्थ उदितस्तद्वै मुमुक्षेतर-

लुब्धलोपेऽपि च पञ्चमी अत इमां लब्ध्वा मुमुक्षामिति ।

युक्तं चैतदतःपदस्य विरहेऽप्यर्थोऽस्ति तत्संभवो

मोक्षेच्छाऽन्यदपि प्रयोजकतया वाच्यं न तत्केवलम् ॥७१॥

तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । अथार्थः—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रीयाय शब्दार्थः । तद्वै तदेव नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमादिसाधनसंपदिति साधनत्रयमेवेत्यर्थः । मुमुक्षेतरत्—मुमुक्षामात्रमेव साधनचतुष्टयात्पृथक्कृत्येत्यर्थः । उदित उक्तः । अस्तीति शेषः । ततः किं तत्राऽऽह—रूपवित्यादिना । अत इमां मुमुक्षां लब्ध्वेत्यतःशब्दार्थे रूपलोपे पञ्चमी चोक्ताऽस्तीत्यन्वयः ।

पञ्चमी अत इत्यत्र संध्यभावस्तु—

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति वचनात् ।

धित्तां च तं च मदनं च इमां च मां चेति भर्तृहरिवाक्यवदेतद्वाक्येऽपि तत्त्वा-
देवाविरुद्ध इति बोद्धव्यम् । यद्येतत्कल्पनमगातिकगतिकमिति चेत्तर्हि पञ्चमीत्यत
इमामिति पठ । तेनेतिपदमुक्तवाक्यसंग्राहकं हेतुसंग्राहकं च स्यात् । तथा च न
कोऽपि दोषः प्रत्युत गुण एव । इतिशब्दद्वयं तु विभिन्नान्वयीति नैव पौनरुक्त्याबह-
मिति । अपि चेति निपातावुक्तवाक्यद्वयसमुच्चायकावेव ।

ननु भवत्वेवं मतभेदेन व्यवस्था । तथा, अरूपाक्षरमसंदिग्धं न्यायवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति पाराशरपुराणोक्तसूत्रलक्षणात्सूत्रस्यानेका-
र्थताया गुणत्वेनापीति च कोऽत्र विरोध इति चेत्सत्यम् । मतभेदेन व्यवस्थासं-
भवेऽपि किं मतं हेयं किंवोपादेयमिति मुमुक्षोस्तत्रापि संदेहात् । सूत्रे विश्वतोमुख-
त्वलक्षणमनेकार्थत्वं गुण एवेति मनसि निधायैव श्रीमद्वाप्यकारचरणैरस्याधिकरण-
स्याध्यासागतार्थत्वाधिकारिशास्त्रारम्भाभिधैश्चतुर्भिर्वर्णकैः परस्पराविरोधेनैवानेकार्थत्व-
स्योक्तत्वाद्विरुद्धानेकार्थत्वस्य तु संदेहाधायकत्वेनानौचित्याच्च ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मानन्दोक्तसूत्रमुक्तावलीविवृतनिरुक्तलक्षणसूत्रार्थ एव श्लाघ्यः सयु-
क्तिकत्वादित्याशयेनाऽऽह—युक्तं चैतदित्याद्युत्तरार्धेन । एतत्पूर्वार्धोक्तं ब्रह्मानन्दम-
मतम् । चोऽवधारणे । तथा च निरुक्तमतमेव युक्तं सयुक्तिकत्वाद्योग्यं भवतीत्यर्थः ।
तत्र हेतुं प्रतिपादयति—अतः पदस्येत्यादिना । यतोऽतःपदस्य विरहेऽननुभवेऽपी-
त्यर्थः । तत्संभवो ब्रह्मविचारकर्तव्यतासंभवः । आर्थ आर्थिकः । ब्रह्मविचारविधिर्ना-
न्तरीयकसिद्धः । अस्ति । तथा यतः । मोक्षेति । नित्यानित्यवस्तुविवेकादित्रयमपी-

त्यर्थः । प्रयोजकतया । निरुक्तविधौ मुमुक्षासंपादनद्वारकतया । कारणं वाच्यं न तु तत्केवलं साक्षात्कारणं वाच्यमत एतदेव युक्तमिति ॥ ७१ ॥

ननु किमस्मिन्नेवाधिकरणेऽयमस्ति विरोधः किंवाऽग्रेऽपि सर्वत्र तत्तदाधिकरणेष्वपीत्याशङ्क्याऽऽद्यमनादृत्यान्त्यमङ्गी करोति-इत्यादिष्वितिप्रहर्षिणीपूर्वार्धेन-

इत्यादिष्वधिकरणेषु तेषु तेषु

ते तेऽन्येऽप्यभिविलसन्त्यलं विरोधाः ।

तच्छेदं किल करुणानिधिं विना त्वां

कः कुर्यान्नलहृदयोदयोदयाभः ॥ ७२ ॥

इतिशब्दः प्रोक्तानुवादार्थः । अधिकरणेषु, अधिकरणसूत्रेष्विति यावत् । तद्वक्ष्यं तूक्तमभियुक्तैः-

विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तयोत्तरम् ।

सिद्धान्तश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मतमिति ।

आदिपदमग्निमाधिकरणसंग्रहार्थम् । ते ते वक्ष्यमाणाः । अलं विपुलम् । अभिविलसन्ति सयुक्तिकत्वेनाखिलान्तर्वाण्यादरणीयतया रमणीयतामापद्यन्त इत्यर्थः ।

ततः किं तत्राऽऽह-तच्छेदमित्युत्तरार्धेन तद्ध्वंसनप्रार्थनं संस्तवानुकम्पनं ध्वनयन्श्लेषादिना । भो सदुरो इत्यार्थिकमेवात्र संबोधनम् । तदिति । तेषां वक्ष्यमाणविरोधानां यच्छेदः प्रध्वंसस्तमित्यर्थः । किलेत्यवधारणे । निरुक्तविरोधप्रध्वंसनमेवेति यावत् । करुणोति । कृपापीयूषपारावारमित्यर्थः । एतेन सद्यः सर्वविरोधबाधनधुरंधरत्वं संबोध्ये श्रीगुरौ ध्वन्यते ।

एतादृशं त्वां विना । कः । नलेति । नलस्य दमयन्तीपतैः प्रसिद्धस्य यदूधदमं तत्र या उदया नैषधीयचरितप्रथमसर्गोक्ततदूधृतसुवर्णवर्णराजहंसकरुणवाक्यश्रवणोत्तरमाविर्भूतोत्कटकृपा तस्या य उदयस्तद्वदा समन्ताद्भासत इति तथा । कुर्यान्न कोऽपि करिष्यतीत्यन्वयः । अयं भावः । स यथा विशब्दवाच्यनिरुक्तराजहंसारूपपक्षिरोधबाधको द्रुतमेव तन्मोचनेनाभूत्तद्वत्त्वमपि प्रकृतविरोधबाधादस्मन्मोचको भवेति । अत्र करुणो रसः । लुप्तोपमाश्लेषादयोऽलंकाराः ॥ ७२ ॥

एवं शिष्यवाक्यमाकर्ण्यऽऽचार्यस्तमाधासयञ्जश्रवणेऽभिमुखयति-शृण्वित्यादिवसन्ततिलकया-

शृण्वत्र तत्त्वमतिगूढतमं यदस्ति

सर्वं गुरोः करुणयैव वयं वदामः ।

आचार्यवर्यमतभेदरहस्यजातं

वाक्यैकवाक्यघटनास्वतिपाटवेन ॥ ७३ ॥

करुणयैवेत्यवधारणं स्वामानित्वध्वननार्थम् । आचार्येत्यादि । वाक्यैकेत्यादि ।
भावप्रधाननिर्देशाद्वाक्यैकवाक्यतासंपादनास्वित्यर्थः । अतीति । परमनैपुण्येन । यतः ।
अत्र मताविरोधे । अतिगूढतमं तत्त्वं यदस्ति तद्वयं सर्वं वदामोऽतस्त्वं शृण्विति
संबन्धः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ७३ ॥

अथ श्रीगुरुः प्रतिज्ञातं भाष्यादिरहस्यं विशदयति—भाष्यादेस्त्वित्यादिशार्दूलवि-
क्रीडितेन—

भाष्यादेस्तु यथाश्रुतग्रहधियां योऽर्थस्तमादाय वै
ब्रह्मानन्दमुनिर्विरुद्धमवदत्तत्त्वण्डनाथ्ये वसन् ।
नित्यानित्यविवेक एव करणं वैराग्य एवं क्रमा-
न्मोक्षेच्छां प्रति तत्प्रयोजकमहो न स्यात्किमु
व्योमवत् ॥ ७४ ॥

आदिना पञ्चपादिकादिः । तुशब्दः प्रोक्तशङ्काशान्त्यर्थः । यथेति ।
यथाश्रुतस्यैव न तूहापोहितस्य । ग्रहो ग्रहणं शब्दार्थादेः संग्रहणं यया तादृशी
धीर्बुद्धिर्येषां मन्दप्रज्ञानामधिकारिणामित्यर्थः । योऽर्थः प्रतिभासत इति शेषः । तं
वै तमेवार्थम् । आदायानूद्य । ब्रह्मानन्दमुनिः । तदिति । तादृगर्थनिराकरिणुरेव
सन् । विरुद्धं प्राक्त्वदुपन्यस्तरीत्या भाष्यादेर्यथाश्रुतार्थविरुद्धमित्यर्थः । अवदत्सूत्र-
मुक्तावल्यामुक्तवानित्यन्वयः ।

ननु तथाऽपि मुमुक्षायां तत्प्राप्तनसाधनत्रयप्रयोज्यत्वं कथं तन्नाऽऽह—नित्येत्या-
दिना । वैराग्ये प्रागुक्तलक्षणे दृश्यानादरे विषये । नित्यानित्यविवेक एव करणं
दृग्मात्रनित्यत्वप्रमया दृश्यस्य मिथ्यात्वे तत्र मृगजलवद्भागानुदयात् । एवमनया
कार्यकारणभावरतीत्या । क्रमादनुक्रमेण वैराग्यं शमादिसंपदं प्रति करणं शमादिसंपन्नु-
मुक्षां प्रति करणमिति प्राक्प्रपञ्चितेन । तन्नित्यानित्यवस्तुविवेकादि साधनत्रयम् ।
मोक्षेच्छां प्रति । अहो इति सादरसंबोधनम् । तन्निर्णायकमानससदस्यान्प्रति ।
अरण्ये ब्रह्मविद्योपदेशकाले बाह्यानां तेषामभावादिति भावः । प्रयोजकं परम्पराकार-
णम् । व्योमवदाकाशवत् । न स्यात्किमु । अपि तु स्यादेवेति संबन्धः ॥ ७४ ॥

व्योमदृष्टान्तमेव स्पष्टयति—आथर्वणीत्यादिवसन्ततिलकतया—

आथर्वणी श्रुतिरसौ क्रममेव वक्ति
भूतोद्भवे तदपि याजुषवाक्यतोऽत्र ।
तां पूर्वपूर्वमनुहेतुपरां यथाऽऽह—
भाष्ये तथैव समभीप्सितमस्ति तेषाम् ॥ ७५ ॥

असौ । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीतिमुण्डकोपनिषत्प्रसिद्धेत्यर्थः । आथर्वणी श्रुतिः । यद्विभूतोद्भवे-आकाशादिपञ्चमहाभूतोत्पत्तौ । क्रममेव वक्ति खं वायुरित्याद्याकाशाद्यनुक्रममात्रं कथयति । तदपि । एवं सत्यपि । अत्राद्वैतशास्त्रे । याजुषेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवीति तैत्तिरीयकयजुर्वेदवचनादित्यर्थः ।

तां निरुक्तमुण्डकश्रुतिम् । पूर्वपूर्वमनु आकाशादिपूर्वपूर्वभूतानुसारेण । हेतुपरा-आकाशादिपूर्वपूर्वभूतमेव वाग्वद्युत्तरोत्तरभूतं प्रति कारणमिति प्रतिपादिकामिति यावत् । यथाऽऽहुः प्राचीनाचार्या इत्यार्थिकम् । तथैव हेतुकार्यभावेनैव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनक्रमपठनम् । भाष्ये प्रागुदाहृतशारीरभाष्यवाक्ये । तेषां श्रीमद्भगवत्पादाभिधभाष्यकाराणाम् । समभीप्सितं समीहितमस्तीति योजना । तस्मान्न कोऽप्यत्र ब्रह्मानन्दवचोविरोधः ॥ ७५ ॥

एवं भाष्यकारस्वारस्यं श्रुतिदृष्टान्तेन स्पष्टीकृत्य ब्रह्मानन्दीयसूत्रमुक्तावलीग्रन्थैकवाक्यतां कुर्वन्तं श्रीगुरुं प्रति शिष्यः पुनः शङ्कते—नन्वित्यादिद्रुतबिलम्बितेन—

ननु शमादिविधायकवाक्यतो भजति साधनतां न मुमुक्षुता ।

इति न सूत्र इदं खलु युज्यते क्वचिदपीति न तेऽपि समत्वतः ॥ ७६ ॥

ननु सति कुड्ये चित्रमिति न्यायेनाऽऽदौ मुमुक्षाया एव शमादिविधायकवाक्ये काण्वमाध्यंदिनीयोभयोरपि पाठेऽनवलोकनात्क नाम तदान्तर्यविचारावसर इति शङ्कते—नन्विति । शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यतीति काण्वपाठः । श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति माध्यंदिनीयः पाठः । तत्रोभयत्रापि मुमुक्षासंग्रहाभावान्मुमुक्षुता मोक्षेच्छुता । साधनतां श्रवणाद्यङ्गत्वम् । न भजति नैव प्राप्नोति । इति हेतोः । सूत्रे, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारम्भधिकरणसूत्र इत्यर्थः । इदं प्रागुक्तं मुमुक्षानन्तर्यम् । न खलु युज्यते नैवाथशब्देन ग्रहीतुं युक्तं भवतीति पूर्वपक्षान्वयः ।

अथ सिद्धान्ती गुरुः समाधत्ते—नेत्यादिशेषेण । तत्र हेतुं प्रतिपादयति—तेऽपीत्यादिना । ब्रह्मानन्दतात्पर्यानभिज्ञस्य यथाश्रुतसूत्रमुक्तावलीग्रन्थेन भाष्यादिदूषकस्याथ विवेकादिसाधनत्रयानन्तरमत इति ल्यब्लोपे पञ्चमीमां मुमुक्षामवाप्येत्यादिसूत्रं योजयतस्तवापीत्यर्थः । समत्वतः शमादिविषयकवाक्यापठितमुमुक्षाया ल्यब्लोपे पञ्चमीं कृत्वाऽपीति मुमुक्षामवाप्येति योजनया ग्रहणसाम्यादित्यर्थः ॥ ७६ ॥

एवं तर्हि को वा ब्रह्मानन्दाभिमतोऽर्थ इत्यतस्तमाह—विजिज्ञासस्व त्वमिति शिखरिण्या—

विजिज्ञासस्व त्वं तदिति खलु सूत्रस्य विषयः

प्रधानस्तस्याङ्गं खलु शमदमादेर्विधिवचः ।

विवेकाद्यप्यत्र स्फुरति त मुमुक्षेव तदपि

तदानन्तर्यं ते यदि किमपराद्धं वद तथा ॥ ७७ ॥

अयि भृगूपलक्षिततत्तन्मुमुक्षो । त्वम् । तज्जन्यजगज्जन्मादिकारणत्वोपलक्षितं ब्रह्म । विजिज्ञासस्व गुरूपसन्त्योपनिषदादिषु विचार्यस्वेत्यर्थः । इति खलु अयमेव सूत्रस्याथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारम्भाधिकरणस्येत्यर्थः । प्रधानो मुख्यो विषयो विचार्योऽर्थोऽस्तीत्येतत् । ततः किं तत्राऽऽह—तस्येत्यादि । तस्य प्रधानविधेः । अङ्गमेव । शमेति । विधीति । शमदमादिविधिवाक्यं शान्तो दान्त इत्याद्युदाहृतशमदमादिसंबन्धिनो विधिपदेष्टावश्यानुष्ठापकवाक्यं निरुक्तप्रधानविध्यर्थस्याङ्गमेव भवतीति संबन्धः ।

एवमपि किं प्रकृत इत्यत आह—विवेकेति । अत्र शमादिविधिवाक्ये । विवेकाद्यपि नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रफलभोगविरागाख्यप्रथमसाधनद्वयमपि मुमुक्षेव न स्फुरति नैव यद्यपि भासते । तदपि । एवं सत्यपि । ते ब्रह्मानन्दग्रन्थविरोधवादिनस्तव । यदि तदानन्तर्यं विवेकादिसाधनत्रयानन्तर्यं संमतम् । तर्हि तथा मुमुक्षया किमपराद्धमिति त्वमेव वदेति योजना । तथा च श्रूयते—अतोऽन्यदार्तम् । कर्मचितो लोकः क्षीयते । एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते । ब्रह्मविदाम्प्रोति परम् । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादि ॥ ७७ ॥

ननु भवत्वेवं ब्रह्मानन्दस्य भाष्यादियथाश्रुतार्थग्राहिभ्रमभङ्गकत्वं तत्तात्पर्यव्यञ्जकत्वेन तथाऽपि भाष्यादौ सूत्रगतस्यातःशब्दस्य निरुक्तसाधनसंभववर्णनपरत्वमनुपयुक्तमेव । उक्तसाधनचतुष्टयानन्तर्यलक्षणाथशब्दार्थकथनमात्रेणैव तत्संभवस्यार्थसमाजसिद्धत्वादन्वयोक्तसाधनचतुष्टयानन्तर्यलक्षणाथशब्दार्थकथनस्यैव भाष्यादावयुक्तत्वाच्च । तथा चैवमपि न सूत्रमुक्तावयुक्तभाष्यादिदोषावमोष इति शङ्कते—निरुक्तेत्यादिशिखरिण्यैव—

निरुक्तानन्तर्यं सति यद्यपि सामर्थ्यविभवा-

त्फलत्येवैतेषां समभिमततत्संभव इति ।

अतःशब्दात्तस्य स्फुटनमपि नो युक्तमिति न

स्फुटोक्त्या तद्वाढ्यध्वननमित इष्टं भगवतः ॥ ७८ ॥

अनुपदोक्तनित्यादिविवेकादिसाधनचतुष्टयानन्तर्यलक्षणेऽथशब्दार्थे वर्णिते सतीत्यर्थः । यदपि यद्यपि । एतेषां भाष्यकाराणाम् । समभिमतैति । सम्यगभिमतसंयुक्तिकत्वेन प्रागुक्तरीत्या संमत इति यावत् । स चासौ तत्संभवस्तेषां निरुक्तसाधनानां संभवः प्रतिबन्धत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावेन सकलसामग्रीपरिपाकश्चेति तथा । सामर्थ्येति । अवश्यकार्यकारित्वमाहात्म्यादित्यर्थः । फलत्येव पर्यवस्यत्येवेति यावत् । इति हेतोः । अतःशब्दात् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रपाठितादतःशब्दवाच्याभिमतहेतोः । तस्य भाष्यकाराभिमतनिरुक्तसाधनचतुष्टयप्रतियोगिकसंपूर्णप्रतिबन्धविधुरसकलसामग्रीपरिपाकस्येत्यर्थः । नो युक्तं नैव योग्यं भवतीत्यन्वयः । एवं च ह्यब्लोपे पञ्चम्या सूत्रातःशब्दसार्थक्यं ब्रुवाणस्य ब्रह्मानन्दस्यैव व्याख्यानमनवद्यमिति भावः ।

एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते समाधत्ते—इति नेति । इति प्रकृतमाक्षेपजातं न नैव कर्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायां तत्र हेतुं व्युत्पादयन्भाष्यकारस्वारस्यं स्पष्टयति—स्फुटेत्यादिशेषेण । यतः । भगवतो भाष्यकारस्य । इतः प्रकृतसूत्रगतादतःशब्दात् । तद्वादर्थेति । तस्यार्थात्सिद्धस्य निरुक्तसाधनचतुष्टयसिद्धिसंभवस्य दाढर्यं दृढत्वं तस्य ध्वननं सूचनमित्यर्थः । स्फुटोक्त्या स्पष्टोक्त्या । इष्टमस्तीति ॥ ७८ ॥

ननु निरुक्तरीत्या तावदथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रेऽतःशब्देन भाष्यकाराणां नित्याभित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसंभवकथमाप्तदृढत्वं भवतु सुसमभिमतं ततश्चाऽऽपातिकस्य दावदूकप्रकटितस्य तस्य व्युदस्तत्वमपि तथाऽपि ब्रह्मानन्दमते विवेकाद्यदाढर्यं भाष्येण सह विरोधाद्दूषणान्तरमप्यधिकं प्राप्तमित्याशङ्कां शमयिष्यन्नथशब्दाभिस्याधस्तादेव मतद्वयेऽपि निर्गलितमनूद्य जिज्ञासापदार्थमपि साध्याहारं साम्येन समभिधत्ते—भाष्य इत्यादिशार्दूलविक्रीडितस्य त्रिपाद्यन्त्यपादाभ्याम्—

भाष्ये साधनसंभवोऽत इति गीःसा(स्वा)रस्यतः संमतो

ब्रह्मानन्दमुनिर्यपः क्षपणतस्तत्रावदत्पञ्चमीम् ।

मोक्षेच्छाविषये प्रवक्ति च ततः प्रत्यक्षतां ब्रह्मणो

जिज्ञासापदलक्षिते विवरणे तुल्योभयोः कार्यता ॥७९॥

भाष्ये अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रीये श्रीमद्भगवत्पादीये शारीरकभाष्य इत्यर्थः । अत इतीत्यादि । निरुक्तसूत्रस्थातःशब्दस्वारस्येनेति यावत् । साधनेति । निरुक्तविवेकादिरूपब्रह्मविचारसाधनप्रतियोगिकावश्यंभावयोग्यत्वमित्यर्थः । संमतोऽस्तीत्यध्याहृत्यान्वयः । ब्रह्मानन्देति । ह्यप एतदाख्यप्रत्ययस्य व्याकरणप्रसिद्धस्येत्यर्थः । तत्र लुप्तप्रत्ययस्थाने । पञ्चमी ह्यब्लोपे पञ्चमीति वैयाकरप्रसिद्धां पञ्चमीविभक्तिमित्यर्थः । अवददतीति सन्धः ।

अयमभिप्रायः । इहात इति पदमिदंशब्दस्य पञ्चम्यास्तसिद्धिः पञ्चमीस्थरुविहित-
सिद्धप्रत्ययान्तमेव । सा च पञ्चमीदंशब्दनिष्ठत्वेनेमामानन्तर्यार्थकाथशब्दविवक्षितनित्या-
नित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमादिसंपदाख्यसाधनत्रयप्रयोज्यां मोक्षोत्कलि-
कारूपां बुद्धिवृत्तित्वेन साक्षिप्रत्यक्षां मुमुक्षामवाप्येति विवक्षितस्यपो लोपे शास्त्रकृते
जातेतिसूत्रमुक्तावलीकृन्मते निरुक्तविवेकादिसाधनत्रयोत्तरं तत्प्रयोज्यामिमां मुमुक्षा-
मवाप्य जिज्ञासुना गुरुपसत्त्या ब्रह्म वेदान्ते विचार्यमिति सूत्रार्थः पर्यवसित इति ।

ननु ब्रह्मानन्देनैतावत्कुसृष्टिं कृत्वा भाष्योक्तार्थापेक्षया किमधिकमासादितमित्यत
आह—मोक्षेच्छेत्यादिना प्रत्यक्षतामित्यन्तेन । ततः प्रोक्तातःशब्दार्थविचारे ल्यबलोपे
पञ्चम्यङ्गीकारेणेत्यर्थः । सार्वविभक्तिकोऽयं तसिः । मोक्षेति । मोक्षविषयिण्या
इच्छाया विषयो मोक्ष एव तस्मिन्निति यावत् । मोक्ष इति सप्तम्यन्तं विषय-
विवक्षया विहाय मोक्षेच्छाविषय इति गुरुतराकिस्तु निरुक्तातःशब्दव्याकृत्यनुरोधे-
नैवेति ध्येयम् ।

एवं चातःप्रतिपादितरीत्येमां मुमुक्षामवाप्येति वदता ब्रह्मानन्देन मोक्षविषयके-
च्छायाः सामान्यत इच्छात्वेनैव कामः संकल्प इत्यादिश्रुतेरन्तःकरणवर्मेत्वादेव सा-
क्षिप्रत्यक्षत्वसिद्धावपि पुनस्तत्त्वाभिधायकेदंशब्दप्रयोगादिदमस्तु संनिरुष्टमिति
प्राचां वचनात्सविशेषणविधिनिषेधन्यायेन विशेषणीभूते मोक्ष एव पर्यवस्यति ।
तथा च मोक्षेच्छाविषये मोक्षे । प्रत्यक्षतां च स्वप्रकाशाद्वैतब्रह्मात्मानन्दैकरूपतया
नित्यापरोक्षतामिति प्रवक्ति प्रकर्षेण प्रतिपादयतीति योजना ।

स च न्याय इत्थं प्रसिद्ध एव शास्त्रे—सविशेषणविधिनिषेधौ विशेषणमुपसं-
क्रामतः सति विशेष्ये बाध इति । तत्र पुत्री जातः शिखी ध्वस्त इति प्राचामुदा-
हरणे । अत्र पुत्री जात इति सविशेषण एव विधिः । पुत्राख्यविशेषणेन सहैव जात-
त्वस्य विधानात् । स च विशेष्यीभूते देवदत्ते प्रागेव जातत्वेन बाधित इति विशेष्ये
बाधसत्त्वाद्विशेषणीभूते पुत्र एव जातत्वलक्षणो विधिः पर्यवस्यति । तेन देवदत्तस्य
पुत्रो जात इत्येव तदर्थः फलति । एवं शिखी ध्वस्त इति सविशेषण एव निषेधः ।
शिखाख्याविशेषणेन सहितस्यैव देवदत्तस्य ध्वस्त इत्यनेन निषेधात् । सोऽपि च विशेष्यी-
भूतस्य देवदत्तस्य संन्यासोत्तरमपि विद्यमानत्वात्तत्र बाधित एव । तथा च विशेषणीभू-
तशिखायामेवोपसंक्रामति । तेन च देवदत्तः प्रव्रजित इत्येव तदर्थः पर्यवस्यतीति ।

साहित्यसारे तु मयाऽयं न्यायो भङ्ग्यन्तरेणैवोक्तः । तथथा—

स्वपरोद्भासकस्यापि बलवद्भासके सति ।

स्वभात्रभासकत्वं स्यात्सौरालोके प्रदीपवत् ॥

विशिष्टवाचके शब्दे तद्वत्सति विशेषणे ।

विशेष्यभात्रवाचित्वं करिर्गृहीतवद्वाविधिः ।

अत्र विस्तरस्त्वेतद्दीकायामेव सरसामोदाख्यायां ज्ञेयः । ब्रह्मविज्ञासापवार्थस्त्वभयम-
नेऽपि सम एवेत्याह-ब्रह्मण इत्यादिशेषेण । विवरणे विचारे । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥७९॥

ननु कामः संकल्प इत्यादिश्रुतेः कामशब्दितायाः सामान्यतः सर्वेच्छाया अपि
अनोबुक्तिविशेषत्वेन साक्षिप्रत्यक्षतासत्त्वेऽप्युक्तरीत्येदंत्वेन तदुक्तिः प्रोक्तन्यायेन तद्वि-
षयीभूतमोक्षप्रत्यक्षपर्यवसायिनी नैव संभवति । मोक्षस्य हि प्रत्यक्षत्वं यत्साक्षादपरो-
क्षाद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिः स्प्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षब्रह्मणः सकाशात् । एतावदरे खल्व-
नृत्यमनतोऽन्यदार्तामिति श्रुतेस्तथाऽविद्यास्तमयो मोक्ष इति निबुत्तिरात्मा मोहस्य
ज्ञातत्वेनोपलक्षित इति च वार्तिकोक्तेश्च पृथक्त्वाभावादेव वक्तव्यम् ।

तथा च तत्प्रत्यक्षत्वं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारैकात्म्यम् । तत्सत्त्वे तु द्वैतस्यैवाभा-
वात्क नामोक्तमुमुक्षादीत्याशङ्क्य नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसकलसामग्रीजन्यत्वेन मो-
क्षेच्छायाः प्रकृते वार्तमानिकत्वादेव प्रत्यक्षत्वं न तु प्रव्रजितस्य मम गार्हस्थ्यवस्थाया-
मभिहोत्रेच्छाऽभूदितिवद्भूतेच्छात्वेन मम स्वर्गप्राप्तौ सत्यां रम्भासंभोगेच्छा भूया-
दितिबद्भविष्यदिच्छात्वेन वा परोक्षत्वं विवक्षितम् । न चैवं तर्हि पूर्वपक्षे मोक्षे-
च्छाविषय इत्यादिमूलन्याख्याने कथं त्वयैव तथोक्तमिति सांप्रतम् । तस्य ब्रह्मानन्द-
दृष्ट्यभिप्रायकत्वादित्यमिसंभाय समाधत्ते-यस्मादितिब्रह्मधरया-

यस्मादाज्ञाय एव प्रवदति सकलः पुण्यसाध्यस्तु लोकः

क्षय्यास्ते कर्मजत्वात्कलमवदिति सद्युक्तिपूर्वं प्रयत्नैः ।

नाशित्वं जन्यसौख्येऽमृतमपि मितितस्तद्विवेकादिजायां

मोक्षेच्छायां न किं सेत्युन्वितमुभयतोऽप्यापरोक्ष्याद्द्वयोश्च ॥८०॥

यस्माद्धेतोः । आज्ञाय एव वेद एव, न त्वितिहासादिः । सकलः संपूर्णः । न
नु यत्किञ्चित् । तेन मूलप्रमाणाकाङ्क्षा । अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं
भवतीत्यादिश्रुतीनां निरवधिकत्वं च प्रत्युक्तम् । तुशब्दोऽप्यर्थः । पुण्यसाध्योऽपी-
त्यर्थः । लोकः स्वर्गादिः । क्षयी विनाश्येव । आस्ते भवति । एवं संपूर्णलोकप्रक्ष-
कक्षयित्वप्रतिज्ञायां हेतुं व्युत्पादयति-कर्मैति । अभिहोत्रादिक्रियासाध्यत्वादित्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति-कलमवदितीति । शालिविशेषोपलक्षितसस्यादिलोकवादिति
यावत् । इतिशब्दोऽनुमानोपसंहारार्थः । सदिति । निर्दुष्टानुमानात्मकयुक्तिपुरःसरमि-
त्यर्थः । क्रियाविशेषणमिदम् । प्रयत्नैः । जन्येति । एतेन नित्यकूटस्थात्मरूपमोक्षसु-
खन्यावृत्तिः सूचिता । नाशित्वं विनश्यत्त्वम् । प्रवदति-तद्यथेह कर्मचितो लोकः
क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति च्छान्दोग्याष्टमप्रपाठक एव
परिपठति ।

तथा । मितिद्वः । प्रमित्येत्यर्थः । ब्रह्मात्मैक्यविषयिण्येत्यार्थिकम् । अमृतमपि मोक्षः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतमित्यमरात्कैवल्यमित्यर्थः । अपिः समुच्चये । तेन प्रबदतीत्यत्राप्यनुकृष्यम् । तथा च श्रूयते तैत्तिरीयोपनिषदि—ब्रह्मविदामोति परमिति । तत्तस्माद्धेतोः । विवेकादिजायां नित्यानित्यवस्तुविवेकेन प्राशुक्तीत्या जायमाने इहामुत्रार्थफलभोगविरागे ततः शमादिषट्कसंपत्तौ जातायां ततः प्रकृत-
मोक्षेच्छायाम् । सा वर्तमानकालिकान्तःकरणवृत्तित्वेन साक्षिप्रत्यक्षविषयतेति यावत् । न भवति किम् । अपि तु भवत्येवेति हेतोः । उभयतोऽपि भाष्यादिग्रन्थद्वयेऽपि । द्वयोराचार्ययोरपि । चोऽप्यर्थे । आपरोक्ष्यान्निरुक्तसाक्षिप्रत्यक्षविषयत्वात् । प्रकृतमुमु-
क्षाया इति शेषः । उचितं सूत्रयोजनं युक्तमेव भवतीत्यन्वयः ।

अत्र प्रयत्नैरित्यनेनोक्तानुमाने यदि जन्यसौख्येऽविनाशित्वं स्यात्तर्हि, अक्रियाः साध्यत्वमपि स्यात् । यतः क्रियासाध्यत्वं वर्ततेऽतो विनाशित्वमपि वर्तत इत्यनुग्राहकतर्कवाक्यप्रयोगाः सूचिताः । उपलक्षणमिदं दृश्यानित्यत्वानुमानादीनामपि । तानि च यथा—दृश्यमनित्यम् । द्वैतत्वात् । व्यतिरेके ब्रह्मवत् । सत्-अविनाशि । चित्त्वात् । व्यतिरेके जडवत् । चित्-अपरिच्छिन्ना । चित्त्वात् । व्यतिरेके घटवत् । आत्मा परमानन्दः । परमेमास्पदत्वात् । व्यतिरेके पटवत् । ब्रह्म—अद्वैतम् । प्रत्य-
क्त्वात् । व्यतिरेके जगद्वत् । इत्यादीनि यथायथमूहानि ।

एतदनुग्राहकाः पञ्चविधान्वयव्यतिरेकास्तुक्ताः सिद्धान्तविन्दौ—दृग्दृश्यान्वयव्य-
तिरेकः । साक्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकः । आगमापायितदवध्यन्वयव्यतिरेकः । दुःखि-
परमेमास्पदान्वयव्यतिरेक इति । अनुवृत्तव्यावृत्तान्वयव्यतिरेकोऽपि पञ्चमः । एतच्च सर्वेषां वेदान्तानुकूलतर्काणां चतुर्लक्षणीमीमांसाप्रतिपादितानामुपलक्षणमित्यभियुक्ता इति ।

अत्राऽऽगमापायीत्याद्यन्वयव्यतिरेकद्वये तु न्यायरत्नावली । एवमागमापायितयो-
त्पत्तिविनाशवत्त्वरूपया सर्वदृश्यानां कादाचित्कत्वम् । आत्मा तु तेषामवधिरागमा-
पायशून्यत्वात् । यथा वृष्टिमतां देशानां वृष्टिशून्या गङ्गाऽवधिरुच्यते । तथा च तेषां
तत्र तादात्म्येनानुपपन्नेन व्यतिरेकः । एवं दुःखिन उपलभ्यमानस्याहंकारादेः परम-
प्रेमाऽऽदात्माभिज्ञत्वाच्चयोस्तादात्म्यरूपान्वयेनानुपपद्यमानेनाऽऽत्मन्यहंकारादि कल्पि-
तमिति ॥ ८० ॥

न केवलं मोक्षेच्छाप्रत्यक्षत्वमेव भाष्यादिमतद्वये समानं कित्वन्यदपीति कथव-
न्सूत्रयोजनभङ्ग्येकभिन्नत्वं तेन पर्यवसन्नमिति फलितं निगमयति—तस्मादिस्मादि-
शार्दूलविक्रीतेन—

तस्माद्धर्मफलं क्षयीति विदुषा शास्त्रोदितैः साधनै-

युक्तेन प्रमितैः फलं कलयितुं कार्यो विचारश्चितेः ।

इत्यर्थः सम एव यद्यपि मतो भाष्ये च मुक्तावलौ

सूत्रस्यास्ति तथाऽपि योजनविधौ भङ्ग्येव भिन्ना परम् ॥८॥

यस्मान्मोक्षेच्छायाः प्रोक्तनित्यानित्यविवेकादिसाधनत्रयजन्यतया वार्तमानिक-
त्वात्साक्षिप्रत्यक्षविषयत्वसाम्यं भाष्यसूत्रमुक्तावलीकृदुभयमतसिद्धं तस्माद्देतोरित्यर्थः ।
धर्मफलं संध्यावन्दनाग्निहोत्रादियावन्नित्यनैमित्तिककाम्यादिक्रियाफलं स्वर्गादिकमिति
यावत् । क्षयि विनाशि । इति विदुषा निरुक्तश्रुत्यादिजन्याबाधितप्रमावताऽधिका-
रिणेत्यर्थः । एतेन ब्रह्मलोकान्तकर्मफलीभूतविषयमुखस्य विनाशित्वप्रमया ततो
निर्विण्णत्वमाधिकारिणि द्योत्यते ।

शास्त्रोदितैः-परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्रह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः श्रुतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति । शान्तो दान्त
उपरतः स्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येदिति च श्रुत्यादिशासितैरिति
यावत् । साधनैस्तत्त्वज्ञानान्तरङ्गसाधनैरित्यर्थः ।

युक्तेन विशिष्टेन जिज्ञासुना । प्रमितैर्ब्रह्मविदमोति परमित्यादिश्रुतिशतप्रबोधित-
ब्रह्मात्मैक्यविषयकाप्रतिबद्धप्रमाया इत्यर्थः । फलमविद्याध्वस्तिलक्षणस्वप्रकाशाख-
ण्डानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मावस्थितिरूपमुक्तिसंज्ञकं साध्यमिति यावत् । कलयितुं संपा-
दयितुम् । चितैरद्वैतब्रह्मात्मनः । विचारः प्रोदाहृतश्रुत्युक्तगुरुप्राप्तिपूर्वकं चतुर्ल-
क्षण्युत्तरमीमांसागतश्रीमद्भगवत्पादीयभाष्यादितात्पर्यनिर्णयानुकूलश्रवणाद्यात्मकचित्तवृ-
त्तिव्यापार इत्यर्थः । कार्यः समनुष्ठेय इत्यन्वयः ।

ततः किमागतं प्रकृत इत्यत आह-इतीत्याद्युत्तरार्धेन । इति निरुक्तप्रकारकः ।
सूत्रस्यार्थः । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारम्भाधिकरणस्य वाक्यार्थः । यद्यपि भाष्ये
श्रीमच्छारीरकभाष्ये । तथा मुक्तावलौ ब्रह्मानन्दविरचितसूत्रमुक्तावलौ । सम एव
तुल्य एवास्ति । तथाऽपि । सूत्रस्य योजनविधावन्यविरचने । भङ्ग्येव सरणिरेव ।
परं केवलम् । भिन्ना भवतीति संबन्धः ॥ ८१ ॥

ननु भवत्वेवं भाष्यादौ सूत्रार्थसाम्येऽपि सूत्रयोजन एव केवलं भङ्गीभेदस्तावताऽपि
तत्तदधान्तरतात्पर्यं तु किंचित्स्यादेवान्यथा भङ्गीभेदोऽपि नैव भूयादित्याशङ्क्य
तत्कथनपूर्वकं तदविरोधमभिदधानः समाधत्ते-मोक्षेच्छेत्यादिज्ञावरया-

मोक्षेच्छादाढ्यमेवोपनमति ततस्तत्संभवाद्युक्तिजालै-

भाष्यादौ तत्र मुक्तावलिकुक्षिपि मन्त्रे स्पष्टमेव ।

भाष्यादेरेतदेवाभिमतमिति परं तस्य तात्पर्यजातं

• वक्तुं चाऽऽपातिकार्यं व्युदसितुमपि किं नैष तस्य प्रयासः ॥८२॥

भाष्ये निरुक्तसूत्रगतश्रीमद्भगवत्पादीयभाष्य इत्यर्थः । मोक्षेति । परमशुभितु-
भुक्षासमकक्षमोक्षेच्छातीव्रत्वमेवेति यावत् । नतेति हर्षे । तदिति । तस्य मोक्षेच्छा-
दाढ्यस्य यः संभवोऽवश्यं भवनयोग्यतानियमः । आदिना तत्प्रतिपादकश्रुतियुक्ति-
विशेषास्तेषां यान्युक्तिजालानि श्रोतुश्चित्तस्य विषयेभ्यः समाकर्षकत्वेन जालतुल्यव-
चनवृन्दानि तैरित्यर्थः । उपनमति बुभुत्सुनिकट एव पर्यवस्यतीति यावत् ।

ततः किं तत्राऽऽह—तदित्यादिना । तु पुनः । तन्मोक्षेच्छादाढ्यम् । मुक्तेति ।
ब्रह्मानन्दोऽपि । वरमुत्कटम् । स्पष्टमेव । अत इति ल्यबलोपे पञ्चमी । एवं च निष्ठा-
नित्यविवेकादिसाधनत्रिकप्रयोज्यामिमां मुमुक्षामवाप्येति वाक्येन मुमुक्षायां साधनत्र-
यप्रयोज्यत्वेनैव दाढ्यमिति स्पष्टमेव मन्यते स्वी करोतीत्यन्वयः ।

नन्वथाप्येतावदायासेनास्य को लाभ इत्याकाङ्क्षायामाह—भाष्यादेरित्याद्युत्तरार्धेन ।
भाष्यादेः प्रकृतसूत्रभाष्यादेः । आदिना पञ्चपादिकादिः । एतदेवाभिमतम् । एवं चात्र
भाष्यादेः सूत्रयोजनमतः कर्मफलानामनित्यत्वात् । अथ कर्मफलानित्यत्वनिर्णयजन्यनि-
त्यानित्यवस्तुविवेकादिमुमुक्षान्तपूर्वपूर्वहेतुकोत्तरोत्तरसाधनचतुष्टयदाढ्योत्तरम् । ब्रह्म-
जिज्ञासा ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन संमतः
मित्यर्थः ।

इत्युक्तप्रकारकम् । तस्य भाष्यादेः । तात्पर्यजातं यावत्स्वारस्यम् । वक्तुम् । तत्राऽऽ-
पातिकार्यम् । यथाश्रुतप्रतीयमानार्थम् । व्युदसितुं दूरीकर्तुमपि । एष निरुक्तसूत्रमुक्ता-
वश्युपपादितसूत्रार्थादिकथनलक्षणः । तस्य ब्रह्मानन्दस्य । प्रयासः प्रयत्नः । न
भवति किमपि तु भवत्येवेति योजना । वैराग्यादिदाढ्यमेवेष्टमित्युक्तं बातिक्के-

नरकादिव निर्विण्णो यावन्नाब्रह्मणो नरः ।

न तावदधिकारोऽस्ति कैवल्यज्ञानवर्त्मनि ॥

त्यक्तसर्वक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ।

मुमुक्षोरेव चैकात्म्ये ब्रह्मन्तेष्वधिकारितेति च ॥

अत्र त्यक्तेत्यनेनैकदण्डग्रहणात्मकं पारमर्हस्यम् । जिज्ञासोरिति पाठः ॥ ८२ ॥

किंचैवं भाष्यतात्पर्यवर्णने दूषणान्तरमपि विनिवारितं भवतीति तदुपन्यासपुरः-

स्तरं प्रसिपादयति—एषं चेभ्यादिसंस्तरया-

एवं चात्रैष दोषोऽप्यपसरति च यः कैश्चिदुच्येत धीरै-

जिज्ञासोद्देशतो वः किल समभिमतता कार्यताऽस्मिन्विधेया ।

हेतुस्तत्रास्त्यतो वाग्विवृतिनिगदितः पुण्यजन्यक्षयित्वं

तद्धेतुः पक्षवृत्तिर्न भवति तदसौ साध्यसिद्धिः क वेति ॥ ८३ ॥

एवं चैतादृशभाष्यादिग्रन्थयुगुलतास्पर्यवर्णनपूर्वकमुभयाविरोधपरिबोधनेनेत्यर्थः ।

अत्र प्रकृतसूत्रभाष्ये । एष वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिस्थः । दोषोऽप्यपसरत्येव दूरं गच्छ-

त्येव । अपिः प्रागुक्तभाष्यसूत्रमुक्तावस्थैक्यसमुच्चये । चोऽवधारणे । तेन दोषाप-

सरणे पुनर्युक्त्यन्तरसद्भावेन तदुपसरणसंभवाभावः सूच्यते । कोऽसावित्यत्राऽऽह-

य इत्यादिशेषेण । यः कैश्चित्कविकल्पितत्वेनाप्रसिद्धनामकैः । एतादृशैरपि । धीरैः ।

चिबं बुद्धिं श्रोतुरित्यार्थिकम् । ईरयन्ति शास्त्रविचारे प्रेरयन्तीति तथा तैस्त्वित्यर्थः ।

एतेन तदुक्तदोषस्य विनोक्तभाष्यतात्पर्यवर्णनं दुरुद्धरत्वं ध्वन्यते । उच्येत

उपन्यस्येत । यच्छब्देन सर्वनाम्ना तत्स्वरूपं तु निगूढमेव संपन्नमित्यतस्तद्विशदयति-

जिज्ञासेत्यादिना । जिज्ञासापदलक्ष्यब्रह्मविचारोद्देशेनेत्यर्थः । वः श्रीमद्भाष्याद्यनुयायिनां

युष्माकम् । अस्मिन्प्रकृते ब्रह्मविचारे कार्यताऽव्यवधानेन विधेयता । किमेति निश्चि-

तम् । समभिमतता सम्यङ्मान्याऽस्तीति संबन्धः ।

ततः किं तत्राऽऽह-हेतुरित्याद्युत्तरार्धेन । तत्र निरुक्तब्रह्मविचारपक्षकविधेयता-

साधने । अत इत्यादि । अत इति वागथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्थातःशब्दस्तस्य

या विवृतिर्भाष्यकारविरचितव्याख्यानं तेन निगदितः कथित इत्यर्थः । एतादृशः ।

हेतुर्लिङ्गम् । पुण्येति । पुण्येन सुकृतेन जप्तं यत्स्वर्गादिविषयसुखं तस्य यत्क्षयित्वं

विनाशित्वम् । अस्ति । तस्माद्धेतुः कर्मफलविनाशित्वरूपं लिङ्गम् । पक्षवृत्तिः पक्षी-

भूतब्रह्मविचारे विद्यमानः । न भवति । तच्चस्माद्धेतोः । असौ कर्मफलनिष्ठक्षयित्व-

हेतुकत्वेन प्रसिद्धा । साध्यसिद्धिः साध्यस्य ब्रह्मविचारपक्षे कार्यत्वाख्यप्रतिज्ञातस्य

सिद्धिः संसिद्धिः । क वा स्यान्न कापि भवेदिति पदं दोषोपसंहारार्थम् । एवं च

निरुक्तीति कसूत्रयोजनायां नैवैष दोषः प्रसरिष्यतीत्याशयः ॥ ८३ ॥

फलितमाह-तदित्याद्युपजात्या-

तद्भाष्यपीयूषनिधेः समुद्धृता

मुक्तावली तेन तु नो विरुद्धा ।

संग्रथ्य सूत्रेषु ततो रसज्ञैः

कण्ठे धृता मुक्तिविलासकामैः ॥ ८४ ॥

तत्तस्मादुक्तरीतिकभाष्यसूत्रमुक्तावल्याविरोधोपपादनाद्वैतोरित्यर्थः । भाष्येति । श्री-
मच्छारीरकसूत्रस्थश्रीमद्भगवत्पादीयभाष्यरूपामृतसमुद्रात्सकाशादिति यावत् । समु-
द्रता सम्यक्तत्तात्पर्यकान्तिसद्वृत्तादिगुणपरीक्षणपूर्वकमेव निष्काशितेत्यर्थः । ब्रह्मान-
न्देनेत्यार्थिकम् । ईदृश्यत एव । तु पुनः । तेन भाष्येण सह यतो विरुद्धा प्रति-
कूला नो नैव भवति । अत एव । सूक्ष्मदर्शभिरिति शेषः । एतादृशै रसञ्चैः । रसो
वै स इति श्रुतेः शब्दपरब्रह्मनिष्ठैरित्यर्थः । पक्षे स्वकीयाशृङ्गाररसनिष्णातैः । सूत्रे-
पूत्तरमीमांसासूत्रेषु । पक्षे इति सूक्ष्मक्षौमतन्तुष्विति यावत् । संग्रह्य संबध्य ।
ततोऽनन्तरम् । मुक्तीति । जीवन्मुक्तिस्वस्वसुन्दरीविहरणपरायणैः सद्भिरित्यर्थः ।
कण्ठे धृताऽस्तीति संबन्धः । अत्र पीयूषेति विष्णुविलासालयात्क्षीराब्धेरप्याधिक्यं
भाष्ये ध्वन्यते । शान्तशृङ्गारौ रसौ । रूपकादयोऽलंकाराः ॥ ८४ ॥

एवं भाष्यादेर्विरोधपरिहारपुरःसरं वाक्यैकवाक्यताकरणेन संभावितगर्वस्वर्वाकर-
णार्थं भाष्यादेर्गम्भीरतात्पर्यकत्वस्वामानिस्त्वं च सूचयति—अद इत्यादिशिक्षारिण्या—

अदः श्रीभाष्यादेः सकलसुनिबन्धस्य कुधियो

विदुर्नो तात्पर्यं तदिह विमतिं यान्ति सहसा ।

अतो ब्राह्मिष्ठानां सकलमपि शास्त्रं कलयतां

गुरुणामेवाहं सरणिमनुयातोऽस्मि कथकः ॥ ८५ ॥

श्रीति । श्रीरद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकाप्रतिबद्धापरोक्षप्रमारूपसंपदेव तस्या एव
सकलसंसाररूपदारिद्र्याविद्रावकत्वेन मुख्यलक्ष्मीत्वात् । तदुक्तं बृहद्वासिष्ठे—

प्रशान्तमोहदारिद्र्यो दुराशो दोषसंक्षये ।

विवेकधनसंभारात्स्थितोऽस्मि परमेश्वर ॥ इति ।

तत्कार्ये तादृशो यो भाष्यादिः श्रीमद्भगवत्पादीयशारीरकभाष्यप्रमुखस्तस्येत्यर्थः ।
आदिना पञ्चपादिकादिः । एतादृशस्य । अत एव सकलेति । अदः—अदसस्तु
विप्रकृष्टमिति वचनात्कुड्यधिकारिदृष्ट्याऽतिबूरमित्यर्थः । एतादृशं तात्पर्यं कुधियोऽत
एव नो विदुर्नैव जानीर्युयतः । तत्तस्माद्वैतोरिह भाष्यादौ विषये । सहसाऽविचा-
रितप्रवृत्तिमत्त्वेनैव । विमतिं विरुद्धबुद्धिमित्यर्थः । यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ।

अतः कारणात् । कथको वादकथाप्रवृत्तः । पक्षे संदेशावबोधकः । एतादृशोऽ-
हम् । सकलमपि सर्वमपि शास्त्रं कलयताम् । शब्दब्रह्मपारंगतानाम् । तत्रापि
ब्राह्मिष्ठानाम् । श्रोत्रियमित्यादिभूतेरनुभूतब्रह्मात्मैक्यतत्त्वानामिति यावत् । एता-
दृशाम् । अत एव । गुरुणामाचार्याणामेव । सरणिं पङ्क्तिं सांप्रदायिकरीतिमनुयातोऽ-
स्मीति ॥ ८५ ॥

एवं शान्तरम्भसूत्रभाष्यादिषिरोधशङ्कासमाधानेऽपि तत्प्रसङ्गतः शिष्यस्तद्विषय-
वाक्येऽपि शङ्कते-विजिज्ञासस्व त्वमित्यादिशिखरिण्या—

विजिज्ञासस्व त्वं तदिति विषयत्वेन कलितं

वचः श्रीभाष्यादौ यदि भवति सूत्रानुगुणकम् ।

कथं श्रोतव्यादिश्रवणमननादेर्विधितयो

वचस्तत्त्वेनोक्तं ननु तदपरैस्तर्हि गुरुभिः ॥ ८६ ॥

तथा च तैत्तिरीयाः समामनन्ति-भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार ।
अर्षोहि भगवो ब्रह्मेति । इत्युपक्रम्य । मध्ये वाक्यद्वयमुक्त्वा-यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञा-
सस्व । तद्ब्रह्मेतीति । तत्र हे भृगो ब्रह्मपुत्र त्वं तद्विश्रोतव्याद्यभिधानिमित्तोपादानका-
रणीभूतं ब्रह्म । विजिज्ञासस्वोति वचः प्रकृतश्रुतिवाक्यम् । विषयत्वेनाथातो ब्रह्म-
जिज्ञासेति सूत्रस्येति शेषः । श्रीति । श्रीमत्सकलजीवन्मुक्तजीवन्(क्रममुक्तीच्छूपा-
सकवारणार्थं जीवादिति) मुमुक्षुपूज्यत्वेन निरतिशयैश्वर्यशालितयाऽत्यलौकिकशो-
भावानेतादृशो यो भाष्यादिः श्रीमच्छंकरभगवत्पादीयशारीरभाष्यप्रभृतिसूत्रप्रस्थानी-
यनिखिलनिबन्धस्तास्मिन्नित्यर्थः । कलितं प्रतिपादितमस्तीत्यार्थिकम् ।

तथादि सूत्रानुगुणकं निरुक्तसूत्रोक्तजिज्ञासापदानुकूलमेव भवति । तर्हि तदपरैः
श्रीमद्भाष्यकारभिन्नैः प्रायः सर्वैरपि गुरुभिः पूर्वाचार्यैः । श्रवणेति । आदिना निदि-
ध्यासनम् । एतेषां लक्षणानि त्वग्रे मूलाद्वादेवाभिधास्ये । विधितया तन्व्यप्रत्ययव-
टितविधित्वेन । श्रोतव्यादि । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्य इति । प्रतीकार्थमेव श्रोतव्येति प्रातिपदिकग्रहणम् । वचो मैत्रेयीब्राह्म-
णवाक्यम् । तत्त्वेन निरुक्तसूत्रविषयवाक्यत्वेन । कथमुक्तं ननु । तथा चेदं वक्तुम-
युक्तमेवेति भावः ॥ ८६ ॥

अथोक्तशङ्कां समाधास्यन्गुरुर्जिज्ञासापदेन सिद्धान्तसंमतं वेदान्तविचारमेव लक्ष-
णयेष्टं तद्वेतुतल्लक्षकपूर्वकं स्पष्टयति-इच्छेत्यादिवसन्ततिलकया-

इच्छा गुणैकमिति जेति न पुंविधेया

तल्लक्षितः किल सनाऽत्र विचार एव ।

प्रत्यक्परैक्यविषयश्रुतिशेखराणां

तात्पर्यनिर्णयसमर्थमनःक्रियात्मा ॥ ८७ ॥

गुणैकेति । गुणज्ञानमात्रजन्येत्यर्थः । इति हेतोः । यतः पुंविधेया न भवति ।
सनात्माहेतोः । सना जिज्ञासेति अन्वययेनेत्यर्थः । अत्रोक्तसूत्रे । किञ्चेति भाष्या-

दिप्रसिद्धः । प्रत्यगित्यादि । जीवब्रह्मैक्यविषयकवेदान्तवाक्यानामिति यावत् । तात्पर्येति । एतादृशः । अत्र सौत्रजिज्ञासापदे । विचार एव लक्षितः प्रेक्षितजह-
स्त्वार्थारूपलक्षणावृत्तिविषयतयाऽङ्गीकृतोऽस्तीत्यध्याहृत्यान्वयः ॥ ८७ ॥

बनु भवत्वेवमथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे जिज्ञासापदेन भाष्यादिसिद्धान्ते ब्रह्मवि-
चारे लक्षणा तथाऽपि प्रकृते तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिविषयवाक्यविषयकाक्षेपे किमागत-
मित्याशङ्क्य सारस्य कथनेन समाधत्ते—सोऽयमित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

सोऽयं न श्रवणं विना न मननं नो वा निदिध्यासनं
स्यादित्येव कृपालुभिर्गुरुवरैः श्रोतव्य इत्यादिकम् ।

वाक्यं वेदशिरोविचारचतुरैः श्रीन्यायमालादिषु

प्रोदाहृत्य विचारितं विवरणं वाञ्छद्भिरुक्तश्रुतेः ॥ ८८ ॥

स पूर्वपद्यप्रकृतः प्रत्यक्परैक्यघटकवेदान्तवाक्यानिष्ठब्रह्मविषयकविचारः । अयं
कर्तव्यत्वेन बुद्धिस्थत्वात्साक्षिप्रत्यक्ष इत्यर्थः । श्रवणं वक्ष्यमाणलक्षणं विना न
स्यात्तथा मननं विनाऽपि न स्यात्तथा निदिध्यासनं विनाऽपि नो स्यान्नैव भवेदि-
त्यर्थः । वक्ष्यमाणलक्षणत्वं मननादावपि बोध्यम् । वाशब्दः समुच्चये । इत्येष
इति हेतौषेव । कृपालुभिः करुणाशीलैरिति यावत् । गुरुवरैः प्राचीनाचार्यैः ।
श्रोतव्य इत्यादिषु । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति
वाक्यं श्रवणादिविधिवाक्यमित्यर्थः ।

वेदेति । उपनिषदर्थविवेककुशलैरिति यावत् । उक्तेति । तद्विजिज्ञासस्वेति सूत्रा-
नुगुणकविचारविधायकश्रीमद्भाष्योदाहृततौत्तिरीयकश्रुतेरित्यर्थः । विवरणं विवेचनम् ।
वाञ्छद्भिरिच्छद्भिः । श्रीति । उत्तरमीमांसाधिकरणमालादिग्रन्थेष्वित्यर्थः । आदिनै-
तद्ग्रन्थप्राचीनार्वाचीनानामुक्तश्रवणादिविधिवोधकोक्तवाक्यमेव निरुक्तसूत्रविषयतया
विचारयतां संग्रहः । प्रोदाहृत्य विचारितमस्तीति संबन्धः । तथा च भाष्योदाहृत-
वाक्यं तद्विजिज्ञासस्वेति विचारैकविधायकमिदं तु तत्साधनश्रवणादिविधायकमित्य-
विरोध इति बोध्यम् ॥ ८८ ॥

अथ शिष्यः श्रवणादिविधिवाक्येऽत्र किमपूर्वविधिः सिद्धान्ते संमतः किंवा
नियमोऽथवा परिसंख्येति पूर्वतन्त्रसंमततल्लक्षणतदुदाहरणपूर्वकं पृच्छति—वाक्येत्यादि-
संग्रहाम्भ्यम्—

वाक्येत्याप्रापितामिस्फुटतरफलकः किं विधिस्तेऽस्त्यपूर्वो

यो ग्रीहीभ्रोक्षतीतिप्रसूविषु वचनेष्वस्त्यो जेमिनीयैः ।

पक्षात्मानातलेशप्रभरणफलकः सोऽथवा वाञ्छितस्ते

ब्रीह्निनेवावहन्तिप्रभृतिषु नियमः संमतो योऽस्ति तेषाम् ॥८९॥

तत्राप्याद्यद्वयस्य क्रमादेतत्पूर्वोत्तरार्धाभ्यां प्रश्नोऽन्त्यस्य त्वग्रिमपद्येनेति विभागः ।
अपि श्रीगुरोऽत्र श्रवणादिविधिवाक्ये । ते तव । वाक्येति । वाक्यादन्येन मानेना-
प्रापितो वाक्यैकप्राप्तो योऽर्थस्तस्य या प्राप्तिः सैव स्फुटतरं फलं यस्य स तथेत्यर्थः ।
यदादृशः । अपूर्वो विधिः संमतोऽस्ति किम् । यो जैमिनीयैः पूर्वमीमांसकैः ।
ब्रीह्निप्रोक्षतीतिप्रभृतिषु वचनेष्वादृतोऽभूदित्यन्वयः ।

पक्षेति । पक्षे आप्तोऽनाप्तो यो लेश एकांशस्तस्य यत्प्रभरणं पूरणं तत्फलं यस्य
स तथेत्यर्थः । सोऽथवा नियमः । ते वाञ्छितः । यो ब्रीह्निनेवावहन्ति, इतिप्रभृ-
तिषु वाक्येषु तेषां पूर्वमीमांसकानां संमतोऽस्तीति ॥ ८९ ॥

एवमुक्तश्रवणादिविधावपूर्वादिविधिद्वयं सपरिकरं शिष्यः पृष्ट्वाऽथ परीक्षितं परि-
संख्याविधिमपि तथा पृच्छति—अङ्गस्यैवेत्यादिसङ्घपर्यैव—

अङ्गस्यैवाङ्गिनोः स्याच्छ्रुतित उपगमो वाऽङ्गयोरङ्गिनि स्या-

चेद्गृह्यात्तादृशेऽर्थेऽन्यतरहृतिफलः पारिसंख्यो विधिर्यः ।

मन्त्रेणेमामगृभ्णन्निति तदनुगिरा तद्दृदश्वाभिधानी-

मादत्ते चेत्यमेष श्रवणविधिपरे प्रोक्तवाक्ये किमिष्टः ॥९०॥

यथा चयनेऽश्वगर्दभयो रशनाग्रहणे 'इमामगृभ्णन्नरशनामृतस्य' इति मन्त्रस्येमां पूर्व-
प्रकृताश्वगर्दभसंबन्धित्वेन प्रकृतामृतस्य साक्षादनुभूतस्याश्वादे रशनां बन्धनरज्जुमृ-
ग्भजध्वयुर्गृह्णन्निति यथाश्रुतार्थसामर्थ्याविशेषाद्युपपत्त्याप्ते सतीत्यश्वाभिधानीमादत्ते
इति तैत्तिरीयकसंहितासप्तमाष्टकस्थयेमामगृभ्णन्नरशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति
शेषश्रुत्येति, इमामगृभ्णन्निति मन्त्रेणाध्वर्युरित्यार्थिकमश्वाभिधानीमश्वरशनेत्यश्वनाम्नाऽ-
भिधानं यस्या रशनायास्तां रशनामादत्ते गृहीयादित्यभिप्रायया गर्दभरशनाग्रहणमात्र-
व्यावृत्तिफलकः पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति श्रुत्या पञ्चसंख्यपञ्चनखतदितरपञ्चनखयोः
साधारण्येनोभयोरपि मृगयाकर्तरि क्षत्रिये भक्षणप्राप्तौ सत्यां कूर्मादिस्मृतिपरिगणि-
तपञ्चसंख्याकपञ्चनखान्यपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तिमात्रफलकश्च क्रमाद्विविधः परि-
संख्याविधिः । तदुक्तं सिद्धान्तलेशसिद्धान्तसूक्तिमञ्जर्याष्टीकायाम्—

अपूर्वा नियमोऽन्यस्य परिसंख्येति च क्रमात् ।

त्रयो हि विधयस्तेषु श्रोतव्य इति को विधिः ॥ इति ।

कारिकाविवरणे—उभयत्रैकस्योभयोरैकत्र युगपत्प्राप्तौ, अन्यतरनिवृत्तिफलको
विधिस्तृतीय इति । तत्र प्रकृते प्रथमोदाहरणे तु—अश्वगर्दभरशने अङ्गिन्यौ

एव । ग्रहणकालस्य व्यापारत्वेनाङ्गस्य तदन्यतरकर्मकत्वेन प्रधानत्वात् । तेनोभयोस्तयोरेकस्याङ्गस्य ग्रहणारूपस्य श्रुतिर इमामगृह्णन्शनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति श्रुतिवाक्यत उपगमः प्राप्तिः स्याच्चेदित्यर्थः । वेत्यथवा । अङ्गयोः कूर्मादिपञ्चसंख्याकपञ्चनखतदभिन्नपञ्चनखयोः प्रधानीभूतभक्षणाभिधानिनः कर्मत्वेनाप्रधानत्वादङ्गयोरुभयोरेकस्मिन्भक्षणाख्येऽङ्गिनि श्रुतिरः पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति श्रुतिवाक्यत उपगमः प्राप्तिः स्याच्चेत्तर्हीति प्राग्वदेव योजनम् । तादृशे निरुक्तलक्षणद्वयान्यतरलक्षण इति यावत् ।

अर्थे उदाहरणे । इमामगृह्णन्निति मन्त्रेण । इमामगृह्णन्शनामृतस्येति मन्त्रेण तद्वत् । इत्यश्वाभिधानीमादत्ते इति तदनुगिरा तद्वाक्यशेषेणेत्यर्थः । चकारात्पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति श्रुत्या चेत्येतत् । यः पारिसंख्यः परिसंख्याया अयं पारिसंख्यः । परिसंख्यासंबन्धीत्यर्थः । विभिर्भट्टमतप्रसिद्धभावनैकार्थकलिङ्गलोटतव्यान्यतमघटितवाक्यविशेष इति यावत् ।

ततः किं तत्राऽऽह—इत्यभित्यादिशेषेण । इत्थं निरुक्तलक्षणादिरीत्या । एष परिसंख्याविधिः । श्रवणविधिपरे श्रवणविधिबोधके । प्रोक्तवाक्ये, आत्मा वा नरे ब्रह्मव्यः श्रोतव्य इत्यादिवचने । इष्टोऽप्याचार्यश्रीमच्छरणानां संमतोऽस्ति किमिति पृच्छामीत्यध्याहृत्यान्वयः ।

ननु निरुक्तमन्त्रोक्तप्रथमोदाहरणे ग्रहणस्य क्रियात्मकस्याङ्गत्वमश्वाभिरशनयोरेकित्वं तथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति कूर्मादिपरिगणितानां पञ्चानां पञ्चनखानां तद्विज्ञानां च तेषामङ्गत्वं भक्षणस्य क्रियात्मकस्याप्याङ्गित्वं यदुक्तं तत्र किं नियामकमिति चेदुच्यते ।

नहि प्रकृते कर्मकाण्डे द्रव्याद्यात्मकत्वेनाङ्गाङ्गिभावव्यवस्था किंतु गुणप्रधानभावेन । तत्राऽऽद्योदाहरणे रशनयोरेव कर्मोपयोगित्वात्प्रधानत्वं तेनाङ्गित्वम् । ग्रहणस्य तु तत्र द्वारत्वमात्रं तेनोपसर्जनत्वमेव । एवं द्वितीयोदाहरणेऽपि परिगणितपञ्चनखानां तदभिन्नपञ्चनखानां च भक्षणमन्तरा फलाजनकत्वादङ्गत्वमेवाप्रधानत्वात् । भक्षणस्य तु साक्षात्फलजनकत्वेन प्रधानत्वादङ्गत्वमेवेति सर्वमवदातम् ।

एवं च प्रधानयुगावच्छेदेनैकस्याप्रधानस्याप्रधानद्वये वैकस्य प्रधानस्यान्यतरनिवृत्तिफलकप्राप्तिमत्त्वं परिसंख्याविधित्वमिति निष्कर्षः । ततः प्रकृते श्रवणविधौ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, इति नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रैः शास्त्रयोनित्वादित्यधिकरणद्वितीयवर्णकभाष्यादिभिश्चोक्तग्रन्थतस्तथा लोकप्रसिद्धभाषाग्रन्थतश्चाद्वैतात्मभवनप्राप्त्याऽन्तिमग्रान्धनिवृत्तिफलकत्वमेवेति लक्षणसंगतिः ॥ ९० ॥

एवं शिष्यप्रश्ने प्राप्ते श्रीगुरुर्मतभेदेन तत्समाधित्सुः प्रथमं कुञ्जचित्रन्यायेनोक्त-
विधित्रयमपि यदि सामान्यतः संभवेच्चैर्हि प्रकृतश्रवणविधौ कस्तत्र सिद्धान्तसंमत
इति भूयादपि त्वत्प्रभावसरः । परंतु तदेव प्रायः खण्डितमेव प्राचीनाचार्यैर्ग्रन्थान्तरे
तथाऽपि सकलशिष्टसंप्रदायरीत्योक्तविधिविषये प्राच्यमतकथनं प्रतिजानीते-विधि-
रसायनेतिद्रुतविलम्बितेन-

विधिरसायनरीतिवशादिदं त्रितयमप्यविचारसहं यतः ।

तदपि संबन्धव्यवहारपरम्परासराणितोऽत्र वदामि मतान्यलम् ॥९१॥

विधिरसायनं हि प्रसिद्धमेवाप्ययदीक्षितानां तथा तत्र सुखयोजनाख्या व्या-
ख्याऽपि । यतो यद्यपि । अत्र श्रोतव्य इति श्रवणविषये । अलं समर्थं यथा स्यात्तथा
वदामीति संबन्धः ॥ ९१ ॥

तत्र प्रथमं प्रकटार्थाख्यग्रन्थकारगुरुवराणां मतं सोपपत्तिकं व्युत्पादयति-सामा-
न्यादितिशार्कूलविक्रीडितेन-

सामान्याच्छ्रवणं करोति न खलु श्रोतव्यसाक्षात्कृतिं

धर्मेऽदर्शनतो न तत्त्वविषयं तच्चेति युक्तं यतः ।

इन्मिष्वन्वयतस्तदन्यत इह श्रीवामदेवादिषु

श्रंशोऽतः प्रकटार्थकृद्भिरुदितस्तत्रास्त्यपूर्वो विधिः ॥९२॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिश्रुत्या आत्मसाक्षात्कृतिमुद्दिश्य तत्सा-
धनत्वेनाद्वैतशास्त्रश्रवणं जिज्ञासोर्विधीयत इति निर्विवादमेव । तत्र श्रवणस्य श्रोत-
व्यार्थसाक्षात्कारकरणत्वव्याप्तिरेव प्रथमं हेतुत्वेन वक्तव्या । अन्यथा निरुक्तविधा-
नामौचित्यात् । सा त्वन्वयव्यतिरेकोभयविधव्यभिचारादपि नैव घटत इत्याह-सामा-
न्यादित्यादिना श्रंश इत्यन्तेन ।

यतः । सामान्यात्, श्रवणत्वजातिरूपसामान्येन । श्रवणं श्रोतव्यसाक्षात्कृतिं स्वप्र-
तिपाद्यार्थापरोक्ष्यम् । न खलु करोति नैव संपादयति । कुत इति चेत्तत्र हेतुमाह-
धर्म इत्यादिना । उपलक्षणमिदमधर्मादेरपि । तेषां नित्यातीन्द्रियत्वात् ।

ननु यद्यत्तत्त्वविषयकं श्रवणं तत्तथा । धर्मादेस्तु सिद्धान्ते दृश्यत्वादिना कल्पि-
तत्वादित्याशङ्क्य समाधत्ते-न तत्त्वेत्यादिना । चोऽवधारणे । तत्, श्रवणं तत्त्ववि-
षयमेव स्वप्रतिपाद्यसाक्षात्कृतिं करोतीति युक्तं न भवति । कुत इति चेत्तत्रापि
किं यत् यत्र तत्त्वविषयकश्रवणत्वं तत्र श्रोतव्यसाक्षात्कृतिकारकत्वमित्यन्वयव्याप्ति-
रिति चेत् यत्र तत्त्वविषयकश्रवणभावाभावात् तत्र तत्त्वविषयकसाक्षात्कृत्यभाव इति व्यभि-
चारेऽपि ।

नाऽऽद्य इत्याह—यत इत्यादिना । यत इह लोके दम्भिषु वेदान्तित्वं लोके प्रकृयाप्योदरभरिषु पुरुषखरेष्वित्यर्थः । अन्वयतोऽन्वयव्याप्तेरिति यावत् । अंशस्तत्त्वविषयकश्रवणसत्त्वेऽपि तत्त्वविषयकसाक्षात्कृत्यभावेन भङ्गः । अस्तीति शेषः । तथा च देवदत्तः । तत्त्वसाक्षात्कारवान् । तत्त्वविषयकश्रवणवत्त्वादित्यनुमाने हेतोः साध्याभाववत्सु दम्भिषु विद्यमानत्वेन सव्यभिचारत्वं स्पष्टमेवेति भावः ।

नान्त्योऽपीत्याह—तदन्यत इत्यादिना । इह शास्त्रे । श्रीति । श्रीः प्राग्जन्मकृत-निर्गुणाहंग्रहोपासनशालियोगैश्वर्यं तद्वन्तो ये वामदेवादयः । वामदेवः (व)ब्रह्मात्मैक्यानुभवं प्रकृत्य । गर्भ एवैतच्छ्रयानो वामदेव एवमुवाचेत्यैतरेयोपनिषदि प्रसिद्ध एव । स आदिर्येषामार्षसंज्ञकेन गुरुशास्त्रसामग्रीमन्तरैव जन्मान्तराभ्यस्तनिरुक्तोपासनापरिपाकवशादिह जन्मनि स्वयमेव प्रतिबन्धापगमे सति प्रादुर्भूतद्वैतबोधेन युक्तानाम् । अहं ब्रह्मस्य रोरवेति तैत्तिरीयोपनिषद्यान्नातसार्वभ्यानुभवाविष्करणशास्त्रि-शङ्कुनामकमहर्षिप्रभृतियोगीन्द्राणां तेष्वित्यर्थः ।

तदिति । व्यतिरेकव्याप्तेः । अंश इत्यादि पूर्ववत् । एवमत्रापि । चैत्रः । तत्त्वसाक्षात्काराभाववान् । तद्विषयकश्रवणशून्यत्वादिति हेतोः साध्याभाववत्सु वामदेवादेषु विद्यमानत्वेन तथात्वं स्फुटमेव । अतः श्रवणब्रह्मसाक्षात्कारयोः साध्यसाधनभावस्यानुमानादिप्रमाणान्तरागम्यत्वाद्विधिरत्यन्तमप्राप्ताविति वचनसंमतः प्रकटार्थः । कद्विः प्रकटः स्वप्रकाशात्माभिन्नत्वेन स्पष्टोऽर्थः कैवल्यमुक्तिलक्षणध्वरमपुरुषार्थो यस्मिन्नन्धे स तथा तं कुर्वन्तीति तादृशैराचार्यैरिति यावत् । तत्र निरुक्तसाध्यसाधनभावबोधनविषये । अपूर्वो विधिरुदेत उक्तो भवतीति योजना ॥ ९२ ॥

नन्वेतैराचार्यैः प्रकटार्थकाराख्यैरपूर्वविधिरेव श्रवणे प्रतिपाद्यते चेन्नियमादिविधिं प्रतिपादयद्विरन्यैराचार्यैः सह तद्विरुद्धं स्यात्तद्वत्तेषामपि प्रतिपादनमेताद्विरुद्धं स्यादित्यद्वैतशास्त्रेऽत्र स्वपूर्वाचार्यविरोधपरिहार एव यदा सुदुर्भणस्तदा शास्त्रान्तरीयस्य तस्य तथात्वं किमुत वक्तव्यमित्यास्मिन्शास्त्रे प्रेक्षावन्मुमुक्षुप्रवृत्त्यभावेनाधिकारिविरहाद्विरुद्धत्वादिनिर्णायकत्वात्संशयाधायकत्वाच्चानारम्भणीयमेवाद्वैतशास्त्रमित्याशङ्क्य समाधत्ते—अद्वैतेत्यादिसाधयथा—

अद्वैतब्रह्मसाक्षात्कृतिरिह न यतो लौकिकी तेन तत्र

कोपायो लौकिकः स्यादिति यदभिमतिस्तादृशं ते मुमुक्षुम् ।

प्रोद्धर्तुं मोहपाशादनुपमकरुणाः प्रोचुरुक्तं विधिं त-

त्कान्यैस्तेषां विरोधो न हि शिखरशमीशाखयोश्चन्द्रभेदः ॥ ९३ ॥

ब्रह्मो हेतोः । इह संसारे । अद्वैतेति । ब्रह्मात्मैक्यविषयकाप्रतिबद्धापरोक्षप्रमा ।
न लौकिकी निरुक्तचरमप्रमा प्रत्यक्षादिवल्लौकिकप्रमाणजन्या नैव भवतीत्यर्थः ।

तथा चाऽऽज्ञायते—वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति । भावेदविन्मनुते तं बृह-
न्तमित्यादि च । तेन हेतुना । तत्र निरुक्तसाक्षात्कृतिविषय इति यावत् । लौकिकः
प्रत्यक्षादिप्रमासामग्रीलक्षणः । उपायः साधनविशेषः क स्यात्कालत्रयेऽपि नैव संभ-
वतीत्यर्थः ।

इति प्रोक्तरीतिका । यदभिमतित्यस्याभिप्रेता निश्चितिरस्तीत्यार्थिकम् । तादृशं
मुमुक्षुम् । ते प्रागुक्तप्रकटार्थकाराः । मोहपाशादनाद्यविद्याबन्धात् । प्रोद्धुं पुनर्द्वे-
तास्फुरणलक्षणप्रकर्षेणोद्धारकमीकर्तुमिति यावत् । अनुपमेति । निरतिशयपरदुःख-
प्रहरणेच्छवः सन्त इत्यर्थः । उक्तमपूर्वाख्यम् । विधिं श्रोतव्य इति श्रुतिप्रसिद्धं
अवगणविधिम् । प्रोक्तुः प्रतिपादयांबभूवुरिति संबन्धः ।

तत्तस्माद्वेतोः । अन्यैरुक्तश्रुतावेव नियमविध्याद्यङ्गीकर्तृभिः प्राचीनाचार्यैः
सहेत्यर्थः । क तेषां विरोधः स्यादधिकारिविशेषबुद्धिसमाधानाभिप्रायेणैव तथोक्तेर्न
कालत्रयेऽपि विरोधः संभवेदित्यर्थः ।

एतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयति—न हीत्यादिशेषेण । शुक्लद्वितीयाचन्द्रं दिदृक्षुणां
मध्ये कंचित्प्रति कश्चिद्विरसुरवरागारान्यतरशिखरावच्छेदेनैव चन्द्रं समुपदिशति ।
कश्चित्तु कंचित्प्रति तं शमीवृक्षशाखावच्छेदेनैव समुपदिशति । नैतावतोभयोश्चन्द्र-
विषयकसाक्षात्कारे सति तद्वेदोऽस्ति लोके । तद्वदपूर्वविधिना वा नियमादिविधिना वा
अवगणे कृते सत्यद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरं तत्तदधिकारिणोस्तदीयोऽभेदो भवतीति ॥९३॥

अथैवं श्रीगुरुक्तव्यवस्थया वेदान्तशास्त्रीयतत्तदाचार्यमतविरोधपरिहारेऽपि शिष्य-
स्तत्रापि तद्विरोधं शङ्कते—सिद्धान्तलेशेत्यादिवसन्ततिलकया—

सिद्धान्तलेशरचने ननु पूर्वपूर्व-

दृष्ट्योत्तरोत्तरमतग्रथना प्रसिद्धा ।

तत्तन्मुमुक्षुवनसृतेस्तु मतव्यवस्था

भावत्वयसौ न किमु दीक्षितवाग्विरुद्धा ॥ ९४ ॥

नन्विति शङ्कासूचकमवययम् । सिद्धान्तेत्यादि । सिद्धान्तानामद्वैतशास्त्रीयम-
क्रियांशात्मकनिर्णीतार्थानां लेशः संक्षेपो यस्मिन्प्रसिद्धतरेऽद्वैतशास्त्रीये श्रीमदण्णव्य-
दीक्षितविरचिते प्रकरणग्रन्थे तस्य यद्वचनं संग्रथनं तस्मिन्नित्यर्थः । पूर्वपूर्वेति ।
पूर्वपूर्वमतदूषणसरण्यैव । उत्तरोत्तरेति । ऊर्ध्वोर्ध्वमतोपन्यसनेति यावत् । प्रसि-
द्धाऽस्तीति शेषः ।

तदुक्तं सिद्धान्तलेशसूक्तिमञ्जर्याम्—तत्रोपायापरिज्ञानादलौकिकसमीक्षणे । प्रक-
टार्थकृतः प्रहुरपूर्वं श्रवणे विधिमिति प्रथमं मतमुपन्यस्य । विचारस्य विचार्यार्थ-
विर्णयं प्रति हेतुता । अपरोक्षप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुता । प्राप्तैव कित्वनियता
आप्तिप्राप्ताऽन्यसाधनैः । ततो नियम इत्याहुः सर्वे विवरणानुगा इति । अत्र पूर्व-
मतेऽलौकिकसमीक्षण उपायापरिज्ञानं यदपूर्वविध्यङ्गीकरणे कारणत्वेनोक्तं तदुत्तरमते
तु तत्स्वण्डनं स्पष्टमेव ।

ततः किं तदाह—तत्तदित्युत्तरार्धेन । तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । असावनुपदोक्ता ।
तत्तदिति । तत्तद्बुधुत्सुबुध्यनुरोधेनेत्यर्थः । भावत्की यौष्माकीणा । श्लेषेण । भात्य-
द्वैताभ्यतत्त्वं येनेत्यपरोक्षज्ञानं तद्विद्यते येषां तेषामियं तथेति यावत् । एतेन समाधा-
नचौत्पत्त्यं श्रव्यते । दीक्षितेति । श्रीमदप्पय्यदीक्षितवाचा सह विपरीतार्थशालि-
नीत्वर्थः । न भवति किमु, अपि तु भवत्येवेत्यन्वयः ॥ ९४ ॥

श्रीगुरुः साभयं समाधत्ते—शृण्वन्नेति तथैव—

शृण्वन्न दीक्षितरहस्यमतीव गुप्त-

माचार्यवर्यमतदूषणसिद्धये ते ।

नोपन्यसुः किल मतानि तथेति किंतु

तत्तन्मुमुक्षुधिषणागततारतम्यात् ॥ ९५ ॥

अस्तीवेत्यादिविशेषणं तु सिद्धान्तलेशटीकाकृतामप्यगोचरत्वार्थम् । किं तदि-
स्यत्राऽऽह—आचार्येत्यादित्रिपाद्या । ते दीक्षिताः । आचार्येति । दूषणस्य सिद्धि-
स्तस्या इत्यर्थः । तथा मतानि न किलोपन्यसुः किंतु । तत्तदिति । तत्तज्जिज्ञा-
सुबुद्धिनिष्ठसंस्कारतारतम्यानुरोधादेव पूर्वपूर्वदोषाभिधानपूर्वकमुत्तरोत्तरमतान्युपन्य-
सुरिति संबन्धः ।

एवं चोक्तधिकारिबुद्धिष्वेव तत्तद्दूषणानि न तु तत्तत्प्राचीनाचार्येष्ठिति नैव
दीक्षितोक्त्या सह मद्गव्यवस्था विरुध्यतीत्यभिप्रायः । एतेनोत्तरोत्तराचार्याणामपि
पूर्वपूर्वाचार्यमतखण्डकत्वेनासुरवासनापत्तिर्व्युदस्ता ॥ ९५ ॥

ननु तत्तज्जिज्ञासुधीवासनानुसारेणैव प्राचीनैराचार्यैः प्रक्रियायां ते ते सिद्धान्ताः
प्रतिपादिताः सन्ति, न तु सिद्धान्तलेशे यथाश्रुतं प्रतीयमानपूर्वपूर्वमतदूषणार्थमित्यत्र
किं नियामकमित्याशङ्क्य श्रीमत्सुरेश्वराचार्यचरणप्रणीतं वार्तिकमेवेति समाधत्ते—
यया ययेत्यादिप्रमाणिकया—

यया यया भवेदिति स्फुटं तथैव वार्तिके ।

निरूपितं सुरेश्वरैर्यतीन्द्रशेखरेश्वरैः ॥ ९६ ॥

यया यया भवैत्पुसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि । सा सैव प्रक्रिया ज्ञेया साध्वी
सा चानवस्थितेति हि तद्वार्तिकं प्रसिद्धमेव । नन्वितरे तावदाचार्या यथा स्वस्व-
मतप्रवर्तकास्तथैवेतिऽपि को वै तेषां विशेषः सिद्धान्तलेशे ह्येतन्मतस्यापि स्फुटं
तत्साधारण्येनैव संग्रथितत्वादिति चेन्न । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति वैयाकरणसि-
द्धान्ताद्यथा त्रिमुनिन्याकरणं तथा त्रांश्वरमेवेदमद्वैतशास्त्रम् । सूत्रभाष्यवार्तिककाराणां
हरिहरचतुराननावतारत्वस्य पुराणमाधवीयशंकरविजयादौ सुप्रसिद्धत्वादित्याशयेन
तं विशिनष्टि—यतीन्द्रेत्यादिना । अत एव बहुवचनसार्थक्यमपि । प्रमाणिकालक्षणं
कृतं वृत्तरत्नाकरे—प्रमाणिका जरौ लगाविति ॥ ९६ ॥

तन्नापि शिष्यः पुनः शङ्कते—नन्वित्यादिहरिण्या—

ननु कथमिदं भूयादार्यैर्यतो बत दीक्षितै-

विधिविवरणे स्वाभिप्रेतं रसायनरीतितः ।

तदुपरमणं स्वीकर्तृणां मतं चरमं कृतं

परिमलमभिप्रोद्गायद्भिर्यथार्थकषट्पदैः ॥ ९७ ॥

नन्विदं प्राक्प्रतिपादितं सप्रमाणं युक्तिजातं कथं भूयात्सुस्थिरं स्यात् । कुत
इति चेत्तत्राऽऽह—यत इत्यादिना । बतेति स्वपक्षानुकूलसंव्यवहारलाभाद्धर्षे । यतो
हेतोः । आर्यैः परमपूज्यैः । दीक्षितैरप्ययदीक्षिताख्यैः सिद्धान्तलेशकारैः । विधि-
विवरणे प्रथमसूत्रविषयीभूते श्रोतव्य इति श्रुतिचोदिते श्रवणविधिविचार इत्यर्थः ।
रसायनेति । विधिरसायनरीत्येत्यर्थः । तत्र हि विधित्वावच्छेदकावच्छिन्नः कोऽप्य-
पूर्वादिर्विधिर्नैव संभवतीति तैरुपपादितमिति प्रसिद्धमेव ।

स्वेति । निजसंमतम् । तदुपरमणं श्रवणे विधिसामान्याभावम् । स्वीकर्तृणां
भामतीकृतां वाचस्पतिमिश्राणामित्यर्थः । मतमेव । परिमलं परिमलाख्यं तद्व्यक्तिहे-
तुकस्पतर्वाख्यग्रन्थव्याख्यानम् । पक्षे जनमनाहेरं गन्धम् । अभीति । अभितः सर्व-
वर्तुलक्षण्यामपि प्रकर्षेण भेदवादिमात्रविदलनलक्षणेनोत्कटमुक्तीच्छुमान्नहितं यथा
स्यात्तथा गायद्भिर्मनोहरमुपपादयाद्भिः सद्भिरित्यर्थः ।

पक्षे गुञ्जारवं कुर्वद्भिः । अत एव । यथार्थकेति । यथार्थकं सार्थकमेव षट्
श्रुतिस्मृतिशास्त्रेतिहासपुराणार्पकाव्याख्यानि पदानि सर्वदा मननस्थानानि येषां
तैरित्यर्थः । पक्षेऽन्वर्थषट्पदैर्भ्रमैरित्यर्थः । चरममुत्तरमतकृतखण्डनहीनं कृतमस्तीति
योजना । तस्मान्नाधिकारिवुद्ध्यनुसारेण व्यवस्था साध्वीत्याशयः ॥ ९७ ॥

अथोक्तशङ्कां शमायिष्यन्श्रीगुरुपौद्घातमाह—अवच्छिन्नेत्यादिभुजंगप्रयातेन—

अवच्छिन्नवादस्तु वाचस्पतीष्टः

स्फुटं चैवमेवास्ति सिद्धान्तविन्दौ ।

घटेत्यादिवेदोत्तमाङ्गीयरत्नै-

स्तमादिष्टवान् न्यायरत्नावलीकृत् ॥ ९८ ॥

तत्र किं मानमित्यत्राऽऽह—स्फुटं चैवमेवेत्यादिद्वितीयपादेन । ननु भवत्वेवमव-
च्छिन्नवादस्य वाचस्पतीष्टत्वे सिद्धान्तविन्दोः प्रामाण्यं परं तु स एवाऽऽदावज्ञातल-
क्षण इत्यत्राऽऽह—घटेत्याद्युत्तरार्धेन । घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा । घटो
नीयेत नाऽऽकाशस्तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ इति ह्यमृतविन्दूपनिषद्याम्नयते । तस्मादेव-
मादीनि वेदोत्तमाङ्गीयरत्नानि वेदशिरोवाक्यरत्नानि तैरित्यर्थः । तमवच्छिन्नवादम् ।
न्यायेति । ब्रह्मानन्दाचार्यः । आदिष्टवान्मुमुक्षुन्प्रत्युक्तग्रन्थे स्पष्टी चकारेत्यर्थः ।
विस्तरस्त्वग्रे तत्प्रघट्टक एव स्फुटी भविष्यति ॥ ९८ ॥

ननु भवत्वेवं किं ततः प्रकृत इत्यत आह—पक्ष इत्यादीन्द्रवज्रया—

पक्षः स चेद्दीक्षितसंमतः स्या-

त्किमित्यसौ नाप्युपपादितः स्यात् ।

सिद्धान्तलेशस्य समाप्तिदेशे

तस्मान्न तेषामिदमस्त्यभीष्टम् ॥ ९९ ॥

यदि प्रपूर्वपद्योक्तरीत्याऽत्र श्रवणविधिविचारे श्रवणे कौऽपि विधिरनुचितत्वाज्ज्ञे-
वास्तीति वाचस्पतिमतस्यैव चरमीकृतत्वेनाखण्डितत्वाद्विधिरसायने च सर्वस्यापि
विधेः सामान्यतो संभावितत्वप्रपञ्चनाच्चाप्यग्यदीक्षितेष्टत्वं स्याच्चेत्तर्हसाववच्छिन्नवा-
दाख्यः पक्षः सिद्धान्तलेशस्य समाप्तिदेशे किनिति दीक्षितैरुपपादितोऽपि न स्यात् ।
ततस्तत्रायमवच्छिन्नवादो नैवोपपादितः । तस्माद्धेतोस्तेषामप्यग्यदीक्षितानाम् ।

इदं निरुक्तवाचस्पतिमतसिद्धश्रवणे विध्यभावपक्षस्यान्त एवोपन्यस्तत्वेनाख-
ण्डितत्वादुत्तरोत्तरपक्षेण पूर्वपूर्वपक्षखण्डनम् । अभीष्टं संमतं नैवास्तीत्यन्वयः ।
एवं च यथा यथा भवेत्पुंसामित्यादिवार्तिकावलम्बनेन तत्तदधिकारिबुद्ध्युपरिष्ठादेव
तत्तदाचार्यनिरूपितदोषाणां सावकाशतया सर्वपूर्वपूर्वाचार्योपरि दोषलेशस्या-
स्यप्रसङ्गाम्भुक्तसर्वमताविरोधन्यवस्थैव ज्यायसीत्याशयः ॥ ९९ ॥

पुनर्दीक्षितग्रन्थस्यैव स्वारस्यादेव तस्य यथाश्रुतप्रतिभासमानोत्तरोत्तरमतेन
पूर्वपूर्वमतनिराकरणे खण्डितेऽपि तत्रापि शिष्याशङ्कां व्युत्थाप्य समाधत्ते—न चेत्या-
चार्यायुग्मेन—

न च भामतीनिबन्धप्रभृतय इत्यादिना तु तेस्तत्र ।

वाचस्पतिमतमेव प्रोक्तं परिकरत इति वाच्यम् ॥ १०० ॥

तैरप्यदीक्षितैः । तत्र सिद्धान्तलेशोपसंहारे । भामतीत्यादि । प्रभृतिग्रहणा-
द्येऽपि तद्वर्वाचीनग्रन्था ग्राह्याः । तु पुनः । परिकरतः साभिमानमेवेति यावत् ।
वाचस्पतीत्यादि । प्रोक्तं प्रतिपादितमस्तीति न च वाच्यम् । चोऽवधारणे । नैव वक्त-
व्यमिति योजना ॥ १०० ॥

कुत इति चेत्तत्र हेतुं द्योतयितुं विवरणमतं संक्षिपति-प्रतिबिम्ब इत्यादिना-

प्रतिबिम्बो जीव इतिप्रभृति तु बिम्बेशवादमुख्यस्य ।

विवरणमतस्य तत्र स्पष्टमुपक्रम्य निगमनतः ॥ १०१ ॥

इतिप्रभृति तुः इत्यादिग्रन्थेन तु । बिम्बेशेति । एतादृशस्यः । विवरणेति । तत्र
सिद्धान्तलेशावसाने । स्पष्टं कण्ठत एव । उपक्रम्योपन्यस्य । निगमनत उपसंह-
तत्वादित्यर्थः । तस्मादुक्तहेतोर्नैवात्र पूर्वोक्तशङ्कावकाशलेशोऽपीत्याशयः ॥ १०१ ॥

नन्वेवं चेत्तर्हि भामतीत्यादिना समुदाहृतस्य तदग्रन्थस्य का गतिरिति चेत्तदनु-
वादपूर्वकं तत्तात्पर्यमाह-यत्त्वित्यादिना द्वितीयेतिशब्दात्पूर्वतः शार्दूलविक्रीडितेन-

यत्तुक्तं खलु भामतीप्रभृतयस्तं तेऽनुवर्तन्त इ-

त्यन्ते तैस्तदपि त्वनन्यगतितो बिम्बेशवादः स तैः ।

तत्राऽऽसीदनुमोदितो न तु मतस्तेषामिति स्वाशयं

स्पष्टं द्योतयतीति तत्र गदितं नो दीक्षितैस्तन्मतम् ॥ १०२ ॥

तैरप्यदीक्षितैः । यत्तु पुनः । भामतीति । प्रभृतिग्रहणं कस्पतर्वादिसंग्रहार्थम् ।
ते पूर्वाचार्यग्रन्थाः । तं बिम्बेशवादम् । अनुवर्तन्तेऽनुसरन्ति । इति एवमानुपूर्व्या ।
खलु नातोऽधिकम् । अन्ते सिद्धान्तलेशोपसंहारे । उक्तं निगदितमस्ति । तदपि
तु । स प्रागुक्तः । बिम्बेशवादोऽविद्याबिम्बीभूतं चैतन्यमीश्वर इति विवरणसंमतो
वादः । तैर्भामत्यादिभिः । अनन्येति । प्रकारान्तरेणानिर्वाहादित्यर्थः । तत्रेश्वरादि-
विचारे । अनुमोदित एवाऽऽसीत् । न तु तेषां भामत्यादीनाम् । मतः संमतः ।
भवति ।

इत्युक्तप्रकारकम् । स्वाशयं स्वाभिप्रायम् । स्पष्टं स्फुटमेव । द्योतयति अनु-
वर्तन्त इत्युक्त्या व्यनक्तीति संबन्धः । फलितमाह-इतीत्यादिशेषेण । इति हेतोः ।
तत्र सिद्धान्तलेशावसाने । दीक्षितैः । तन्मतं वाचस्पतिमतम् । नो गदितं नैवोक्तं
भवतीत्यर्थः । तस्मात्तत्तन्मुमुक्षुबुद्धयुपर्येव तत्तदुत्तराचार्योक्तदूषणं न तु तत्तत्पूर्वा-
चार्योपरीति रहस्यम् ॥ १०२ ॥

निगमयति तदेवमित्यादिशिरिण्या—

तदेवं मत्प्रोक्तं दृढतरमभूत्तत्तदधिक-

न्मतेर्दोषल्यार्थं परिमलकृतामेव समयः ।

इति ध्येयं धीरैर्यदि तु न भवेदेवमथ ते

भवेयुर्नाऽऽचार्याः श्रुतिशिरसि किं बोधविधुराः ॥ १०३ ॥

एवं निरुक्तरात्या । तत्पूर्वोपन्यस्तम् । तत्तदधिकृतित्यादि । तत्तदधिकारिबुद्धेः ।
दोषल्यार्थमेव । परिमलकृतामेतादृङ्महानुभावानामप्यद्यदीक्षितानामित्यर्थः । एष
पूर्वपूर्वपक्षदूषणपूर्वकमुत्तरोत्तरपक्षस्थापनात्मकः । समयः सिद्धान्तलेशरचनप्रकारः ।
इति मत्प्रोक्तं मनुष्यादितं तद्वद्वस्यमिति यावत् । दृढतरमचलमेव । अभूवभवत् ।
इति दर्शितरूपमभिप्रायजातम् । धीरैर्धैर्यं बुद्धिमीरयन्ति सत्विचारे प्रेरयन्ति ते तथा
तैः पण्डितैरित्यर्थः । ध्येयमनुचिन्तनीयमित्यन्वयः ।

तत्राप्याग्रहेणानङ्गीकारिणं प्रत्यनिष्ठापत्त्या प्रत्याचष्टे—यदि त्वित्यादिशेषेण । यदि
तु एवं निरुक्तसिद्धान्ताङ्गीकरणम् । न भवेच्छ्रुत्याग्रहेण न स्याच्छेत्तर्हि । अथ यथा-
श्रुताङ्गीकृतिपक्षे । ते तत्तत्पूर्वोपन्यस्तमतप्रतिपादकाः । आचार्याः—आचिनोति च
शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्वापि । स्वयमप्याचरेषस्तु स आचार्य इति स्मृतः, इति वच-
नास्सन्नुरवोऽपि । श्रुतिशिरसि अद्वैतशास्त्रार्थविषये । बोधविधुरा अपरोक्षादिप्रमा-
विहीनाः । न भवेयुः किमपि तु भवेयुरेवेति भावः । तस्मात्तेषां सर्वेषामपि प्राची-
नाचार्याणां मौढ्यापादनार्थमेव सिद्धान्तलेशरचनं भूयात्तदपेक्षया मनुक्तयुक्त्या सर्वा-
विरोधसाधनमेव निर्वाचमिति राद्धान्तः ॥ १०३ ॥

तत्राप्येकजीववादेऽनिष्ठापत्तिमाशङ्कते यद्येवमित्यादिशार्दूलविक्रीडितपूर्वार्धेन—

यद्येवं भवता विरोधकलनं संपाद्यते युक्तित-

स्तत्रापि स्फुटमेकजीवसमये स्यादघट्टकुट्यादिता ।

मैवं तेन विरोधबाधनमलं यस्मान्मया वक्ष्यते

तद्वादे गुरुपादपङ्कजः संजीविनाऽग्रेऽञ्जसा ॥ १०४ ॥

घट्टेति । घट्टकुटी आदिर्यस्य घट्टकुटीप्रभातन्यायस्य स तथा तद्भावं इत्यर्थः ।
अयं भावः । कश्चिद्वणिक् । अधिकारिणा तद्देशमार्गे वणिगादिनीयमानक्रयवस्तु-
नियमितवित्तग्राहिणा घट्टे स्थापितां निजभृत्यविशिष्टकुटीं निशि वञ्चयित्वा सपण्य-
बलीवर्दो गच्छन्नपि दैवात्प्रभाते निरुक्तकुटीनिकट एवाऽऽयाति तद्वन्धोक्ते दोषाव-
मोषार्थं युक्त्यन्तरे कृतेऽपि पुनरेकजीववादे दोषतादवस्थ्यमेवेति ।

तत्समाधत्ते-मैवमित्याद्युत्तरार्धेन । तत्र हेतुमाह-तेनेत्यादिशेषेण । यस्माद्धेतोः । तेनैकजीववादेन सह । विरोधेति । अलं पर्याप्तम् । अग्रे उत्तरत्र । अञ्जसा कण्ठ-
रेवेणैव । गुर्विति । एतेन सांप्रदायिकत्वं सूच्यते । एतादृशेन मया । तद्वाद एक-
जीववादे । वक्ष्यते तस्मादित्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथात्र नियमविधिमभिधित्सुराचार्यः पूर्वोक्तापूर्वविधिस्वीकारकारणीभूतं मुमु-
क्षुविशेषाश्रितं सर्वथाऽप्यद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारकारणश्रवणाख्यवेदान्तशास्त्रविचारे तद्वि-
षयीभूताद्वैतब्रह्मात्मैक्यस्यालौकिकत्वाद्यदप्राप्तत्वं तददूषयन्नन्यजिज्ञासुसंमतां व्याप्तिमेव
सामान्यतो विचारविषयिणीं व्युत्पादयति-लोक इति सन्धरया-

लोके यो यो विचारः स तु निजविषये निर्णयं कर्तुमीशो

यद्यत्प्रत्यक्षमानं तदपि किल तथा मां ननोतीति कल्लप्तम् ।

तेन ब्राह्मो विचारोऽप्युभयविधतया प्राप्त एवान्यमाना-

तत्किं गुर्वाश्रयेण स्वयमपि च मया धीमता शास्त्रमीक्ष्यम् ॥ १०५ ॥

विचारः स्वविषयार्थनिर्णायकः । विचारत्वात् । शुक्तिरजतादिविचारवदिति
प्रयोगोऽप्यत्र व्याप्तौ बोध्यः । एवं विचारविषयव्याप्तिमभिधाय प्रमाणविषयिणीं
तां कथयति-यद्यदित्यादिविधितया । अत्र मानमित्येव सामान्यतो वक्तव्ये प्रत्य-
क्षेति विशेषणं तु ब्रह्मसाक्षात्कृतिजनकस्य तत्त्वप्रमाणकस्य शब्दात्मकस्यापि तत्त्वम-
स्यादिमहावाक्यस्य यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः स्वप्रकाशात्ममात्राश्रयविषयका-
नादिभावरूपाज्ञानैकनिवर्तकत्वेन नित्यापरोक्षार्थविषयकत्वेन प्रत्यक्षतयैव संग्रहार्थ-
मैव । तथा मां प्रत्यक्षप्रमाणम् । कल्लप्तमनुभूतम् । एवमत्रापि प्रयोगः । तत्त्वमस्यादि
महावाक्यम् । अपरोक्षप्रमाणजनकम् । अपरोक्षार्थविषयत्वात् । चक्षुरादिवदिति ।

ननु भवत्वेवं व्याप्तिद्वयं ततः किं प्रकृत इत्यत आह-तेनेत्यादितृतीयपादेन ।
उभयेति । निरुक्तव्याप्तिद्वयमूलकत्वेनेत्यर्थः । अन्यमानात् । श्रोतव्य इत्यागमवि-
धिभिन्नानुमानाख्यप्रमाणादिति यावत् । तद्यथा । ब्रह्मविचारः । स्वविषयीभूताद्वै-
तब्रह्मनिर्णायकः । विचारत्वात् । रज्जुरगविचित्रादिति । तस्मादद्वैतब्रह्मनिर्णय-
कामेन ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति निरुक्तानुमानादेव तत्प्राप्तौ सत्यां नोक्तविचार-
स्यास्यन्ताप्राप्त्युपेतापूर्वविधिसिद्धिरिति बोध्यम् ।

अन्वेवमपि नियमः पाक्षिके सतीति वचनाद्ब्रह्मविचारस्य वेदान्तशास्त्रेतरसाधनैः
पाक्षिकप्राप्तिमन्तरा कथं श्रोतव्यवाक्ये नियमविधिः स्यादित्यत्राऽऽह-तत्किमिति
चक्षुरादिवदिति । यतो विचारस्य विचारार्थसाक्षात्कारणत्वं रज्जुभ्रजंगादीनां विचारे
उभयेव साक्षात्कारणात् । तत्त्वसाक्षात्कारार्थं गुर्वाश्रयेण किं न किमपि प्रयोजन-
मस्तीत्यर्थः ।

न च तर्हि गुर्वाश्रयणमन्तरा स विचारोऽपि कथं स्यात् । न हि मन्दान्व-
कारस्थितरज्जौ संजातो भुजगभ्रमः प्रदीपानयनमन्तरा निवर्तते । अत एवाऽऽप्ता-
यते—तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति वाच्यम् । अस्याः श्रुतेर्मन्दप्रज्ञविषय-
त्वाद्यष्टादिताडनेनापि विनैव दीपानयनं रज्जुनिर्णयसंभवाच्चेत्याशयं विशदयति—
स्वयमपि चेत्यादिशेषेण । यतो धीमता कुशाम्बुद्धिमता । मया स्वयमपि शा-
स्तरं गुरुमन्तरैव । चोऽवधारणे । शास्त्रमद्वैतशास्त्रमपि । ईदृशं ब्रह्मात्मैक्यसाक्षा-
त्कारासिद्ध्यर्थं विचार्य भवति । तत्तस्माद्वेतोः किं गुर्वाश्रयेणेति पूर्वणान्वयः ॥ १०५ ॥

ननु भवत्वेवं मेधाविनोऽधिकारिणः स्वयमेव शास्त्रविचारलक्षणपक्षप्राप्तिनियमविधि-
मूलं, मन्दप्रज्ञस्य तु कथमसावित्याशङ्क्योपलक्षणविधयाऽन्येऽपि लोके स्मृतिरब्रह्म-
साक्षात्कारसाधनमार्गास्तत्तद्भ्रान्तिकल्पिताः सन्त्येव ब्रह्मविचारस्य पाक्षिकत्वसाधका
इत्याह—इत्यादीत्यादिस्रग्धरयैव—

इत्यादिभ्रान्तिलब्धैरपरबहुविधैः साधनैः पाक्षिकोऽसा-

वित्येतादृङ्मुमुक्षुं परमकरुणया मोहजालाद्विमोक्तम् ।

प्राहुः श्रोतव्यवाक्ये नियमविधिमिमे श्रीप्रकाशात्मसंज्ञाः

कर्मन्दीन्द्राः प्रसिद्धा रचितविवरणाः कोऽनयोस्तद्विरोधः ॥ १०६ ॥

अपरेति । केचित्तद्देशप्रसिद्धमहाराष्ट्रादिभाषानिबन्धा एव ब्रह्मविचारद्वारा
तत्साक्षात्कृतिसाधनमिति मन्यन्ते । अपरे हठादियोगाभ्यासमेव । अन्ये भगव-
न्नामसंकीर्तनमेवेत्यादि प्रसिद्धमेव । ततः किं प्रकृत इत्यत आह—साधनैरित्या-
दिशेषेण । असौ प्रागुक्तो ब्राह्मो विचारः । पाक्षिकः पक्षप्राप्त एव । यथा
मेधाव्यादीनामधिकारिणां स्वयमेवाद्वैतशास्त्रविचारादीनि ब्रह्मसाक्षात्कृतिसाधनानि
भवन्ति, तथा गुरुपाश्रयणपूर्वकमद्वैतशास्त्रविचारोऽपि तत्को वाऽत्रैव विशेष इति,
एतादृङ्मुमुक्षुमेतादृशभ्रान्तबुद्धिं जिज्ञासुमित्यर्थः ।

परमेति । एतेन ख्यात्यादिप्रयोजनव्युदासः सूचितः । तदाहुर्विवरणाचार्या
एव—प्रकाशात्मा यतिः सम्यक्प्राप्तविद्याशुशुत्सया । यथामति यथाशक्ति व्या-
ख्यास्ये पञ्चपादिकामिति । मोहेति । अत्र जालरूपकेण तस्य दुर्जरत्वं व्यज्यते ।
विमोक्तुं पुनर्ईश्यानवभासलक्षणविशेषेण मोचयितुम् । श्रीति । एतेन परमादरणी-
यत्वं शोभ्यते ।

एतादृशाः कर्मन्दीन्द्राः । भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दीत्यमरान्मस्कारीधरा इति यावत् ।
अत एव । प्रसिद्धाः सर्वभूरिमान्याः । तत एव । रचितेति । ईदृशः सन्तः । इमे
सिद्धान्तलेशोपन्यस्ताः । श्रोतव्येति । नियमेति । प्राहुः । अनयोः प्रकटार्थकार-
विवरणकारयोः । तत्तस्माद्वेतोः को विरोधो न कोऽपीत्यन्वयः ॥ १०६ ॥

ननु पूर्वतन्त्रे पुरोडाशार्थं शालितुण्डुलाः पिष्टादिद्वारोपयुक्तास्ते च तद्विषयीका-
रमन्तरा नैव सिध्यन्ति, तत्तु नखैर्विदलनेनावहननेन वा प्राप्तम् । तत्राऽऽद्यपक्षे मूरि-
भ्रमादिदोषात्पाक्षिकप्राप्तनखविदलनादिव्युदसनेन ग्रीहीनवहन्यादिति श्रुत्या निद-
मविधिरुक्तस्तथा श्रोतव्यवाक्येऽप्यत्रोत्तरतन्त्रेऽस्तु श्रवणाख्यवेदान्तशास्त्रविचारे ब्रह्म-
साक्षात्कारसाधने आन्तिप्राप्तचित्तनिरोधाद्यन्यसाधनविधूननादिवरणसिद्धान्तितं निय-
मविध्याभ्रयणं तथाऽपि लोकादौ सर्वत्र पुत्रस्ते जातः स्वर्गे सुधाऽस्तीत्यादिशब्दा-
च्छब्दत्वस्वाभाव्येन यथा परोक्षमेव पुत्रादिविषयं ज्ञानं जायते तथा तत्त्वमस्यादि-
वाक्यतोऽपि प्राक्परोक्षमेव ज्ञानं शब्दत्वस्वाभाव्येन स्यात्पश्चात्मनननिदिध्यासनक-
मेणापरोक्षं भूयात् ।

न च वाच्यं चेतसः करणैर्विना प्रमाजनने कथं स्वातन्त्र्यं स्यादिति । षटादि-
ब्राह्मविषयप्रमायां तस्य तथात्वेऽप्यान्तरायामद्वैतात्मविषयकसाक्षात्कृतौ मनननिदिध्या-
साख्यसहकारिविशिष्टाद्वासनात्मना चित्ते स्थितशब्दादेव पूर्वप्रत्यक्षाद्विरहिणः स्वरम-
णीविषयकसाक्षात्कृताविव चेतसः सामर्थ्ये बाधकाभावादित्याशयेन वक्ष्यमाणशङ्कायां
हेतुं प्रतिपादयति-शब्दमित्यादिमन्दाक्रान्तया—

शब्दं ज्ञानं भवति सकलं प्राक्परोक्षं ततोऽस्मा-

च्छब्दादेव स्वमनननिदिध्यासतश्चापरोक्षम् ।

बाह्ये साक्षात्करणरचनाशक्तिशून्येऽपि चित्ते

क्रान्ताध्यानात्प्रभवति यथा सा तथेहापि भूयात् ॥१०७॥

सकलं शब्दत्वावच्छेदकावच्छिन्नम् । शब्दं पुत्रस्ते जातः स्वर्गे सुधाऽस्ती-
त्यादिशब्दैकजन्यम् । ज्ञानं प्रमारूपं संवेदनम् । प्राक्प्रथमम् । परोक्षमेव । भवति
शक्तिप्रहादिसकलसामग्रीशालिनोऽधिकारिणः संपद्यत इत्यर्थः । ततस्तदनन्तरम्
अस्मादुक्तपरोक्षप्रमाकरणीभूतात् । शब्दादेव । एका हि सामग्येकमेव कार्यं जनयतीति
न्यायादुक्तज्ञानाव्यवाहितपूर्वक्षण एव तच्छब्दनाशेऽपि संस्कारस्वरूपेणान्तःकरण-
स्थितात्सूक्ष्मतमशब्दादेवेति यावत् ।

स्वेति । स्वस्य निरुक्ततत्त्वमस्यादिशब्दप्रतिपाद्यस्याद्वैतब्रह्मरूपस्याऽऽत्मनो यन्म-
ननं निरुक्तैक्यानुग्राहकलौकिकशास्त्रीययुक्त्यनुसंधानं तथा विजातीयवृत्त्यनास्कन्दि-
ताहं ब्रह्मास्मीति सजातीयवृत्तिप्रवाहीकरणलक्षणं निदिध्यासनमेव निदिध्यासस्ताभ्या-
मिति तथा निरुक्तोभयसहकृतादित्यर्थः । चोऽप्यर्थेऽपरोक्षमपि ज्ञानं भवतीति
संबन्धः ।

एवं क दृष्टमित्यपेक्षायां दृष्टान्तेन तत्स्पष्टयति—बाह्य इत्याद्युत्तरार्धेन । बाह्ये देहाद्बहिर्विद्यमाने घटादिविषये । साक्षादित्यादि । साक्षात्कृतिसंपादनसामर्थ्यशून्येऽपीति यावत् । एतादृशेऽपि चित्ते मनसि । यथा कान्ताध्यानाद्विराहिणः स्वरमणी-चिन्तनादित्यर्थः । सा किन्त्यमानविषयसाक्षात्कारशक्तिः । इमां पश्यामीति तात्कालिकाभिमानिकानुभवात्प्रभवति प्रादुर्भवति तथा तद्वत् । इहापि, आत्मैक्यविषयेऽपि भूयाद्भवेदेवेति योजना । तस्मान्नैवात्र वैमल्यगन्धोऽपीति बोध्यम् ॥ १०७ ॥

फलितमाह—चेतोरोधेति—

चेतोरोधप्रमृति तदहं पूर्वमेवाऽऽचरामी-

त्येवं भ्रान्तं कमपि कृपया क्षिप्रमुद्धर्तुकामाः ।

अङ्गी चक्रुः श्रवणनियमं सर्ववेदान्तपङ्क्तेः

केचित्पूर्वं विवरणमतादेकदेशं भजन्तः ॥ १०८ ॥

तस्मादुक्तलक्षणाद्ध्यानस्याचिन्त्यसामर्थ्यजननानुभवलक्षणात्कारणादित्यर्थः । अहं मुमुक्षुविशेषः । चेत् इत्यादि । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति पातञ्जलसूत्राद्योगाभ्यासादीति यावत् । प्रभृतिग्रहणात्प्रागुक्तभगवद्भक्त्यादि । पूर्वमेव वेदान्तविचार-प्रागेव । आचरामी तस्याप्युक्तरीत्या निदिध्यासनलक्षणमनोनिरोधार्थमन्ततो गत्वा योगाभ्यासाद्यपेक्षणात्प्रथममेव योगाभ्यासादिकमहं ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं करोमि किं वेदान्तविचारेणेति । एवमुक्तरीत्या । कमपि भ्रान्तं जिज्ञासुम् । कृपयाऽनुपम-परदुःखप्रहरणेच्छया । क्षिप्रं तूर्णम् । उद्धर्तुकामाः संसारसमुद्रादित्यार्थिकम् । एतादृशः । विवरणेत्यादि । ईदृशः । केचित्पूर्वं आचार्याः । सर्वेति । निखिलाद्वैतशास्त्रावलेः । श्रवणेति । निरुक्तपक्षप्राप्तसाधनाभासफलकं नियमविधिम् । अङ्गी चक्रुः स्वी चक्रिरे इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

नन्वेवमपि मनसैवेदमासव्यमिति दृश्यते त्वग्रयया बुद्धयेति च श्रुतिप्रसिद्धं मन एवाद्वैतब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारकरणमस्तु किमेतावत्प्रयाससाध्येन शास्त्राभ्यासेन । परोक्षज्ञानं तु भाषाप्रबन्धैरेव सुकरमेव । तस्माद्योगाभ्यासादिना तन्निरोध एव श्रेयानिति कस्यचिन्मुमुक्षोः पूर्वमतास्वारस्यपूर्वकमाशङ्कामाह—मनसैवेत्याचार्यया—

मनसैवेत्यादिनिगमशिरोगिराऽद्वैतबोधकरणं तत् ।

तद्भाषाग्रन्थैरपि परोक्षबोधोऽस्तु शास्त्रतः किं मे ॥ १०९ ॥

तस्मादुक्तश्रुतिसिद्धाद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारे मनोमात्रकरणत्वादित्यर्थः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ १०९ ॥

अथेयमामन्त्रं दूषयन्नाचार्यान्तरोक्तिं स्फुटयति-इतीद्वार्ययैव-

इति कंचिन्मूढमार्तिं शिक्षयितुं केचिदाचार्याः ।

प्राहुः परोक्ष एव ज्ञाने श्रवणस्य नियमविधिम् ॥ ११० ॥

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इति स्मृतेऽन्यैर्वर्णिकानां परोक्षज्ञानार्थमपि नैव भाषाग्रन्थेऽधिकारो भवतीति भावः । अपरं तु सरलमेव ॥ ११० ॥

एवं मनसः प्रत्यग्रन्नैक्यसाक्षात्कारकरणत्वे प्रकृतशिष्यः श्रोतव्यवाक्येन साकं तद्वाक्यविरोधपरिहारं पृच्छति-आस्तामित्यादिवसन्ततिलकया-

आस्तां मनः करणमत्र निजात्मतत्त्व-

साक्षात्कृतौ तदपि च श्रवणं तदीयम् ।

श्रोतव्य इत्यभिहितं तदवेक्षणार्थं

तस्यान्यथा कथमिहास्त्युपपत्तिरार्याः ॥ १११ ॥

ओं आर्याः परमपूज्याः श्रीगुरुवः । अत्र पूर्वोक्तमुमुक्ष्वङ्गीकृते मते । निजेति । करणम् । निरुक्तसाक्षात्कृत्यसाधारणं कारणम् । मनोऽन्तःकरणमेव । आस्तां तर्कमते तस्यापि सुखाद्युपलब्धिसाधनेन्द्रियतायाः स्वीकृतत्वान्निरुक्तश्रुतिवशाच्च भवत्वित्यर्थः ।

अथ किं तत्राऽऽह-तदपि चेत्यादिशेषेण । चः पुनरर्थे । एवमपि पुनः श्रोतव्य इतीति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति श्रुत्या । तदवेक्षणार्थमात्मसाक्षात्कारार्थम् । तदीयमात्मसंबन्धि । श्रवणं श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति स्मृत्युक्तोपनिषदेकतात्पर्यावधारणमित्यर्थः । अभिहितं यत्कथितमस्ति । तस्यान्यथाऽऽत्मसाक्षात्कारस्य प्रोक्तरीत्या मनोमात्रकरणकत्वे सति प्रकारान्तरेण । इहाद्वैतशास्त्रे । कथं केन प्रकारेण । उपपत्तिविरोधेन संगतिरस्तीति संबन्धः ॥ १११ ॥

एवमुक्तशिष्यकृतनिरुक्तश्रुतिद्वयविरोधाशङ्कां परिजिहीर्षुः श्रीगुरुः कस्यचिन्मुमुक्षोः प्रागुक्तमुमुक्ष्वङ्गीकृतमतास्वरससूचनपूर्वकमाशङ्कां प्रतिपादयति-भाते वस्तुनीत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन-

भाते वस्तुनि कल्पिताविवरणध्वंस्यागमश्चेतस-

स्तत्साक्षात्करणे व्रजेत्सचिवतां षड्जादिसाक्षात्कृतौ ।

गान्धर्वादिवदेव च श्रवणतस्तत्सांख्यशास्त्रादितोऽ-

प्यस्त्वैतन्मम चेतसोऽलामिति मे वेदान्तशास्त्रश्रुतेः ॥ ११२ ॥

एवं हि लोकेऽनुभवः । भाते स्वप्राकट्यसामान्यवति । एतादृशे वस्तुनि ।
कल्पितेति । कल्पितस्य स्वप्राकाशरत्ने समारोपितस्य बहूनेर्यदविवरणमविवेचनं
तदध्वंसी तन्नाशको य आगम आप्तवाक्यमित्यर्थः । चेतसः श्रोतृमनसः । तदि-
ति । निरुक्तभ्रमाभिधानविषयकप्रत्यक्ष इति यावत् ।

साचिवतां सहायताम् । षड्जादीति । अयं स्वरः षड्जपदवाच्यः । आदिना
निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोस्थिताः स्वरा
इत्यमरोक्तेर्निषादादिः । तद्विषयिणी या साक्षात्कृतिः प्रत्यक्षप्रमा तस्यामित्यर्थः ।
गान्धर्वादिवदेव गान्धर्वशास्त्रश्रवणमिवेति यावत् । आदिना गान्धर्ववेदाभिधसामवे-
दोपवेदभिन्नसंगीतरत्नाकरादि । श्रवणत एव । चस्त्वर्थे । श्रवणद्वारैव तु । यतो
हेतोः । व्रजेत्प्राप्नुयात् । तत्तस्मात्कारणात् । मम चेतसः । एतत् । स्व-
प्राकाशत्वेन नित्यस्फूर्थमाणेऽद्वैतात्मवस्तुनि अभिधानेऽनाद्यविद्याध्यस्तादृकारादिद्व-
याविवेकनाशकतत्साक्षात्कारे सहायतामापन्नमागमश्रवणमिति यावत् ।

सांख्येति । आदिना पातञ्जलम् । भेदवादिषु तयोरेव नित्यस्वप्राकाशात्मवा-
दित्वात् । कापिलादिशास्त्रादप्यस्तु । इति हेतोः । मे वेदान्तशास्त्रश्रुतेस्तुल-
क्षयुत्तरमीमांसाशांकरभाष्याद्यद्वैतशास्त्रश्रवणादलं पर्याप्तमेवेत्यन्वयः । आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति श्रुतावात्मन एव दर्शनमुद्दिश्य श्रवणाविधानात्तस्य च
सांख्यादिशास्त्रेऽप्युक्तत्वात्किंमनेन ब्रह्मशास्त्रश्रवणेन गुरुतरेणेति तत्त्वम् ॥ ११२ ॥

ननु भषत्वेवं कस्यचिन्मुमुक्षोरभिप्रायस्तत्र को दोष इति चेन्न । वेदान्तविद्वानमु-
निश्चितार्था इति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति । नावेदाविन्मनुते तं बृहन्त-
मिति चान्वयादिश्रुतिभिस्तथा श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति । शास्त्रयोनित्वादिति
स्मृतिसूत्राभ्यामपि चाक्षरतात्पर्याभ्यामपि ब्रह्माद्वैतात्मतत्त्वस्य वेदान्तमात्रगम्यत्वाभि-
धानादित्यभिप्रेत्याऽऽचार्यान्तरोक्त्यनुवादेन समाधत्ते—इति भ्रान्तामित्यादिशिखरिण्या—

इति भ्रान्तं कंचित्परमरूपयोद्धतुमचिरा-

न्मुमुक्षुं संप्राहुर्नियमविधिमन्ये गुरुवराः ।

त्रयीधम्मिल्लस्थस्वरसपारिसंफुल्लविलस-

न्मतल्लीमल्लीसह्रमधुकरवरेण्यश्रवणगम् ॥ ११३ ॥

इति पूर्वपद्योक्तरीत्या भ्रान्तं प्रोदाहृतश्रुत्यादितात्पर्यानभिज्ञत्वेन विभ्रमग्रस्त-
मित्यर्थः । एतादृशं कंचिन्मुमुक्षुम् । परमेति । न तु ख्यातिलाभपूजाद्यभिलाषेण ।
तेन ब्रह्मकस्त्वयुदासस्तथा मैत्रः कर्कण एव चेति स्मृत्युक्तस्तत्त्ववित्त्वभावश्च सूचिनः ।

अचिरच्छीघ्रम् । उद्धृतं निरुक्तदुःशङ्कापङ्कादित्यार्थिकम् । अन्येऽपरे । गुरुवरा
आचार्यचूडामणयः । नियमविधिं संप्राहुरिति योजना । श्रोतव्यवाक्य इति शेषः ।

ननु शेषपूरणेन वाक्ययोजनमनुचितमित्याशङ्क्योक्तविधिं विशिनष्टि—अयीत्याद्युत्त-
रार्धेन । श्रुतिः स्त्री धम्मिल्लः स्त्रीत्वात्संयतकचभारवदुपनिषद्भागः । एतेनात्र परमपू-
ज्यत्वं व्यज्यते । तत्र तिष्ठतीत्येतादृशी या । स्वरसेत्यादिसंगन्तम् । स्वरसेन श्वारदा-
गमादिस्वभावेन परितः समन्ताच्च त्वेकदेशेन संपुल्ला सम्याविकसिताऽत एव विलस-
न्ती परमशोभमाना अत एव मतल्ली मतल्लिकेत्याद्युपक्रम्य प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्य-
मरात्प्रशस्ता । एतादृशी या मल्ली पुष्पे जातिप्रभृतय इत्यमरा मालतीकुसुमानि तेषां
या स्रगिव मालेव श्रीभगवत्पादाभिधमाप्यकारविरचितभाष्यरूपविवृतिस्तस्यां ये मधु-
करा इव करभैक्षोपजीविनः परमामोदलुब्धाः श्रीमद्भार्तिककारादयो मस्कराश्चरास्तेषां
यद्वारेण्यं स्वीकर्तुं योग्यमेतादृशं यच्छ्रवणं वेदान्ततात्पर्यावधारणं तत्र गच्छतीति
तथा तमित्यर्थः ॥ ११३ ॥

अथात्रापि मुमुक्ष्वन्तराशङ्कां निरुक्तमुमुक्ष्वादृतप्रक्रियास्वारस्यसूचिकामनुवक्ति-
आत्मेत्यादिसंग्रहया—

आत्मा श्रोतव्य एवं विधिरिह नु कथं सिद्ध आत्मन्यहो स्या-

चेतःसाचिव्यमात्मश्रवणमपि कथं प्राप्नुयाद्बोधहेतुः ।

तस्माद्गूहादिरूपा श्रवणपदमता मानसी स्यात्क्रियैव

साऽऽस्तां मे तर्कसांख्यागमत इति वृथा सा चतुर्लक्षणीह ॥११४॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य एवरूपः । इहाद्वैतशास्त्रे कथं नु केन वा
प्रकारेण । अहो इत्याश्चर्ये । सिद्धे सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाशः संभूत इति तस्यैवाऽऽत्मतया परामृष्टत्वेनाऽऽत्मनि नित्यस्वप्र-
काशसन्मात्रत्वेन भासमान इत्यर्थः । स्याद्भूयात् । सर्वत्र विधेः साध्यविषयत्वा-
त्सिद्धे सन्मात्रस्वप्रकाशे आत्मनि स नैव संभवतीति भावः ।

किंच चेतःसाचिव्यमपि ब्रह्मात्मैक्यबोधने चित्तस्य सहायत्वमपि । आत्मश्रवणं
बोधहेतुरपि तत्त्वज्ञानकारणमपि कथं प्राप्नुयादिति संबन्धः । तस्य नित्यसिद्धत्वेना-
ज्ञानविषयत्वादिति तत्त्वम् । फलितमाह—तस्मादित्याद्युत्तरार्धेन । श्रवणेति । श्रवण-
पदवाच्या । ऊहादीति । ऊहापोहात्मिकेत्यर्थः । मानसी मनोमात्रजन्या । क्रियैव स्यादिति
योजना । ततः किं तदाह—सेत्यादिशेषेण । सा निरुक्तलक्षणश्रवणाख्यमानसी क्रिये-
त्यर्थः । मे मुमुक्षुविशेषस्य मम । तर्केति । गौतमकणादकपिलप्रणीतशास्त्रेभ्य एवेति

भावत् । आस्तां भवतु । इति हेतौः । सा विश्वविरूपाता । चतुर्लक्षणी । उत्तरमी-
मांसा । वृथा व्यर्थैवास्तीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

नन्वेवं चेत्तर्हीत्मैक्यप्रमा विना वेदान्तवाक्याख्यप्रमाणराजं कथं स्यादित्यत्राऽऽह—
वेदान्तेत्यादीन्द्रवज्रया—

वेदान्तवाक्याभिधमानजन्यं

ज्ञानं परोक्षं यदि वाऽपरोक्षम् ।

निरुक्तरूपश्रवणस्य तत्तु

फलं न संभावयितव्यमस्ति ॥ ११५ ॥

निरुक्तेति । ऊहापोहात्मकमनःपरिणामविशेषलक्षणक्रियात्वेन कथितरूपस्ये-
त्यर्थः । नहि परोक्षाद्यन्यतरस्वरूपप्रमात्मकं वेदान्तवाक्यैककरणकं ज्ञानं निरुक्ताक्रि-
याफलत्वेन कालत्रयेऽपि संभावयितुं योग्यं भवतीति भावः ॥ ११५ ॥

ननूक्तमुमुक्ष्वाक्षेपस्य किं सनाधानमित्यपेक्षायां श्रीमत्संक्षेपशारीरकाचार्यमतेन
समापत्ते—इत्यमित्यादिसाधरया—

इत्थं कंचित्प्रमत्तं नरमतिकृपया मोचयिष्यन्त ऊचुः

श्रीसर्वज्ञात्मवर्या नियमविधिमिह प्रोक्तवाक्ये मुमुक्षोः ।

तात्पर्यं वेदमौलेः कलयितुमपरैः शक्यते नैव शास्त्रै-

स्तद्वेदान्तेभ्य एव श्रवणसमुचितिः सूत्रसंशोधितेभ्यः ॥११६॥

इत्थमनुपदोक्तपद्यद्वयरीत्या । कंचिद्भ्रमन्तं आन्तिशालिनं मुमुक्षुम् । नरं पौरुष-
शालिनम् । एतेन समुपदिश्यमानसाधनानुष्ठानश्रद्धानत्वं ध्वन्यते । अतीत्यादि ।
मैत्रः करुण एव चेति स्मृतेः स्वभावसिद्धपरमानुकम्पयैवेत्यर्थः । तेन ख्यातिलाभ-
पूजादिप्रसङ्गः परास्त इति द्योत्यते । मोचयिष्यन्तः संसारबन्धादित्यार्थिकम् ।
एतादृशः सन्त इत्येतत् । श्रीति । श्रीयोगैश्वर्यलक्ष्मीस्तद्वस्तश्च ते सर्वज्ञात्मसंज्ञाश्च
ते वर्याः परमपूज्याः संन्यासिन इत्यर्थः । इह लोके । प्रोक्तवाक्ये श्रोतव्यवचने ।
मुमुक्षोर्जिज्ञासोः । नियमविधिं प्रक्षप्राप्तार्थव्यावृत्तिफलकं भावनाविशेषमित्यर्थः ।
ऊचुरवदन्नित्यन्वयः ।

तत्र हेतुं द्योतयन्तस्मादूहादिरूपेत्यादिना तर्कसांख्यागमत इत्यन्तेन पूर्वमुमुक्षुक्ता-
क्षेपं क्षपयति—तात्पर्यामित्याद्युत्तरार्धेन । यतो वेदमौलेरुपनिषद्भागस्य । तात्पर्यमुप-
क्रमादिषोढालिङ्गनिर्णीतवस्तुस्वारस्यसिति यावत् । अपरैरुत्तरमीमांसाश्रीभगवत्पादी-
यभाष्याद्यात्मकाद्वैतशास्त्रेतरैरित्यर्थः । शास्त्रैः सांख्यादिशास्त्रैः । कलयितुं निश्चे-
तुम् । नैव शक्यते । तत्तस्माद्धेतोः । सूत्रेति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यारभ्याना-

वृत्तिः शब्दादित्यन्तश्रीमद्वादरायणप्रणीतोत्तरमीमांसाख्यचतुर्लक्षणीनिर्णीतात्पर्येभ्य
इति यावत् । एतादृशेभ्यः । वेदान्तेभ्य एवोपनिषद्भागेभ्य एव । मुमुक्षोरि-
त्यप्यनुकृत्यम् ।

श्रवणेति । तत्स्वरस्यनिर्णयौचित्यम् । अस्तीत्यध्याहृत्य योजना । तदुक्तं
श्रीमत्सुरेश्वराचार्यचरणैर्विद्वद्देवदिशास्त्राणामुपनिषत्तात्पर्यानिर्णायकत्वं तन्मतानुवा-
दपूर्वकं मानसोल्लासवार्तिकद्वितीयोल्लासे-

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः ।

अनुमानं च तच्चापि सांख्याः शब्दश्च ते अपि ॥

न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ।

अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ॥

अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ।

संभवेतिष्युक्तानि तानि पौराणिका जम् ॥

द्वयं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायं च काणादाः पदार्थान्पदं प्रचक्षते ॥

नृव द्रव्याणि भूतानि द्विकालात्मनानांसि च ।

चतुर्विंशतिरेव स्युर्गुणाः शब्दादिपञ्चकम् ॥

परिमाणं च सांख्या च द्वौ संयोगविभागौ ।

स्वभावतः पृथक्त्वं च गुरुत्वं द्रवता पुनः ॥

परत्वं चापरत्वं च स्नेहः संस्कार इत्यपि ।

धीर्द्वेषः सुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नकाः ॥

संस्कारस्त्रिविधो वेग इष्वादेर्गतिकारणम् ।

दृष्टश्रुतानुभूतार्थस्मृतिहेतुश्च भावना ॥

स्थितिस्थापकता नाम पूर्वावस्थितिकारणम् ।

आकृष्टशाखाभूतादौ स्पष्टमेवोपलभ्यते ॥

उत्क्षेपणमपक्षेपो गमनं च प्रसारणम् ।

आकुञ्चनमिति प्राहुः कर्म पञ्चविधं बुधाः ॥

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।

परं सत्तैव सर्वत्र तदनुस्यूतवर्तनम् ॥

द्रव्यत्वगुणवत्ताद्यं सामान्यमपरं विदुः ।

विशेषाः स्युरनन्तास्ते व्यावृत्तिज्ञानहेतवः ॥

रूपस्यैव घटे नित्यं संबन्धः समवायिकः ।
 कालाकाशदिगात्मानो नित्याश्च विभवश्च ते ॥
 चतुर्विधाः परिच्छिन्ना नित्याश्च परमाणवः ।
 इति वैशेषिकमते पदार्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥
 मायामयानमव्यक्तमविद्याऽज्ञानमक्षरम् ।
 अव्याकृतं च प्रकृतिस्तम इत्यभिधीयते ॥
 मायायां ब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बानुपपन्नतः ।
 महत्कालपुमांसः स्युर्महत्तत्त्वादहङ्कृतिः ॥
 तामसात्स्युरहंकाराणां निगान्यन्बुभूमयः ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धोऽप्यनुक्रमात् ॥
 इन्द्रियाणां च विषया भूतानामपि ते गुणाः ।
 देवाः सदाशिवश्चेशो रुद्रो विष्णुश्चतुर्मुखः ॥
 सात्त्विकात्स्यादहंकारादन्तःकरणधीन्द्रियम् ।
 मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् ॥
 संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ।
 चन्द्रः प्रजापती रुद्रः क्षेत्रज्ञ इति देवताः ॥
 श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियं विदुः ।
 दिग्वायुसूर्यवरुणनासत्या देवताः स्मृताः ॥
 राजसात्स्युरहंकारात्कर्मेन्द्रियसमीरणाः ।
 कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायु उपस्थकम् ॥
 बचनादानगमनविसर्गानन्दसंज्ञकाः ।
 विषया देवतास्तेषां बहीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥
 प्राणापोनसमावाग्बोदानव्यानौ च वायवः ।
 भूतैस्तु पञ्चभिः प्राणैश्चतुर्दशभिरिन्द्रियैः ॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानि सांख्यशास्त्रविदो विदुः ।
 महान्कालः प्रधानं च मायाविद्ये च पूरुषः ॥
 इति पौराणिकाः प्राहुर्द्विंशत्तत्त्वानि तैः सह ।
 बिन्दुनादौ शक्तिशिवौ शान्तातीतौ ततः परम् ॥
 पदत्रिंशत्तत्त्वमित्युक्तं शैवगमविशारदैः ।
 सर्वे विकल्पाः प्रागासन्बीजेऽङ्कुर इवाऽऽत्मनोऽव्यादि ॥ ११६ ॥

ननु किमेतावता यावद्देवादिशास्त्राणामसिलोपनिषत्परायानवधारकत्वं यत्सं-
क्षेपशारीरकाचार्यस्वीकृते श्रवणनियमविधौ हेतुकृतं तत्राऽऽयातमित्याशङ्क्य सर्वे
विकल्पाः प्रागासन्बीजेऽङ्कुर इवाऽऽत्मनीति समुदाहृतार्थश्लोकेनैव सूचितं श्रीमद्भा-
स्विककारचरणस्वारस्यं संबिंशसमाधत्ते—द्वैत इत्यादिसंग्रहयैव—

द्वैते सत्त्वाभिमानः श्रुतिशिखरगिरामन्यतात्पर्यमोहो

व्युत्पत्तेर्वैपरीत्यं विषयसुखरसः सत्परीक्षाऽकृतिष्वम् ।

इत्याद्या जीवदोषाः कथमुपशमनं सद्य एष्यन्ति नो चे-

द्वन्द्वेषां दर्शनानां सति सुपरिचयेऽपीति युक्तैयमुक्तिः ॥११७॥

अत्र हि प्राक्पदेन सृष्टिपूर्वकालात्मकाव्याकृतदशापन्नाविद्याबन्धिनं चैतन्यमेव
विवक्षितमिति तु निर्धिवादमेव । तथा च सर्वे पूर्वोक्तमतोपलक्षितसकलभेदवादिषु-
मतसिद्धान्ताः । बीजे व्रीणादिलक्षणे । अङ्कुर इव । आत्मनि अद्वैतचिन्मात्रप्रतीचि ।
विकल्पा भ्रमा एव । आसन् सदैव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः
स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यब्रह्मरूपा एव तदेकाग्रय-
विषयकाविद्यातादात्म्यापन्नत्वेनाभवान्नित्यर्थः स्फुट एव कार्यकारणभावात्प्रमितः ।

स च सूत्रपदेष्टशारीरकाभिधोत्तरमीमांसाद्वयश्रीमद्भादरायणीयब्रह्मसूत्रोपलक्षितमी-
भगवत्पादीयतद्भाष्यादिसंशोधितोपनिषद्ग्रन्थ एव वाच्यः सकलद्वैतमिथ्यास्वपूर्वकमद्वै-
तब्रह्मात्मैक्यलक्षणः । एवं नो चेत्तर्हि । द्वैते दृश्ये । सत्त्वेति । सत्यत्वाभिनिवेशः ।
श्रुतीत्वादि । उपनिषदामद्वैतेतरपरत्वभ्रमः । व्युत्पत्तेरित्यादि स्फुटमेव स आत्मा
तत्त्वमसीति श्रुतौ सर्वदर्शनसंग्रहे माध्वमते त्वतत्त्वमसीत्यकारप्रत्ययेषादि ।

विषयेति । वैराग्यराहित्यम् । सदिति । सतः प्रोक्तश्रुत्युक्ताद्वैतब्रह्मणो वा
परीक्षा प्रत्यक्त्वेन विनिर्णयस्तत्राकृतित्वमकुशलत्वं चेत्यर्थः । पञ्चस्वप्येतेषु पूर्वपूर्व-
स्वोत्तरोत्तरं प्रति हेतुत्वं बोध्यम् । इतीत्याद्येष्यन्तीत्यन्तं स्पष्टमेव । एवमन्येषां
स्याप्यन्तमपि । इति हेतोरियं प्राक्पद्योक्ता । उक्तिर्युक्तैवेत्यन्वयः ॥११७॥

तत्रापि कश्चिन्मुमुक्षोः प्रोक्तमताङ्गीकर्तृमुमुक्षुविशेषदूषिकां सङ्कामगुणवति
चिकित्सेत्यादिशिखरिण्या-

चिकित्साज्ञानार्थं चरकमुखशास्त्रश्रवणतो

नुरन्यो व्यापारो न विरमति यद्वन्मम तथा ।

महोत्किं वेदान्तश्रवणनियमेऽप्यन्यविरमः

कथं तन्मुक्तिः स्यात्सति मनसि संस्कारनिकरे ॥११८॥

नुमनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नर इत्यमरात्मनुष्याधिकारत्वाच्च-
स्येति शिष्टव्यवहाराच्च मनुष्यमात्रस्येत्यर्थः । चिकित्सेति । चिकित्सा रुक्प्रति-
येत्यमराद्भोगपरिहारकारणाभूतौषधादिज्ञानार्थमिति यावत् । चरकेति । चरकः पत-
ञ्जलिप्रणीतः प्रसिद्ध एव । मुखपदेनाऽऽदिवाचिना सुश्रुतादय एवाऽऽर्षनिषग्न्या
ग्राह्याः । तादृशशास्त्रश्रवणतस्तदीयतात्पर्यावधारणविधानादपीत्यर्थः ।

अन्यः शास्त्रीयः संख्याबन्धनादिर्नित्यः सूर्योपरागस्नानादिर्नैमित्तिकश्च तथा
लौकिकः शुद्धवसनप्रावरणोष्णीषधारणादिर्नित्यः पट्टकूलपरिधानादिर्नैमित्तिकोऽपीति
यावत् । एतादृशः सबः प्रोक्तव्यापृतीतरव्यापारो यद्वयथा । न विरमति निरु-
क्तप्रयोजनकनिरुक्तग्रन्थाध्ययनादि कुर्वता तद्विजयावत्कायिकादिव्यापारो नैव
कर्तव्य इति निषेधाभावान्नैव परिवर्जितो भवति । तथा तद्वन्ममापि । वेदान्त-
श्रवणेति । अन्येति । तद्विजयावत्कायिकादिव्यापृत्युपशमः । भवेत्किमपि तु नैव
भवेदित्यर्थः ।

ननु मां भवत्वन्व्यव्यापारोपरमस्तथा च का हानिरित्यत्राऽऽह—कथमित्यादि-
चरमचरणेन । तत्तर्हि । मनसि चित्ते । संस्कारेति । ऐहिककायिकादिनिशि-
लक्रियाज्ञानादिवासनासंघ इत्यर्थः । उपरुक्षणमिदमनन्तजन्मनामपि । एवं चैता-
द्वगनन्तवासनासंघे सति कथं मुक्तिः स्यान्न केनाप्युपायेनाद्वैतात्मावस्थितिस्त्वपिदे-
हमुक्तिर्भूयादिति संबन्धः । तथा चाऽऽम्नायते—मन एव मनुष्याणामित्यादि ॥११८॥

ननु कथमस्य समाधानमित्यतः श्रीमद्वार्तिकार्थचरणाशयावलम्बनेन समाधत्ते-
इतीत्यादिमालभारिण्या—

इति मूढाधियं सञ्चरन्तः

परिसंख्यामिह वार्तिकामृतज्ञाः ।

रमणीमिव तु स्फुटान्निदोषा

मुररीचक्रुरविष्णवोऽसिद्ध्यै ॥ ११९ ॥

इति अनुपदोक्तप्रकारेण । मूढेति । मन्दमतिमित्यर्थः । एतादृशं शुश्रूषित्वेन
मित्यार्थिकम् । सञ्चरन्तः सन्तः संसारसागरगरलूपादिति शेषः । एतादृशः ।
वार्तिकेति । बृहदारण्यभाष्यवार्तिकामृतस्वारस्यं जानन्तीति तथा । निरुक्तग्रन्थता-
त्पर्याभिज्ञाः केचित्पूर्वाचार्यवर्या इत्यर्थः । इह श्रवणविधौ । परिसंख्यामुभयत्रैक-
स्योभयोर्वैकत्र युगपत्प्राप्तावन्यतरानिबृत्तिफलकलक्षणविधिपद्धातिमित्येतत् । तदुक्तं
वार्तिके—

नियमः परिसंख्या वा विध्यर्थो हि भवेद्यतः ।

अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ॥ इति ।

एतदभिप्राय एवमेव संक्षेपशरीरकेऽप्युक्तः—

आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं चित्तम् ।

तत्राऽऽत्माकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टिं विदधीतेति ॥

स्मणीमिव यावत्स्त्रीगुणाविशिष्टस्वतरुणीमिव । तुशब्दोऽप्यर्थः । स्फुटं स्फुटं स्वप्नेव न तु कल्प्यत्वादिना गूढम् । यद्वा । स्फुटाः स्पष्टा एव न तूच्छत्वादिना गूढा एतादृशास्त्रयः स्वार्थत्यागादयो वक्ष्यमाणाः । त्रयो वक्ष्यमाणरजःप्राप्तिनिमित्तजाः—प्रथमेऽह्नि चाण्डाली द्वितीये रजकी तथेत्यादिवचनाद्बिन्नत्रये चाण्डालीत्वादयो दोषा यस्यां सा तथा तामित्यर्थः ।

तथा हि—ऋतौ भार्यामुपेयादित्यादौ परिसंख्याविधिपक्षे स्वपत्नीतरां स्त्रियं नोपेयं वाचत्राप्यनृतौ नोपेयात् । तत्रापि—

स्वर्णी प्राङ्निट्चतुष्कासमादिनविवरश्राद्धतत्प्राग्दिनमग्नि

त्यक्त्वा मूलं मघान्त्ये वसुकलिजनिभाहानि पर्वाणि चतौ ।

बाहीज्याकेंदुलमैर्विषमभलवमैरुदलैर्भौ सुताश्चिन्

अपस्तैरेतैरिहैवायुमहन्नि मुदितः कन्यकैच्छो सुचन्द्रे ॥

इत्यादिमुहूर्तमार्तण्डबुक्तमुहूर्तभिन्नकाले नैवोपेयादित्येव वाक्यार्थस्तु सक-
शिशेषेष्ट इति निर्ववादमेव । तत्र स्वशक्यार्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधभेदेति
त्रयो दोषाः सुप्रसिद्धा एव । तद्यथा—स्वशब्देनात्र ऋतावित्यादिनिर्दिष्टवाक्य-
मेव । तस्य योऽर्थः शक्यात्मा ऋतुकाले स्वस्मिन् प्रति गन्तव्यमिति तस्य स्थानः
अथमो दोषः । एवं विरुक्तलक्षणो यः परोऽन्योऽर्थः स्वपत्नीतरामित्यादिस्तस्य कल्प-
नावृद्धितीयोऽसौ । तद्वत्प्राप्तस्य ऋतुकालिकस्वपत्नीं प्रति गमनस्य बाधः स तृती-
यभेदेति ।

पक्षे स्फुटः शास्त्रप्रसिद्ध एव त्रिदिनं रजोदोषो यस्यां सा तथा तामित्यर्थः ।
अबूदाहृतवाक्येऽत्र निट्चतुष्टयमेव दुष्टत्वेनोक्तमिति चेत्तस्यम् । सर्वत्र तथैवोऽपि
शास्त्रविशेषाणां त्रिरात्रमेव दोषाभिधानात् । प्रसिद्धं चैतद्विरुध्यकेश्याचक्षुष्मपणे ।
ब्रूह त्वनाश्वयक्त्वात्प्रसन्नयते ।

एवं चैतद्विषयमिति । यत्तः । अविद्येति । न विद्यते त्रिकोऽन्तरात्कोऽवात्मन-
प्राप्तिरित्येव वक्ष्यमाणमपि यथा यमपि त्वयं यमं वीरेकप्रसिद्धं द्रव्याभेदाद्विषयको-
नञ्चमस्यादिवैधान्तमहावाक्यैककरणकसाक्षत्कारेण या सिद्धिराप्रारब्धकर्मपरिसमाप्ति

प्रातिभासिकदृश्यप्रतीतावपि मूलाविद्याध्वंसेन जीवन्मुक्तिस्तस्या इति यावत् । पक्षे धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मीति स्मृतेर्वन्धमुक्तमहीपालन्यायेन विवेकिनः स्वस्पा-
वलम्बेऽपि कामशमात् । उररीचकरः । उरीकृतमुररीकृतमित्यमरादङ्गी चकिर
इत्यन्वयः ।

ननु रमणीपक्षे तावदेकवचनेनैकस्यां तस्यां बहवोऽन्नाङ्गीकर्तारः प्रतीयन्त इत्य-
नुचितमिति चेन्न । परिसंख्यामिति तद्विशेषणेन तदवमोषात् । तथा हि । परितः
संख्या धर्मभीमार्जुनकुलसहदेवानां संख्या गमनदिनगणना यस्यां सा तथा तां
द्वौपदीमित्यर्थः । प्रसिद्धं चेदं महाभारते । अत एव । वार्तिकेत्यादौ श्लेषेण धर्म-
प्रभृतय एव । वार्तिकेन कौरवान्प्रति मध्यस्थत्वदशायां वार्ताहरेण भगवता श्रीकृ-
ष्णेन बोधितं यदमृतं कैवल्यरूपं ब्रह्म तज्जानन्तीति तथेति व्युत्पत्तेः ॥ ११९ ॥

नन्वात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिश्रवणविधावुक्तमुमुक्ष्वङ्गीकृतपरिसं-
ख्याविधिपक्षे तावदनात्मश्रवणाद्येव न कर्तव्यमित्येव वाक्यार्थ उक्तस्वार्थत्यागपरा-
र्थरूपमाप्राप्तबाधाभिधदोषत्रयमपि स्वीकृत्य जीवन्मुक्तिफलकाप्रतिबद्धबोधसिद्धि-
लोभाङ्गक्षणयैवाङ्गीकार्यस्तदपेक्षया सिद्धान्ते शब्दापरोक्षवादाच्छ्रवणपदार्थस्तत्त्वसा-
क्षात्कारो वाच्यस्तस्य वस्तुतन्त्रो भवेद्बोध इति वार्तिकात्ममेयमात्रपरतन्त्रत्वाच्चैव
तत्र विधेयतेति शङ्कते—ज्ञानं चेत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

ज्ञानं चेच्छ्रवणं न तत्र तु विधिर्नासौ विचारात्मके

दृष्ट्वान्नियमेऽप्यभीष्टविरहो द्वैतश्रुतेः संभवात् ।

तच्छास्त्रे विफलत्वमित्यधिषणं गुर्वाप्तिविध्यादिना

तत्साफल्यमबोधयच्छ्रुतिविधिध्वंसेऽपि वाचस्पतिः ॥ १२० ॥

न च वाच्यं मा भवतु श्रवणस्य ज्ञानरूपत्वेन विधिगोचरत्वमथापि विचाररूपत्वे
स्वेतन्निर्बाधमेवेति । संदिग्धे मन्दान्धकारगरज्ज्वादौ लोके दीपानयनादीनां तन्निर्ण-
यसाधनानां प्रत्यक्षदृष्टत्वादित्याह—नासावित्यादिना ।

नन्वेवमपि श्रवणे नियमविधौ को बाध इत्यत्राऽऽह—नियमेऽपीत्यादिना ।
नियमेऽपि नियमविध्यङ्गीकारे सत्यपि । द्वैतेति । द्वैतस्य दृश्यस्य वा श्रुतिस्तत्त्व-
तिबोधकशब्दतदर्थविषयकज्ञप्तिस्तस्या इत्यर्थः । संभवात् । सर्वात्मना श्रवणेन्द्रिय-
रोधाभावेनोक्तशब्दाकर्णनयोग्यत्वानपहारादिति यावत् । उपलक्षणमिदं मननादेरपि ।

अभीष्टेति । अभीष्टं यन्निर्विज्ञात्मज्ञानेन जीवन्मुक्तत्वं तस्य विरहः संस्कारादि-
संभवोऽपि एवास्तीति योज्यम् । ततः किं तदाह—तदित्यादिना । तत्तस्मादुक्तहेतोः

रिस्वर्थः । शास्त्रेऽद्वैतशास्त्रे । विफलत्वं निष्प्रयोजनत्वमेवेति पूर्वपक्षः । सिद्धान्त-
पति-इतीत्यादिशेषेण । इति निरुक्तप्रकारेण । अधिषणमज्ञं प्रति । गुर्वाप्तीति ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्युक्तविध्यादिनेत्यर्थः । आदितः प्रज्ञां कुर्वीते-
स्यादि । श्रुतीति । श्रवणविधिवाधेऽपि । वाचस्पतिर्भामतीकारः । तदिति । अद्वै-
तशास्त्रसाफल्यम् । अवोधवत्प्रबोधयामासेति संबन्धः ॥ १२० ॥

अथाऽऽचार्यः स्वशिष्यं प्रति, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रार्थीभूतश्रीमच्छंकर-
राचार्यभगवत्पादीयभाष्यवर्णितवर्णकचतुष्टयाभिज्ञवर्यसर्वपूर्वाचार्यसंमतश्रवणविधिवादे-
क्योपपत्तिं निगमयति— इतीत्यादिप्रबोधितया—

इति सर्वमतैकवाक्यता विधिवादे निपुणं समर्थिता ।

शिवतैव यथाऽष्टमूर्तिभिः प्रथितैवं श्रुतिरष्टमङ्गिभिः ॥ १२१ ॥

इति बोधैक्यसिद्धिप्रथमोल्लासे प्रथमसूत्रविचारा-

त्मकश्रवणविधिमतैक्योपपत्तिः ॥ १ ॥

अथि मुमुक्षौ इत्यार्थिकम् । इति पूर्वोक्तरीत्या । विधिवादे प्रथमसूत्रनिर्णीत-
श्रोतव्य इति श्रवणविधिविचार इत्यर्थः । सर्वेति । सर्वेषां क्रमादपूर्वविधिवादिप्रक-
टार्थकारनियमविधिवादिविवरणकारतदेकदेशिमननादिसहितशब्दावरोक्षवादिश्रवणनि-
यमविधिवादिपरोक्षज्ञानजनकश्रवणनियमवादिषड्जादिवन्मानसब्रह्माक्षात्कारसाक्षिवे-
दान्तशास्त्रश्रवणनियमवादि संक्षेपशारीरकाचार्यनियमविधिमिलिततद्विधिपञ्चकवार्तिकका-
रेष्टपरिसंख्याविधिवादिवाचस्पतीष्टश्रवणविध्यसंभववादिसंपूर्णप्राचीनाचार्याणां यानि
मतानि तेषामेकवाक्यता निरूपिततत्तन्मुमुक्षुमतिरीतिलक्षणयुक्त्यैकतात्पर्यकतेत्यर्थः ।

विधिवादैकानुकूल्यं द्योतयितुं निपुणमिति क्रियाविशेषणम् । समर्थिता निरुक्ता-
नेकयुक्तिभिः प्रतिपादिताऽस्तीत्यर्थः । अष्टेत्यपकृष्यान्नापि योज्यम् । आदरातिश-
यार्थं बहुवचनम् । एवं च स्वस्मिन्नमानित्वमीदृगतिविचित्ररचनचणत्वं चाङ्गवर्ति-
ष्येवेति सूच्यते । तत्रानुरूपामुपमामभिधत्ते—शिवतैवेत्यादिना । यथाऽष्टमूर्तिभिः
पृथ्व्यादिपारमेश्वराष्टव्यक्तिभिः शिवतैव प्रथिता प्रसिद्धाऽस्त्येवं श्रुतिः श्रवणक्रि-
याऽपि । अष्टेति । निरुक्ताष्टसंख्याकश्रवणविधिप्रक्रियासरणिभिः प्रथिता प्रसिद्धा
भवतीत्येतत् ।

अपूर्वः प्रकटार्थेष्टोऽन्यः संक्षेपान्तसंमतः ।

अन्त्यो वार्तिककृन्मान्योऽस्याभावो भामतीमतः ॥ १२१ ॥

इत्यद्वैतात्मप्रबोधे प्रथमोल्लासे श्रवणविधिमतैक्योपपत्तिः ॥ १ ॥

अथ प्रकृतशिष्यः श्रीगुरुं प्रति वृत्तानुवादपूर्वकमतिव्यक्ततयाऽग्रिमसूत्रावि-
षयकसंशयनिरसिसिषया समभ्यर्थयन्नर्थान्तरन्यासेन कारुण्यमुत्पादयति—जिज्ञासेत्या-
दिसम्भरया—

जिज्ञासासूत्र एवं परमकरुणया श्रीमदाचार्यवर्य

ध्वान्तं विध्वंसितं मे भवदमलपदाम्भोजयुग्मारुणिम्ना

यद्वज्जन्मादिसूत्रेऽप्यथ तदपहृतिस्तद्वदेवास्तु सद्यः

सर्वेति प्रार्थयेऽहं न हि कलितपयाः स्तभ्यपोऽन्यामुपैति ॥ १ ॥

भोः श्रीमदाचार्यवर्य । यावद्योगैश्वर्यविशिष्टत्वे सति सकलवेदादिशब्दपरब्रह्मा-
नुभावितृत्वपूर्वकतदनुभावयितृगुरुवरशिरोमणे इत्यर्थः । एतेनात्र निखिलस्वसमीहित-
हितसंसाधकत्वं सूचितम् । भवदिति । भवतां युष्माकमादरातिशयार्थमेव बह-
वचनम् । अमलं मृत्तिकाज्ञौचेन यथाशास्त्रक्षालितत्वादतिनिर्मलम् । एतादृशं यत्पदा-
म्भोजयुग्मं पादपद्मद्वयं तस्य योऽरुणिमाऽरुणवर्णातिशयस्तेनेत्यर्थः ।

एतेनात्र प्रतिज्ञाताचार्यपदध्वानितसदाचारसंपत्तिः सामुद्रिकप्रसिद्धपदाम्भोजेत्या-
दिध्वनितमहापुरुषलक्षणोपपत्तिश्च द्योत्यते । परमेति । निरुपमानिर्निमित्तपरदुःखपरि-
जिहीर्षयेति यावत् । एतेनात्राद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव चेत्यादिस्मृतिप्रसिद्धं
जीवन्मुक्तलक्षणं व्यज्यते । जिज्ञासेति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रार्थोद्भूतश्री-
मद्भगवत्पादीयभाष्यादिप्रसिद्धवर्णकचतुष्टयार्थविषयकमित्यर्थः । एवं प्रथमोऽहोक्त-
रीत्या । मे मम । ध्वान्तमावरणादिशक्तिमहागाढान्धकारवदज्ञानम् । विध्वंसित-
मरुणोदयो हि ध्वान्तविध्वंसकः प्रसिद्ध एव तद्वाग्भिर्मूलितमस्ति यद्वेव न तु
तन्न्यूनम् । अथानन्तरम् । जन्मादीति । जन्माद्यस्य यत इति द्वितीयाधिक-
रणार्थविषयेऽपीत्यर्थः । तदिति । निरुक्ताज्ञानध्वस्तिः । तद्वदेव । सद्य एव । एते-
नौत्कण्ठ्यादतिभवभीरुत्वं भाव्यते । सर्वाऽपि समूलेन्मूलिकाऽपि । तेन यौक्तिक-
ज्ञानव्युदासो व्यज्यते । इति उक्तप्रकारम् । अहं प्रार्थये । तत्र हेतुषोत्पर्यान्तर-
न्यासः । नहत्यादिशेषेण । अन्यां गाम् ॥ १ ॥

ननु किमत्र जन्मादिसूत्रे संदिग्धमित्याशङ्क्य तद्विवक्षुः संक्षेपतो वृत्तानुवादपूर्-
वकं प्रकृतसूत्रप्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपादयति—मुमुक्षोरित्यादिभुजंगप्रयातपूर्वार्धेन—

मुमुक्षोर्विचार्य हि यद्वत्स कीदृक्

तदित्यत्र जन्मादिसूत्रं प्रवृत्तम् ।

यतो वा इमानीति तल्लक्षकेऽस्मि-

न्व्यचिन्त्येव भाष्ये वचस्मादृशं यत् ॥ २ ॥

पूर्वमूत्रे हि मुमुक्षुणा वेदान्तैर्ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्येव निर्णीतमिति त्वविवाद-
मेव । अथैवं निर्णयश्रवणानन्तरम् । मुमुक्षोर्जिज्ञासोः । यद्ब्रह्म विचार्यम् । हिर-
वधारणे । अन्वेषणीयमेव वेदान्तैः । तत्कीदृक् किलक्षणमस्ति । नहि लक्षणज्ञानं
विना किं तद्ब्रह्मपदशक्यतावच्छिन्नं वस्तु किमात्माऽनात्मा वेति वेदान्तरूपकरणै-
रपि विचारयितुं शक्यते । इति एवम् । तल्लक्षणाकाङ्क्षायां सत्याम् । अत्र
विषये । जन्मादीति । जन्माद्यस्य यत इति सूत्रं द्वितीयाधिकरणं प्रवृत्तं भवती-
त्यन्वयः ।

ननु कोऽत्र धिमर्शः । यद्वेदान्तैरेव तल्लक्ष्म कथितमस्ति तेनैव लक्ष्यसिद्धिः
कार्थेत्यत्राऽऽह-यतो वेत्याद्युत्तरार्धेन । तदिति । तस्य ब्रह्मणो लक्षके लक्षणसमर्पके ।
अरिञ्जन्माद्यस्य यत इति द्वितीयाधिकरणविषयक इत्यर्थः । भाष्ये श्रीमद्भ-
गवत्पादीयशारीरकभाष्याद्याखिलशास्त्रनिबन्धवृन्देऽपीति यावत् । यत इत्यादि । यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यामिसंविशन्ति ।
तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेतीति ।

इति निरुक्तरूपम् । तादृशम् । भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो
ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । त* होवाचेत्य-
न्तपूर्वप्रस्तावे भृगुवाक्यसुपुत्रेण वरुणाख्यस्वपितरं प्रति पृष्टब्रह्मलक्षणसमर्पकमेवेत्यर्थः ।
एतेन श्रुतिसूत्रयोरैकार्थ्यमावेद्यते । वचो निरुक्तवाक्यम् । व्याचिन्त्येव विशेषेणा-
चिन्ति चिन्तितं यदस्तीति ॥ २ ॥

ननु वर्तत एवैवमथापि किमत्र श्रष्टव्यमायुष्मत इत्याशङ्क्य तद्विशदयति-इदंशब्दे-
न्यादिशिखरिणीपूर्वार्धेन-

इदंशब्दामृश्यं किमु निखिलदृश्यं ह्यभिमतं

श्रुतेः सूत्रस्यापि प्रकृत इह किंवा सजनि तत् ।

अविद्याद्युत्पत्त्या पुनरपि तथात्वेन विफलः

प्रयासः शास्त्रादेः परिणतिमतापत्तिरपि च ॥ ३ ॥

इहाद्वैतब्रह्मलक्षणवाक्ये यतो वेत्यादिरूपे प्रकृते । श्रुतेर्धर्जुर्वेदारम्भीभूतैत्तिरी-
यशाखाभिमानिन्या देवताया इत्यर्थः । तत्र सूत्रस्यापि जन्माद्यस्य यत इति तदर्थ-
निर्णायकाधिकरणस्यापि । इदमिति । श्रुतौ इमानि भूतानीति भूतविशेषणीभूतेन
तथा सूत्रे अस्मेति जन्मादिधर्मप्रतियोगिकधर्मितावच्छिन्नाभिधायकेनदंशब्देनाऽऽ-
मृश्यं पराश्रयमित्यर्थः । निखिलेति । हिरवधारणे । यावदद्वैतमेव । अभिमतं
श्रुतिसूत्रकर्त्रीश्वरवादप्रणयोः संमतमस्ति किमु । किंवा यद्वा । सजनि सावेव ।
तद् इत्यम् । अभिमतमित्यादि प्राग्बदेव प्रश्नः ।

ननु भवत्वन्यतरः पक्षः किं तेनेत्यत आह—अविद्येत्यादिसार्धया तत्रैव ।
आदिना । जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्मिदा । अविद्या तच्चित्तोर्योगः
षडस्माकमनादयः ॥ इत्यभियुक्तकारिकोक्तानादिजीवादिदृश्यवस्तुद्वयं ग्राह्यम् । एवं
चाविद्याजीवेशतद्भेदाविद्याचित्संबन्धाभिधानादिदृश्यपक्षकस्याप्युत्पत्त्येति यावत् ।
पुनरपि, इदानीं नित्यानित्यविवेकादितत्त्वसाक्षात्कारान्तमोक्षसामग्र्यूर्ध्वमपीत्यर्थः ।

तथात्वेन संभाविताविद्याद्युत्पत्तिमत्त्वेन । शास्त्रादेः । अद्वैतशास्त्रतत्प्रकरणाध्य-
यनादेरित्यर्थः । उपलक्षणमिदं यावद्विवेकादिसाधनानामपि । प्रयासः प्रयत्नश्रमः ।
विफलो निष्फल एव स्यात् । परिणतीति । दृग्मात्रशुद्धब्रह्मणः सकाशादेव साध-
नादिसाधारणं सकलं दृश्यं सृष्टिकाले जायते चेदद्वैतब्रह्मेतरसामग्र्यभावात्परिणामभा-
दिना सांख्यादिपक्षः परिणामवाद इति संक्षेपशारीरकोक्तेः सांख्यादीनां मतप्रसक्तिः
स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

न केवलमेतावदेव किंत्वपरमम्बास्ति दोषजातमित्याह—अनिर्माक्ष इत्यादिना—

अनिर्माक्षो जन्तोरकृतफलभुक्त्यादिरपि च
स्वभावापत्तिः स्यात्प्रथम इह पक्षेऽथ चरमे ।

न किं संकोचः स्यादिदम उत सृष्टेरपि पुरा
सदेवेत्याद्युक्तं सदापि बत सिध्येत्किल कथम् ॥ ४ ॥

जन्तोर्जीवस्य प्रतिप्रलयोत्तरमविद्याद्युत्पत्त्या कदाऽपि मोक्षो नैव भवेदिति भावः ।
तथा । अकृतेति । जीवस्य प्रलयोत्तरं सृष्टिसमकालमेवोत्पत्त्या प्रागकृतानामेव पुण्या-
दिकर्मणां सुखादिफलोपभोगप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । आदिना प्रलये जीवस्य विध्वंसेन
कृतानां मुक्तादिकर्मणां सुखादिफलोपभोगं विनैव विनाशप्रसङ्गश्च स्यादिति ग्राह्यम् ।

तथा । स्वभावेति । ब्रह्मेतरसामग्र्यभावेन ब्रह्ममात्रमेव चिज्जडप्रपञ्चनिर्चयं कथं
रचयतीति पृष्टे सति स्वभावादेवेत्युत्तरमावश्यकमायुष्मतः स्यात्तथा चोर्णनाभिदृष्टा-
न्तेन स्वभाववादापातश्चेति संप्रतीह पूर्वश्लोकपूर्वाधिकृतप्रश्नद्वयमध्ये प्रथमपक्षे दृश्य-
त्वावच्छेदकावच्छिन्नं साधनाद्यखिलमपि दृश्यं यतो वेत्यादिश्रुताविदंपदाविश्रुतं
भवतीत्यात्मके दूषणपक्षकं भवेदिति भावः । अथान्त्यपक्षेऽपि दोषोपन्यासार्थमुप-
क्रमते—अथेत्यादिना । अथ प्रथमपक्षदूषणोक्त्यनन्तरम् । चरमे साधेव दृश्यं यतो
वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुताविदंपदार्थ इत्यन्तिमेऽपि पक्ष इत्यर्थः ।
इदम इदंत्वावच्छेदकावच्छिन्नदृश्यमात्रशक्तस्येदंपदस्य । संकोचः शक्तिस्त्वदीभावः ।
न स्यात्किमपि तु स्यादेवेति यावत् ।

न केवलमेकमेवेदं दूषणं किंत्वन्यदपि महत्तरं तदस्तीत्याशयेन तदभिधत्ते-उत्ते-
त्यादिशेषेण । उतेति प्राक्तनदूषणेन सह समुच्चायकमव्ययम् । सदेवेत्यादीति ।
सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि च्छान्दोग्योपनिषदः षष्ठाध्यायारम्भे
श्वेतकेताभिधपुत्रं प्रति पित्रा भगवतोद्दालकेनोक्तमित्यर्थः । सृष्टेरपि पुरा सादिह-
स्वरचनात्प्रागपि । सदपि देशिकादिपरिच्छेदत्रयस्वगतादिभेदत्रयावियुक्तं साधिदा-
मन्दाद्वितीयं ब्रह्मापीति यावत् । बतेति सदे । तदानीमविद्याचनादिदृश्यस्य सत्त्वे
कथं किञ्च सिध्येन्न कथंचिदपि सेदुमुचितं भूयादित्यन्वयः ॥ ४ ॥

ननु सृष्टेः पुरा छान्दोग्यश्रुत्युक्तसन्मात्रसिद्धौ किं बाधकमित्याशङ्क्य तच्छ्रुत्य-
भेदकथनपूर्वकं तदाह—तत्राऽऽहेत्यादिसंग्रहया—

तत्राऽऽह श्वेतकेतुं श्रुतिरतुलरसादेकमेवाद्वितीय-

मेवं ह्युद्दालकोक्त्या सति सकलभिदां वक्तुमेव व्युदासम् ।

तादृग्भूयात्कथं सत्सति जनिरहिते पञ्चधा दृश्यजाते

माया तज्ज्ञाप्यजीवेश्वरतदुभयाभिद्वब्रह्मायायुगाख्ये ॥ ५ ॥

श्रुतिश्छान्दोग्यश्रुतिः । तत्र प्रलयकाले । सति सन्मात्रे प्रत्यगभिन्नब्रह्माणि ।
श्वेतकेतुं प्रति एतन्नामकं पुत्रं प्रति । अतुलरसादस्यन्तप्रेम्णेत्यर्थः । एकमेवाद्वि-
तीयम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । एवमनयाऽऽनुपूर्व्या । उद्दालको-
क्त्या उद्दालकाख्यपितृगिरेति यावत् । सकलभिदां स्वगतसजातीयविजातीयभेदानाम् ।
उपलक्षणमिदं देशकालवस्तुपरिच्छेदानामपि । व्युदासं पर्युदासम् । वक्तुमेव न
स्वन्यप्रयोजनार्थमित्यर्थः । आहापोचदिति संबन्धः ।

ननु भवत्वेवं श्रुत्यर्थस्ततः किं प्रकृते प्रतिज्ञातविरोध इत्यत्राऽऽह—तादृगित्यादि-
नोचराधेन । मायेत्यादि । माया च तज्ज्ञाप्यौ तदुपाहितचिद्रूपौ यौ जीवेश्वरौ मायाप्र-
तिविम्बिततद्विष्ण्वीभूतचिदात्मानौ च तदुभयोर्भिद्वेदश्च ब्रह्माययोर्या युग्योग आ-
ख्यासिकसंबन्धश्चेत्याख्या संज्ञा यस्याविद्याचित्संबन्धावधिनिरुक्तदृश्यजालस्य एता-
दृश इत्यर्थः । पञ्चधा प्रतिपादितरीत्या पञ्चप्रकारके । ईदृशे । दृश्यजाते द्वैतसंबन्धे ।
जनिरहिते ।

अनामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं स रूपाम् । अजो योको
उपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तमोगामजोऽन्य इति श्रुतेः शब्दार्थकोक्तमायादि-
पञ्चके जन्मराहितत्वेनानादिसिद्ध इत्यर्थः । एतादृशे सति वर्तमान इति यावत् ।

तादृक्प्रलयकालावच्छेदेनैकमेवेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमित्यर्थः । सत् सस्पृशमिधेयं ब्रह्म
कथं भूयात्सिध्येदिति योजना । एवं च यतो वेत्यादिभृत्युक्तेदंशवदार्थाभूतं सजन्येव
दृश्यमिति द्वितीयपक्षेऽपि तच्छक्तिसंकोचः प्रलयेऽनादिदृश्यपञ्चके सत्यद्वैतत्वेन
श्रुत्युक्तसच्छब्दवाच्यब्रह्मासिद्धिश्चेति दोषद्वयं ज्ञेयमित्याशयः ॥ ५ ॥

एवं शिष्यस्य दोषसप्तकात्मकं संप्रश्नद्वयं श्रीगुरुः समाकर्ण्य समाधानरहस्या-
वधानार्थं तमभिमुखी करोति—शृण्वत्रेत्याद्युपजात्या—

शृण्वत्र तादात्म्यत एव दृश्यं मायाद्यनादिप्रलये चितीष्टम् ।

सितेव तोये तदिहान्त्यपक्षे सुषुप्तवत्कोऽपि न दोष एति ॥६॥

अथेऽन्तेवासिन् । अत्र प्रकृतत्वदुक्तदोषसप्तकाक्रान्तप्रश्नद्वयोपन्यस्तपक्षद्वयविषय-
विशेष इत्यर्थः । त्वमित्यार्थिकम् । शृणु बक्ष्यमाणं रहस्यं समाधानमवधारयेति यावत् ।
किमवधार्य समाधानमित्यत्राऽऽह—तादात्म्यस्यादिना । चित्ति सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिप्रतिपादिते सम्भावेऽद्वितीयब्रह्मचैतन्य इत्यर्थः ।
मायादीति । आदिना जीवेशतद्भेदमायाचित्संबन्धा प्राप्ताः ।

अन्येऽप्यत्र जीवेशभेदवदविद्येशभेदाविद्याजीवभेदाविद्याचित्संबन्धभेदाविद्याजीवे-
शभेदभेदाविद्याचिद्भेदचिदीशभेदचिज्जीवभेदचिदविद्याचित्संबन्धभेदचिज्जीवेशभेदभे-
देशाविद्याचित्संबन्धभेदेशजीवेशभेदभेदजीवचिद्भेदजीवजीवेशभेदभेदजीवाविद्याचित्सं-
बन्धभेदादयः सर्वेऽपि षण्णां यथासंभवमनादीनां भेदा अपि भेदत्वेन जीवेशभेद
पृथान्तर्भूताः । एतादृक्पञ्चतापजमनादिदृश्यमजामित्यादिश्रुतिप्रतिबोधितं प्रागभावा-
प्रतियोगिद्वैतमिति यावत् । प्रलये महाप्रलये । तादात्म्यत एव तादात्म्येनैव । अव-
धारणेन संयोगसमवायादिसंबन्धान्तरव्युदासः ।

तल्लक्षणं तु भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति प्रसिद्धमेव । तोये सितेव जले चष-
कादिगतेऽतिविशुद्धशर्करेव । किंचायं दृष्टान्तः सर्वनरानुभवसाधारणो न भवति, किंतु
श्रीमत्प्रेक्षावदेकगम्य इत्यस्वरसात्तादात्म्यविषये दृष्टान्तान्तरमपि स्पष्टयति—सुषुप्तेति ।
यथा निर्मलराजतपानपात्रगतजले विनिहिताऽतिनिर्मलशर्करा जलादिभिन्नाऽपि स्वाधा-
रीभूतोक्तराजतगतसितरूपमात्रावभासात्तादात्म्यलक्षणैक्येनैव तिष्ठति ।

यथा वा सुप्तो देवदत्तः सुप्त्याकारपरिणतमूलाज्ञानीयतमोगुणतादात्म्येनैवावतिष्ठति
तद्वत्तत्तुल्यमेव मायाद्यनादिदृश्यं प्रलयकालावच्छेदेन सन्मात्राद्वैतब्रह्मचैतन्ये तादा-
त्म्येनैव तिष्ठतीति यत इष्टं सर्वपूर्वाचार्यसंमतं भवति । तत्तस्माद्वैतोरिह त्वत्कृतप्र-

भद्रयमये । अन्त्यपक्षे यतो वा इमानीत्यादिश्रुताविदंपदपरामृश्यं सजन्येव दृश्यं मिष्टमिति चरमविकल्पे कोऽपि दोषो नैति नैव प्रसरतीत्यन्वयः ।

एवं च यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतौ जायन्त इत्याख्यातस्यानादीन्यविद्यादिपञ्च दृश्यानि प्रादुर्भवन्ति सादीन्याकाशादीन्यनन्तदृश्यानि त्वाद्यक्षणसंबन्धरक्षणामुत्पत्तिं प्राप्नुवन्तीति सिद्धान्ताङ्गीकारे न कोऽपि दोषः प्रसरतीत्यभिप्रायः । इदंशब्दसंकोचस्य निरुक्तयुक्तेरभावात्प्रलये ब्रह्मणः परिच्छेदत्रयभेदत्रयशून्यत्वावच्छेदेनापि वर्तमानतायाः संभवाच्चेति भावः ॥ ६ ॥

अथ शिष्यः प्रोक्तदृष्टान्तद्वयमध्ये एव विषमत्वमाशङ्कते—तोये सितेत्यादिवसन्ततिलकया—

तोये सिता न खलु यद्यपि चाक्षुषी स्या-

चत्राप्यसौ रसनया स्फुटतामुपैति ।

एवं प्रबोधसमये स्मरणात्सुषुप्तौ

सौख्यादिकं स्फुटमतो विषमत्वमत्र ॥ ७ ॥

तोये रजतादिचषकस्थिते जले । सिता वसन्तादौ पानकार्थं विनिक्षिप्ताऽतिविशुद्धशर्करेत्यर्थः । यद्यपि । चाक्षुषी चक्षुःप्रत्यक्षा । न खलु स्यान्नैव भवति । तत्रापि एवं सत्यपि । सा निरुक्तशर्करा । रसनया जिह्वया । स्फुटतां प्रत्यक्षताम् । उपैति निरुक्तपानकरसास्वादसमये प्रकटी भवतीत्यर्थः । ततः किं तत्राऽऽह—एवमित्याद्युत्तरार्धेन । एवं शर्करायाः कथितप्रत्यक्षवत् । प्रबोधसमये जाग्रदवस्थाप्रसक्तिकाले । स्मरणात्सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमित्याकारकसुषुप्त्यनुभूतसुखादिविषयकस्मरणाद्धेतोरिति यावत् ।

सुषुप्तौ सुषुप्त्यवस्थावच्छेदेनानुभूतमित्यर्थः । सौख्येति । आदिना भक्षादि । स्फुटं स्पष्टं निरुक्तस्मरणान्यथानुपपत्त्याऽनुभूतत्वेन विनिर्णीतं भवतीत्यर्थः । तथा च शर्करा तु जाग्रदृश्यामेवोक्तजले निक्षिप्ता सत्युत्तरक्षणे त्वप्रत्यक्षाऽपि पानकरसास्वादसमये रासनप्रत्यक्षा भवति । निद्रितदेवदत्तेन तद्दृश्यां साक्ष्याकारसुखाकाराज्ञानाकारसूक्ष्माविद्यावृत्त्यनुभूतं जाग्रदृश्यां संजातनिरुक्तस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सुखादि निर्णीयतेऽत्र दृष्टान्तद्वयेऽन्योन्यविषमत्वमस्तीति संबन्धः । तेन दाह्यन्ति केऽप्येतदित्याशयः ॥ ७ ॥

एवं शिष्यकृतवैषम्याक्षेपमाकर्ण्य श्रीगुरुस्तन्मनोमङ्गलमभियैवार्चाङ्गीकारपूर्वकं स्वाभिप्रायं विशदीकृत्यैतद्दृश्यं सकलपूर्वार्थमतभेदेन पुरतः प्रकाशयिष्यमाणत्वेन प्रतिजानन्मुक्तदृष्टान्तादिवैषम्यविरहमेव निरूपयति—सत्यमित्यादिशार्दूलचिकीर्षि-

सत्यं तत्प्रकृतेऽपि सृष्टिकलनात्तत्कारणं कल्प्यते
योग्यं तच्च विशुद्धचित्तदनुगं मायादिदृश्यं श्रुतेः ।

तत्प्राचां मतभेदतोऽग्र इह ते संबोधयिष्याम्यलं

वैषम्यं तदिहास्ति रे वद कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोः ॥ ८ ॥

अये मया यदुक्तं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्याश्रयतः सृष्टेः
प्राक्सृष्ट्यादिकार्यलिङ्गकानुमित्या तद्वदजामेकामित्यादिश्रुत्या चाविद्याधनादिदृश्यप-
ञ्चकमपि परिच्छेदभेदत्रयवियुक्तेऽपि ब्रह्माणि तोये सिमेव सुप्ते सुखादीव तादात्म्येनैव
वर्तत इत्यत्र भवतोक्तं दृष्टान्तयोः शर्करासुखाद्योः शर्कराया रासनप्रत्यक्षगम्यत्वात्सु-
खादेस्तु स्मृत्युन्नेयत्वाच्च यद्वैषम्यं तेन दार्ष्टान्तिकेऽप्यसिद्धिलक्षणवैषम्यं च तद्वद्वतु
तथाऽपि शर्करायास्तोयमिश्रणदशायां सर्वथाऽप्यप्रतीतत्वेऽपि तत्र तादात्म्येन सत्त्व-
बदेवं सुखादेः सुप्तदशायां सर्वथाऽप्यप्रतीतत्वेऽपि तत्र तादात्म्येन सत्त्ववच्च प्रलयेऽ-
द्वैतब्रह्मण्यविद्याधनादिदृश्यपञ्चकमस्त्येवेत्यत्र किं नाम वैषम्यमित्याशयः ।

एवमत्राक्षरयोजना—अग्न्यन्तेव सिन् । यत्त्वया प्राङ्मदुक्तसिद्धान्तदृष्टान्तयो-
वैषम्यमुक्तं तत्सत्यमित्यर्थाङ्गीकारे । भवतु यथा कथंचिन्मदुक्ततात्पर्यानभिज्ञत्वेन ।
तथाऽपि । प्रकृतेऽपि प्रलयावच्छिन्नाखण्डब्रह्मचैतन्येऽपि । सृष्टीति । संमूलाः सौम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति श्रुतेः सृष्ट्युपलक्षितजन्यजगज्जन्यजीवनज-
रणकार्यवल्गुत्वेरित्यर्थः । योग्यं तत्कारणं कल्प्यत इत्यन्वयः ।

तत्कीदृशं तत्राऽऽह—तच्चेत्यादिवा । चस्त्वर्थे । तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तु ।
श्रुतेः सदेवेत्याद्यजामेकामित्यादिवेदादित्यर्थः । विशुद्धेत्यादिदृष्टान्तम् । ननु नेदं
मामकमतिभेदीत्यत आह—तदित्यादितृतीयपादेन । निगमयति—वैषम्यमित्यादिचरम-
चरणेन ॥ ८ ॥

नन्वेवमिह जन्यजगज्जनिजीवनजरणकारणत्वान्यथानुपपत्त्या तद्वदजामित्यादि-
श्रुत्या च प्रलयेऽप्यद्वितीये ब्रह्माणि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती-
त्यादिश्रुतिशतेभ्यः प्रत्यग्रब्रह्मैक्यप्रमेकमतिबाध्यमनाद्यन्तानादिदृश्यपञ्चकमाध्यासिक-
तादात्म्येन वर्तमानमुररी क्रियत इति मा भवत्वदंशब्दसंकोचः सदेव सोम्येत्यादिश्रुति-
विरोधश्च तथाऽपि निरुक्तजगदुत्पत्त्यादयोऽप्युत्पत्त्यादिमन्त एव तथा चानवस्येति
पुनः स एव शिष्यः शङ्कते—जनिस्थितीत्यादिपृथ्वापूर्वावर्धेन—

जनिस्थितिलया इमे जनियुताः सतां संमता-

स्ततः किमनवस्थितिर्ननु भवेन्न जन्माविषु ।

तथाऽत्र वत लक्ष्यमप्युपहितं मयस्येव त-

द्विचार्यमपि चेन्मतं घटविदां न मुक्तिः कुतः ॥ ९ ॥

नन्विति शङ्कान्तरसूचकमव्ययम् । इमे प्रकृतश्रुतिसूत्रोक्ताः । जनीति । जग-
दुत्पत्तिस्थितिसंहतयोऽपि । जनियुताः, उपलक्षणमिदं स्थित्यादेरपि । एतादृशा
एव सतां पण्डितानां जन्मस्थित्योः सादिभावधर्मत्वेन विनाशस्यापि स्वमतेऽ(जायते-
स्याद्युपक्रमस्य विनश्यतीति यास्केन भावविकार एव नाश उक्तः)नेनैव परमस्य
प्रध्वंसाभावत्वेन च । संमताः सन्ति । ततो जन्मादिषु जगज्जन्मादयोऽपि जन्मा-
दिमन्त एव । ततस्तेऽपि तथेत्यपर्यवस्थितिलक्षणाऽनवस्थितिरनवस्थैव न भवेत्किमपि
तु नियतं स्यादित्यन्वयः ।

एवं शङ्कान्तरमप्याह-तथेत्युत्तरार्धेन । तथा निरुक्तञ्चावत् । वतेति सेदे ।
अत्र प्रकृताद्वैतशास्त्रे । लक्ष्यमपि जगज्जन्मादिकारणस्वलक्ष्यमपि ब्रह्मेत्यर्थः । उप-
हितमेव लक्ष्यतावच्छेदकीभूतमायावच्छिन्नमेव भवति । तदेव निरुक्तोपास्यवच्छिन्न-
मेव ब्रह्म, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति न्यायात्तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः च विचार्यमपि चेन्न-
स्यानित्यविवेकादिसाधमत्रयानुगृहीततीव्रतमाजिज्ञासावत्कर्तृकब्रह्मनिष्ठाचार्यवर्गकर्मक-
यथाविध्युपसत्त्या तावद्वैतशास्त्रेणैव निर्णयं यदि मतं संमतमस्तीत्यर्थः । तर्हि
घटविदां घटज्ञानवतां पामराणामपि कुतो न मुक्तिर्भवति । मायोपहितब्रह्मत्वस्य
घटेऽपि सत्त्वात्तज्ज्ञानान्मुक्तिः कुतो हेतोर्न जायत इति वक्तव्यमिति संबन्धः ।
तस्मादयमप्यपरोऽत्र दोष एवेति भावः ।

न च घटे जगज्जन्मादिकारणतावच्छिन्नमायोपहितब्रह्मत्वं घटते किमिति सामं-
तम् । घटस्य जगदन्तःपातित्वेनोपादेययोरभेदादित्याशयः ॥ ९ ॥

एवं निरुक्तरूपे तटस्थलक्षणे दोषयुगमभिधयेदानीं स्वरूपलक्षणेऽपि तदाह-
यदीत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

यद्यत्रास्ति तटस्थलक्षणमिवामीष्टं स्वरूपं च त-

त्सत्यं ज्ञानमनन्तमित्युपनिषद्ग्रन्थं मुनीनां तदा ।

सत्त्वत्वाद्युपलक्षितत्वकलनेऽप्येत्येष दोषः पुन-

धर्मित्वं चित इत्यलक्ष्यवपुषः कान्वेष्यता स्वात्मनः ॥१०॥

अत्र प्रकृतेऽद्वैतशास्त्रे । तटस्थेति । तटस्थलक्षणवत्स्वलक्ष्येतरन्यावर्तकमित्यर्थः ।
मुनीनां सूत्रभाष्यवार्तिककृतां हरिहरचतुराननावतारीभूतभगवद्वादरायणशंकरभग-

वैश्यादसुरेश्वराचार्याणामित्यर्थः । स्वरूपं च । चोऽप्यर्थः । स्वरूपमपि । सत्यमित्यादि-
गम्यमित्यन्तम् । सत्यं ज्ञानममन्तं ब्रह्मेत्याकारेणोपनिषदि तैत्तिरीयशाखास्थब्रह्म-
ब्रह्मद्याख्यायामुपनिषदि । उप । उपोपसर्गः सामीप्ये । तत्प्रतीचि समाप्यत इति वार्ति-
कात्प्रत्यगात्मनि विषये निषीदति तात्पर्येण पर्यवस्यतीति तथा । एतादृशे निरुक्तप्रभे
गम्यते परमोत्तमाधिकारिभिः सद्गुरुक्तविवृत्याऽवाप्यत इति तथेति यावत् ।

तल्लक्षणम् । यद्यभीष्टं संमतम् । अस्ति वर्तते । तदा । सत्यत्वादीति । सत्य-
त्वादिभिः । आदिना ज्ञानत्वादि । तैर्यद्युपलक्षितत्वं शाखया चन्द्रत्वमिव यदा कदा-
चिद्यथाकथंचित्संबन्धेन वस्तुनेतरव्यावृत्तधीविषयत्वमित्यर्थः । तस्य यत्कलनं ज्ञानं
तस्मिन्सत्यपि । एष पूर्वपद्योक्तो लक्ष्यस्योपहितत्वलक्षणः । दोष एति प्राप्नोती-
त्यर्थः । तदस्थलक्षणे हि लक्ष्ये जन्यजगज्जन्यादिप्रतियोगिकाभिन्ननिमित्तोपादान-
करणतावच्छेदकावच्छिन्नमायोपहितचित्तवस्य लक्ष्यत्वेन विचार्यत्वे यथा घटस्याप्यु-
पादानोपादेयाभेदात्तत्वेन तज्ज्ञानादपि मुक्त्यापत्तिः ।

तथा पुनः स्वरूपलक्षणपक्षेऽपि । सत्यत्वाद्युपलक्षितत्वज्ञानेऽङ्गीकृते सत्वपि ।
चित्तत्वेतन्यरूपब्रह्मणः । धर्मित्वं सत्यत्वाद्युपलक्षितत्वरूपं भवति । इति हेतोः ।
अलक्ष्येति । निरुक्तधर्महीनस्य । स्वात्मनः स्वाभिन्नाद्वैतब्रह्मरूपप्रतीच इत्यर्थः ।
कान्तेऽपि मुमुक्षुविचार्यता सिध्यतीति संबन्धः ॥ १० ॥

एवं प्रकृतशिष्यस्य जिज्ञास्यब्रह्मणस्तदस्थस्वरूपलक्षणद्वयविषयकं श्लोकद्वयेन कृतं
प्रभजातं क्रमात्परिजिहीर्षुः श्रीगुरुः प्रथमपद्यपूर्वार्धकृतं जगज्जन्मादिष्वनवस्थानलक्ष-
णमाक्षेपं प्रत्याक्षिपति—उत्पत्तीत्यादिप्रहर्षिण्या—

उत्पत्तिस्थितिविलयास्तु कल्पितानां

तत्तच्चित्तनव इति स्फुटं मृगाप्सु ।

तेनैषामपि न हि तेऽपरे भवन्ति

ज्ञानेऽर्थेऽपि च यदिहास्ति तुल्यसत्ता ॥ ११ ॥

मुच्यतेः प्रोक्तशङ्काधान्त्यर्थः । कल्पितानामध्यस्तानां यावत्पदार्थानां सादीना-
मिति यावत् । उत्पत्तिस्थितिविलयास्तु । तत्तदिति । तत्तज्ज्ञानस्वरूपा एव न त्वाद्य-
लक्षणसंबन्धादिलक्षणा इत्यर्थः । इति, एवमेव । मृगाप्सु मृगपदाभिधेयग्रीष्माद्युष्मसं-
वसहरिणादिभिरुपरधरण्यवाच्छिन्नाज्ञाततराणिकिरणाधिकरणकभ्रमावभासमानजलेष्वि-
त्यर्थः । स्फुटं स्पष्टमेवास्तीत्यन्वयः ।

अयमाशयः । इदं रजतमित्यादिरजतादिअमे सिद्धान्तेऽनिर्वचनीयं रजतं शुक्लस्य च
च्छिन्नचैतन्याज्ञानपरिणामाभूतं बोधबाधयोरर्थमन्तराऽन्यथानुपपत्त्या भ्रमसमानसत्ताकं
समुत्पन्नमित्यङ्गीकृतमेवा निर्वचनीयख्यातिवादिभिस्तेन तदुत्पत्तिस्तु तद्विषयकं अमा-
त्मकं स्फुरणमेव न त्वाद्यक्षणसंबन्धः । क्षणस्यापि जन्यत्वेन तदुत्पत्तिलक्षणप्रश्न एव
पुनरनवस्थातादवस्थ्यात् । न चोक्तज्ञानस्यापि तथात्वेन न तदण्डवारितामिति सांप्र-
तम् । प्रकृते ज्ञानार्थयोः समानसत्ताकत्वेन ज्ञानोत्पत्तेरर्थरूपत्वाभ्युपगमात् । न
चान्योन्याश्रयः । अविद्यादिदोषमहिम्ना तयोः समानसत्ताकत्वेन परस्परानपे-
क्षणादिति ।

फलितमाह—तेनेति । एषामपि जन्यजगज्जन्मादीनामपि । ते उत्पत्त्यादयः ।
अपर इति छेदः । अन्य इत्यर्थः । न हि भवन्ति । हिरवधारणे । निरुक्तरीत्या
कल्पितत्वावच्छेदकावच्छेदेन ज्ञानार्थसमानसत्ताकत्वात्प्रकृते च जगति कल्पितत्व-
स्यैव सिद्धान्तितत्वाद्विध्यमाणत्वाच्च नैव भवन्तीति योजना । तत्र हेतुं व्युत्पादयति—
ज्ञान इत्यादिचरमचरणेन । यद्यस्माद्धेतोः । इहानिर्वचनीयख्यातिवादेऽस्मत्सिद्धान्त
इति यावत् । ज्ञाने नभ इति तदवच्छिन्नसाक्षिचैतन्यरूपस्फुरणे । तथा—अर्थे नभः-
पदार्थेऽपि । चोऽवधारणे । तुल्येति । समानसत्तैवास्तीति संबन्धः ॥ ११ ॥

नन्वेवमपि सादिदृश्यस्योत्पत्त्यादीनां कथं लक्षणानीत्यपेक्षायां संक्षेपेणोत्पत्ति-
स्थित्योर्लक्षणे व्युत्पादयति—आद्येत्यादिमन्दाक्रान्तापूर्वार्धेन—

आद्या स्फूर्तिर्जनिरभिमता प्रोक्तदृश्यस्य तद्व-

त्तामारभ्याऽऽप्रलयमपि या सा स्थितिः संमता नः ।

आद्यन्तावप्यलमभिमतौ तत्पदैकाभिधेयौ

कौचिन्मायापरिणतिविशेषाविहाऽऽब्रह्मबोधात् ॥ १२ ॥

प्रोक्तैति । सादिद्वैतस्य । आद्या प्राथमिकी । स्फूर्तिः साक्षिचित्तिरेव । नः ।
अद्वैतिनामस्माकम् । जनिः । जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरादुत्पत्तिरित्यर्थः । अभिमता
संमताऽस्तीति यावत् । कालस्त्वविद्यैव । तस्या एव सर्वाधारत्वादिति सिद्धान्तवि-
न्दुक्तेः । क्षणात्मना परिणताविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन साक्षिचितः क्षणिकत्वेऽपि बिम्बरू-
पस्य तस्य नित्यत्वमेवेति भावः । एवं च प्रथमक्षणरूपाविद्यापरिणामप्रतिबिम्बितचि-
त्त्वमेवोत्पत्तित्वमिति तल्लक्षणं फलितम् । वक्ष्यमाणेऽत्र स्थितिलक्षणेऽतिव्याप्तिव्यावृ-
क्षये प्रथमेति । देशदिवारणाय क्षणेति । तार्किकसंमतकालव्युदसाय रूपेत्यादि-
परिणामान्तम् । शिष्टं तु स्पष्टीकृतमेव । एवं क्रमप्राप्तां स्थितिमपि लक्षयति
ब्रह्मदिव्यादिना ।

अथ निरुक्तलक्षणोत्पत्त्यनन्तरम् । तामुत्पत्तिम् । आरभ्याऽऽप्रलयमपि या
प्रोक्तदृश्यस्य स्फूर्तिर्निरुक्तकालात्मकाविद्यापरिणामप्रतिबिम्बितसाक्षिचितिरिति यावत् ।
सैव नः स्थितिः संबन्धेति संबन्धः । तथा चोत्पत्तिमारभ्य यावत्प्रलयं मध्यस्थकाला-
त्मकाविद्यापरिणामप्रतिबिम्बितसाक्षिचित्वमेव स्थितित्वमिति तल्लक्षणमपि । पदक-
स्यादिकं तु प्रागुक्तदिशा स्वयमेवोद्यम् ।

नन्वाद्येत्यत्राऽऽदिपदार्थस्तद्वदन्तपदार्थोऽपि क इत्याकाङ्क्षायां तावपि लक्ष-
यति—आद्यन्तावपीत्युत्तरार्धेन । आद्यन्तावपीह, आ ब्रह्मबोधाभावद्वैतात्मतत्त्वसा-
क्षात्कारपर्यन्तम् । तत्पदैकेति । आद्यन्तपदमात्रशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नावित्यर्थः ।
एतादृशौ । अलम् । ईदृशावेव । कौचित् । मायेति । अत्रापि प्राग्बदेव प्रतिबि-
म्बितसाक्षिचित्वं बोध्यम् । अभिमतौ भवत इत्यन्वयः । अपरं तु सरलमेव ॥१२॥

ननु भवत्वेवं सामान्यतः सादिद्वैतस्योत्पत्तिस्थित्योस्तथाऽऽद्यन्तयोरपि लक्षण-
निरूपणमथापि श्रुतस्य तल्लयस्य किं लक्षणमित्यपेक्षायां तत्संक्षिपति—तादात्म्ये-
मेत्यादिशालिन्या—

तादात्म्येनानादिदृश्यैकभा या

सैवास्माकं तस्य सादेर्लयः स्यात् ।

सौर्याभावत्सैव शुद्धाऽस्त्यसङ्गा

कैवं ते स्याद्दूषणस्यावकाशः ॥ १३ ॥

या तादात्म्येन भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यं यथा मृदूघटस्तन्तुः पट इत्यादिप्राप्ति-
द्वलक्षणेन संबन्धविशेषोत्पत्त्यर्थः । अनादीति । जीवादिदृश्यपञ्चकस्येति यावत् ।
एकपदं तदन्यभानविनिवारणार्थम् । भा चिद्रूपा स्फूर्तिः । सैव निरुक्तचित्तिरेव ।
अस्माकमद्वैतिनाम् । सादेस्तस्य सादिदृश्यस्य । लयः । सौर्याभावत्सूरस्येयं सौरी ।
सूरसूर्येत्याद्यमरात्सूर्यसंबन्धिनी । एतादृशी या भा कान्तिस्तद्वदित्यर्थः । लयः
स्यादिति योजना ।

यथा मृगजलारुयसादिद्वैतस्य मिथ्यात्वेनोभयवादिसंमतस्य लयस्तद्वासप्रयोजकदे-
शकालावच्छिन्नसूर्यालोक एव तद्वदाकाशादिसकलव्यावहारिकदृश्यस्य लयोऽना-
दिदृश्यपञ्चकावच्छिन्नचैतन्यमेवेति भावः । कर्त्रादिलाभोऽर्थाच्चो चेद्गुणोऽर्धान्तरगैक-
वागिच्छादिपदीयसाहित्यसारोक्तेर्नैवात्रार्धान्तरैकवाचकत्वदोषः । विस्तरस्तु तदीयटी-
कायामेव ब्रूयः ।

नन्वेवं यद्यपि महाप्रलयेऽत्राविद्यायनादिदृश्यपञ्चकावच्छिन्नचैतन्येतरभानशून्य-
त्वेनोक्तलक्षणसमन्वयेऽपि तरङ्गादेः सादिदृश्यैकरूपस्यापि तोये लये तदितरानेक-
सादिदृश्यभानसत्त्वात्तत्राव्याप्तिरिति चेन्न । सादिदृश्यत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिकलयत्वस्य लक्ष्यत्वात् । तस्य तु महाप्रलय एव सत्त्वानैवोक्ताव्याप्तिः ।

न च तर्हि तत्तद्दृश्यलयः कथं लक्ष्य इति वाच्यम् । स्वोपादानावस्थैव लय
इति तत्सामान्यलक्षणात् । तस्य तूभयत्रापि साम्याच्च । एवं स्वोपादाने प्राथमिक-
कार्यस्फूर्तिरूपतिस्तथा कार्यस्य स्वोपादानतादात्म्यं स्थितिरित्युत्पत्त्यादेरपि ते साधा-
रणे बोध्ये ।

नन्वेवं तर्हि सदेव सोम्येति श्रुतशुद्धाद्वैतचित्सिद्धिः कथमिति चेत्तत्राऽऽह—
सैवेत्यादिना । असङ्गाकाशादिदृश्यकार्यान्यथानुपपत्तिरपि ताकाशकाण्यवदविद्या-
यनादिदृश्यतादात्म्याध्यासलक्षणसङ्गशून्या सत्याकाशवत्सैव चितिः शुद्धा सकलप-
रिच्छेदादिद्वैतविधुराऽस्तीति संबन्धः । उपसंहरति—केत्यादिशेषेण ॥ १३ ॥

एवं लक्षणदोषमवमोष्याथ लक्ष्यदोषमपि निःशेषयति—लक्ष्यं पद्यपीत्यादिम-
न्वाकान्तपा—

लक्ष्यं यद्यप्युपाहितमभूत्तद्विधाऽप्युक्तरीत्या

तत्रापि स्यात्किमु न भवतः शुद्धवस्तूपलब्धिः ।

शास्त्राग्रेऽयं परममधुरधीः प्रकृष्टप्रकाश-

श्वन्द्रः पश्येत्युदितवचसा किं न तं वेत्ति शुद्धम् ॥१४॥

अये जिज्ञासो इति संबुद्धयध्याहारस्त्वार्थिक एव । यद्यपि । उक्तरीत्या । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्त इत्यारभ्य तद्ब्रह्मेत्यन्तवाक्यैस्तथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
च प्रसिद्धतटस्थस्वरूपलक्षणावबोधकतैत्तिरीयकश्रुतिपद्धत्येस्यर्थः । तद्ब्रह्मविदाप्नोति
परमिति तदीयप्राथमिकसूत्रवाक्ये समुपन्यस्तमिति यावत् । द्विधाऽपि निरुक्तलक्षण-
भेदेन द्विप्रकारकमपीत्यर्थः ।

एतादृशम् । लक्ष्यं लक्षितं योग्यमद्वैतं ब्रह्म । उपहितं शुद्धसत्त्व-
प्रधानाविद्याख्यमायाकल्पितसत्यत्वादिजन्यजगज्जानिजीवनजरणाभिन्ननिमित्तोपादान-
कारणत्वोपाध्यवच्छिन्नमेवाभूदिति यावत् । तत्राप्येवं सत्यपि । भवतस्तत्र । शुद्धेति ।
शुद्धाद्वैतावधितचिन्मात्रात्मप्राप्तिः । न स्यात्किमु, अपि तु स्यादेवेत्यन्वयः ।

तत्र हेतुं ध्योतयन्ट्टान्तेनानुभूतं स्पष्टयति—शास्त्राग्रेऽयमित्याद्युत्तरार्धेन । अयं
मत्प्रत्यक्षः । शास्त्राग्रेऽवस्थादिशास्त्राग्रेषुलक्षित इत्यर्थः । परमिति । अतिप्रशस्त-

शान्तिः । अत एव । प्रकृष्टेति । प्रकृष्टश्चासौ प्रकाशश्चेति कर्मधारयतः शान्ति-
कारकत्वाभावेनात्युत्कटव्यावहारिकस्वप्रकाशतेजःपुञ्ज इत्यर्थः । चन्द्रः । अयमेव
चन्द्रपदशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न इति यावत् । अतः पश्येत्युदितवचसा शुक्लद्विती-
याचन्द्रप्रदर्शकाप्तप्रोक्तानुपूर्विकावयकरणकाखण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधेनेत्यर्थः ।

तं चन्द्रं शुद्धं शाखाग्राह्योपलक्षणपरममधुरश्रीप्रकृष्टप्रकाशात्मकस्वरूपलक्षणाव-
च्छेदकीभूतयार्तिकचिद्धर्मानाक्रान्तमेव । न वेत्ति किं पश्य मुगो धावतीत्यादिवत् ।
प्रकृष्टेऽपि । शाखाग्रेऽयं परममधुरश्रीः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः पश्येत्युदितवचसाऽपि त्वं
तं शुद्धं न वेत्ति किमपि तु वेत्ति जानास्येवेत्यन्वयः । एवं चोभयविधलक्ष्यस्यो-
पहितत्वेऽपि शुद्धवस्तुविषयकः शाब्दबोधो लोकेऽनुभूयमानत्वेन नैवापह्नवार्ह इति
भावः ॥ १४ ॥

नन्वेवमपि किं प्रकृष्टे यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिभ्रुतेर्जन्माद्यस्य यत्
इति सूत्रस्य च मुमुक्षुजिज्ञास्यब्रह्मजन्यजगज्जनिजीवनजरणकारणमुपादानतथोत्
निमित्तमात्रतया । नाऽऽद्यः । असज्जडदुःखात्मकनिरुक्तकार्यप्रतियोगिकोपादानी-
भूतस्य ब्रह्मणोऽपि कटककनकन्यायेनासत्त्वाद्यापातात् । नान्त्यः । एतस्य चेतनत्वेन
कुलालादिवज्जिनिमित्तविशेषोचित्येऽपि तदन्यस्योपादानस्यानुपलभ्यमानत्वात् ।

प्रत्युत । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स सपस्तप्त्वा ।
इह सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविष्टत् । तदनुप्रविश्य ।
स स्यन्नाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं चेत्यादिना परमात्मन एव यावत्कार्योपादान-
स्वाज्ञानाच्च । न च वाच्यं मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुत्य-
न्तराद्ब्रह्मनिमित्तकारणमेवास्तु चेतनत्वात्कुलालादिवन्माया तु मृदादिवज्जडत्वादु-
पादानमेवास्त्विति । समुदाहृतश्रुत्योरेवमपि विरोधानुद्धारादित्यत्राऽऽह-उपादाने-
त्यादिशिक्षारिण्या—

उपादानाभिज्ञं यत् इह निमित्तं श्रुतिमतं

विवर्ते स्वप्नादौ जगति सुखसुप्तोपममिवम् ।

यतो वा इत्यादि प्रवदति तथैव श्रुतिवचः

कुलालः पञ्चम्या स्फुरति न कपालं किमथवा ॥१५॥

इह जन्यजगज्जन्यादिरूपे । विवर्ते ब्रह्मविदामोति परमिस्युपक्रमवाक्यसूत्रिते
यावद्द्वैतस्य ब्रह्मात्मैक्यविषयकविचारिततत्त्वमस्यादिमहावाक्यकरणकचरमप्रमाबाध्य-
त्वानन्तरीयकसिद्धतदेकदेशात्मकार्यरूपेऽप्यतात्त्विकान्यथाभाव इति यावत् ।

तानि च । श्रीमद्विद्यारण्यीयसर्वदर्शनसंग्रहे रामानुजमतं प्रकृत्य किं पुनर्ब्रह्म
विनिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तम्—जन्माद्यस्य यत् इति । जन्मादीति सृष्टि-
स्थितिप्रलयम् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अस्माच्चिन्त्यविविधरचनारच्यस्य निव-
तदेशकालभोगान्नद्यादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य यतो यस्मात्सर्वेश्वराणिखिलहेषप्रत्य-
नीकस्वरूपात्सत्यसंकरपाद्यनवधिकातिशयासरूपेयकरणाणगुणात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः पुंसः
सृष्टिस्थितिलयाः प्रवर्तन्त इति सूत्रार्थ इति ।

तत्रैव माध्वमतमपि प्रकृत्य जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्—जन्माद्यस्य यत्
इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थ इति । ब्रह्मभस्तु भागवतदी-
कारम्भ एव । आद्यस्याऽऽकाशस्य । जन्म, आत्मन आकाशः संभूत इति भुवे-
र्यतो भवतीत्याह । त्रयमप्येतच्चिन्त्यम् ॥ १६ ॥

एवमद्वैतब्रह्मलक्षणयोजकसूत्रार्थसिद्धान्तसिद्धे जगत्कारणवादे वैशेषिकादीनिमित्त-
मेदवादिनामपि निराकरणमप्यार्थिकमेवाभूदिश्याह—एतेनेतिवसन्ततिष्ठकया—

एतेन खण्डममभूत्किल कारणत्वे

वैशेषिकादिविदुषां जगतोऽखिलानाम् ।

अज्ञानकल्पितमिदं यदि चेन्न दृश्यं

ज्ञानैकनाश्यमपि नो भयदं द्वितीयात् ॥ १७ ॥

एतेनाशसौ ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारम्भाधिकरणसूत्रविचारविषयीभूतनिरुक्तौषि-
रीयकवाक्यस्वारस्यसिद्धब्रह्मलक्षणवादिजन्मादिसूत्रार्थनिर्णयेनेत्यर्थः । अखिलानां
निरवशेषाणां यावद्देववादिनामपि । एतादृशम् । वैशेषिकादीति । काणादादिमत-
वादिनामिति यावत् । जगतो विश्वस्य । कारणत्वे विश्वकारणविनिर्णयविषय इत्यर्थः ।
खण्डनं किल निरसनमेव । अभूदासीदिति संबन्धः ।

तत्र हेतुं प्रतिपादयति—अज्ञानेत्याद्युत्तरार्धेन । यदि द्वितीयाद्वयदम् । द्वितीयाद्वै-
मयं मधसीति भूतेर्द्वैतत्वावच्छेदेन दुःखदमिति यावत् । एतादृशं परमानर्थमूलजीवे-
श्वरादिपञ्चविधभेदोपलक्षितं दृश्यम् । अत्रेदमस्तु संनिवृष्टमिति वचनाभिरतिशयसं-
निकर्षस्य साक्ष्याख्यदृग्बिषयस्वमन्तरा कुत्राप्यदर्शनादिदंपदेनेन सकलभास्यसंग्रहे
प्रणपि दृश्यपदं पुनरुक्तमिव भात्यथापि, अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिभूतावपि दृष्टमात्रेऽ-
प्यात्मनि स्वप्रकाशस्थेन नित्यापरोक्षत्वविवक्षयाऽपीदंपदप्रयोगदर्शनात्तद्व्यावर्तकत्वेन
सृष्टिरात्मरूपीयेष ।

अज्ञानेति । न तं विदाम्ये इमा न जानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण
प्रापृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्तीति श्रुतेरज्ञानकल्पितं ब्रह्मात्मैक्याभ्य-
विषयकानादिभावरूपाविद्यामात्रप्रतिभासितं न चेत्त्यात्तर्हि ज्ञानैकनाश्यमपि । ब्रह्म-
विदामोति परम् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । ज्ञात्वा
देवं मुच्यते सर्वपाशैः । ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः । ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्त-
मेति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदात्मा-
नमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद ।
तयो यो देवानां प्रमदुष्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामित्यादिभु-
तिसहस्रेण ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति । ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाधि-
तमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमित्यादिस्मृतिसहस्रेण चोक्तं
ब्रह्मात्माभेदबोधकवेदान्तमहावचनजन्यापरोक्षाप्रतिबद्धप्रमामात्रबाध्यमपि नो भवेदि-
त्यन्वयः ॥ १७ ॥

तदेवं समुपन्यस्तश्रुतार्थापत्त्या कलितं निगमयति--ज्ञानेनैवेत्यादिशार्ङ्गवि-
क्रीडितेन--

ज्ञानेनैव विमुक्तिरित्यविरतं वेदान्तविश्वंमरा-

नाथस्यातुल्यदुन्दुमिध्वनिरयं ब्रह्माण्डहृन्मण्डले ।

तच्छ्रीशंकरदेशिकेश्वरमताद्वैतात्मवियानुग-

द्वैतध्वान्तविवर्तवादाविरहे कस्यापि काऽप्या गतिः ॥१८॥

वतः । ज्ञानेनैव निरुक्तरूपब्रह्मात्मैक्यविषयकवेदान्तमहावाक्यकरणकाप्रतिबद्धा-
परोक्षचरमप्रमयैवेत्यर्थः । प्रसंख्यानादिसाधनान्तरं प्रत्याख्यातुमेवावधारणम् । विमुक्तिः
अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृत इति वार्तिकोक्तेर्विशिष्टा सगुणसायो(यु)-
ज्याद्यपेक्षया विरक्षणः । द्वैतस्वप्रकाशब्रह्मात्मानन्दरूपविदेहात्मिका मुक्तिः । मुक्तिः
केवलस्यमित्यमरान्मोक्ष इति यावत् । इत्येवंप्रकारकः । अविरतमखण्डं न तु
क्षणमात्रम् । वेदान्तेति । उपनिषद्भागमूपतेरित्यर्थः । अनुलेति । विश्वविजयजन्य-
त्वेन तुल्यारहित एतादृशो यो दुन्दुमिध्वनिर्भेरीविराव इति यावत् ।

अयं सर्वविद्वत्प्रत्यक्षो ब्रह्माण्डहृन्मण्डले वर्वर्तीत्यन्वयः । सतः किं
तत्राऽऽह-तदित्याद्युत्तरार्धेन । तत्तस्माद्धेतोः । श्रीत्यादि । इह श्रीनिरतिशयस्वाभाविकी-
र्ण्यसंपदेव तन्नान्यः शंकरः पार्वतीपतिरेव स चासौ देशिकेश्वरमेति । तथा चतुर्भिः

अहं शिष्यैस्तु शंकरोऽवधारयतीति वायुपुराणोक्तेर्जगद्गुरुत्वेन तत्कालमवधारयतीति
तस्य वा मत्वा बुद्धवैदिकसिद्धिर्भूतमुक्तिताधनत्वेन संभता, एतादृशी याऽद्वैता-
त्मविषयिणी विद्याविचारिततत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षप्रतिषेद्धप्रमा तामनुगच्छति
तदुदयसमसमयमेव त्रैकालिकनिरस्तं भवत्येतादृशं षड्द्वैतं नामरूपात्मकं इदं तथा
तन्मूलीभूतं ध्वान्तमनादिभावरूपं ब्रह्मात्मैकाग्र्यविषयमज्ञानं चैतल्लक्षणः सर्वोऽपि
कार्यकारणात्मकः संसारो विवर्तोऽतात्त्विकोऽन्यथाभावः । प्रोक्तप्रमाप्रवाध्यत्वेन अत्र
प्रवेत्याकारको यो वादस्तत्त्वबुभुक्षोः कथावाद इति तल्लक्षणाद्वस्तुजिज्ञासुप्रबोधप्र-
बोधकः कथाविशेषस्तस्य यो विरहो राहित्यं तस्मिन्सतीत्यर्थः । निरुक्तसिद्धान्ता-
नङ्गीकारे सतीति यावत् ।

कस्यापि वादिनोऽन्या निरुक्तसिद्धान्तेतरा का गतिरस्ति । ज्ञानैकसाध्यमुक्तिश्रुत्या-
जन्यथानुपपत्त्या यावद्द्वैतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणमिध्यात्वाङ्गीकरणमन्तरेण नैवेतरः
स्वप्नेऽप्युपाय इत्याशयः ॥ १८ ॥

एवं प्राप्सन्निकं परिसमाप्याथ प्रकृतं प्रलक्षणं कथयितुं तल्लक्षणमेव (लक्ष-
णपरो ज्ञयं तच्छब्दः । तथा च लक्षणसंबन्धि यावल्लक्षणेष्वेवानुगतं धर्मजातमि-
त्यर्थः) । सामान्यतः सर्वधर्मविधुरे ब्रह्मण्यद्वैतत्वात्कालत्रयेऽपि नैव संभवतीत्या-
क्षेपं कस्यचिन्मुमुक्षोरुपन्यस्य तल्लक्षणसंभवं युक्त्या संक्षिपति श्रीगुरुः कौमुदीकार-
मतानुवादेन—स्वस्मिन्नित्यादिसंग्रहणम्—

स्वस्मिन्नन्येतरत्वं व्यवहृतिमपि यत्साधयेत्लक्षणं त-

न्निर्भेदे ब्रह्मणीदं कथामिति विविधोत्तर्कचित्रार्कततम् ।

जीवं जीवं प्रतीदं श्रुतियुवतिशिरोमालतीस्रस्मरन्दं

सद्यः संयोतयेयुः करगतममृतं कौमुदीकद्विजेन्द्राः ॥१९॥

यद् धर्मजातम् । स्वस्मिन्स्वलक्ष्ये वस्तुनि । अन्येतरत्वं स्वबाधकवाक्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नजमिजत्वावच्छेदकशक्तिभेदप्रतियोगित्वमित्यर्थः । (स्वं घटादि कर्षवं
तद्वाचकं घटादिपदं तद्वाच्यतावच्छेदकं घटत्वादि तदवच्छिन्नो निखिलघटस्तन्नि-
जत्वावच्छेदकं तन्निष्ठान्योन्याभावप्रति योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तच्छाकिनः
सर्वेऽपि स्वेतरे तद्वेद०) । तथा व्यवहृतिमपि व्यवहारमपि । साधयेत्संपादयेत् ।
तत्तथाभूतं धर्मजातं लक्षणं भवतीति संबन्धः ।

अत एवाऽऽहुः—व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति । तन्निरुक्तलक्षणं
न्यायवृत्त्याजन्यतरजनकधर्मजातम् । इदं प्रागुपन्यस्तं तदस्थलक्षणादित्वेन बुद्धिरव-

त्वात्साक्षिप्रत्यक्षम् । निर्भेदे परिच्छेदत्रयावियुक्ते निर्गुणे, न तु सगुणे । एतादृशे
ब्रह्मणि प्रत्यगभिन्नत्वेन मुमुक्षुजिज्ञास्य इत्यर्थः । कथं स्यात्तस्य सर्वधर्मविधुरत्वात्-
वास्य तत्र कालत्रयेऽपि संभव इति भावः ।

इति निरुक्तप्रकारः । न केवलमेतावानेव, किंतुपलक्षणमेवैतद्विस्तारशयेन विशि-
नष्टि-विविधेति । लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरा लक्षणासिद्धिस्तत्तु । अव्यावृत्ताननुगतं
वस्तु ब्रह्मेति मण्यते । ब्रह्माद्यं दुर्लभोऽत्र स्याद्वितीये सति वस्तुनीति वार्तिकोच्चे-
रद्वैते ब्रह्मणि नैव संमतमित्याद्यसंख्यो य उत्कटत्वेन सिद्धान्त्यादिसंमतत्वादुत्कर्षः
स एव चित्रार्कश्चित्रानक्षत्रस्थसूर्यः । एतेन तस्य शरत्कालिकत्वादतिसंज्ञापकत्वं
सूच्यते ।

पक्षे भित्त्याद्यालेख्यलिखितसूर्य एवेह शाकपार्थिवादिब्युत्पत्त्येष्टस्तेनैतादृशतर्क-
स्याऽऽभासत्वेन मिथ्यात्वं ध्वन्यते । तेन तद्वस्तुम् । यथा चित्रलिखितभास्वररङ्गा-
दिबिम्बसूर्यदर्शनेन नेत्रकिरणसंकोचादेव बालः संतप्यते तद्वदाभासाभूतोक्ततर्कव-
शादतिविवशमिति यावत् । एतादृशम् । जीवं जीवं प्रति प्रत्येकोक्ताकाङ्क्षाशाङ्कि-
मुमुक्षुं प्रतीत्यर्थः ।

पक्षे जीवजीवश्चकोरक इत्यमराच्चकोरं प्रति । कौमुदीति । अद्वैतकौमुद्याख्य-
ग्रन्थविशेषकर्तार आचार्याः । पक्षे तत्तद्वाक्यनायकाः (नवो नवो भवतीति श्रुतेर्व-
हुनवः) । श्रुतीति । त्रयीतरुणीकवरीभारगुम्फितब्रह्मलक्षणादिवाक्यपाङ्क्तिरूपा येन
मालतीस्रग्जातिमाला तन्मरन्दरूपमित्यर्थः । करोति । करगतं हस्तप्राप्तमिवामृतं
कैवल्यं येन तत् । पक्षे किरणस्थितपीयूषम् । एतादृशम् । इदमनन्तरमेवोच्यमानं
रहस्यम् । सद्यः प्रश्नक्षण एव । संशोतयेयुः सूचयामासुरिति संबन्धः ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञातं रहस्यमेव विशदयति—अद्वैत इत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन तदाक्षेपा-
श्रीकारपूर्वकम्—

अद्वैते घटते न लक्षणकथा काऽप्यत्र सत्यं तथाऽ-

प्येतद्बोद्धुमवोचदाशु वरुणः पुत्रं भृगुं लक्षणम् ।

ज्ञाज्ञात्रोपममेव नोक्तजगतो जन्म स्थितिर्वा लयः

सन्मात्रात्पृथगीस्त्यतोऽस्य तदिदं प्रत्येकमेवास्तिवति ॥२०॥

यद्यपि । अद्वैते ब्रह्मणि । काऽपि ब्रह्मपाङ्क्तिरूपा । लक्षणकथा । लक्ष्यवस्तुबो-
धवर्माविचारण । अत्र वेदान्तशास्त्रे । न घटते द्वैव संभवतीति । सद्यस्मिन्वाणी-
करी । व्यवहृतिर्लोचिमेव । तथाज्ञेने अत्रापि । वरुणः । एतद्वैतं ब्रह्म ।

भृगुं पुत्रं प्रति । आशु शीघ्रं बोद्धुमुपदेष्टुम् । द्यास्तेत्यादि । शुक्रद्वितीयाचन्द्रमु-
पदेष्टुं यथा क्षेत्रेण मैत्रं प्रत्यश्रथादिशास्त्रां चन्द्रे कदाऽप्यसंभ्रमप्युपदिश्यते तद्-
देवेभ्यर्चः । अबोचत् । अकथयत् ।

तत्र हेतुं प्रतिपादयति—नोक्तेत्यादिना । उक्तं भृगुर्बै बाहणिरित्यादिनोपक्रम्य
भूतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यभिसंवि-
शन्ति । तद्विनिर्वासस्व । तद्ब्रह्मेत्यन्तर्गौचिरीयकोपनिषद्ग्रन्थे निरूपितं यज्जगद-
हेतुब्रह्मविबर्ताभूतं विश्वं तस्यैवार्थः । जन्म उत्पत्तिः । स्थितिर्वा उच्यते संवृतिर्वा ।
सन्मात्राद्ब्रह्मणः प्रकाशात् । पृथगन्यत् । नो भस्ति तत्पृथग्भावे तस्य शशशृङ्ग-
स्वापत्तेर्नैव विद्यत इति हेतोस्तभिरुक्तजगज्जन्मादि । प्रत्येकमेव जगतोऽस्य जन्मा-
द्येकैकमेव । अस्य प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थस्य स्वप्रकाशात्माभिन्नत्वेन नित्यापरोक्षस्य
वा ब्रह्मण इति यावत् । इदं प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थं लक्षणमस्त्विति योजना ॥ २० ॥

निरुक्तमुमुक्षोः संमतेऽपि जगज्जन्मादिप्रत्येकलक्षणषादेऽत्र दूषणोपन्यासमुक्तेन
मुमुक्षुन्तराक्षेपपूर्वकमाचार्यान्तरकृतसमाधानं बोधयति—कपाल इत्यादिशिक्षारिण्या—

कपाले संलीनः स्थितिमुपगतो मस्करिकरे

कुलालादण्डादेर्जनित इह कुम्भस्तु न तथा ।

ततो नेदं लक्ष्मेत्यतिविकलमूचुस्त्रयमिदं

निमित्तस्त्वज्ञत्वे प्रवदितुमुपादान इतरे ॥ २१ ॥

इह लोके । कुम्भो मुद्गरप्रहारादिना भग्नः सन् । कपाले संलीनो भवति । ततः
पूर्वं तु । मस्करिकरे सदण्डयतिहस्ते । स्थितिं प्रायेणावस्थानम् । उपगतः प्राप्नोऽ-
यत् । ततोऽपि माक् । कुलालात्कर्तुः । दण्डादेः सव्यापारदण्डचक्राविकरणामिह-
निमित्तादित्यर्थः । जनितः समुत्पन्नोऽपि । तुशब्दोऽप्यर्थः । तथा स्वजन्मस्थिति-
रूपैकैकलक्षणेनैककारणलक्षक इति यावत् ।

न यतो नैवास्ति । ततो हेतोः । इदं प्रोक्तजगज्जन्माद्येकैकम् । लक्ष्यं ब्रह्म-
लक्षणं संभवति । इति हेतोः । अतिविकलं परमव्याकुलं जिज्ञासुं प्रति । इतरेऽप्य-
माचार्याः । उपादान उपादानकारणे । निमित्तेति । कारणत्वेने । प्रवदितुं
प्रतिबोद्धुम् । त्रयमेवेदं जगज्जन्मादित्रिकमेव ब्रह्मलक्षणम् । उच्यतेत्यन्वयः । तत्र-
भिदेव जगदभिन्ननिमित्तोपादानेत्याकृतम् ॥ २१ ॥

ननु किमादावद्वैते ब्रह्मण्युपादानत्वमेवेत्याशङ्क्य प्रसिद्धतार्किकादिसंमतोपादा-
नत्ववैलक्षण्यकथनपुरःसरं स्वसंमतं लक्षणं संक्षिपति—नैवेत्यादिशब्दविकीर्तितेन—

नैवारम्भकताऽणुवच्छ्रुतिमता भूयादुपादानता

नापि स्यात्परिणामिता प्रकृतिवत्संघातवत्कौघता ।

किंतु स्वानतिरिक्तहीनविलसत्सत्तो विवर्तोऽत्र यः

सुप्ते स्वप्न इवाद्यात्मनि तथाऽज्ञानादुपादानता ॥ २२ ॥

अणुवत्तार्किकसंमतपरमाणुवत् । आरम्भकता परमाणुभिरेवेश्वरेच्छादिवद्याद्द्वय-
णुकादिक्रमेण महापृथिव्याचारभ्यत इति तस्मिन्नान्तादारम्भकता निरुक्तरूपा, उपा-
दानता, उपादानकारणता । श्रुतिमता-यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि-
भृगुवक्त्रसंमता । नैव भूयान्नैव संभवेदित्यर्थः ।

ननु ससंज्ञास्मवादिभ्येन तार्किकाभिमतताऽऽरम्भकतालक्षणोपादानता मा भवत्-
च्छ्रुतिमताऽथाप्यसंज्ञास्मवादिभ्येन सांख्यसंमताऽसौ तु भवतु तथेत्यत्राऽऽह—
नापीत्यादिना । प्रकृतिवत्कापिलसंभतप्रधानवत् । परिणामिताऽपि तात्त्विकान्ध-
शाभावलक्षणपरिणामस्वरूपाऽपि । उपादानता श्रुतिमता नैव स्यादित्यनुकूप्यान्वयः ।

यदा नास्तिकयोस्तार्किककापिलयोरप्यभिमतोपादानता श्रुतिसंमता न भवति
तदा नास्तिकविशेषाभिमतताऽसावतथेति कैमुत्यसिद्धमित्याह—संघातेत्यादिना ।
संघातवादवदित्यर्थः । औघता समूहं प्रकृत्य स्तोमौघनिकरत्रातवारसंघातसंचया
इत्यमरात्पृथिव्यादिभ्यस्तुष्टयपरमाणुसमूहत्वरूपोपादानता क श्रुतिमता स्यादपि तु
नैव सा तथाऽस्तीति योजना ।

तदुक्तं संक्षेपशरीरके—आरम्भवादः कणभक्षपक्षः संघातवादस्तु भदन्तपक्षः ।
सांख्यादिपक्षः परिणामवादो वेदान्तपक्षस्तु निवर्तवाद इति । भदन्तभार्याकः ।
सिद्धान्तविन्दौ तु तत्त्वण्डनं प्रकृत्य यद्यपि वादिना प्रत्येकं भूत्यादिरास्मत्वेन
नाभ्युपेयते । संघातस्यैव तदभ्युपगमादित्युक्तेः । एवं तर्हि कीदृगुपादानता श्रुति-
मतेत्यत आह—किंत्वित्याद्युत्तरार्धतः । अत्र वेदान्तपक्षे । स्वेति । स्वमधिष्ठानं
तदनतिरिक्ता तदैक्यशालिनी तथा हीना ततो न्यूना बाधितत्वादरूपा प्रतिबिम्बादि-
ओपाधिकभ्रमस्थले बाधोत्तरमपि यावदुपाधि विलसन्ती भासमाना च सत्ता यस्य
न तथेति यावत् । एतादृशो यः सुप्ते पुंसि स्वप्न इव विवर्तो भ्रमः स इव । अद्व-
येति । अज्ञानात्तथा तादृशी, उपादानताऽस्तीति संबन्धः । अभ्यस्ते दोषविवर्त-
स्वव्यावृत्त्यै—स्वानतिरिक्तेति । अधिष्ठानेऽध्यस्तविवर्तस्वहानाय—हीनेति ॥ २२ ॥

उपसंहरति—इतीत्यादिप्रबोधितया—

इति लक्षणवाद ईरिता मतयुग्मस्य मयैकवाक्यता ।

मिथुनस्य चिरंतनस्य सा प्रथिताऽस्तीह यथाऽद्वितीयता ॥ २३ ॥

इति बोधैक्यसिद्धिप्रथमोच्छासे द्वितीयसूत्रविचारगत-
ब्रह्मलक्षणवादमतैक्योपपत्तिः ॥ २ ॥

कक्षणेति । ब्रह्मलक्षणविचारे । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—मिथुनस्येत्युत्तरार्धेन ।
चिरंतस्यानादिरूपस्य । मिथुनस्य शिवस्यस्यात्मनः । सा, जर्बनारीश्वरत्वेन
भूता ॥ २३ ॥
इत्यहोतात्मप्रबोधे प्रथमोच्छासे द्वितीयसूत्रविचारगतब्रह्मलक्षणवादमतैक्योपपत्तिः ॥ २ ॥

एवं जन्यजगज्जन्मादिविवर्ताभिन्ननिमित्तोपादानत्वं ज्ञेयब्रह्मलक्षणं निर्णीया-
द्विष्यस्तत्रापि शङ्कमानः श्रीगुरुं प्रति तदुच्छितिं याचते—उपादानमित्यादिभि-
न्नारिण्या—

उपादानं शुद्धं भवति शबलं बोक्तुमगतोऽ-

स्य ईशो वा जीवः किमु सकलजीवा उत तमः ।

न पश्चाप्येते स्युर्मिति विषयताऽस्यन्तविरहा-

त्तयाऽऽत्मा तु ज्ञेयः परिहर गुरो संशयमिमम् ॥ १ ॥

ब्रह्मेस्वार्थिकम् । शबलं, शबलैताश्च कर्तुं इत्यमरात्कर्तुं वात्, जविद्यादिविद्या-
तीयपदार्थान्वितं वेश्यर्थः । उक्तेति । जन्यविवर्ततयाऽभिहितदृश्यस्येति याचते ।
तथा चात्र शुद्धस्योपादानत्वमाद्यविकल्पोक्तं शुद्धत्वादेवासंभावितं मत्वाऽन्येऽपि
कोटिचतुष्टयमुद्दिशति—अन्त्य ईशो वेत्यादिवितीयपादेन । तमो मूलाज्ञानम् । केवलस्य
तस्य कालत्रयेऽपि स्वरूपाज्ञाभास्तद्विदवाच्छिन्नत्वेनैव तस्य शबलकोटिनिबिडत्व-
मिति तत्त्वम् ।

एवमुद्दिष्टपक्षपञ्चकमपि क्षपयति—नेत्यादितृतीयपादेन । तत्र हेतुं प्रतिबोध-
यति—मितिरित्यादि । मितिः प्रमा तद्विषयत्वं तु निरुक्तोपादानेऽवश्यं वाच्यम् ।
अन्यथा यतो वा इत्याद्यारभ्य तद्विजिज्ञासस्व । तद्विज्ञेतीत्यन्तं तैत्तिरीयकैर्ज्ञेयब्रह्मलक्षण-
शुक्तमसंभावितमेव स्यात् । तत्तु शुद्धे शुद्धत्वादेव व्याहतम् । अवाशिष्टपक्षेऽवस्तु-
चतुष्टये तु मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वेनैव तदसंभावितमिति भावः । ननु शबलकोटौ-
भायां तु प्रकृतिं विद्याभ्यायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं
जगदिति श्रुतेराद्यचरमपक्षयोरौचित्येऽपि मध्यमयोस्तयोर्मध्यमत्वमेवेति चेन्न । ब्रह्ममा-
णैकशरीरैकजीवभादे तथा भ्रामतीकृन्मते च कमाज्जगति जीवापादानत्वस्यैवोपपाद-
यिविशेषात् ।

नन्वेवं चेत्तर्हस्तु तार्किकसंमतः परमाणवः सांख्यसंमतं प्रधानं बोधादः-
मित्यत्राऽऽह-तथाऽऽत्मा वित्यादिना । प्रोक्तवाक्यान्त्यर्थस्तुच्छब्दः । तथा अन्य-
जगज्जन्मायमिन्ननिमित्तोपादानत्वोपलक्षित आत्मेव तु ज्ञेयः भूत्या ब्रह्मत्वेन बोधु-
मुपदिष्टोऽस्ति न तु परमाण्वाविकम् । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्युपक्रमे ब्रह्मज्ञानरसैव
मोक्षदत्तोच्चेरित्यभिप्रायः । ततः किं तदाह-परीत्यादिशेषेण ॥ १ ॥

एवं शिष्यप्रार्थनानन्तरं श्रीगुरुस्त्वाह्यमेव संदिहानं मुमुक्षुभिर्ज्ञेयं प्रति कृपया
श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणकृतसाधनकथनमेवमस्तीत्याह-विज्ञेयेत्यागुपकास्या-
विज्ञेयलक्षमोक्तिरित्यं कथं भवेच्छुद्धं विनेत्याकुलमुद्दिधीर्षवः ।
तज्ज्ञेयलक्षमोक्तिर एव शुद्धं संक्षेपशारीरकतः समूचिरे ॥ २ ॥

इयं यतो वा इमानीत्यादितैत्तिरीयोपनिषत्प्रसिद्धा । एतेनोक्तमुमुक्षौ सर्वदा
तन्निन्तकम् सूच्यते । विज्ञेयेति । ब्रह्मविदाप्रोति परमित्युपक्रमे शुद्धब्रह्मज्ञानादेव
मुक्तिश्रवणार्थिकलक्षणं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्यजगज्जनिजीवनजरणाभिन्ननिमित्तोपा-
दानं कारणत्वोपलक्षितं सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मवस्त्वेव ब्रह्मेति मुमुक्षुजिज्ञास्यार्थिक-
शुद्धब्रह्मलक्षणनिर्णीतिरित्यर्थः । शुद्धं, अद्वैतं ब्रह्म विना । कथं केन प्रकारेण ।
अपेक्षपर्यवस्येत् । इति, अनेन संदेहेन । आकुलं विद्वत् । ईदृशं कंचिजिज्ञासुं
प्रति । उद्दिधीर्षवः । करुणयैव संशयसमुद्भासमुद्धर्तुमिच्छवः सन्त इति यावत् ।
एतादृशः । संक्षेपेति । श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीन्द्राः । ज्ञेयेति । भृगुब्रह्मचार्यतैत्तिरीयो-
पनिषदि भृगुवाक्यस्वपुत्रं प्रति यतो वा इत्यादिभ्रुत्या प्रागुपक्रान्तस्य ज्ञेयस्य ज्ञातुं
योग्यस्य शुद्धब्रह्मण एव निरुक्तजगदभिन्ननिमित्तोपादानरूपलक्षणकथनादेवेत्यर्थः ।
शुद्धमद्वैतं ब्रह्मेव । तन्निरुक्तजगदुपादानं समूचिरे सध्यक् स्वप्नमेव प्रतिपादयामासु-
रिति संबन्धः ॥ २ ॥

तत्रापि प्रागुक्तां शिष्याशङ्कां देशिकेशः प्रकृतः स्वयमेवानुव तद्व-
श्रीकारपूर्वकं शुद्धत्वाबाधेऽभिनवयुक्तिकथनं प्रतिजानन्नुक्तान्तेवासिनं तत्राभिमुख-
मनि-मितीत्यादिहरिण्या-

मिति विषयताऽत्यन्ताभावोऽधुनाऽत्र मयोदितः

कथमिति भवेज्ज्ञेयं शुद्धं न वाच्यमिति स्वया ।

मिति विषयता शाबल्येऽपि प्रयाति न शुद्धता

कथमपि यथा तादृग्युक्तिं वदाम्यवधारय ॥ ३ ॥

अथ जिज्ञासो, इत्यार्थिकम् । भो आचार्य । अत्र ज्ञेयब्रह्मणि विषये । मिति ।

मितिः सुविचारितस्वाचार्योपदिष्टा तत्त्वस्यादिबेदान्तमहावाक्यजन्म्या, अहं ब्रह्मा-

भृगुं पुत्रं प्रति । आशु शीघ्रं बोद्धुमुपदेष्टुम् । शास्त्रेत्यादि । शुक्रद्वितीयाचन्द्रमु-
पदेष्टुं यथा चैत्रेण मैत्रं प्रत्यभत्थादिशास्त्राग्रं चन्द्रे कदाऽप्यसंबद्धमप्युपदिश्यते तद्-
देवेत्यर्थः । अवोचत् । अकथयत् ।

तत्र हेतुं प्रतिपादयति—नोक्तेत्यादिना । उक्तं भृगुर्वै वारुणिरित्यादिनोपक्रम्य
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्यभिसंवि-
शन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेत्यन्ततैचिरीयकोपनिषद्ग्रन्थे निरूपितं यज्जगद-
द्वैतब्रह्मविवर्ताभूतं विश्वं सत्येत्यर्थः । जन्म उत्पत्तिः । स्थितिर्वा लयः संहतिर्वा ।
सन्मात्राद्ब्रह्मणः सकाशात् । पृथगन्यत् । नो अस्ति तत्पृथग्भावे तस्य शशशृङ्ग-
त्वापत्तेर्नैव विद्यत इति हेतोस्तन्निरुक्तजगज्जन्मादि । प्रत्येकमेव जगतोऽस्य जन्मा-
द्येकैकमेव । अस्य प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थस्य स्वप्रकाशात्माभिन्नत्वेन नित्यापरोक्षस्य
वा ब्रह्मण इति यावत् । इदं प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थं लक्षणमस्त्विति योजना ॥२०॥

निरुक्तमुमुक्षोः संमतेऽपि जगज्जन्मादिप्रत्येकलक्षणवादेऽत्र दूषणोपन्यासमुखेन
मुमुक्ष्वन्तराक्षेपपूर्वकमाचार्यान्तरकृतसमाधानं बोधयति—कपाल इत्यादिशिसरिण्या-

कपाले संलीनः स्थितिमुपगतो मस्करिकरे

कुलालादण्डादेर्जनित इह कुम्भस्तु न तथा ।

ततो नेदं लक्ष्मेत्यतिविकलमूचुस्त्रयमिदं

निमित्तस्वज्ञात्वे प्रवदितुमुपादान इतरे ॥ २१ ॥

इह लोके । कुम्भो मुद्गरप्रहारादिना भग्नः सन् । कपाले संलीनो भवति । ततः
पूर्वं तु । मस्करिकरे सदण्डयतिहस्ते । स्थितिं प्रायेणावस्थानम् । उपगतः प्राप्तोऽ-
भूत् । ततोऽपि प्राक् । कुलालात्कर्तुः । दण्डादेः सध्यापारदण्डचक्रादिकरणामिष-
निमित्तादित्यर्थः । जनितः समुत्पन्नोऽपि । तुशब्दोऽप्यर्थः । तथा स्वजन्मस्थिति-
व्यपैकैकलक्षणेनैककारणलक्षक इति यावत् ।

न यतो नैवास्ति । ततो हेतोः । इदं प्रोक्तजगज्जन्माद्येकैकम् । लक्ष्म ब्रह्मल-
क्षणं संभवति । इति हेतोः । अतिविकलं परमव्याकुलं जिज्ञासुं प्रति । इतरेऽप्य-
माचार्याः । उपादान उपादानकारणे । निमित्तेति । कारणत्वचेतने । प्रवदितुं
प्रतिबोद्धुम् । त्रयमेवेदं जगज्जन्मादित्रिकमेव ब्रह्मलक्षणम् । ऊचुरित्यन्वयः । तत-
श्चिदेव जगदभिन्ननिमित्तोपादानेत्याकृतम् ॥ २१ ॥

ननु किमादावद्वैते ब्रह्मण्युपादानस्वमेवेत्याशङ्क्य प्रसिद्धतार्किकादिसंमतोपादा-
नत्ववैलक्षण्यकथनपुरःसरं स्वसंमतं लक्षणं संक्षिपति—नैवेत्यादिशार्दूलविकीर्तितम्—

नैवारम्भकताऽणुवच्छ्रुतिमता भूयादुपादानता

नापि स्यात्परिणामिता प्रकृतिवत्संघातवत्कौघता ।

किंतु स्वानतिरिक्तहीनविलसत्सत्तो विवर्तोऽत्र यः

सुप्ते स्वप्ने इवाद्यात्मनि तथाऽज्ञानादुपादानता ॥ २२ ॥

अणुवत्तार्किकसंमतपरमाणवत् । आरम्भकता परमाणुभिरेश्वरेच्छादिवशाद्द्वय-
णुकादिक्रमेण महापृथिव्याधारभ्यत इति तत्सिद्धान्तादारम्भकता निरुक्तरूपा, उपा-
दानता, उपादानकारणता । श्रुतिमता-यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि-
भृगुब्रह्मीसंमता । नैव भूयान्नैव संभवेदित्यर्थः ।

ननु ससंज्ञात्मवादित्वेन तार्किकाभिमतताऽऽरम्भकतालक्षणोपादानता मा भवतु-
कश्चुतिमताऽथाप्यसंज्ञात्मवादित्वेन सांख्यसंमताऽसौ तु भवतु तथेष्टयाऽऽह-
नापीत्यादिना । प्रकृतिवत्कापिलसंमतप्रधानवत् । परिणामिताऽपि तात्त्विकान्ध-
भाभावलक्षणपरिणामत्वरूपाऽपि । उपादानता श्रुतिमता नैव स्यादित्यनुकूप्यान्वयः ।

यदा नास्तिकयोस्तार्किककापिलयोरप्यभिमतोपादानता श्रुतिसंमता न भवति
तदा नास्तिकविशेषाभिमतताऽसावतथेति कैमुत्यसिद्धमित्याह-संघातेत्यादिना ।
संघातवादवदित्यर्थः । औघता समूहं प्रकृत्य स्तोमौघनिकरत्रातवारसंघातसंचया
इत्यमरात्पृथिव्यादिचतुष्टयपरमाणुसमूहत्वरूपोपादानता क श्रुतिमता स्यादपि तु
नैव सा तथाऽस्तीति योजना ।

तदुक्तं संक्षेपशारीरके-आरम्भवादः कणभक्षपक्षः संघातवादस्तु दन्तपक्षः ।
सांख्यादिपक्षः परिणामवादो वेदान्तपक्षस्तु निवर्तवाद इति । भदन्तध्वार्वाकः ।
सिद्धान्तविन्दौ तु तत्त्वण्डनं प्रकृत्य यद्यपि वादिना प्रत्येकं भूम्यादिरात्मत्वेन
नाभ्युपेयते । संघातस्यैव तदभ्युपगमादित्युक्तेः । एवं तर्हि कीदृगुपादानता श्रुति-
मतेत्यत आह-किंत्वित्याद्युत्तरार्धतः । अत्र वेदान्तपक्षे । स्वेति । स्वमभिष्ठानं
तदनतिरिक्ता तदैक्यशालिनी तथा हीना ततो न्यूना बाधितत्वादरूपा प्रतिबिम्बादि-
लोपाधिकभ्रमस्थले बाधोत्तरमपि यावदुपाधि विलसन्ती भासमाना च सत्ता यस्य
न सथेति यावत् । एतादृशो यः सुप्ते पुंसि स्वप्न इव विवर्तो भ्रमः स इव । अद्व-
येति । अज्ञानात्तथा तादृशी, उपादानताऽस्तीति संबन्धः । अभ्यस्ते दोषविवर्त-
त्वव्यावृत्त्यै-स्वानतिरिक्तेति । अधिष्ठानेऽध्यस्तविवर्तत्वहानाय-हीनेति ॥ २२ ॥

उपसंहरति-इतीत्यादिप्रबोधितया-

इति लक्षणवाद ईरिता मतयुग्मस्य मयैकवाक्यता ।

मिथुनस्य चिरंतनस्य सा प्रथिताऽस्तीह यथाऽद्वितीयता ॥ २३ ॥

इति बोधैक्यसिद्धिप्रथमोऽङ्कासे द्वितीयसूत्रविचारगत-
ब्रह्मलक्षणवादमतैक्योपपत्तिः ॥ २ ॥

कक्षणेति । ब्रह्मलक्षणविचारे । तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति—मिथुनस्येत्युत्तरार्धेन ।
चिरंतस्यानादिरूपस्य । मिथुनस्य शिवस्यस्यात्मनः । सा, अर्धनारीश्वरत्वेन
श्रुता ॥ २३ ॥

इत्यद्वैतात्मप्रबोधे प्रथमोऽङ्कासे द्वितीयसूत्रविचारगतब्रह्मलक्षणवादमतैक्योपपत्तिः ॥ २ ॥

एवं अन्यजगज्जन्मादिविवर्ताभिन्ननिमित्तोपादानत्वं ज्ञेयब्रह्मलक्षणं निर्णीयाच्च
शिष्यस्तत्रापि शङ्कमानः श्रीगुरुं प्रति तदुच्छिष्टं वाचते—उपादानमित्यादिशि-
क्षारिण्या—

उपादानं श्रुत्वा भवति शबलं बोद्धव्यमिति—

स्य ईशो वा जीवः किमु सकलजीवा उत तमः ।

न पश्चाप्येते स्युर्मिति विषयताऽत्यन्तविरहा-

तथाऽऽत्मा तु ज्ञेयः परिहर गुरो संशयमिमम् ॥ १ ॥

ब्रह्मेत्यर्थिकम् । शबलं, शबलैताश्च कर्तुं इत्यमरात्कर्तुं शक्नुते, अभिधादिविधा-
तीयपदार्थान्वितं वेत्यर्थः । उक्तेति । अन्यविवर्ततयाऽभिहितदृश्यस्येति यावत् ।
तथा चात्र शुद्धस्योपादानस्वभावाधिकरूपोक्तं शुद्धत्वादेवासंभावितं मत्वाऽन्येऽपि
कोटिचतुष्टयमुद्दिशति—अन्त्य ईशो वेत्यादिवितीयपादेन । तमो मूलाज्ञानम् । केवलस्य
तस्य कालत्रयेऽपि स्वरूपाभावात्सच्चिदवच्छिन्नत्वेनैव तस्य शबलकोटिनिष्ठत्वं
मिति तत्त्वम् ।

एवमुद्दिष्टपक्षपक्षकमपि क्षपयति—नेत्यादितृतीयपादेन । तत्र हेतुं प्रतिबोध-
यति—मितिरित्यादि । मितिः प्रमा तद्विषयत्वं तु निरुक्तोपादानेऽवश्यं वाच्यम् ।
अन्यथा यतो वा इत्याधारभ्य तद्विनिष्ठासत्त्वं । तद्विनिष्ठासत्त्वं तैत्तिरीयकैर्ज्ञेयब्रह्मलक्षण-
बुक्तमसंभावितमेव स्यात् । तत्तु शुद्धे शुद्धत्वादेव व्याहृतम् । अवाशिष्टपक्षेऽवस्तु-
चतुष्टये तु मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वेनैव तदसंभावितमिति भावः । ननु शबलकोटौ-
नायां तु प्रकृतिं विद्याम्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं
जगदिति श्रुतेराद्यचरमपक्षयोरौचित्येऽपि मध्यमयोस्तयोर्मध्यमत्वमेवेति चेन्न । वक्ष्यमा-
णैकशरीरैकजीववादे तथा भामतीकृन्मते च जगज्जगति जीवापादानत्वस्यैवोपपाद-
यितृत्वात् ।

नन्वेवं चेत्तद्वस्तु तार्किकसंमताः परमाणवः सांख्यसंमतं प्रधानं वोपादान-
मित्यत्राऽऽह-तथाऽऽत्मा त्वित्यादिना । प्रोक्तशब्दान्यर्थस्तुशब्दः । तथा जन्य-
जगज्जन्माभिन्ननिमित्तोपादानत्वोपलक्षित आत्मैव तु ज्ञेयः श्रुत्या ब्रह्मत्वेन बोद्धु-
मुपदिष्टोऽस्ति न तु परमाणवादिकम् । ब्रह्मविदाम्प्रोति परमित्युपक्रमे ब्रह्मज्ञानस्यैव
मोक्षदत्वोक्तेरित्यभिप्रायः । ततः किं तदाह-परीत्यादिशेषेण ॥ १ ॥

एवं शिष्यप्रार्थनानन्तरं श्रीगुरुस्त्वादृशमेव संदिहानं मुमुक्षुविशेषं प्रति कृपया
श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणकृतसाधनकथनमेवमस्तीत्याह-विज्ञेयेत्याद्युपजात्या-

विज्ञेयलक्ष्मोक्तिरियं कथं भवेच्छुद्धं विनेत्याकुलमुद्दिधीर्षवः ।

तज्ज्ञेयलक्ष्मोक्तिर एव शुद्धं संक्षेपशरीरकृतः समूचिरे ॥ २ ॥

इयं यतो वा इमानीत्यादितैत्तिरीयोपनिषत्प्रसिद्धा । एतेनोक्तमुमुक्षौ सर्वदा
तथिन्तकत्वं सूच्यते । विज्ञेयेति । ब्रह्मविदाम्प्रोति परमित्युपक्रमे शुद्धब्रह्मज्ञानादेव
मुक्तिश्रवणार्त्तिकलक्षणं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्यजगज्जन्मजीवनजरणाभिन्ननिमित्तोपा-
दानं कारणत्वोपलक्षितं सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मवस्त्वेव ब्रह्मेति मुमुक्षुजिज्ञास्यार्थिक-
शुद्धब्रह्मलक्षणनिर्णीतिरित्यर्थः । शुद्धं, अद्वैतं ब्रह्म विना । कथं केन प्रकारेण ।
भवेत्पर्यवस्येत् । इति, अनेन संदेहेन । आकुलं विह्वलम् । ईदृशं कंचिज्जिज्ञासुं
प्रति । उद्दिधीर्षवः । करुणयैव संशयसमुद्रात्समुद्धर्तुमिच्छवः सन्त इति यावत् ।
एतादृशः । संक्षेपेति । श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीन्द्राः । ज्ञेयेति । भृगुबल्ल्याख्यतैत्तिरीयो-
पनिषदि भृगुवाक्यस्वपुत्रं प्रति यतो वा इत्यादिश्रुत्या प्रागुपक्रान्तस्य ज्ञेयस्य ज्ञातुं
योग्यस्य शुद्धब्रह्मण एव निरुक्तजगदभिन्ननिमित्तोपादानरूपलक्षणकथनादेवेत्यर्थः ।
शुद्धमद्वैतं ब्रह्मैव । तन्निरुक्तजगदुपादानं समूचिरे सम्यक् स्वप्नस्थे प्रतिपादयामासु-
रिति संबन्धः ॥ २ ॥

तत्रापि प्रागुक्तां शिष्याशङ्कां देशिकेशः प्रकृतः स्वयमेवानूष तव-
श्रीकारपूर्वकं शुद्धत्वावाधेऽभिपद्युक्तिकथनं प्रतिजानन्नुक्तान्तेवासिनं तत्रानिमुक्त-
मस्ति-मितीत्यादिहरिण्या-

मिति विषयताऽत्यन्ताभावोऽधुनाऽत्र मयोदितः

कथमिति भवेज्ज्ञेयं शुद्धं न वाच्यमिति स्वया ।

मिति विषयता शाबल्येऽपि प्रयाति न शुद्धता

कथमपि यथा तादृग्युक्तिं वदाम्यवधारय ॥ ३ ॥

अपे जिज्ञासो, इत्यार्थिकम् । भो आचार्य । अत्र ज्ञेयब्रह्मणि विषये । मिति ।
मितिः सुविचारितस्वाचार्योपदिष्टा तत्त्वमस्यादिबेदान्तमहावाक्यजन्म्या, अहं ब्रह्मा

ज्ञातत्वेनोपलक्षित इति च । कल्पतरावपि—शुद्धं ब्रह्मेति विषयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वस्वैतरोपाधिनिवृत्तिरुदयते । स्वस्या अप्युपाधित्वाविशेषात् । एवं च नानुपहितस्य विषयता । वृत्त्युपरागोऽत्र सत्तथोपयुज्यते न भास्यतया विषयकोटिप्रवेशेनेति ।

विवृत्तं चेदमद्वैतसिद्धावुदाहृत्य । अयमभिप्रायः । यथा-भज्ञानोपहितस्य साक्षित्वेऽपि नाज्ञानं साक्षिकोटौ प्रविशति जडत्वात् । किंतु साक्ष्यकोटायेव । एवं वृत्त्युपाहितस्य विषयत्वेऽपि न वृत्तिविषयकोटौ प्रविशति । स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किंतु स्वयमविषयोऽपि चैतन्यस्य विषयतां संपादयतीति न काऽप्यनुपपत्तिरिति ।

इदमत्रास्ति रहस्यम्—कालत्रयानवबाध्यमेव प्रत्यगभिन्नं द्वैतानास्कन्दितं निराशयसुखमेव पुरुषार्थ इति तु निर्विवादमेव । तच्च सत्यादीत्यादिवार्तिकसंमतमद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकचरमप्रमोपलक्षितमूलाज्ञानध्वंसाभिन्नस्वोपचरितं प्रेय इत्यादिना तत्प्रमासम्ये साक्षिभानसत्त्वासत्त्वादिशङ्कायाः सदृष्टान्तशमनपूर्वकं कल्पतर्वद्वैतसिद्धिकृतताद्विवृत्तिसांप्रदायिकमेवोक्तमास्ति तेनात्र न कपोलकल्पितत्वादेिकृतकर्मसर इति । अत्र रूपकपूर्णोपमालंकाराभ्यामद्वैतत्वं स्वप्रभत्वं चाऽऽस्मानि ब्रह्मविद्यायां स्वनुपमसुखदत्वं च सूचितम् । तेन शान्तशृङ्गारौ रसावपि ॥ ६ ॥

नन्वेवमपि द्वितीयश्लोके श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणाशयाजिज्ञासुर्ज्ञेयशुद्धब्रह्मण एव जन्मजगज्जनिजीवनजरणाभिन्ननिमित्तोपादानत्वं यदुक्तं तत्कथं व्यवस्थास्येतेति शङ्कते—नन्विह्यादिहरिणाचरणेन—

मनु कथमुपादानं भूयाद्विशुद्धमिहाद्वयं

कचिदपि विवर्ततेऽपि द्वैतेऽहशोरिति चेन्न तत् ।

तद्वत्तमद्वैतेश्वरमाकं यतोऽस्ति तथा मतं

तम इह महाद्वारं कृत्वा मृदि अदिमोपमम् ॥ ७ ॥

इहास्मिन्नद्वैतशास्त्रे । संक्षेपशारीरक उक्तमपीति शेषः । विशुद्धमविषादि-वृक्षमहास्पृष्टम् । आकाशस्य व्यावहारिकतथात्वेऽपि शब्देनैवप्रमोपादानरूपद-र्शनाच्छ्रवणाय पुनर्विशनष्टि—अद्वयमिति । तत्राविषाद्यनादिवृक्षपञ्चकात्मकाव्याह-तात्पदद्वयसत्त्वात्तद्व्युदासः । ब्रह्मेति विशेष्यं स्वाधिकमेव । उपादानं कथं युवा-दपि तु कथमपि नैव भवेदित्यन्वयः ।

यतो वा इमानीत्यादिश्रुत्यवष्टम्भाद्याग्रहं सहेस्वाङ्गाक्षं प्रतिक्षिपति-कचिदपीत्यादिना । नन्वारम्भादिवाचिनामदर्शनेऽपि विवर्तवादिनामस्माकं स्वप्नादौ शतशस्तैवानु-

ध्यादित्यत्राऽऽह-विवर्तेऽपीति । उभयवादिसंमतस्वप्नशुक्तिरजताद्युदाहरणात्मकेऽपि कचिदपि द्वैतेऽदृशेरदर्शनादित्यर्थः । एवं च तत्रापि सुषुप्तिजाग्रत्संस्कारशुक्लवृत्तज्ञानादिरूपद्वैतसंभव एवेति भावः । तथा चोक्तमुमुक्षुवृत्तीकृतमते सुमुक्षुविशेषाक्षेपं श्रीगुरुः सयुक्तिरूपत्वेनानूद्य समाधत्ते-इतीत्यादिपूर्वार्धशेषेण । तत्र हेतुमाह-तदित्यादितृतीयपादेन । यतो हेतोः । अस्माकं वेदान्तिनामित्यर्थः । तदद्वैतं शुद्धं ब्रह्मैव । अदृशेरेवानादिभावरूपाज्ञानादेव । तथा निरुक्तोपादानम् । मतं संमतमस्तीत्यर्थः ।

नन्वाहार्यबादापत्तिरत आह-तम इत्यादिना हेतुविवृत्यात्मकचरमचरणेन । इहाद्वैतज्ञाने । तमः प्रागदृशेरेवेति हेतुतयोक्तमव्याकृतारूपमज्ञानम् । मृदि, आरम्भवादि-तार्किकसमतोपादानोदाहरणीभूतमृत्तिकायामित्यर्थः । महाद्वाश्वस्तुचं द्वारकारणम् । अदिमोपमम् । जलाक्षरवसम् । कृत्वाऽङ्गीकृत्य तथा मतमस्तीति पूर्वेण संक्षेपः ॥ ७ ॥

ननु भवत्वेवमज्ञानं दारीकृत्य शुद्धमेव ब्रह्मोपादानमथापि किमत्र द्वारपदेन विशेषणं विवक्षितं किं बोधलक्षणं यद्वोपाधिरथवा स्वरूपलक्षणमुतोपरञ्जकमिति पञ्च पक्षाः । तत्तल्लक्षणप्रदर्शनपूर्वकमाज्ञाप्य दूषयन्नाक्षिपति-लोक इत्यादिशार्ङ्गविहीनित्वा-दिपञ्चभिः-

लोके हस्त विशेषणं तदुदितं यद्वबुद्धितः स्वक्षणे

धीर्भूयाद्विषयस्वरूपितविशेष्यत्वान्विता भेदिका ।

गोत्वादीष विशेष्य एव सति किं तादृक्कदिष्टं भवे-

दज्ञानं न ततो विगुह्य इह सा सिध्येदुपादानता ॥८॥

सिद्धान्त्युक्तशुद्धब्रह्मोपादानस्वमविद्याद्वाराऽपि कथं संभवेदिति चिन्ताजनितः केव एव हस्तशब्दार्थः । सति । मृगतृष्णात्मसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष बन्ध्यासुतो पाति शशशृङ्गधनुर्धर इति तैत्तिरीयकभाष्योक्तस्य शब्दज्ञानानुपासी नस्तुशून्यो विकल्प इति पतञ्जलिप्रक्षितस्य विकल्पस्य व्यावर्तके व्यावहारिकादिस-त्वावच्छिन्न इत्यर्थः । एतादृशे विशेष्य एव विशेष्यतायोप्यतावच्छिन्न एवेत्यर्थः । एतेन गगनारविन्दं सुरभि । अरविन्दस्वादित्याश्रयासिद्धादेर्व्युदासः । बद्बुद्धितो यद्विषयकज्ञानेनेत्यर्थः । स्वेति । निरुक्तज्ञानसमकालमेव । विषयस्वेति । निरुक्तवि-शेषणनिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नविषयिणीति यावत् ।

भेदिका तदितरव्यावर्तिकेत्यर्थः । एतादृशी च । धीः प्रमा । भूयात् । गोत्वा-दीष । अनादि बटत्वादि । तन्निरुक्तलक्षणम् । विशेषणमुदितं प्रसिद्धं भवतीत्यर्थः ।

ततः किं तत्राऽऽह—किमित्यादिना । नाटकं, निरुक्तलक्षणविशेषणस्वरूपमित्यर्थः । तत्पूर्वोक्तं शुद्धब्रह्मण एव जगदुपादानस्य द्वारीभूतम् । ज्ञानम् । इष्टं सिद्धान्ते संमतमस्तीत्यर्थः । ओमिति चेत्तत्राऽऽह—नेत्यादिशेषेण । तत्रो निरुक्तलक्षणविशेष-
णीभूतेनाज्ञानेन । शुद्धे ब्रह्मणि । सा प्रागुक्ता । उपादानता न सिध्येन्नैव स्यादिति योजना । विशेषणलक्षणं तूक्तमद्वैतसिद्धौ—येन हि स्वोपरागाद्विशेष्ये व्यावृत्तिबुद्धि-
र्जन्यते तद्विशेषणम् । व्यावृत्तिबुद्धिकाले विशेष्योपरञ्जकमित्यर्थः । यथा गोत्वा-
दीति । विस्तरस्तु गुरुचन्द्रिकादौ ॥ ८ ॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तमुपलक्षणलक्षणगमपि सिद्धान्तसंमतमेवामिदधानः प्रकृते शुद्ध-
ब्रह्मण एव जगदुपादानस्य द्वारीकृतस्याज्ञानस्य पूर्वोक्तरीत्या विशेषणत्वासंभवेऽप्यु-
पलक्षणत्वं तु स्यादेवेत्याशङ्कामुपलक्षणस्य कादाचित्कत्वेन मृच्छार्द्रताबद्धारम्भमेव
न संभवतीत्याशयेन शमयति—व्यावृत्तिर्धात्यादिवसन्ततिलकया—

व्यावृत्तिर्धाजनकधीविषयो हि धर्मो

यस्तस्य बोधकधियो विषयस्त्वमेव ।

काकादिवत्किल भवेदुपलक्षणत्वं

तद्द्वारमत्र घटते न तमः कथंश्चित् ॥ ९ ॥

व्यावृत्तिर्धीः, उपलक्ष्येतरवस्तुमात्रादुपलक्ष्ये भिन्नस्वविषयकप्रमा तस्या अनिज-
या धीः काकाद्युपलक्षणविषयकप्रमा तस्या विषयः काकादिरित्यर्थः । इतादृशो यो
धर्मः काकाधिरिव देवदत्तगृहाद्यवधर्मिनिष्ठस्तद्विस्तरव्यावर्तकः पदार्थः । विस्वधारणे ।
तस्यैव । बोधकेति । बोधिका प्रमापिका वा धीस्तस्या इत्यर्थः । विषयस्त्वमेव । का-
कादिवत्किल । काकयन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्याद्युदाहरणे काकादिमत्त्वमेव । आदि-
नाऽस्मिन्लभ्यस्वशास्त्राग्रे चन्द्र इत्याद्युदाहरणगतशास्त्राग्रे प्राक्तनम् । एतदेवोपल-
क्षणत्वं भवेदित्यन्वयः । फलितमाह—तद्विस्त्यादितुगीयपादेन । तत्तस्माद्धेतोः । अत्र
शुद्धब्रह्मण एव जगदुपादानस्य प्रकृत इति यावत् ।

तमोऽज्ञानम् । कथंश्चिदपि केनापि प्रकारेण । द्वारं द्वारकारणम् । न घटते ।
अथादृच्छिकत्वेनोपलक्षणत्वाभावाच्चैव संभवतीति संबन्धः । तदप्युक्तमद्वैतसिद्धा-
वेव—येन च स्वोपरागमुदासीनं कुर्वता विशेष्यगतव्यावर्तकधर्मोपस्थापनेन व्यावृ-
त्तिबुद्धिर्जन्यते तदुपलक्षणम् । एथा काकादीति ॥ ९ ॥

ननु मा स्तो विशेषणोपलक्षणे तद्विलक्षण उपाधिस्तु तत्स्यादेवेत्याशङ्क्य त-
स्यापि प्राग्वदेव लक्षणाभिधानपूर्वकमेव प्रकृते असंभवं कथयति—विशेषणेत्यादिपञ्च-
चामरेण—

विशेषणोपलक्षणेतरो विभेदबोधक-

नमतेहि योऽत्र गोचरो भवेदुपाधिरेव सः ।

न चाऽऽश्रयत्वमिष्यते नभःपदस्य योजने

परैर्यथा तथाऽत्र चेत्तमः कः शुद्धता तदा ॥ १० ॥

विभेदेति । स्वेतरभेदजनकबुद्धेरित्यर्थः । गोचरो विषयः । परैस्तात्किं न चेति । शब्दाश्रयत्वम् । नभःपदस्य योजने प्रयोगे । यथा दृश्यत उपाधिः स्वीक्रियते तथाऽत्र प्रकृते शुद्धब्रह्मण एव जगदुपादानत्वे द्वारीभूतं तमो मूलाङ्गनं चेत्तदा शुद्धता केति योजना । तदप्युक्तं तत्रैव-यत्तु विशेष्ये नोपरञ्जकं न वा धर्मान्तरोपस्थापकम् । अथ च व्यावर्तकं तदुपाधिस्त्युपक्रम्य प्राभाकराद्युदाहरणमुक्त्वा । तात्किंकाणां त्वाकाशशब्दप्रयोगे शब्दाश्रयत्वमुदाहरणम् । अत एवाविद्यादिकं साक्षित्वादावुपाधिरिति सिद्धान्तो वेदान्तिनामिति ॥ १० ॥

एवं चेत्तर्हि निरुक्तजगदुपादानत्वद्वारीभूतमज्ञानं सदस्तुनः पृथकारे तुच्छमेव भवत्यतस्तत्र द्वारत्वं स्वरूपत्वमेव भवावित्याशङ्कामपि ज्ञमयंस्तल्लक्षणमप्यभिधाय तस्यापि तत्रासंभवं बोधयति-स्वेत्यादिभुजंगप्रयातेन-

स्वबुद्धयैव यत्स्वान्यभेदस्य बुद्धिं विधत्ते स्वरूपे तथा लक्षणं तत् ।
यथा खं नभस्तोयमेव द्रवः स्यादिति तमश्चेत्स्वासिद्धान्तभङ्गः ॥ ११ ॥

यत्स्वरूपे । स्वबुद्धयैव स्वविषयकप्रमयैव । स्वान्येति । स्वेतरभेदस्य बुद्धिम् । यथा खं नभः । आकाशमेष नभःपदशक्यम् । तोयमेव द्रवः स्यादित्यादिवदित्यर्थः । प्रथमोदाहरणे नमोऽन्तरिक्षं गगनमित्यादिकोशप्रसिद्धस्वरसादुदाहरणान्तरम् । विभत्ते तत्तथा लक्षणं स्वरूपलक्षणं भवतीत्यन्वयः । ततः किं तदाह-इतीत्यादिचरमचरणेन । इति निरुक्तस्वरूपलक्षणम् । एवं प्रकृतम् । तमः शुद्धब्रह्मण एव जगदुपादानत्वे द्वारीभूतमज्ञानमित्यर्थः । चेष्टादि स्वीक्रियते तर्हि । स्वेति । विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् । शुक्तिरज्ज्वादिबदिति प्रयोगे । ब्रह्मप्रमेतरावाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्विजमिति चिद्विजत्वावच्छिन्नस्यैवाद्वैतसिद्धौ विमतपदार्थभूतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभिधानादित्याशयः ॥ ११ ॥

अस्तु तर्ह्यपरञ्जकत्वमेव तस्येति पक्षमपि प्राग्बदेन प्रतिक्षिपति-न विभेदेत्यादिप्रबोधितया-

न विभेदधियं तनोति यः स्वाधियऽसावुपरञ्जकः परैः ।

इह धर्म उदीरितो यथा खलु मेयत्वमतस्तथा न तत् ॥ १२ ॥

यः स्वधिया स्वविषयकबुद्ध्या विभेदधियं स्वेतरभेदबुद्धिम् । यः तन्नोति नैव करोति । असौ धर्मः परैस्तार्किकादिभिः । इह लोके । उपरज्जकः केवलान्वयित्वेन संवन्धमात्रघटकः । उदीरितः । कथितोऽस्तीत्यर्थः । तमुदाहरति—यथेत्यादि । यथा मेयत्वं खलु स्वेतरभेदाजनकधर्मत्वेन केवलान्वयित्वं प्रसिद्धमेवेति भावः । अतः कोऽर्थः प्रकृत इत्यत आह—अत इत्यादिशेषेण । अत उपरज्जकधर्मत्वं संवन्धमात्रघटकत्वेन केवलान्वयिधर्मत्वादानेकव्यक्तिनिष्ठतया प्रकृतैकव्यक्तिनिष्ठधर्मत्वाभावादित्यर्थः । तत् । शुद्धब्रह्मण एव बगदुपादानत्वे द्वारत्वेन संमतमज्ञानमिति यावत् । तथा निरुक्तलक्षण उपरज्जको धर्मः । न नैव भवतीति संवन्धः ॥ १२ ॥

एवं शुशुभ्रविशेषाङ्गीकृते संक्षेपशारीरकप्रपञ्चिते मायैकद्वारकशुद्धब्रह्मनिष्ठजगदुपादानाभिन्ननिमित्तकारणत्ववादे शुशुभ्रविशेषो हि तद्द्वारत्वासंभवं विकल्पपञ्चकेन प्रकृतस्वस्तिव्याप्ताकृतितमाकर्ण्य श्रीगुरुः किमुत्तरितवानित्यपेक्षायां तत्संक्षिपति—इत्यभि-
त्यादिशार्दूलविज्ञादितेन—

इत्थं संशयसंकुलं विवरणाचार्याः समाधिरत्सवः

प्रादुर्भायिनमेव तन्नियतता सार्वज्ञ्यसार्वान्ययोः ।

यः सर्वज्ञ इति श्रुतिप्रभृतिषु स्पष्टं हि तत्रैव यत्

किं द्वारत्वमुपाधिताऽपि न भवेत्तेनाविरोधोऽनयोः ॥ १३ ॥

अये शिष्य । इत्थं निरुक्तपञ्चप्रकारविकल्पपर्यवसितमायाद्वारकशुद्धब्रह्मप्रागगलज-
गदुपादानाभिन्ननिमित्तकारणत्ववादाविषयकसंदेहशालितद्वेदेवेत्यर्थः । संशयेति । संदि-
हानं शुशुभ्रविशेषं प्रतीति यावत् । समाधिरत्सवः समाधातुस्तुकाः । एतादृशाः ।
विवरणेति । भीमत्प्रकाशात्ममुनीश्वरभीषरणा इत्यर्थः । भाविनमेव । माया तु प्र-
कृति विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगद्विबुद्धि-
प्रसिद्धमायोपहितमीश्वरमेवेति यावत् । इत्यभिमितिपदमप्यनुकूल्य काकाक्षिगोचर-
न्यायेन योज्यम् । तेन इत्थं प्रकृतं जन्यजगदभिन्ननिमित्तोपादानमित्यर्थः । प्रादुः
प्रविशोभयामासुरिति योजना ।

अथ तार्किकादिभिरीश्वरस्य कृताकृतिविन्दादिविनिमित्तकारणत्वमेव बगदाकृतकार्यं
स्वीक्रियते । सयुक्तिकं चेत्तत् । कदादिप्रत्यक्षसिद्धाक्षितकार्येष्वचेद्वनस्य कवकादे-
रेवोपादानत्वदर्शनाच्चेति चेन्न । वैदिककार्यकारणभावेऽग्निहोत्रस्वर्गादाविषयकत्वादे-
रवैदिकप्रमाणस्याप्रयोजकत्वादिन्यायेन प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं न्युपादयति—तदित्यादिना

अदित्यन्तेन । वयस्मः हेतोः । य इत्यादि । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
सस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमज्ञं च जायत इत्युक्तश्रुतिशेषः । सर्वज्ञः सामान्यतः । सर्व-
विद्विशेषतः । ब्रह्मात्र वेद एवेष्टः । प्रभृतिग्रहणात् ।

अन्तस्तद्वर्गोपदेशात् । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति बाधिकरणभाष्यादौ तेष्वन्त-
स्ताम तदुक्तं तच्चजुरित्यादिसर्वोपादानत्वप्रयुक्तसार्वात्म्यस्य जीवन्त्यावृत्तेः च प्र-
पादकश्रुतिर्वैषा । हिरवधारणे । स्पष्टमेव न तु लक्षणादिना । तत्रैव ईश्वर एव ।
सार्वभूतेति । सर्वं निष्पिण्डाद्वैतजातं जानाति साक्षित्वेन प्रकाशयतीति तथा तस्य
भावः सार्वभूतम् । सर्वस्य सकलदृश्यस्य आत्माऽधिष्ठानमस्मान्नाधितं स्वस्वरूपं ब्रह्म
भावस्तत्त्वात् तच्च तच्चेति इन्द्रस्तथोरित्यर्थः । नियतता निर्णीतत्वमित्यर्थः । तच्चस्मा-
त्कारणादीश्वरमेव प्रकृतजगदुपादानं प्राहुरिति पूर्वोक्तान्वयः ।

ननूपाधित्वपक्षः प्राग्दशमश्लोके खण्डित एवेति चेन्न । कार्यतर्कितोपाधिभूता-
ज्ञानसत्त्वेऽपि स्वदृष्ट्या शुद्धस्वानपायादित्याक्षयेन द्वारोपाधिपक्षयोरविरोधमपि बोध-
यति-किमित्यादिशेषेण । उपाधिताऽपि द्वारत्वं न भवेत्किमपि तु भवेदेवेत्यर्थः ।
उपाध्यादाहरणस्य प्राग्गुदाहृताद्वैतसिद्धयङ्कृतस्य, आकाशपदप्रयोगे ब्रह्माश्रयत्वस्य ।
तथा, ब्रह्ममात्रमुपादानं माया तु द्वारकारणम् । मृच्छलक्षणतावसंक्षेपव्यापारककृतां
मम इति द्वारोदाहरणीभूतमृत्तिकाद्र्दृतायाश्चोपधेयस्वरूपानन्तर्गतत्वे सति तत्संक्षिप्त-
स्वभावेन कार्यकारित्वं समानमेव यतो भवतीति भावः ।

तदुक्तं मायोपहितब्रह्मणः कारणत्वं प्रकृत्याद्वैतरश्नरक्षणेऽपि । विवरणकृतस्तु
वैविध्यमत्र संभवति । रज्ज्वाः संयुक्तसूत्रद्वयवन्मायाविशिष्टं ब्रह्म जगत्कारणमिति वा ।
देवात्मशक्तिं स्वगुणेर्निगूढामिति श्रुतेर्माया शक्तिभस्कारणमिति वा जगदुपादान-
भावाभयतया ब्रह्म कारणमिति चेति । तत्र विशिष्टपक्षे तथैव ब्रह्मत्वमोपलक्षितस्य
ज्ञानानन्दादिस्वरूपलक्षणेन मायाया निष्कर्षाल्लक्षणद्वयेन विशुद्धब्रह्मासिद्धिः । उच-
रपक्षयोस्तु मायाया ब्रह्मपरतन्त्रत्वात्कार्यमपि ब्रह्मपरतन्त्रं भवति । यथांशुतन्त्र-
तन्त्रवारब्धोऽपि पटोऽंशुतन्त्रः प्रतीयते ततश्चोत्पद्यमानकार्यस्य यदाश्रयोपाधि-
ज्ञानानन्दलक्षणं च तद्ब्रह्मेति विशुद्धब्रह्मलक्षण इत्याहुः ।

तत्र च प्रथमपक्ष उभयोरेव समप्राधान्येनोपादानत्वम् । तन्तुद्वयस्येव । द्विती-
यपक्षे तु ब्रह्मणः प्राधान्यं मायायाश्चोपसर्जनत्वम् । तृतीयपक्षे तूपादानत्वं मायाया
एव । ब्रह्मणस्तु तदधिष्ठानत्वमिति विवेचितं वृद्धैरिति ।

अत्रेदं विवेचनीयम् । किमिदं मायाया उपलब्धनत्वम् । न तावत्कार्यं
प्रत्याधारत्वम् । प्रथमपक्षादविशेषापत्तेः । नापि कार्यं प्रत्यजनकत्वम् । मायाया
अनुपयोगापत्तेः । नापि कार्यं प्रत्यभाषिकरणत्वम् । तत्प्रत्यग्याख्यानरूपविवरणवि-
रोधात् । नापि निमित्तत्वम् । तदाश्रयत्वग्याख्यानविरोधादेव । न हि निमित्तकारणं
कार्यमाभवति ।

अत्र वदामः । उपाधिस्वमेव मायाया अवधानत्वं वाम । तथा चोपाधिब्रह्ममवहित-
मपि कार्यमुपाधौ प्रतीयत इति तदाश्रयतोक्तिः । वस्तुतस्तु मध्यमपक्षे ब्रह्मनिष्ठमेव
कार्यमिति ध्येयमिति ॥ १३ ॥

एवमीश्वर एव अगदुपादानमित्याकर्ण्योऽऽशङ्कते-अन्येत्यादिसाधरणा-

जन्मोपादानमीशो भवतु परमयं लिङ्गतज्जेषु जीवोऽ-

न्यास्ते द्वेधाऽपि दृष्टेः श्रुतिशिरसि न वेत्याकुलं केचिदुचुः ।

मायाविद्याविभेदं मनसि दृढतयाऽऽधाय लिङ्गेषु जीवः

मीशोऽप्यन्यत्र स स्यान्न तु स इति तदा क श्रुतीनां विरोधः ॥ १४ ॥

भोः श्रीगुरो । ईशः प्राणुक्तरीत्या भावोपहित आत्मा । जन्मेति । आकाशादि-
साविद्वयामिन्नमित्तोपादानकारणमित्यर्थः । नवत्वस्तु । परं तु । व्ययमहमिति
साक्षिप्रत्यक्षः । ज्ञेति । अपर्णाकृतपञ्चमहाभूतात्मकमात्रकर्मोन्निवृत्तानोन्निवृत्त-
कर्मनोबुद्ध्यभिषसप्तदशांशरूपब्रह्ममेतत्तज्जन्यकामादिधर्मेणित्यर्थः । जीवोऽपि ।
जीव प्राणधारण इति स्मरणात्प्राणप्रधानलिङ्गशरीरावस्थितानी प्रमातेत्यर्थः । अविः
समुत्पद्ये । श्रुतीति । उपनिषद्भागे । द्वेधाऽपि ।

अस्य परिद्वष्टुरिमाः बोधशक्ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्त्वाश्चं पन्तीति श्रुती-
कथाशब्देऽप्राणाद्युक्तलिङ्गदेहाज्ञानां ज्ञानिनः प्रारब्धकर्मसमयेऽविद्याकार्यसुक्ष्मवच्च-
महाभूतपरिणामत्वाभिप्रायेण विषयोच्छेदोक्तेर्जीवमूलत्वम् । गताः कथाः पञ्चदश
प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास्तु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व
एकी भवन्तीत्यत्र च मायाकार्यमहाभूतपरिणामित्वाभिप्रायेण प्रतिष्ठाशब्देऽतदेककथो-
क्तेस्तदुपाधिकेश्वरोपादानकत्वं चेति द्विप्रकारकत्वेनापि । दृष्टेः परोक्षत्वेनानुभूतत्वा-
दित्यर्थः । आस्त उपदानं भवति न वेत्यार्थिकाध्याहारेषाम्भवः ।

इति त्वदुपन्यस्तसंशयवत् । आकुलं संदेहविह्वलं कंचिन्मुमुक्षुं मति । केचि-
भूर्वाचायाः । मायेत्यादि । चिदानन्दमवब्रवीदिति विन्वसमान्विता । तमोरेजः सत्त्व-

शुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविवे च ते मते ।
मायाविवेचो बन्धीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः । अविद्यावशगस्त्वन्वस्तद्विचित्र्याद्वेकधे-
तितत्त्वविवेकमूढीभूतं मायादिविवेकमित्यर्थः । मनसीत्यादि । लिङ्गेषु वेदेषु । उपलब्ध-
णमिदं कामादितत्त्वमर्माणामपि । जीवः । तथा श्रीशोऽपि ईश्वरोऽपि । उपादानमस्तीति
शेषः ।

अन्यत्राऽऽकाशादिसादिलिङ्गादीतरद्वेतेषु । स ईश एव उपादानं स्यात् । स
जीवस्तुपादानं न स्यान्नैष भवेदित्युच्यते । ध्रुवीनां समुदाहृतश्रुतिभ्यां सह यतो
वा इमानि इत्यादिश्रुतीनां विरोधः परस्परं प्रातिपक्ष्यविशेषः क भवति न कुचा-
प्यस्तीति संबन्धः ॥ १४ ॥

अत्राव्याशङ्कते—कपालेस्यादिशिखरिण्या—

कपालद्वंद्वमं यदि भवति जीवेशयुगल-

मुपादानं लिङ्गे घट इव तदाऽत्र द्विविधता ।

प्रतीयात्सत्त्वादेरिति विकलचित्तं प्रति जगु-

र्न लिङ्गादौ जीवेतर इति तदेकांशमतयः ॥ १५ ॥

अथि सद्गुरो । यदि लिङ्गे लिङ्गदेहे । घटे । कपालेति । जीवेशयुगलमुपादानं भवति
तदा घट इव । सत्त्वादेः सित्तसितत्वाभ्यां सुरभित्वात्सुरभित्वाभ्यां वा रम्यत्वादेः ।
पक्षे सत्त्वशुणादेः । अत्रापि लिङ्गदेहे । द्विविधता द्विप्रकारता । प्रतीयात्साक्षिप्र-
त्यक्षविषयभूयात्सा तु न प्रतीयत इत्यनुभवविरोध एवेति भावः । ततः किमत्र
समाधानमित्यत आह—इतीत्यादिशेषेण । इति त्वसुखमेव । विकलचित्तं प्रति
व्याकुलमानसं कंचिन्मुमुक्षुं प्रतीत्यर्थः । तदेकांशेति । प्रागुक्तसिद्धान्तैकदेशिम
इति यावत् । लिङ्गादौ सूक्ष्मवरीरसद्धर्मादेकार्षे जीवेतर उपादानं न किंतु जीव
एवोपादानमस्तीति जगुर्वदचिति योजना ॥ १५ ॥

नन्वेवं तर्हि गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठामिति तत्त्वनिष्ठकैवल्यकालिकलिङ्ग-
स्व महाभूतास्यमायाकार्यकाधिकरणकसोक्तेः का गतिरित्यत्राऽह—गता इत्या-
द्युपेन्द्रवज्रया—

मताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठामिरयादिवाक्यं किल लोकदृष्ट्या ।

प्रवृत्तामित्याहुरिमे यतोऽत्र विदो मृतौ बहलयः पृथिव्याम् ॥ १६ ॥

इमे मित्वाऽप्येतेषां । तत्र हेतुर्गतेऽपि विवेकिना ॥ १६ ॥

अत्रापि श्रुतिविरोधमाह्वय सम- जामेवमिति शिखरिण्या—

नीरूपेऽप्येष दृष्टः प्रतिश्व इति विद्वत्समाख्यानितोऽपि

द्वयोऽन्यस्यैतद्गुणत्वं किमिति न हि भवेदन्त्यपक्षे विचारे॥२२॥

द्वाविमौ पुनर्वस्वोः पानीये प्रतिबिम्बावामलकपरिमाणौ द्वाविमौ जीवकविप्रति-
बिम्बौ स्वाम्रपरिमाणाविश्वनुभूत्या स्फटिकादौ लौहित्यमिति प्रतीत्या च संख्याप-
रिमाणादिगुणगणस्य नीरूपस्यापि जलादौ तेऽपि प्रतिवादिनस्तवाप्येष प्रतिबिम्ब
एवैश्वर्यः । तत्र तदभिप्रायमाशङ्क्य शमयति-द्रव्यत्वं चेदित्यादिद्वितीयपादेन ।
द्रव्यत्वमिहैतन्न शाकपार्थिवादिबन्धमपदलोपाद्द्रव्यसमवेतत्वमित्यर्थः । कुतो नेष्टे-
ति चेन्ननिरूपणादेवेति भावः ।

अत एवोक्तमभियुक्तैः--निरुक्तावभिमानं ये दधते तार्किकादयः । हर्षमिभ्रादिभिस्ते
तु खण्डनादौ सुशिक्षिता इति । नापि द्वितीयतृतीयावित्याह--नीरूपेऽपीत्यादिना
व्योम्नीत्यन्तेन । ननु तत्र दोष उक्त इत्यत्राऽऽह--अस्येत्यादिशेषेण । अस्य
शब्दस्य । एतद्गुणत्वं प्रकृताकाशगुणत्वम् । अन्त्यपक्षे बिम्बादभिन्नः प्रतिबिम्ब-
इति पक्षे । विचारे कृते सति किमिति नहि भवेदिति संबन्धः । अपि तु भवेदेव ।
सिद्धान्ते गुणगुणिनोरभेदादिति भावः ॥ २२ ॥

तमेव विचारं प्रपञ्चयति-उपादानेत्यादिभुजंगप्रयातेन-

उपादाननिष्ठा गुणाः कार्यवर्गे

नवीनान्गुणानारभन्ते परेषाम् ।

श्रुतेनैतदिष्टं भवेत्किंतु सिद्धा

उपादानगा ये गुणास्ते तु कार्ये ॥ २३ ॥

परेषां तार्किकाणाम् । ते त्विति । त एव तु गुणाः कार्यवर्गे सिद्धाः सन्तीति
 योजना । एवं च गुणगुण्यभेदः सूत्रपाद एवेत्याशयः । अपरं तु सरलमेव ॥२३॥

फलितमाह--तेनेत्यादिवसन्ततिलकापूर्वार्धेन-

तेनास्ति भूप्रभृति कार्यकुलेऽपि दृष्टः

शब्दो गुणो नमस एव ततः क दोषः ।

एतेन युक्तमिह भूतविवेकवाक्यं

स्पष्टं प्रतिध्यानिरिति प्रभृति त्ववेक्ष्यम् ॥ २४ ॥

अथमभिप्रायः । सिद्धान्तविन्दावविद्यां प्रकृत्य । सा च स्वयं जडाऽप्यजडेन
विदाभासेनोज्ज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धस्पर्श-

कानि आकाशवायुतैजोजलपृथिव्याख्यानि पञ्च महाभूतानि जनयतीत्युक्तेरपञ्चीकृत-
तिदशायां शब्दगुणरूपमेवाऽऽकाशमिति पृथ्याद्यखिलकार्यगतः शब्दो गुणो नभस
एव पञ्चीकरणोत्तरमपीति । एतेन गुणगुण्यभेदोऽपि व्याख्यातः ।

उक्तेऽर्थे पूर्वाचार्यसंमतिं प्रतिपादयति--एतेनैत्याद्युत्तरार्धेन । एतेन निरुक्तोपपाद-
नेन । इह प्रतिध्वन्याख्यशब्दप्रतिबिम्बस्य प्रतिज्ञात आकाशगुणत्वांश इत्यर्थः ।
प्रतिध्वनिरिति । प्रतिध्वनिर्वियच्छब्द इति । भूतेति । तुरवधारणे । युक्तं योग्यमेव
स्पष्टमवेक्ष्यमित्यन्वयः ॥ २४ ॥

तत्रापि सिद्धान्त्येव प्रतिवादिशङ्कां व्युद्भाव्य व्युदस्यति--न चेत्यादिभनोचितया-

न च तर्ह्यत एव वाक्यतो नभसोऽसौ गुण इत्यपरिह्यताम् ।

जनदृष्टित एव तैस्तथा कथनात्कारणताऽपि तत्र यत् ॥ २५ ॥

अत एव निरुक्तभूतविवेकादेव । वाक्यतः प्रतिध्वनिर्वियच्छब्द इति वच-
नादेव । तर्हि । असौ शब्दः प्रतिध्वनिरूपः । नभस आकास्य । गुण इत्यपि गुण-
एवेत्यपि । न च ईर्यतां नैवौच्यतामिति संबन्धः । कुत इत्यत्राऽऽह--जनेत्यादिना ।
तैर्भूतविवेककृद्भिः । जनेति । लोकदृशैव । तथा प्रतिध्वनिर्वियच्छब्द इति कथना-
द्धेतोरित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह--कारणताऽपीत्यादिशेषेण । तत्र वियति । यण-
स्माद्धेतोः । कारणताऽपि शब्दोपादानताऽप्यस्तीति प्रसिद्धमेव तस्मादिति
योजना ॥ २५ ॥

उपसंहरति-नीरूप इत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन--

नीरूपेऽपि च खे ध्वनिप्रभृति नस्तच्छब्दवृन्दस्य ते

भंसिद्धं प्रतिबिम्बनं वत यथा रूपादिहीनात्मनः ।

मायादौ न तथा कुतोऽत्र भविता ब्रह्मात्मनस्तत्ततः

को दोषः प्रतिबिम्बवाद इह वः श्रुत्यादिभिः स्वीकृते ॥ २६ ॥

प्रभृतिग्रहणं वर्णाद्यर्थम् । तन्निरुक्तोपपत्तेर्हेतोः । ते प्रतिवादिनः । तत् प्रति-
बिम्बनम् । निगमनव्याजेन पृच्छति--तत इत्यादिशेषेण । नोऽद्वैतिनाम् । श्रुत्यादी-
त्यादिपदेन सूत्रतद्भाष्यादेः संग्रहः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ २६ ॥

तत्रापि शङ्कते नन्वित्यादिद्रुतविलम्बितेन--

ननु विभोर्घटते न विहायसो

व्यवधिज्ञान्यतया प्रतिबिम्बनम् ।

उपगमेऽपि कथं चिदमुष्य नो

घटगतस्य च तद्गजलेऽस्ति सः ॥ २७ ॥

अमुष्य मल्लताकाशप्रतिबिम्बनस्य । कथंचित् श्रद्धाजाड्यैकनिर्वन्धेन । घटेति ।
घटमिविद्याकाशस्य । तदिति । घटगतजल एव । स प्रतिबिम्बः । नो प्रत्यक्षेण
नैवोपलभ्यते व्यवधिशून्यतयैवेत्याद्यनुकूप्यान्वयः ॥ २७ ॥

एवं युक्तिविरोधमुक्त्वा श्रुतिविरोधमप्याह—नेत्यादिशालिन्या—

नान्तर्यामिब्राह्मणं संगतं त-

ज्जीवे तस्यावस्थितेरप्ययोगात् ।

इत्युक्तिश्चेन्न द्विरूपस्वतोऽस्य

कुम्भाकाशस्यापि तत्र स्फुटत्वात् ॥ २८ ॥

तद्विभोरपि प्रतिबिम्बाङ्गीकारपक्षे । अपिः प्रागुक्तयुक्तिसमुच्चये । अथोक्ताश-
ङ्कामनूद्य समाधत्ते—इतीत्यादितदुत्तरार्धेन । तत्र हेतुः । द्विरूपेति । अस्य कुम्भ-
गतजले आकाशप्रतिबिम्बस्य । द्विरूपत्वतः । महाकाशकुम्भाकाशप्रतियोगिकत्वाभ्या-
मुभयात्मकत्वादित्यर्थः । तत्रापि हेतुः । कुम्भेत्यादिशेषेण ॥ २८ ॥

नन्वेवं चेत् कुतोऽसौ द्विविधो नोपलभ्यते । यद्यपि एकविधो महाकाशस्य
कुम्भगतजलादौ प्रतिबिम्ब उपलभ्यते तथाऽपि स एवाद्यापि संदिग्धः प्रतीतिस्तु
तदीया आमिकत्वेनापि उपपद्यते इत्यत्राऽऽह—अनुमित इत्यादिद्रुतबिलम्बितेन—

अनुमितोऽनुपलब्धिपराहतो न भवति प्रतिबिम्ब इह क्वचित् ।

स तु रवेर्भुक्कुरेऽनवलोकितोऽप्युपगतो गृहवृत्तितमः क्षयात् ॥ २९ ॥

इह लोके । प्रतिबिम्बः । अनुमितोऽपि । क्वचित्कस्मिंश्चिद्देशे कालेऽपि । अनु-
पलब्धीति । उपलब्ध्यभाषमात्रेण खण्डित इत्यर्थः । न भवति नैवास्तीति संबन्धः ।
तत्रान्यथानुपपत्तिमनुग्राहयति—स तु इत्याद्युत्तरार्धेन । स तु प्रतिबिम्बस्तु रवेः सूर्यस्य ।
भुक्कुरे गवाक्षादिसंमुखसन्नगादर्शे । अनवलोकितोऽप्यदृष्टोऽपि । गृहेति । गवाक्षा-
गततदालोकेन गृहगतान्धकारध्वंसात् । उपगतः स्वीकृतो भवति यतस्तदन्यथानु-
पपत्त्या नैवानुपलब्धिपरभावैकप्राहिकानुमितभावबाधिकाऽस्तीति योजना ॥ २९ ॥

षड्विंशश्लोके श्रुत्यादिभिरित्यत्राऽऽविपदेन सूत्रादेः सूचनात्तद्दर्शयति—षाड इत्या-
दिषड्विंश्या—

वादेऽस्मिन्पुनरत एव चोपमेति

सूत्रादेः स्फुटमनुकूलताऽपि भूयात् ।

साऽन्यत्र त्वगतिगतिस्ततोऽपि युक्तो

विज्ञेयः प्रतिफलितात्मवाद एषः ॥ ३० ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवदित्यादिसूत्रतद्भाष्यादेरित्यर्थः । प्रतिफलितेति । प्रति-
बिम्बितात्मवादः ॥ ३० ॥

अत्रैषाऽऽभासवादिसूत्रान्तरमप्यनुकूलयति-आभास एव चेत्यर्थवा—

आभास एव चेति च सूत्रान्तरमपि सहायमत्रैव ।

नैवावच्छेदमते तयोस्तु तत्र स्वरसमझात् ॥ ३१ ॥

तयोरुक्तसूत्रतद्भाष्ययोः ॥ ३१ ॥

अत्र विरोधिसूत्राद्युपन्यस्य तत्तात्पर्यमाह-यत्त्वित्यादितयैव—

यत्त्वम्बुवदग्रहणादित्यादौ सूत्रभाष्ययोर्दृष्टम् ।

प्रतिबिम्बवादखण्डनामिदमपि परिणामवादवज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

परिणामेति । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रसिद्धपरिणामवादवत्कार-
णस्य कारणानतिरिक्तसत्त्वाभिप्रायवदवास्तविकप्रतिबिम्बत्वेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तत्रार्थापत्तिं प्रमाणयति--नो चेदित्यादिप्रहर्षिण्या—

नो चेत्स्यात्कथमिह वृद्धिहासभाक्त्व-

मित्यादावुपरिगसूत्रभाष्ययोर्यत् ।

दृष्टान्तीकृतमुपलब्धमस्ति तोये

सूर्यस्य प्रतिफलनं तदञ्जसा ते ॥ ३३ ॥

वृद्धिहासेत्यत्र प्रहर्षाभ्यां चेति च्छन्दःसूत्रेण पूर्ववर्णस्य संयुक्ताद्यत्वेऽपि गुरुत्ववि-
करणाच्च्छन्दोभङ्गः । तत्प्रतिफलनं सूर्यस्य तोये ते प्रतिवादिन इह प्रकृते खण्डने
नो चेदेवं तत्तात्पर्याकरूपने । अञ्जसा साक्षात्कथं स्यादिति संबन्धः ॥ ३३ ॥

एवमवच्छिन्नवादमपि प्रकृतेऽनुकूलयति-अंश इत्यार्याभ्याम्—

अंशो नानाव्यपदेशादिति सूत्रे तदीयभाष्यादौ

घटसंवृतमित्यादिश्रुताववच्छिन्नवादो यः ॥ ३४ ॥

प्रतिबिम्बवादिनामपि स तु संमत एव यद्विना तमसौ ।

नो संभवः न ह्यः प्रतिबिम्बो यद्विना परिच्छेदम् ॥ ३५ ॥

एवमत्र श्रुतिमेव प्रमाणयति—यथा हीत्यादिनेन्द्रवज्रया—

यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानग्रे भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

उपाधिभिः क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रण्वेवमद्वैत आत्मा ॥ ३६ ॥

॥ ३६ ॥

एवं रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति श्रुतिमेक एव हि
भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् । इति
श्रुतिमप्यर्थतः पठति—रूपं रूपमित्याद्युक्तवृत्तेनैव—

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदात्मैव व्यवहारस्य दृष्ट्या ।

आत्माऽद्वयो जलचन्द्रोपमोऽयं भूते भूते बहुधैकोऽपि दृष्टिः ॥ ३७ ॥

॥ ३७ ॥

निगमयति—इत्यादीत्यादिप्रहर्षिण्या—

इत्यादिश्रुतितदनुस्मृतीरितत्वा-

त्सर्वज्ञात्मगुरुवरैरपीप्सितत्वात् ।

युक्तोऽयं किल परपोषितद्विजानां

सौरभ्ये प्रतिकृतिवाद एव नित्यम् ॥ ३८ ॥

परेति । परमहंसानां, पक्षे पिकानाम् । प्रतीति । प्रतिबिम्बवादः, पक्षे प्रति-

रवादः ॥ ३८ ॥

इह कूटस्थदीपमप्यवच्छेदवादखण्डकं संवादयति—एवमिति शार्दूलविष्णुद्वितेन—

एवं कूटस्थदीपे गगनरविसमं प्रोच्य कूटस्थनग्रे

जीवं स्वादर्शबिम्बप्रभमथ किमतः प्राच्य एवास्तु जीवः ।

इत्याशङ्क्योक्तमात्मा यदि भवति परिच्छेदमात्रेण जीवः

कुड्यादेर्जीविता स्याद्विमलमपि मनः कांस्यवत्तुच्छमेव ॥ ३९ ॥

स्वेति । निर्मलादर्शप्रातिबिम्बसमम् । कांस्यवत् तत्पात्रवत् ॥ ३९ ॥

उपसंहरति—तस्मादितीन्द्रवज्रया—

तस्मादलं संभवतो बहूनां समाधकानामपि मत्त्वतश्च ।

अबाधकादप्यविरोधतश्च संसिद्ध एव प्रतिबिम्बवादः ॥ ४० ॥

॥ ४० ॥

इति बिम्बेश्वरवादतदुपयुक्तनीरूपप्रतिबिम्बसंभवादुपपत्तिः ॥

अथैवमपि पुनः प्रकृत एव शिष्यः श्रीगुरुं प्रति नीरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासंभवं मन्वानः प्रतिध्वन्युदाहरणं तु प्रकारान्तरेणैव व्यवस्थापयति—व्यज्यन्ते यदपीत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

व्यज्यन्ते यदपि ध्वनौ तु निखिला वर्णास्तथाऽप्यत्र ते नोच्यन्ते प्रतिबिम्बिता इति तथाऽऽलोकस्य तोयादिषु ।

स्पष्टं संप्रतिबिम्बितत्ववशातस्तत्ताम्रमः खेऽपि त-

इव्याप्तत्वादिति रूपहीनवपुषो न ब्रह्मणो मे मतः ॥ १ ॥

अयि सद्गुरो । ध्वनौ-एतन्नामके सूक्ष्मेऽव्यक्ते शब्दे निषादादिपञ्चमान्तसप्तस्व-
रात्मके परैककरणके इत्यर्थः । यदपि यद्यपि । तुशब्दः पूर्वोक्तस्याऽऽकाशे प्रतिबिम्ब-
न्यात्मना नीरूपस्यापि शब्दस्य नीरूपेऽप्यधिकरणे प्रतिबिम्बत्वस्य निराकरणार्थः ।
निखिलाः त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णा शंभुमते मता इति पाणिनिशिक्षोक्तेरकादशः
संपूर्णा इत्यर्थः । वर्णा व्यज्यन्ते तदवच्छेदेनैवाभिव्यक्ता भवन्ति ।

तथाऽपि, एवं सत्यपि । अत्र ध्वनौ । ते वर्णाः प्रतिबिम्बिता इति नोच्यन्ते
नैव कथ्यन्त इत्यन्वयः । एवं चैतदूहष्टान्तेन प्रतिध्वनिरपि मुक्ताद्यवच्छिन्ननभः-
संजातशब्दादन्य एव गुहाद्यवच्छिन्ननभःसंजातः शब्दो न तु तत्प्रतिबिम्बः प्रति-
ध्वनिरिति । समाख्या तु प्रतिमेव ध्वनिरिति आकषार्थिवाद्याभयणेनाप्युपपद्येते-
स्याशयः ।

एवं प्रतिबिम्बवादे दृष्टान्तीकृतस्य प्रतिध्वनेः प्रकारान्तरेणोपपत्तिमुक्त्वा नभःप्रति-
बिम्बस्यापि तामह-तथेत्यादिनेतीत्यन्तेन । तथेति प्रागुक्तयुक्तिसमुच्चयेऽव्ययम् ।
एवं तोयादिषु । आदिना दर्पणादि । आलोकस्य सूर्यादिप्रकाशस्य । स्पष्टम् ।
समिति । खेऽपि नभस्यपि । तथेति । प्रतिबिम्बितत्वभ्रान्तिः । तदिति । आलो-
कव्याप्तत्वाद्वतीति संबन्धः । ततः किं तत्राऽऽह-इतीत्यादिप्रशेषेण । प्रतिबिम्ब-
इति शेषः ॥ १ ॥

ततः प्रकृतश्रीगुरुभ्योः शिष्य भवादृशमेवाऽऽशङ्कमानं कंचिन्मुमुक्षुं प्रति भगव-
न्तो वाचस्पतिमिश्राः समाधातुं भामत्याख्याः श्रीमच्छारीरकभाष्यटीकायाः स्मर-
सेनावच्छेदवादमेवाऽऽहुरिति समाधत्ते-इतीत्यादिप्रदर्शिन्या—

इति मत्तमार्ति समादधाना

व्यदिशाम्भिश्चवरास्तु भामतीतिः ।

घटसंवृतमित्यनेकमानै-

स्तमवच्छेदसमाख्यमेव वादम् ॥ २ ॥

अत्र मत्तपदेन निरुक्तव्यवस्थायां विचारस्थिरत्वं व्यज्यते । व्यदिशन् कथया-
भासुरित्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वेवं, घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा । घटो नीयेत नाऽऽकाशस्तद्व-
ज्जीवो नभोपम इति श्रुतेरंशो नानाव्यपदेशादित्यादिसूत्राच्च योऽयमुपन्यस्तोऽवच्छि-
न्नबाधः कथं तत्प्रकार इत्यतस्तं प्रपञ्चयति—नानेत्यादिमत्तमयूरेण—

नानाऽविद्यास्तत्तदविद्याश्रयताभि-

र्येऽवच्छिन्नास्ते तु चिदंशाः किल जीवाः ।

ईशस्तामां यो विषयः सोऽत्र चिदात्मा

तत्तज्जीवे संसृतिभेदस्तदुपाधेः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नामतीकृतां मत इत्यर्थिकम् । अविद्यास्तु नाना असंख्याः सन्तीति
संबन्धः । ततः किं तदाह—तत्तदित्यादिना । एवं चाविद्याश्रयतावच्छिन्नचिदंशत्वं
जीवत्वमिति वाचस्पतिमते जीवलक्षणं पर्यवसितमित्याकृतम् । नन्वस्त्वेवं जीवल-
क्षणं परं त्वीश्वरः कोऽत्रेत्यत्राऽऽह—ईश इत्यादितृतीयपादेन । तासांशुक्तरूपानन्ता-
विषयनामिरर्थः ।

नन्वेवं चेत्तर्हि तत्तज्जीवं प्रति ईश्वरकर्तृकस्तत्तत्कर्मफलदानार्थमेक एव प्रपञ्च
आकाशादिद्येत्तर्हि ततः सुखादिवैषम्यं तत्तज्जीवानां कथं स्यादिति चेन्न । तत्त-
ज्जीवोपाधिभूततत्तदविद्याविरचितैकरज्ज्वधिष्ठानकानेकतत्तद्द्रष्टृज्ञानपरिणामीभूतसर्प-
वल्लीभूच्छिद्रबलीवर्दमूत्रादिभ्रमसमानेकप्रकारकडष्टिसृष्ट्यङ्गीकारादित्याशयेन समाधत्ते—
तत्तज्जीव इत्यादिचरमचरणेन । तदुपाधेस्तत्तदज्ञानादितोः ॥ ३ ॥

ननु—इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रुतेरविद्यानानात्वमुक्तरूपं सर्वानुभवसम्प्री-
चीनमपि, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्याद्यया तदेकत्वाभिधायिन्या श्रुत्या लाघव-
युक्त्यनुगृहीतयोक्तश्रुतेस्तुलाज्ञानपरत्वेनापि सांगम्यसंभव इति चेद्बाधमित्याह—
अजामेकामित्यादिशित्तरिण्या—

अजामेकामेवं श्रुतिवचस एका यदि भवे-

दविद्या तर्ह्यन्तःकरणनिकरास्तत्परिणताः ।

अवच्छिन्दन्ते चितिमपि तथाऽपि क्षतिलवो

न कोऽप्यस्मिन्वादे भवति वत वाचस्पतिमते ॥ ४ ॥

श्रुतीति हेतुपञ्चमी । तदिति । तस्या एकाविद्यायाः संबन्धिपरिणतिं प्राप्ता इत्यर्थः । एतादृशाः । अन्तःकरणेति । एत इति साक्षिप्रत्यक्षा इति यावत् । नतेति क्षस्यभावजन्यहर्षे । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

तत्रापि शङ्कते- अनन्तेत्याद्युक्तवृत्तेनैव—

अनन्ताविद्याभिः किल निखिलजीवाश्रिततया

प्रपञ्चे प्रत्येकं सति सपादि भिन्ने विरचिते ।

विधात्रण्डे नेशो ननु तदनवच्छिन्नचिदतो

भवेदन्तर्यामी कथमथ स भूयादिति तु न ॥ ५ ॥

पूर्वार्धस्त्वप्रमुक्तसिद्धान्तानुवाद्येव । तर्हि कोऽत्र शङ्कांशस्तमाह—विधात्रण्ड इत्युत्तरार्धेन । नन्वेवं पूर्वोक्तः सिद्धान्तश्चेत्तर्हि । विधात्रण्डे ब्रह्माण्डे । तदिति । अज्ञानावच्छिन्नचिद्रूपः । ईश ईश्वरः । न भवेत्—अज्ञानानन्त्यादित्यन्वयः । ततः किं तत्राऽऽह—अत इत्यादिशेषेण । अतः स ईशोऽन्तर्यामी कथं भूयादिति तु नेति ॥ ५ ॥

यच्चेदं पूर्वपद्योत्तरार्धे भामतीकृन्मते अनन्ताज्ञानावच्छिन्नचिदंशा एव जीवास्तर्हि ब्रह्माण्डमण्डलेऽस्मिन्नज्ञानावच्छिन्नचिद्रूपः परमेश्वरस्तावत्तदानग्न्याजैव सिध्येदतो यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्याद्यन्तर्यामित्राक्षणोपपादितोऽन्तर्यामिस्वरूप ईश्वर एव जीवेऽपि व्यापकत्वेनोक्तो बाध्येतेति तु न वाच्यमिति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुं व्युत्पादयति— यस्माद्वित्यादिन्द्रवज्रया—

यस्माद्विद्याविषयकृतस्य सत्यप्यवच्छेदगणेऽपि सत्त्वम् ।

ईशस्य चिन्मात्रतनोरिहापि सर्वत्र वर्धति सदेति तत्त्वम् ॥ ६ ॥

यस्माद्धेतोः । अविद्येति । आश्रयत्वाविषयस्वभागीनी निर्विभागचित्तिरेव केवलेति न्यायात् । चिन्मात्रेति । एतादृशस्य ईशस्येश्वरस्य । अवच्छेदेति । अनन्ताज्ञानकृतानन्तचिदंशपरिच्छेदसंदोहे सत्यपीत्यर्थः । इहानन्तजीवेऽपि । सर्वत्र विभुत्वात्सर्वस्वरूपावच्छेदेनेति यावत् । सत्त्वं विद्यमानत्वम् । सदा निरन्तरम् । न तु क्षणमात्रम् । वर्धति, अनन्तेषु जीवेषु ज्ञानात्कैवल्यं प्राप्तेषु सत्स्यपि पुनः पुनरनन्तेष्वस्मदादिषु तेषु तादृगज्ञानावच्छिन्नेषु वर्तत एवेति तत्त्वं हेतुभूतं रहस्यमस्येव । अतो निरुक्तशङ्का नैव कार्येति पूर्वपद्योत्तरार्धेन सह संबन्धः ॥ ६ ॥

एवमप्यप्रानुपपत्तिमाशङ्कते प्रकृतशिष्य एव नानाविद्येत्यादिप्रमाणमिदम्—

तत्रापि—कलेतीरशक्तिप्रवृत्त्या—

करोति न गमागमौ ननु यदप्यविद्या ततो
न जीव उदियात्कृतच्छिदकृताभ्युपायादिकम् ।
तथाऽपि भुवि कर्मणा दिवि सुखं कथं जायतां
प्रदेशविभिदा चितेरपि भिदाद्यवश्यं यतः ॥ ७ ॥

ननु यदि यद्यप्यविद्या तत्तज्जीवाश्रितं मूलाज्ञानम् । गमागमौ ऊर्ध्वाधोलो-
कगमनागमने । न करोति । अक्षुब्धगुणत्वान्नैव तनोतीत्यर्थः । ततो हेतोः ।
जीवे तदुपहितचैतन्ये । कृतेत्यादि । कृतस्य सदादिकर्मणश्छिद्विध्वंसस्तथाऽकृत-
मननुष्ठितं यत्सदादि कर्म तस्याभ्युपायः फलप्राप्तिरादिना कृतादिकर्मसंस्काराः । न
उदियात्तैवोत्पद्येतेति यावत् ।

तथाऽप्येवमपि भुवि भरतवर्षे । अत्र कर्मणा कृतेन संख्यावन्दनादिना । दिवि स्वर्गे
सुखं कथं जायतां भवतु । कुत इत्यत्राऽऽह--प्रदेशेति चरमचरणेन । यतो हेतोः ।
प्रदेशविभिदा । प्रदेशभेदेन । चितेरपि चिदात्मनोऽपि । भिदादि भेदादिकम् ।
आदिना कर्तृत्वादि । अवश्यं भवतीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

समाधत्ते भामतीकृन्मतावच्छेदवादासिद्धान्ती-नायं दोष इत्यादिसंग्रहया—

नायं दोषः समत्वात्तमासि बत चितेः स्वीकृतेऽपि प्रतीके
स्वस्येवाप्स्वर्कभावद्भुभयमतयोर्वर्तते व्यक्तिहेतुः ।

सत्येवं स्यात्प्रदेशप्रभिदुभयसमा तत्र चेद्वास्तवैक्यं

जीवे तर्ह्यत्र तन्नो भवति किल पुनर्वारितं दण्डघातैः ॥ ८ ॥

तत्र हेतुः समत्वादिति । यो हि पूर्वपक्षेऽवच्छेदवादान्तर्गतनानाविद्यापक्षे मदीये
प्रतिबिम्बवादावलम्बिना भवता भुवि कृतस्य कर्मणस्तावद्विवि फलोपभोगावश्यभावे
क्षल्ये वेशावच्छेदेनापि घटाकाशादिष्विद्वेदोसैर्जीवस्याकृताभ्यागमादिदोषो दत्तः
स तु त्वन्मतेऽपि समत्वान्नैवेह प्रसरतीत्यर्थः । तदुक्तमभियुक्तैः—यत्रोभयोः समो
दोषः परिहारोऽपि वा भवेत् । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृशे विपाश्चितेति ।

कथं समत्वमित्यपेक्षायां तदुपपादयति--तमसीत्यादिशेषेण । बतेति निरुक्तदोषपरि-
हारहर्षे । त्वन्मते हि चितेरद्वैतब्रह्मणः । तमस्यज्ञाने । प्रतीके प्रतिबिम्बे स्वीकृते सत्यपि ।
अप्सु जलेषु स्वस्येवाऽऽकाशस्येव । व्यक्तिहेतुः प्रतिबिम्बप्राकट्यकारणम् । अर्केति ।
सौरादिदीप्तिरसमम् ।

उभयेति । त्वन्मते मन्मतेऽपि चाहमन्न इत्यज्ञानाद्यभिव्यक्तिकारणं हृदन्तः
कारणं तु वर्तत एवेति योजना । ततः किं तदाह—सत्येवमित्यादिना । वास्तवे

स्यादि । जीवेऽधिकरणे वास्तवैक्यं योऽविद्याप्रतिबिम्बितो बुद्धिप्रतिबिम्बितो वा चि-
दात्मा जीवः कर्मकर्ता भुवि स एव दिवि सुखभोक्तेति व्यावहारिकसत्यस्थापन-
त्रायेकरूपत्वमित्यर्थः । अपरं तु सरलमेव ॥ ८ ॥

एवं चेत्तर्हि किमित्यवच्छिन्नवादोऽयमित्यत्राऽऽह-एवमित्यार्यया-

एवं तौल्येऽप्यनयोर्विम्बावच्छेदपक्षयोर्हिंत्वा ।

गौरवत आद्यमन्त्यः स्वी क्रियतेऽंशादिसूत्रगदितत्वात् ॥ ९ ॥

विन्वेति । प्रतिबिम्बावच्छिन्नवादयोरित्यर्थः । आद्यं प्रतिबिम्बादम् । गौर-
वतः । किञ्चिदवच्छेदमन्तरा दर्पणादौ मुखादिप्रतिबिम्बासंभवाच्चेनैव निर्वाहे प्रति-
बिम्बस्वीकारलक्षणगौरवादिति यावत् । अंशादीति । अंशो नात्राव्यपदेशादिति
सूत्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वेवमप्यवच्छिन्नवादेऽत्राविद्यानानात्वं तदैक्येऽप्यन्तःकरणनानात्वमिति पक्षद्वयं
कथं सिध्यतीत्यत आह-तत्रापीतीन्द्रवज्रया-

तत्रापि चाऽऽद्यः कथितो विशेषः

सिद्धान्तविन्दौ हि सरस्वतीभिः ।

सिद्धान्तलेशेऽन्य उद्धारितोऽस्ति

स दीक्षितरित्यवधार्यमार्यैः ॥ १० ॥

इत्यवच्छेदवादोपपत्तिः ॥ ६ ॥

आद्योऽविद्यानानात्वाख्यः । अन्त्यस्तदैक्येऽप्यनेकान्तःकरणस्वीकरणलक्षणः ।
शिङ्गं तु स्पष्टमेव ॥ १० ॥

इत्यवच्छिन्नवादापत्तिः ॥ ६ ॥

अथ शिष्यः प्रकृतमेव श्रीगुरुं प्रति पूर्वोक्तोपादानमतैक्योपपत्तिप्रकरणे जीवे-
क्यवादो य उक्तस्तेन सह प्रकृततज्जानात्ववादाविरोधं व्युद्धान्य तत्र संदिहानः
पृच्छति-प्रागित्यादिवसन्ततिलकया-

प्रागेक एष कथितो ननु जीव एव

स्वप्नोपमः प्रकृतिरस्य जगद्भ्रमस्य ।

नानैव तेऽत्र कथिता इति तत्र जीवः

सिद्धान्त इदमतम एक उतामिता वः ॥ १ ॥

ननु भोः श्रीगुरो प्रागुपादानमतैक्योपपत्तिप्रकरणाख्ये पूर्वग्रन्थ इत्यर्थः । एकं
एव न तु नाना । एतादृशः । जीव एव न तु ईश्वरः । अस्य साक्षात्परम्परया वा
साक्षिप्रत्यक्षस्येति यावत् । ईदृशस्य । जगदिति । जायत इति जगदिति व्युत्पत्त्याऽऽ-
काशादिसादिदृश्याभासस्येत्यर्थः । प्रकृतिरभिन्ननिमित्तोपादानम् । स्वप्नोपमः स्वप्नं
प्रति यथाऽविद्योपहितचिद्रूपो जीव एवाभिन्ननिमित्तोपादानं तद्वदिति यावत् ।

तदुक्तं सिद्धान्तविन्दौ—तत्रान्तःकरणगतवासनानिमित्त इन्द्रियवृत्त्यभावकाली-
नोऽर्थोपलम्भः स्वप्नः । तत्र मन एव गजतुरगाद्याकारेण विवर्तते । अविद्यावृत्त्या च
ज्ञायत इति केचित् । अविद्यैव शुक्तिरजतादिवत्स्वप्नाद्यर्थाकारेण परिणमते ज्ञायते
चाविद्यावृत्त्येत्यन्ये । कः पक्षः श्रेयानुत्तरः । अविद्याया एव सर्वत्रार्थाभ्या-
सन्नानाभ्यासोपादानत्वेन कल्पितत्वान्मनोगतवासनानिमित्तत्वेन कचिन्मनःपरिणाम-
त्वव्यपदेशादिति । कथित उपपादितोऽस्तीति संबन्धः ।

किं ततस्तत्राऽऽह—नानैवेत्यादिना । अत्रानुपदोक्तावच्छिन्नवादिवाचस्पतिमते ।
ते जीवाः । नानैव कथिताः सन्ति । तत्र तयोः पक्षयोर्मध्ये । सिद्धान्ते जीवः । वो
युष्माकं सांप्रदायिकानामाचार्याणाम् । एक इष्टतमोऽस्त्युतामिता अनन्ताः सन्तीति
वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥

अथासौ समाधत्ते—अजत्वेत्यादिभुजंगप्रयातेन—

अजत्वश्रुतेरेक एवास्ति जीव-

स्ततः कः स इत्यादिसंदिग्धबुद्धिम् ।

स्वमेव स्वमोहारसगुर्वीशविश्व-

भ्रमं पश्यसीत्याहुरेके मुनीन्द्राः ॥ २ ॥

अजत्वस्य प्रतिपादिका या अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते इत्यादिश्रुतिः । तस्या हेतो-
रित्यर्थः । तत्र तदेकत्वोक्तेरिति यावत् । तदुक्तं संक्षेपशारीरकद्वितीयाध्याये—मुक्तामुक्तौ
विद्वदज्ञौ त्वदन्यावाकाशादि क्षमावसानं च विश्वम् । स्वाभिद्योत्स्वान्तनिष्पन्दनं
तद्विज्ञातव्यं मा ग्रहीरन्यथैतदिति । विस्तरस्त्वग्रे स्यात् ॥ २ ॥

ननु कथमयमेक एव जीवः स्वाज्ञानात्सगुर्वीशविश्वभ्रमं पश्येदित्यत्राऽऽह—
स्वाज्ञानादित्यार्या—

स्वाज्ञानात्कौन्तेयो राधेयोऽभूयथा तथैवान्न ।

ब्रह्मैवाऽऽसीज्जीवो न प्रतिबिम्बो न वाऽप्यवच्छिन्नः ॥ ३ ॥

ननु कौन्तेयपदवाच्यः प्रकृते कर्ण एव । स तु न स्वाज्ञाने प्रतिबिम्बितो नापि

तेनावच्छिन्नः । तथा च विषम एवायं तददृष्टान्त इत्यत आह—नेत्यादिचरमचरणेन ॥ ३ ॥

नन्वेवं चेत्तर्हि भवत्वाभास एव इत्याशङ्क्य वादत्रयस्याप्यनादरे हेतुं शोतयति—
आभास इत्यादितयैव—

आभासे प्रतिबिम्बेऽप्यनेकसामग्र्यवच्छिन्ने ।

समभीप्सितेति गौरवदुष्टास्तेऽपि त्रयो वादाः ॥ ४ ॥

अवच्छिन्नेऽपि । अनेकेति । तत्तदुपाधितत्संबन्धादिलक्षणेत्यर्थः । समिति ।
अस्तीत्यार्थिकम् । अपरं तु सरलमेव ॥ ४ ॥

ननु कथमहमेक एव जीवः सकलजडाजडजगत्करूपकः स्यामित्याशङ्कां शमयति—स्वप्न इत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

स्वप्ने कल्पितमप्यवेक्षितवपुः स्यादेकमेवान्वितं

जीवेनान्यवपुंषि जीवरहितान्यन्यच्च दृष्टं यथा ।

एतस्मिन्नपि दृष्टिसृष्टिसमये तद्वत्सजीवं वपु-

र्भूयात्तावकमन्यदेहनिचयो निर्जीव एवेष्यताम् ॥ ५ ॥

यथा स्वप्ने सति प्रमातरि बाध्येऽवस्थाविशेष इत्यर्थः । अवेक्षित्विति । गजतु-
रगादिद्रष्टृराजादिशरीरमिति यावत् । कल्पितमपि एकमेव जीवेनान्वितं युक्तं स्यात् ।
एवकारस्योक्तमन्ययोगव्यवच्छेदार्थं विशेषेणाऽऽह—अन्येत्यादिना । जीवरहितान्येव
कल्पितानि सन्ति तथा । चोऽप्यर्थः । अन्यदपि कल्पितमेवास्ति दृष्टम् । तद्व-
त्तथा । एतस्मिन्नपि प्रकृतेऽपि । दृष्टीति । दृष्टिः—चित्तवृत्तिः, एव सृष्टिः ।
आकाशादिप्रपञ्चसरणिरिति यः समयः । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यम-
रासिद्धान्तः । तस्मिन्नित्यर्थः । तावकं त्वत्संबन्धि । सजीवं वपुर्भूयात् ।

ननु—अन्येऽपि देहाः सजीवा एव प्रतीयन्त इति चेन्न । उक्तस्वप्नदृष्टान्तेन तेषां
निर्जीवत्वादित्याशयं विशदयति—अन्यदेहेत्यादिशेषेण । त्वद्देहभिन्नसजीवत्वेन प्रती-
यमानदेहसंघः । निर्जीवः । त्वदहंतानास्पदत्वात् । स्वात्मिकत्वद्देहभिन्नेदेहसंदोहवदि-
त्यनुमानभेदोन्नेयम् । स्वात्मिकतत्त्वद्देहेतरदेहानामपि तत्काले प्रातिभासिकतत्त्वदहं-
तास्पदत्वेन दृष्टान्तासिद्धिवारणाय हेतौ त्वदिति । अत्र कल्पितमपीत्यवेक्षितवपुषो
विशेषणादवेक्षितुः सत्यत्वं सूच्यते साक्षित्वादिति ॥ ५ ॥

ननु—ऐन्द्रजालिकनिर्मितनगरादिगतनरादिसर्वाणि शरीराणि निर्जीवान्येव केवल-
मैन्द्रजालिकशरीरमेकमेव सजीवमिति स एवात्र एकशरीरैकजीववादेऽस्तु दृष्टान्त
इति चेन्न । वैषम्यात् । तत्र ऐन्द्रजालिककल्पितनगरादिगतनरादिभिन्नानि व्यावहा-
रिकसत्तापन्नानि ऐन्द्रजालिकशरीरवत् । अस्मदादिशरीराण्यपि सर्जीवान्येव वर्तन्ते ।
प्रकृते तु नैव तथेति । तस्मादत्र स्वप्नदृष्टान्त एव सर्वेष्टपुष्टिकर इति स्पष्टयति—
एतेनेति प्रसिद्धेनेन्द्रवज्रावृत्तेन—

एतेन दृष्टान्तसुधाम्भसाऽत्र

संभावितानेककुतर्कपङ्क्तः ।

संक्षालनीयो भवताऽऽत्मनिष्ठा-

काष्ठाप्रतिष्ठासनसंनिविष्टश्च ॥ ६ ॥

अयि शिष्येत्यार्थिकम् । भवता त्वया । एतेन समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्,
इति वचनात्पूर्वपद्योक्तेनेत्यर्थः । दृष्टान्तेति । दृष्टान्ताभिधामृतरूपोदकेनेति यावत् ।
अत्र निरुक्तवादे विषये । संभावितेति । योग्यतः पन्नानन्तदुरनुमानादिकदर्श इत्येतत् ।
आस्मेति । आत्मन्यद्वैतप्रतीचि या नितरां चेतसस्तदाकारतया स्थितिस्तस्या या
काष्ठा अवधिभूमिः पुनःसंदेहाभावावस्था सैव प्रतिष्ठासनं रत्नसिंहासनं तत्र या
संनिविष्टिः सुखेनैवावस्थितिस्तस्या इत्यर्थः ।

इयं हि तादर्थ्य एव चतुर्थी । तेनाद्वैतप्रत्यक्चिन्मात्रानुसंधानसातत्यपरिपक्वार्थ-
मिति फलति । संक्षालनीयः सम्यक्पुनः कस्मिंश्चिदपि काले दृश्यमिथ्यात्वविषयक-
संशयानुदयपूर्वकमेव न तु क्षणमात्रं क्षालनीयः प्रशमनीय एवास्तीत्यन्वयः ।

यद्यहमेव सेश्वराखिलद्वैतकल्पकः स्यां चेदुरुशास्त्रयोरपि कल्पितत्वे तथा तदुप-
दिष्टबोधस्यापि तत्कैमुत्ये ततः कथमविद्याध्वस्तिलक्षणा मुक्तिः स्यादित्याद्यनन्तसं-
भावितकुतर्कास्तु यथा स्वप्ने व्याघ्रभीत्या पलायमानः प्ररुदन्देवदत्तस्तत्रैवाहृष्टाहृष्टै-
नरे देवदत्त त्वं स्वप्नमिमं पश्यसि व्युत्तिष्ठ सुहृष्टो भवेति केनचित्परमाप्तेनोपदिष्टः
सद्य एवोत्तिष्ठन्न किञ्चिदपि व्याघ्रादिकं पश्यति निरुक्तासादिकं च तद्वत्कल्पितादपि
गुर्वादेः स्वसत्यस्वरूपप्राप्तौ को बाधो भवेदिति भावः ॥ ६ ॥

अयि आचार्या अहमनेकश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धानाद्यनन्तेश्वरस्य कथं वा कल्पकः
स्यामिति शङ्काकुलं प्रकृतमुमुक्षुं प्रति मधुसूदनाचार्योक्तसिद्धान्तेन समाधत्ते—नन्वि-
त्यादिहरिण्या—

ननु कथमहं स्यामीशस्य प्रकल्पक ईदृशो

विशति विशयो यस्यान्तस्तं जगुर्मधुसूदनाः ।

अकलिततमस्तत्कार्या चित्सितैव महेश्वर-

स्तमउपहिता जीवस्तेन व्यकल्प्यखिलं जगत् ॥ ७ ॥

तदुक्तं सिद्धान्तविन्दौ—अज्ञानानुपहितं शुद्धं चैतन्यमीश्वरः । अज्ञानोपहितं च जीव इति वा मुख्यो वेदान्तसिद्धान्त एकजीववादाख्यः । इममेव च दृष्टिसृष्टि-
वादमाचक्षत इति । अत्र टीका न्यायरत्नावली—अज्ञानानुपहितमिति । अज्ञानो-
पहिताद्विजामित्यर्थः । ननु—ईशस्याज्ञानानुपहितत्वे प्रपञ्चमध्येऽवस्थानं न स्यात् ।
तथा च यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति बिम्बप्रतिबिम्बरूपेशजीव-
वादिभिर्धिवरणकारैरवच्छेदवादे दूषणमुक्तं तत्राऽऽह—शुद्धमिति ।

तथा चोपहिते जीवचैतन्येऽधिष्ठानतया केवलचैतन्यस्य तादात्म्यमवश्यं वाच्य-
मिति प्रपञ्चमध्ये तदवस्थाने न कोऽपि दोष इति भाव इति । विशयः संशयः ।
जगुर्बध्यमाणलक्षणमेव सिद्धान्तं तमधिकारिणं प्रत्यूचिरे । अपरं स्वतिसरलमेव ।
जीवस्येशकरूपकत्वे प्रमाणाभाव इति भावः । ननु भवत्वेवं ब्रह्मानन्दसंमतं मधुसू-
दनाचार्याशयजातं भवतस्तु कथं तदभिप्रेतमित्यत आह—अकलितेष्वायुत्तरार्धेन ।
कार्षेयपुरुषलक्षणं व्याप्यस्याप्यविद्याचित्संबन्धादेरवाशिष्टस्यानादिहृदयस्य । स्पष्टमेवा-
न्यत् ॥ ७ ॥

ननु भामतीकृतां मतेऽप्यस्ति दृष्टिसृष्टिरेव । तथा च कोऽत्र विशेष इति चेत्-
मभिपद्यते—वाचस्पतेस्त्वित्यादिषसन्ततिक्रिया—

वाचस्पतेस्तु समये यदपीह दृष्टि-

सृष्टिः सुसंभवति जीवविकल्पितत्वात् ।

तत्रापि नैक्यमुदितं किल तेन जीवे

तेनायमेव वत मुख्यतमोऽस्ति वादः ॥ ८ ॥

विशेषावद्योती तुशब्दोऽयम् । समये समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंबिद इत्य-
मरासिद्धान्त इत्यर्थः । यदपि प्रतिजीवं तन्मते प्रपञ्चभेदादिह जगति जीवविक-
ल्पितत्वादृष्टिसृष्टिः सुसंभवतीति संबन्धः । किं तदाह—तत्रापि त्यायुत्तरार्धेन ।
तेन भामतीकृता । जीवे विषये । ऐक्यं नोदितं नैवोक्तम् । तेन हेतुना । नतेति
इदं । तदुक्तं सिद्धान्तविन्दौ प्रकृतवादवाक्यशेषेण—मुख्यो वेदान्तसिद्धान्त एक-
जीववादाख्यः । इममेव च दृष्टिसृष्टिवादमाचक्षत इति ॥ ८ ॥

ननु भवत्वयमुक्तरीत्यैकजीववाद एव मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तस्तथाऽपि शुक्तो मुक्तो
वामदेवो मुक्त इत्यादिश्रुतेर्नानाजीववादं विना का गतिरित्यत्राऽऽह—शुकादेरित्था-
दिषुजंप्रयातेन—

शुकादर्विमुक्तिस्त्विहास्त्यर्थवादः

प्रतीत्यात्मकं सर्वमेवास्ति दृश्यम् ।

गुरुत्वेन संकल्पितादेव बोधः

फणित्वेन संकल्पितान्मृत्युवत्स्यात् ॥ ९ ॥

अर्थवादः । गुणवाद एव । विशेषे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवा-
दस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मत इति वचनात्प्रकृते हि यजमानः प्रस्तर इत्यत्र प्रत्यक्षेण
सहैष, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बर्ही प्रजां जनयन्तीं स रूपाम् । अजो ह्येको
जुषमाणोऽनुशेत इति श्रुत्या सह नानाजीववादिशुकादिमुक्तिप्रतिपादकश्रुतिर्विरुद्धेति
परमपूज्येयं मुक्तिदत्त्वादद्वैतविद्येति गुणवादादन्येवेत्यवश्याङ्गीकार्यत्वात् ।

नन्वेवं यदि तर्हि यत्राभिर्हिमस्य भेषजमित्यत्रेव प्रत्यक्षादिनाऽवधारितत्व-
मप्यनुवादत्वमप्रयोजकं नास्ति तत्र वज्रहस्तः पुरंदर इत्यादौ भूतार्थवादत्वमेव ।
तथा च घट्टकुटीप्रभातन्यायेन व्यावहारिकसत्तयाऽनेकजीवोज्जीविकयेत्यत्राऽऽह—प्रती-
त्यात्मकमित्यादिद्वितीयपादेन । निरुक्तार्थवादस्वाङ्गीकरणमिदमुपलक्षणमस्मिन्मते
निश्चिच्छ्रुतनिष्ठप्रातिभासिकत्वाङ्गीकरणस्यापि । तेन कोक्तापत्तिरिति तत्त्वम् ।

एवं तर्ह्यब्रह्मविदो गुरुत्वाभावात्तन्मन्तरा कथं तत्त्वमपेत्याशङ्क्य समाधत्ते—गुरु-
त्वेनेत्याद्युत्तरार्धेन । तद्युक्तं श्रीमत्सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणैः—परिकल्पितोऽपि सकलज्ञतया
गुरुरेव तत्त्वमबोधयति । परिकल्पितोऽपि मरणाय भवेदुरगो यथा न तु नभोन-
निमिति ॥ ९ ॥

ननु कोऽयमेतावानामहोऽस्मिन्वाद एव भवत इति चेन्न । निसर्गतः सर्वपूर्वा-
चार्याणामप्यस्यैवेष्टतरत्वात् । तथैव तद्ग्रन्थेष्वनुभूतत्वाच्चेत्याह—आ श्रीमदित्यादि
सम्भारया—

आ श्रीमद्गौडपादाद्गुरुवरनसुरादा च सायस्ककाल-

स्थाय्याचार्येभ्य एतत्प्रकटितमखिलैर्ब्रह्मविद्यानवधैः ।

जीवैक्यं दृष्टिसृष्टिर्विगतभवभयं शुद्धचैतन्यमीशः

सोऽपि स्यात्कल्पितो वेत्यत इह विमतिः कस्य वा स्यादवश्या ॥ १० ॥

साद्यस्केति । वर्तमानैत्यर्थः । ब्रह्मेति । अद्वैतात्मरूपैः । एतादृशैः प्राचीनैः—
चार्यैरिति शेषः । अवस्था दुर्निरस्येति यावत् । अपरं तु सरलमेव ॥ १० ॥

एवमप्यत्र शिष्यः पुनः शङ्कते—नन्वत्रेत्यादिभिर्निर्द्भवज्जावसन्ततिलकाभिः—

नन्वत्र मानं किमुदीरितं य-

दाचार्यवर्यार्यवचोऽमृतं तत् ।

प्रतीतिमात्रं रशनोरगाभं

कथं तथा स्याद्भवतात्तथाऽपि ॥ ११ ॥

न चोक्तमेवात्र मानं सर्वपूर्वाचार्यवच एव पूर्वपद्येनेति वाच्यम् । तस्याप्युक्तीत्या-
प्रातीतिकत्वेन रज्जूरगादिवत्प्रमाणत्वाभावादित्याह—आचार्येत्यादिना । उदीरितम् ।
पूर्वपद्ये कथितम् । आचार्येति । आचार्येषु, अद्वैतब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तकेषु वर्याः
श्रेष्ठास्तेषां श्रीमद्गौडपादादीनां यानि आर्याणि सैद्धान्तिकानि वचांसि तेषां मध्ये
यदमृतं सारीभूतं वस्त्वित्यर्थः ।

तत् । प्रतीतीति । तत्रापि प्रतिबिम्बवादिसोपाधिकभ्रान्तिव्यावृत्तये । रशनेति ।
अत एव । तथा प्रमाणत्वेन गणनीयम् । कथं स्यात् । न कथमपि भूयादित्यन्वयः ।
एवमपि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन प्रातिभासिकस्यापि, उक्ताचार्यवचोमृतस्यापि
भवतु प्रामाण्यमथापि न विस्तरो भूयादित्याह—भवतादित्यादिना । आस्तामिदमे-
वम् । तथाऽपि ॥ ११ ॥

स्वप्ने यथा व्याघ्रमिया पलायं-

स्त्वं पश्यासि स्वप्नामिमं स्वमोहात् ।

भव प्रबुद्धः शयने रमण्या

सुखेन सुतोऽस्ययि विष्णुमित्र ॥ १२ ॥

रमण्येति सहाय्ये तृतीया । अपरं तु निगदव्याख्यातमेव ॥ १२ ॥

इत्याकलय्य वचनं सुहृदः स सद्यो

जागर्ति यावदथ तावदमुं च तं च ।

नैवावलोकयति चानुभवत्यजस्रं

तेनोपदिष्टमखिलं न तथेह दृष्टम् ॥ १३ ॥

इति द्वादशश्लोकेनोक्तम् । सुहृदः स्वप्ने दृष्टस्य कस्यचिन्नैजपरमाप्त्येत्यर्थः ।
वचनं वाक्यम् । आकलय्य श्रुत्वा । स पूर्वोक्तविष्णुमित्रः । सद्यस्तत्कालमेव । याव-

ज्जागर्ति साकल्येन जागरूको भवति । अथ स्वप्नबाधव्यवहितोर्ध्वक्षण एव । तावत्साकल्येन । अमुं निरुक्तोपदेष्टारम् । तं प्रागुक्तव्याधं चापि । नैवावलोकयति नैवानुभवति । तथार्थे चकारः ।

तेनोक्तस्वामिकासेन । उपदिष्टं कथितम् । अखिलं स्वरमणीशयनादिकं सर्वमपि जाग्रत्कालिकं वस्तु । अजस्रं निरन्तरं न तु क्षणिकम् । अनुभवति प्रमिणोति । इह प्रकृतवादावबोधोर्ध्वम् । न दृष्टं नैव दृश्यान्वभासपूर्वकं सततमद्वैतात्मैक्यमनुभूतमस्तीति संबन्धः । एतेन षष्ठ्यल्लोकटीकोक्तस्वप्नदृष्टान्ते वैषम्यं स्पष्टीकृतं भवतीति भावः । अन्यथोक्तग्रन्थासंभवात् ॥ १३ ॥

अथ प्रकृतशिष्य एवाऽऽचार्यं प्रति तत्करिष्यमाणसमाधानमनूद्य दूषयति—
चेत्यादिशीखरिण्या—

न चेहाप्यद्वैतं कलयासि यदात्मानमनिशं
तदैतत्ते भूयात्सकलमपि दृश्यं तदुपमम् ।
न तावत्पर्यन्तं तदुपममिति व्याप्तिविरहा-

त्क वा व्याप्तिग्राह्या सकलमपि दृश्यं किल मृषा ॥१४॥

रे शिष्य त्वं यदा सकलसाधनपरिणाकावसरे । अद्वैतं यावददृश्यं शून्यत्वोपलक्षितम् । एतादृशमात्मानं प्रत्यञ्च साक्षित्वोपलक्षितं चिन्मात्रमित्यर्थः । अनिशं निरन्तरम् । कलयासि विचारिततत्त्वमस्यादिमहावाक्यैकजन्यब्रह्मात्मैक्यविषयसाक्षात्कारेण समानाश्रयविषयकाविद्यानिवृत्त्युपलक्षितमनुभवसि तदा तस्मिन्नेव समये । ते तव । एतत्साक्ष्यादिप्रत्यक्षम् । सकलमपि न तु यत्किञ्चित् । दृश्यं द्वैतम् । तदुपमम् । जाग्रतः । स्वप्नवदभासमानं बाधितत्वेनाधिष्ठानैकरूपमिति यावत् । भूयात् । तावत्पर्यन्तं तु नैव भूयात् ।

एवमिहापि निरुक्तप्रकृतैकशरीरैकजीववादेऽपि । तदुपमं स्वप्नदृष्टान्तसमानमेवेति न च वाच्यम् । नैव वक्तव्यमित्यन्वयः । कुत इति चेत्तत्राऽऽह—व्याप्तीति । निरुक्तसिद्धान्तेन यत्र यत्र स्वप्नवद्वैतमिथ्यात्वपूर्वकं संजातप्रबोधत्वं तत्राप्रतीयमानब्रह्मत्वमिति व्याप्तिग्रहाभावादित्यर्थः । ननु कुतो व्याप्यभाव इत्यत आह—क वेति । अपि हेतुं द्योतयति—सकलमपीत्यादिशेषेण । यतः सकलमपि संपूर्णमपि । दृश्यं साक्षिचिद्विषयीभूतं द्वैतमपि यावत् ।

मृषा किल प्रातिभासिकसत्तापन्नमेवास्तीति हेतौः क वा कस्मिन् वा निर्णीतो-
दृष्टे यत्र यत्र स्वप्नवद्वैतमिथ्यात्वपूर्वकं संजाताधिष्ठानविषयकापरोक्षप्रमाशालित्वं

तत्राप्रतिभासमानभ्रमत्वमिति व्याप्तिनिदर्शनीभूते स्थले । व्याप्तिरुक्तलक्षणसाहचर्य-
नियतिः । ग्राह्या स्वीकार्या । न कुत्रापि पूर्वण संबन्धः । एकशरीरावच्छिन्नैक-
जीवस्यैव व्याप्तिग्राहकस्य जीवान्तरनिदर्शनस्थलाभावान्नैवोक्तव्याप्तिग्रहः संभवतीति
भावः । अत्र कलियुष्यसीत्यभिप्रेतेऽपि व्याप्तिविरहोपपादनवैयर्थ्यादेव लट् ॥ १४ ॥

शङ्कान्तरमप्युपन्यसति—किंचेत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

किंच त्वं मदविद्ययाऽसि कलितोऽहं वा भवत्कल्पितः

शक्यं नो विनिगन्तुमत्र सहसा केनापि कुत्रापि च ।

अप्येकेन मयैव कल्पितामिदं स्वप्नाभामित्यस्य चे-

न्मानस्वं न तदादृशं नु तद्वतेऽप्येतन्न वैतादृशम् ॥ १५ ॥

कलितः कल्पितः । ननु ब्रह्मैवाहमिदं जगच्च सकलं चिन्मात्रविस्तारितं सर्वं चैत-
दविद्यया त्रिगुणया सेशं मया कल्पितमित्याचार्यचरणवचस एवोक्तशङ्काशामकप्र-
माणस्वान्मैवमित्यत्राऽऽह—अपीत्याद्युत्तरार्धेन ।

ईदृशं प्रातिभासिकं त्वदुक्तानुभवजातं न नैव स्यादित्यन्वयः । न च वाच्यं
निरुक्तानुभवस्य मानत्वेऽपि अस्तु नाम प्रातिभासिकत्वं का क्षतिरिति । मानत्वस्य
व्यावहारिकसत्त्वव्याप्यत्वादित्याह- नु तद्वतेऽपीत्यादिशेषेण । तद्वते निरुक्तानुभवस्य
प्रमाणस्वं विना । एतदुक्तानुभवजातमपि । नु इति वितर्के । तादृशं निखिलद्वै-
तस्यैकशरीरैकजीवकल्पितत्वादिसाधकम् । न वै नैव भवेदिति योजना ॥ १५ ॥

पुनरपि शङ्कते—इवमित्यादिभुजंगप्रयातेन—

इदं प्रक्रियाकाल एवास्ति चिन्त्यं

स्वरूपं हि जीवेशयोस्तत्र चेत्स्यात् ।

प्रमाणस्य मिथ्यात्वमग्रे कथं मे

भवेत्त्वंपदार्थादिशुद्धयै प्रवृत्तिः ॥ १६ ॥

अयि सद्गुरो । इदं प्रकृतम् । जीवेशयोः स्वरूपम् । प्रक्रियेति । अथातो ब्रह्म-
जिज्ञासैत्युत्तरकाण्डविचारावसर एवेत्यर्थः । हीति प्रसिद्धम् । चिन्त्यं विचार्यमस्ति ।
ततः किं तदाह—तत्रेत्यादिशेषेण । शिष्टं तु स्पष्टमेवाऽऽक्षेपादि ॥ १६ ॥

अस्मिन्वादेऽनिष्टापत्तिमपि स्पष्टयति—शुकादीनामित्यादिशिखरिण्या—

शुकादीनां नाऽऽसीच्छिव शिव विमुक्तिर्बत यदा

महायोगीन्द्राणां कथमथ ममाल्पस्य भविता ।

इति व्यर्थो यत्नः श्रवणमननादाविति धिया

परावृत्तिः शास्त्राद्यमनियमतः प्रत्युत भवेत् ॥ १७ ॥

वतेति खेदे । शिव शिवेति तदपनौदार्थं निरतिशयप्रमोदार्थं च भगवन्नामसं-
मुच्चारणं बोध्यम् । विमुक्तिरित्यत्रानुषज्यते । भविष्यतीत्यर्थः । अथ किं तत्राऽऽ-
ह—इतीत्याद्युत्तरार्धेन । न केवलं शास्त्रादेव परावृत्तिर्भवेत्, किंतु यमनियमतोऽपि
प्रत्युत परावृत्तिर्जिज्ञासोर्भवेदित्यध्याहृत्य योज्यम् । तस्मादस्मिन्वादे न केवलमि-
ष्टानवाप्तिः किंत्वनिष्टपुष्टिरपीति स्पष्टमेवेति भावः ॥ १७ ॥

नन्वेवं यद्यस्मिन्नेकशरीरैकजीववादे बहुदोषप्रसक्तिस्तर्हि त्यज्यतामयं पक्ष
इत्यत्राऽऽह—एवं चेदित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

एवं चेद्यदि नाऽऽद्विष्येत स मया पक्षस्तथाऽप्यस्ति मे

न स्वास्थ्यं यदसौ वसिष्ठमुनिनाऽप्युद्धोद्धितो भूरिशः ।

संपूर्णैरपि देशिकैः श्रुतिशिरश्चिन्तामणित्वेन त-

त्किं तत्त्वं श्रुतितद्विदां गुरुवरैस्तन्महामाज्ञाप्यताम् ॥ १८ ॥

कुत एतत्पक्षत्यागोऽपि स्वास्थ्याभाव इत्यपेक्षायां तत्र हेतुं द्योतयति—यदि-
त्यादिना । बृहद्योगवासिष्ठ इति शेषः । अपिना तत्र महानुभावत्वं व्यज्यते ।
भूरिश इत्यनेन तत्र तदादरातिशयः सूच्यते । ननूक्तनिदर्शनस्याऽऽर्षत्वाच्चत्रैव
तत्तात्पर्यं किं मानमित्यत आह—संपूर्णैरपीत्यादिना । पूर्वपक्षत्वप्रतिक्षेपार्थं श्रुतीति ।
अथ किं तदाह—तदित्यादिशेषेण । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ १८ ॥

एवं शिष्यसंप्रार्थनायां सस्यां निरुक्तवादविषयकरहस्यकथनमाचार्यः प्रतिज्ञानीते—
सत्यमित्यादिना तनेव—

सत्यं सर्वमिदं तथाऽपि कथये त्रयन्तचिन्तोल्लस-

त्पूर्वाचार्यरहस्यमत्र भवता तत्संपरीक्षयाऽऽप्यताम् ।

जीवन्मुक्तिनिजाब्जदृग्बशविधौ चादूक्तिचिन्तामणि-

प्रख्यं स्वप्रभरत्नमान्तरतमस्तोमास्तविस्तारकम् ॥ १९ ॥

भो बुभुत्सो यद्भवतोपपादितं तत्सर्वमपीदं सत्यमेव तथाऽप्यत्र । श्रुत्यन्तेति ।
उपनिषद्भागमननाविर्भूतप्राचीनाचार्यतात्पर्यमित्यर्थः । यदहं कथये ब्रवीमि तद्भव-
ता संपरीक्ष्य सुविचार्येव । आप्यतामङ्गी क्रियतामिति संबन्धः ।

उक्तरीत्या तद्ग्रहणावश्यकत्वं व्यञ्जयंस्तद्विशिनष्टि—जीवन्मुक्तीत्याद्युत्तरार्धेन ।
जीवन्मुक्तिरेव स्वतः परतो व्युत्थानोभयव्युत्थानाभावरूपविचारचित्तवृत्तिनिरोधान्यत-

रजन्यपञ्चम्यादित्रिभूमिकात्मकावस्थैव निजाञ्जद्वक्स्वकीयमृगाक्षीव । तद्यथा सर्वेषां मानन्दानामुपस्थ एकायतनमिति श्रुतेरेतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्तराच्च सुखदत्वसाधर्म्येण यावत्स्त्रीगुणविशिष्टरमणी तस्या यो वशविधिर्वशीकारप्रकारस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

चाट्विति । चाटूक्तिषु प्रेमप्रचुरप्रस्तवेषु मध्ये चिन्तामणिवत्सद्यः सर्वेष्टदत्त्वेन प्रख्याप्रसिद्धिर्यस्य तत्तथेति यावत् । पुनः कीदृशमुत्तरहस्यम् । [तदाह—]स्वेत्यादिशेषेण । आन्तरेति । हार्दान्धकारबाधकं स्वप्रकाशरत्नमिवेत्येतत् । एतेन सुप्त्यादिवदज्ञातसुखदत्वं व्युदस्तम् ॥ १९ ॥

किं तद्ब्रह्मस्यमित्यपेक्षायां तत्संक्षिपत्याचार्यः—ब्रह्मैवेत्यादित्रयात्मकशालिनीन्द्रवज्राशालिनीभिः—

ब्रह्मैवाहं संसराभ्येक एव

स्वाविद्यातो जीवभावं प्रयातः ।

एको देहो मामकः कल्पितोऽपि

जीवव्याप्तोऽन्ये तु सर्वेऽप्यजीवाः ॥ २० ॥

स्वेति । अजामेकामित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविदामोति परमित्यादिश्रुत्यन्यथानुपपत्तिसिद्धानादिभावरूपज्ञानमात्रनिवर्त्यात्मैकाश्रयविषयकाज्ञानाद्धेतोरित्यर्थः । ननु त्वदन्येऽपि शतशः संसरन्त उपलभ्यन्ते तेन कथमेक एवेत्यवधारणमित्यत्राऽऽह—एको देह इत्याद्युत्तरार्धेन ॥ २० ॥

ननु किमत्र मानमिति चेदनुमानमेवेत्याह—स्वप्ने यथेत्यादिना—

स्वप्ने यथा मामक एव देहो

दृष्टः सजीवः किल कल्पितोऽपि ।

अन्ये त्वजीवाः खलु जीववत्तां

विडम्बयन्तोऽपि तथैव चात्र ॥ २१ ॥

जीववत्तां जीववैशिष्ट्यम् । विडम्बयन्तोऽपि—अनुकुर्वन्तोऽपि । यथा स्वप्ने मामक एव मदीय एव कल्पितोऽपि एक एव देहः सजीवो दृष्टः किलानुभूत एव साक्षिणा मयाऽभूत् । अन्ये देहास्तु । अजीवा निर्जीवा दृष्टाः सन्ति तथैव तद्ब्रह्म जागरेऽपि ज्ञेयमित्यन्वयः । तथा चात्रैवं प्रयोगः । जाग्रदवस्थायामिह मद्देहान्यदेहा निर्जीवाः । मद्देहान्यदेहत्वात् । स्वामिकमद्देहान्यदेहवदिति ॥ २१ ॥

ननु भवत्वेवं स्वप्नदृष्टान्तेन त्वदन्यज्जीवासत्त्वमथापीशस्य का गतिरिति चेत् । सत्यम् । अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वर इति दृष्टिसृष्टिवाद एव सिद्धान्तविन्दूक्त-
बिम्बेश्वरवादपक्षे तस्यापि तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादिश्रुतेर्बु-
द्धिबुत्तिविशेषमात्रत्वेन कल्पितत्वमेवेत्याह—सेशमित्यादिपूर्वाधेन—

सेशं दृश्यं भाति धीवृत्तिमात्र-

मज्ञानान्धे शुक्तिरूप्याभभेतत् ।

अज्ञानात् । जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीतेर्द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीतिः ।
द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेशस्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणमिति संक्षेपशारीरकोक्तवा-
चिताविद्यालेशादभिन्ननिमित्तोपादानाद्धेतोरिति यावत् । एतत्साक्षिप्रत्यक्षम् । अत
एव मे साक्षिणः । भातीति योजना । नन्वेवमपि तत्रैवोक्तशुद्धेश्वरवादे किं समा-
धानमित्यत आह—शुद्धे त्वित्यादितृतीयपादेन—

शुद्धे त्वीशे तं विनाऽन्यत्तथेति

जीवन्मुक्ते व्युत्थिते त्वेव धीः स्यात् ॥ २२ ॥

फलितमाह—जीवन्मुक्त इत्यादिचरमचरणेन । इतीयं बीस्तु व्युत्थिते एव जीवन्मुक्ते
स्यादिति संबन्धः ॥ २२ ॥

ननु जीवन्मुक्ते व्युत्थानदशाणामेव पूर्वोक्तपद्यत्रयमपञ्चितप्रामितिर्भवतीत्यन्तिमप-
द्यचरमचरणेनोक्तं तदयुक्तम् । एकशरीरैकजीववादेऽत्र जीवान्तरस्यैवाभावाद्बुद्धेः
सत्त्वे प्रमाणाभावादान्नायस्याद्याप्यस्मिन्नंशे विचार्यत्वाच्च ।

न च प्राचीनाचार्यचरणैरेव तस्य निर्णायकत्वमेवेति सांप्रतम् । तत्रापि जीव-
कोटिनिधिदृष्टत्वासंभवेन ईश्वरलीलावतारत्वेऽवश्यं वक्तव्ये तस्यापि सोपाधिकत्वपक्षे
जीवकल्पितत्वोक्तेर्निरुपाधिकपरिशेषे तत्रापि शास्त्रकर्तृतायाः प्रातिभासिकलीलाविग्र-
हविशेषमन्तराऽसंभावितत्वेन तस्य जीवैककल्पितत्वावश्यकत्वादप्यन्यथा गत्यन्तराभावा-
च्चेति चेन्न । वक्ष्यमाणरीत्या सकलविरोधाभावसंभवादित्याह—विद्यारण्यैरित्यादि-
शालिन्या—

विद्यारण्यैः साऽनुभूतिप्रकाशे

स्पष्टं प्रोक्ता दृष्टिसृष्टिं प्रकृत्य ।

ब्रह्मिष्ठैकात्यादरोक्त्यैव तस्या-

मेवं जप्तः सर्वशास्त्राविरोधः ॥ २३ ॥

सा पूर्वपद्यचरमचरणान्तपद्यत्रयोक्तस्वानुभूत्यात्मकप्रामितिस्थिर्यर्थः । अनुभूतीति । एतन्नामकै मन्ये । दृष्टिसृष्टिं प्रकृत्य । तस्यां दृष्टिसृष्टिविवक्षे । ब्रह्मिष्ठैकेति । भवैतात्मानुभूतिनिष्णातमात्रपरमादरविषयतोक्तिमात्रेणेति यावत् । विचारण्यैः स्पष्टं प्रोक्ता प्रतिपादिताऽस्तीत्यन्वयः ।

तदुक्तमनुभूतिप्रकाशे—दृष्टिसृष्टिममां ब्रह्मानुभवी बहु मन्यत इति । फलित-
बाह—एवमित्यादिशेषेण । तथा च यावदद्वैतग्रन्थेषूक्तलक्षणैकशरीरैकजीववादाभिध-
दृष्टिसृष्ट्युपपादनं तु जीवन्मुक्तदृष्ट्यभिप्रायेणैव बुभुत्सोः सद्य एव तत्पदाधिरोहण-
सिद्ध्यर्थमिति सर्वशास्त्रीयतद्विषयकसांगत्यं संपन्नं भवतीति भावः ॥ २३ ॥

अथैवमप्याचार्यः शिष्यशङ्कामिञ्जितज्ञत्वेनोद्भाव्य प्रत्याचष्टे—न चेत्यादि-
हरिण्या—

न च समुचितं जीवन्मुक्ते कथं नु भवेद्विदं
मत्तमिदमलं ब्रह्मैवाभूद्यतः स तु विद्यया ।

उदितसमये जीवाभासानुवर्तनसंभवा-

दुभयविधतामानादेव स्फुटाऽस्य तथाऽभिधा ॥ २४ ॥

इदं निरुक्तं श्रीमद्विद्यारण्याचार्यनिर्णीतार्थजातमित्यर्थः । जीवन्मुक्ते । नु इति
विवर्त्ते । कथं समुचितं युक्तं भवेत्क संभवेत् । तत्र हेतुं प्रतिपादयति—आत्मेत्या-
दिना । भवैतमत एवामकं शुद्धम् । एतादृशम् । ब्रह्मैव । स तु निरुक्तजीवन्मुक्तस्तु ।
विषया अपरोक्षाद्वैतात्मप्रामित्येति यावत् । यतो हेतोरभूदित्यर्थः । इति न च
समुचितं नैव पदतुं युक्तमास्ते इति समुचितपदावृत्त्या संबन्धः ।

ननु कुत इदमनुचितमित्यत्राऽऽह—उत्तेत्याद्युत्तरार्धेन । निरुक्तपक्षे इति यावत् ।
जीवेति स्पष्टमेव । उभयेति । जीवेति पञ्चमी उभयेत्यत्रैव योज्या । सजीवत्वनिर्जीवत्वा-
द्विद्विपकारकप्रतीतेरेवास्य जीवन्मुक्तस्य तथा ब्रह्मैवाहमित्यादिश्लोकत्रयोक्तप्रकारिका ।
अभिधा स्वानुभवाख्या स्फुटा स्पष्टाऽस्तीत्येतत् ॥ २४ ॥

ननु दृष्टिसृष्टिसिद्धान्तानुभवार्थं न केवलमेकजीववाद एवास्ति अवश्यमपेक्षित
इति नियतम् । प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदमङ्गीकुर्वतां भामतीकृतां नानाजीववादिधुरंधराणां-
माचार्यवाचस्पतिमिश्राणां मतेऽप्यस्ति दृष्टिसृष्टिरेव । तैः प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदाङ्गी-
कारादिति चेत्सत्यम् । तथाऽप्यत्रास्ति तदपेक्षया कश्चिद्विशेष इत्याशयेन तं
विशदयति—इयमिथादिशिखरिण्या—

इयं नानाजीवेऽप्यभिलसति वाचस्पतिमते
विना जीवैकत्वं तदपि तु परोक्षैव भविता ।

पुरा ब्रह्मात्मैक्यात्तदुपरि तु सा प्रोक्तसमये

भवेत्साक्षादेषा गुरुचरणसिद्धान्तसरणिः ॥ २५ ॥

इयं निरुक्तदृष्टिसृष्टिः । ननैति । नानाजीववादशालिन्यपोत्यर्थः । एतादृशे ।
वाचस्पतीति । अवाच्छिन्नवादिभामतीकृत्सिद्धान्त इति यावत् । जीवैकत्वं विना,
इति तु व्यष्टिशरीरानन्तर्याज्जीवनानात्वेऽपि समष्टिजीवैक्यवादिसमन्वयवृत्त्यर्थमेव ।
तेनेह नैव पौनरुक्त्यम् । यद्यप्येवं तदपि तु सा परोक्षैव ब्रह्मैक्यात्पुरा भविता
भविष्यतीत्यन्वयः ।

तत्र प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदसिद्धान्तेऽभिहितेऽपि तस्य जीवानुभवाधिबुद्धत्वं तु
विना ब्रह्मात्मैक्यानुभवं नैव संभवति । तदूर्ध्वं तु प्रकृतेऽपि सममेवेति नियमयति-
तदुपरीत्यादिसाक्षादित्यन्तेन । प्रोक्तेति । एकशरीरैकजीववादसिद्धान्त इत्यर्थः । सा
पूर्वोक्तदृष्टिसृष्टिः । ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारोर्ध्वं तु । साक्षादनुभवाधिबुद्धा भवेद् भूया-
दित्यर्थः । ननु किमत्र मानमित्यत्राऽऽह—एषेत्यादिशेषेण । एषा प्रकृतप्रतिपादित-
रूपेति यावत् । गुर्विति । प्राचीनाचार्यचरणराद्धान्तपद्धतिरस्तीति संबन्धः ॥ २५ ॥

एवमप्यत्र च्छात्रीयाशङ्कामुज्जीय तत्त्वण्डनं प्रतिजानीते—न चेत्यादिप्रबो-
धितया—

न च तर्हि पुराऽऽत्मबोधतः कथमेषा गुरुभिः पुरातनैः ।

सरणिः स्फुटमशिशुजीवयोर्विवृतावेव समीरिता वद ॥ २६ ॥

रे शिष्य । त्वम् । एवं तर्हि । पुरातनैः प्राचीनः । गुरुभिराचार्यैः । आत्मेति ।
अद्वैतात्मसाक्षात्कृतेः । पुरा प्रागेव । एषा प्रकृतदृष्टिसृष्ट्यभिषा । सरणिः पद्धतिः ।
इति । विवृतावेव तत्त्वदार्थादिशोधन एव । स्फुटं स्पष्टम् । कथं समीरितेति न
च वद नैव वरुहीत्यन्वयः । अनुभूतिप्रकाशीषाष्टमाध्याये षष्ठमाध्याये च दृष्टिसृष्टिः
स्पष्टैवेति भावः ॥ २६ ॥

अथाऽऽचार्यः प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं बोधयति—राजानमित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

राजानं सुदिदृक्षुराप्तनिकरैस्तस्यान्तरङ्गैर्जनः

कोऽप्यन्तःपुरमार्गतो द्रुतममुं लोके यथा नीयते ।

तद्वत्कोऽपि मुमुक्षुराडतितरां श्रद्धालुरल्पोद्यमा-

द्वैते स्वप्ननिदर्शनाद्भ्रमतयाऽद्वैतं स्वमुद्बोध्यते ॥ २७ ॥

यथा लोके कोऽपि । राजानम् । स्विति । सुतरामेकान्ते स्वेन सह चिरं प्रसाद-
पूर्वकं भाषमाणं द्रष्टुमिच्छतीति तथेत्यर्थः । एतादृशः । जनो लभेच्छुः पुरुषविशेष

इति यावत् । तस्य राज्ञः । अन्तरङ्गैः समीहितसूचकैः । तत्रापि भृत्यादिक्षुद्रव्यु-
दासार्थं पुनर्विशिनाष्टि—आप्तेति । आधः प्राप्तौ नितरां कराः, बलिहस्तांशवः
करा इत्यमरात्पूजोपहारा येस्ते तथा तैराजसमश्रीकैरमात्यादिभिरित्यर्थः । एवमपि
लोकप्रसिद्धकार्यकारित्वव्यावृत्त्यै निरुक्तपदावृत्त्यैव विशेष्यमाह—आप्तेति । एतादृशैः
प्रोक्तविशेषणद्वयविशिष्टैरेव । राज्ञः श्रीकृष्णस्योद्धवादिवत् संवन्धिसंघैरित्यर्थः ।

अन्तःपुरेति । अत एव । द्रुतं शान्तिम् । अमुं राजानं प्रति । नीयते प्राप्यते ।
आनीयत इति वा च्छेदः । एवं हृष्टान्तं स्पष्टीकृत्य दार्ष्टान्तिकं स्फुटयति—तद्वदि-
त्याद्युत्तरार्धेन । अत्र—आप्तेत्यादितृतीयान्तकर्तृपदद्वयं तथा राजानमित्यादिपदद्वयं
च कर्मभूतमुमुक्षुविशेषणत्वेन द्वेयम् । तद्वन्निरुक्तराजसंदर्शनकामुकवदित्यर्थः । तस्य
राजशब्देष्टस्वप्रकाशाद्वैतब्रह्मण इत्येतत् । अन्तरङ्गैः । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति
श्रुतेः । ज्ञानी त्वात्सैव मे मतमिति स्मृतेश्च ।

तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्या, तद्वि-
द्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्त्वत्त्वदर्शिनं
इति स्मृत्या च शाब्दपरब्रह्मनिष्ठत्वेन शरणीकृतैः श्रीगुरुभिरिति यावत् । अत
एव । आप्तेति । आप्तानां परमयथार्थवक्तृत्वेन वेदानां निष्काराः समयस्फूर्थमाणा-
र्थकत्वादिना तत्तद्वैदवाक्यसंवाः सन्ति येषां ते तथा तैः । तथा साक्षिरित्यर्थः ।
राजानं राजते सकलद्वैतसत्ताप्रकाशप्रदातृत्वेन सर्वज्ञाभावधित्वेन स्वप्रकाशत्वानन्वा-
यत्तसत्ताकत्वेन च शोभत इति तथा तमद्वैतपरमात्मानमिति यावत् ।

सुदिदृक्षुः सुतरामपरोक्षात्मत्वेन ब्रह्मं ज्ञातुमिच्छतीति तथा । एतादृशः । अत
एव । कौडपि कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमक्षत्, इति श्रुतेः कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत
इति स्मृतेश्च परमदुर्लभ इत्यर्थः । एतादृशोऽत एव मुमुक्ष्विति । तत्रापि पाण्डि-
त्याभिमानवाञ्छितं कथमनेकप्रमाणासिद्धनानाजीववादविरुद्धमेकशरीरैकजीववादमिमं
अदधीतित्याशङ्क्य पुनर्विशिनाष्टि—अतिउत्तराभित्यादि ।

अत एव । द्वैते ब्रह्मे । स्वप्नेति । स्वप्नदृष्टान्तेनेति यावत् । अल्पेति । नि-
रुक्तवादे स्वेतरयावच्चैतनस्य नामरूपरसगन्धस्य आकाशादेर्जडस्य च मृगजलादिवत्
प्रातिभासिकैकरूपत्वाच्च सर्वज्ञानायाज्ञैरेव रागद्वेषादिराहित्यरूपारूपप्रयत्नेनैव-
इत्यर्थः । अद्वैतमेव स्वं सत्यज्ञानानन्दानन्दप्रत्यगाभिज्ञस्वप्रकाशात्मचैतन्यमस्तीति
उद्बोध्यते ।

तत्त्वमस्यावसिलोपदान्तमदीवादिमन्त्रस्यानुग्राहकौपकमादिनिखिलतात्पर्यनिर्णा-
यकलिङ्गानुकूल्यलक्षणेनोक्तत्वेन ज्ञाप्यत इति योजना । तदुक्तमनुसृतिप्रकाशे
श्रीमद्विद्यारण्यगुरुचरणैर्नवमाध्यायि—

सर्वसाधारणः सर्ग एकः प्रातिस्विकोऽपरः ।
 आकाशादिकमादाद्यैः प्राणादिकमतोऽपरः ॥
 सर्वेषां प्राणिनां कर्मक्षये स्यात्प्रलयो महान् ।
 पुनः कर्मोद्भवे तेषां स्यान्महासृष्टिरीश्वरात् ॥
 एकस्यः कर्मणि क्षीणे प्रलयः सुप्तिनामभृत् ।
 पुनः कर्मोद्भवे तस्य सृष्टिः स्याज्जागराभिधा ॥
 अद्वैततत्त्वबोधाय सृष्टिः सर्वत्र कथ्यते ।
 अरूपा सा महती वाऽस्तु सदद्वैतं विबुध्यते ॥
 प्रौढस्य राजगेहस्य द्वारं स्यात्पुरतो महत् ।
 पृष्ठतोऽन्तःपुरद्वारं चोरद्वाराख्यमरूपकम् ॥
 महाद्वारेण सहसा दुर्लभं राजदर्शनम् ।
 जनसंमर्दबाहुल्याद् द्वाराणां च बहुत्वतः ॥
 अरूपद्वारे स्वामिभक्ते हठाद्वाजानमीक्षते ।
 दृष्टिसृष्ट्याऽनुभूत्यर्थं वेत्त्यात्मानं तथा हठात् ॥
 महासृष्ट्या तत्पदार्थमादौ ज्ञात्वा तथा पुनः ।
 त्वंपदार्थं शोभयित्वा बाह्याद्बोधो विलम्बते ॥ इति ।

उपलक्षणमिव मधुसूदनसरस्वतीनामपि । तैरप्यद्वैतरत्नरक्षणे तथैवोक्तत्वात् ।
 तथा—पारमार्थिकादिसत्तात्रैविध्यवादस्याभ्युपगमवादत्वमुक्त्वा । अधिष्ठान-
 सत्त्वमेवाध्यस्ते भासते नान्यत्सत्त्वान्तरमित्येव मुख्यः सिद्धान्तः । अत एवोक्तं
 महद्भिः—अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं
 जगद्रूपं ततो द्वयम् । तथा च सत्ताभानानन्देभ्यो निष्कृष्यमाणं जगद्भाषितं तुच्छ-
 मानिर्बचनीयमित्यादिशब्दैः कथ्यते ।

अत एवेदं सर्वमयमात्मेत्यादि संगच्छते । सदादिरूपेण जगद्भाषणोरभेदात् ।
 रूपान्तरं तु नास्त्येवेति तेन सह न भेदो नाप्यभेदो नापि भेदाभेद इति । तदे-
 तद्भाषोत्तरं शक्यमानम् । ततः पूर्वं तु सदादिरूपेणैव जगत्प्रतीयते । तथा च
 शुक्तिरजतस्याऽऽकाशादेर्जगतो न कश्चिद्विशेष इति । तदेवं सर्ववेदान्तैकमस्य सिद्ध-
 मिति दिक् ॥ २७ ॥

एवं द्वैत इत्यादिना सूत्रितमेवास्यां दृष्टिसृष्टिसरण्यां शीघ्रमधिकार्यनुप्रादकस्य
 प्रकटयति—मिथ्यात्वमित्यादिप्रहर्षिणीत्रिपाद्या—

मिथ्यात्वं झटिति मतौ प्रयाति दृश्ये
पद्धत्या दृढमनयाऽधिकारिणोऽलम् ।
अद्वैतप्रामितिस्थो द्रुतं भवित्री

तन्मुख्यं विद इममेव वादमाहुः ॥ २८ ॥

विषयवासनादोषावमोषार्थमलमधिकारिण इति संबन्धनीयम् । फलितमाह—
वदित्याविचरमचरणेन । तदाहुः सिद्धान्तविन्दुकाराः—अथमेव मुख्यो वेदान्तसि-
द्धान्त एकजीववाक्यः । इममेव च दृष्टिसृष्टिवाद इत्याचक्षत इति ॥ २८ ॥

नन्वास्तामनया रीत्याऽस्य मुख्यत्वमपि शुको मुक्तः, वामदेवो मुक्तः,
इत्यादिश्रुतेस्तन्मार्थवादस्योक्तिः कथं संगतेति चेन्न । तत्त्वज्ञदृष्ट्या यावद्द्वैतस्यापि
मिथ्यात्वेन तत्त्वोपुत्पत्त्यस्य तथापि संभवत्वादित्याशयं सूचयति—शुक्लादीनामित्यादि-
शिस्ररिण्या—

शुकादीनां मुक्तिः प्रकटितदृशेवं सति मृषा

कथं वा नो भूयान्निजदृगितरत्वात्कथय माम् ।

न चेवं ब्रह्मिष्ठो व्यवहृतिजसत्तां न कलये-

द्भवत्विष्टापत्तेर्दृढतरविरक्त्यैक्यभजनात् ॥ २९ ॥

रे शिष्य । एवं सति प्रागुक्तरीत्या दृष्टिसृष्ट्यविरोधे सतीत्यर्थः । शुकादीनां
मुक्तिः प्रकटितेति । प्रतिषेधितजीवन्मुक्तदृष्टयेति यावत् । निजेति । अद्वैतात्मचेत-
न्यभिन्नत्वादित्यर्थः । मृषा मिथ्या । कथं वा नो भूयादिति त्वं मां प्रति कथये-
त्यन्वयः । तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—न चैवमित्याद्युत्तरार्धेन । एवं तर्हि ।
ब्रह्मिष्ठो दृष्टिसृष्टिमिमां ब्रह्मानुभवी बहु मन्यत इत्यादि प्रागुवाहृतानुभूतिप्रकाश-
स्मारस्याद्वैत आत्मा परोक्षप्रभावान् । जीवन्मुक्त इत्यर्थः ।

अवब्रूतीति । व्यावहारिकसत्तां ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यत्वावच्छिन्नाकाशादिमहासृष्टि-
सत्तामिति यावत् । न कलयेन्नैव जानीयादिति न च त्रैव वक्तव्यम् । कुत इति
चेत्तत्र हेतुं प्रतिपादयति—भवत्त्वित्यादिना । कथमत्रेष्टापत्तिरित्यत्रापि हेतुं द्योतयति—
दृढतरेत्यादिशेषेण । यावद्दृश्यविषयकमिथ्यात्वदाढ्यलक्षणप्रातिभासिकमात्रसत्त्वा-
नुसंधानजन्यवैराग्यस्यैरेण तदीयाभिष्टानीभूताद्वैतसिद्धिदानन्दात्मब्रह्माभेदानुभूतिबंधा-
दनात्मकहेतोस्तत्त्वविदो दृश्यविषयकन्यावहारिकसत्तानाकलनमपि गुण एवेति
वाचः ॥ २९ ॥

एवं सूत्रितैक्यभजनमेव विशदयिष्यंस्तदवस्थां शिष्यबुद्धिसौकर्याय संवर्णयति-
दृढयेत्यादिशार्दूलविक्रीडितसंघराभ्याम्—

दृश्यादर्शगृहे तदैव विबुधः सर्वत्र सर्वात्मना
संपश्यन्विगतप्रपञ्चमनिशं स्वात्मानमेवाद्वयम् ।

जीवन्मुक्तिविलासिनीसहचरः स्वानन्दमात्रे रतिं

क्रीडां सन्मिथुनत्वमद्वयसुखं भुञ्जन्निजं राजते ॥ ३० ॥

दृश्यं—तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतितः प्रतीयमानं प्रारब्धध्वंसावधिबाधितद्वै-
तजालमित्यर्थः । तदैव-आदर्शगृहं सर्वत्र तद्वततवीक्षितुरात्मावभासहेतुत्वाद् दर्पणस-
दनं तत्रैति यावत् । तदा—अद्वैतात्मानुसंधानसमये । एतेन देशवत्कालोऽपि
सूचितः । एष प्रकृतः । विबुधोऽद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकाप्रतिबद्धसाक्षात्कार-
वानित्यर्थः । सर्वत्र तत्तद्वस्त्ववच्छेदेन । सर्वेति । साकल्येन । विगतेति ।
द्वैताधिधुरम् । तत्रापि क्षणिकत्वं योगादिजन्यं वारयितुमनिष्ठा मिति यावत् ।

स्वेति । प्रत्यक्स्वरूपमेव । अवधारणेन तत्त्वंपदार्थयोः शोधनसंदेहशून्यत्वेऽपि तदभे-
दलक्षणं वाक्यार्थं प्रथयितुं विशिनष्टि—अद्वयमिति । क्रियाविशेषणामिवम् । संपश्यन्
सम्यक् संशयादिशून्यत्वेनैवानुभवन् सज्जित्वर्थः । अत एव । जीवन्निति जीवन्मुक्ति-
रूपस्वकीयाविचारादिजन्यपञ्चम्यादिभूमिकात्मकाविलासवतीसख्य सज्जिति यावत् ।

स्वानन्देति । अद्वैतात्मानन्दैकविषयकनिरतिशयानुराकृतिमित्यर्थः । तथा क्रीडां
शुश्रुमकन्दुकादिखेलाम् । सदिति । रतौ क्रीडायां च स्वानन्दमात्रस्य विषयत्वसं-
भवेऽपीह तु तदपि नास्तीति सत्पदेन द्योत्यते । एवं च सद्रूपं त्रिकाणानवच्छिन्न-
वृत्तारूपं मिथुनत्वं संप्रज्ञातसमाधिजन्यद्वन्द्वसुखमिति यावत् । अत एव । अद्वैते-
त्यादि । निजं प्रत्यगाभिन्नम् । अद्वयसुखमद्वैतानन्दम् । भुञ्जन्सज्जित्वर्थः । राजते
शोभत इति संबन्धः ॥ ३० ॥

दृश्य इत्यादि—

दृश्ये स्वैकामरत्नात्मकमुकुरमहामन्दिरे वासनाछि-

च्छेतोनाशात्माविद्याऽऽलिरचितसुमनःप्रोच्चतल्पे शयानः ।

जीवन्मुक्त्यात्मसत्या सह पुरुषवरः कोऽपि पूर्णोपरत्या

सर्वानाप्नोति कामानतुलसुखधनः सप्तर्षी भूमिमाप्य ॥ ३१ ॥

द्रष्टुं योग्य इत्यर्थः । स्वैकेति । अनधीनभानत्वलक्षणस्वप्रकाशात्मकरत्नरूप-
विचित्रादर्शात्मकापरिच्छिन्नरत्यालय इत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे दृश्यादर्शगृह इत्यनेन
तत्त्वज्ञानिनः पञ्चम्याद्यवस्थासु प्रातिभासिकद्वैतमपि सर्वत्राऽऽत्मैकसूचकमित्युक्तमेव ।
इह तु यौगिकपञ्चमादिभूमिकाद्वयमप्यतिक्रामतस्तस्य द्वैतं नैव स्फुरति बाधित-
मपीति स्वैकेति विशेषणैव व्यज्यत इति ततो विशेषः ।

एवं च तास्तृतिदीपप्रसिद्धाः सप्त वैचारिकभूमिका एव विवक्षिताः सन्तीमास्तु
योगवासिष्ठप्रसिद्धास्ताः सप्त योगभूमिका एवेति नाऽऽग्नेदितस्वगन्धोऽपि । विस्त-
रस्तु—अत्रैतद्विरोधपरिहारादिलक्षणेऽस्मदीये जीवन्मुक्तिविवेकटीकात्मके पूर्णानन्देन्दु-
कौमुद्याः षोडशमकाश एव ज्ञेयः ।

दृश्यपदं तु प्रकृते—दृश्यते स्वययया नुद्ध्येति श्रुत्यादिप्रसिद्धवृत्तिव्याप्तिस्वीकृ-
त्यभिप्रायकमेव । अत एवाऽऽहुः श्रीमदाचार्यचरणाः—ब्रह्मप्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्ति-
रपेक्षिता । फलव्याप्यत्वमेवास्य ब्राह्मकृद्भिर्निवारितमिति । इत्थेन यन्मनसा न मनुते
मनसैवेदमाप्तव्यमित्यादिश्रुत्यविरोधो व्याख्यातः । उभयत्रापि पक्षे रूपकीकृतगृह-
विशेषे दृश्यपदेन रम्यत्वमेव व्यज्यते । तेन सुखहेतुत्वमपि । वासनेत्यादि । वास-
नालित्—वासनाक्षयः ।

तथा चेतोनाशो मनोनाशश्च ताभ्यां सम्पूर्णाभ्यां विशिष्टा या आत्मविद्या अप्रति-
बद्धब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः सैव आलिः, आलिः सखी वयस्या चेत्यमराचातुर्यसौहार्दा-
तिशयविशिष्टा सखी तथा रचितः सुनिर्दिष्टो यः सुमनसां शोभनमनोवृत्तीनां संप्र-
ज्ञातसमाधिकालिकानामहं ब्रह्मास्मीत्येकरसवृत्तीनाम् ।

पक्षे सुमना मालती जातिरित्यमराभ्युपमालत्यादिदिव्यपुष्पाणामित्यर्थः । तत्रापि
प्रोचं समुन्नतम् । एतादृशं यत्तत्त्वं तत्त्वं तु क्षयनीयं स्यादित्यमराच्छयनीयं तस्मि-
न्निति यावत् । अत्र प्रोचपदेनासंप्रज्ञातसमाधिपरिणामविलम्बासहिष्णुत्वं सूच्यते ।
सप्तमीं भूमिं स्वतः परतो वा व्युत्थानशून्यासंप्रज्ञातसमाधिरूपसप्तमभूमिक इत्यर्थः ।
पक्षे सप्तमसंख्याकोत्तरोत्तरचरमोच्चविलासस्थलीमिति यावत् । आप्य प्राप्य । शयानो
योगनिद्रापरवशः । जीवन्मुक्त्या, एतद्रूपया । स्वसत्या, अरुण्यत्यादिवनिजसा-
ध्वन्या सह ।

एतादृशः सन् । कोऽपि पुरुषवरः । तस्मिन्नित्यसुखान्नुबौ गलितचीर्ब्रह्मैव न
ब्रह्मविद्यः कश्चिदित्यादिभीमद्वगवत्पादोक्तेः परमदुर्लभः पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । पूर्णेति
निःसीमोपरमावस्थया । पक्षे निरवधिकामतृप्त्या । अतुलेति । निरुपमपरमानन्दैक-
रसश्च सन् । सर्वान्कामानामेति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान्त्सह । ब्रह्मणा विपश्चिते-
तीति श्रुतेस्तुर्यकालमेवाखिलमनोरथाल्लभत इति योज्यम् ॥ ३१ ॥

एवमपि प्रकृतशिष्य एव शङ्कते—नन्वित्यादिशिवरिण्या—

ननु स्वप्नोपस्थं नहि भवति तत्रापि सुषटं

यतो जीवन्मुक्तः कलयति न वा द्वैतमखिलम् ।

न पूर्वं वैषम्याच्च लसति परो वृत्तिविरहा-

त्तथा चैतद्दृष्ट्याऽप्यपसरति वैमत्यमिह किम् ॥ ३२ ॥

अथि सदुरो । तत्रापि श्रीमद्विचारव्यवसनसंमत्या दृष्टिदृष्टिसंगत्वकथने
कृतेऽपि । ननु द्वैते स्वमौल्यम् । सुषटं संगतम् । नहि भवति नैव संभवति ।
कृत इति चेन्न द्वैतं वस्तु विकल्प्य दृच्छति-वत् इत्यादिद्वितीयपादेन । यतो द्वैतो-
जीवन्मुक्तः प्रागुक्तः । दृष्टिसृष्टिमिमां ब्रह्मानुभवी बहु धम्यत इतिवचनेदृष्टस्तन्निष्ठ
इत्यर्थः । अखिलं संपूर्णम् । द्वैतं दृश्यम् ।

किं कळयति जानाति किंवा न कळयति नैव जानाति । एवं विकल्प्य तत्राऽऽद्यं
प्रस्थाह-नेत्यादिना । पूर्वं जीवन्मुक्तः सर्वं द्वैतं जानातीति प्रथमः पक्षः । येषाम्नात् ।
वात्वा येषां कळयते सर्वपाशैरिस्पादिभ्रुतिशतैर्जीवन्मुक्तस्य सर्वज्ञैतरुवनववाचवोचना-
चिह्निल्लैतवानकस्य जीवन्मुक्तत्वस्येवासिद्धिरूपवैकल्यादेतोर्न नैव संभवतीति
यावत् ।

अथ द्वितीयमपि निराचहे-न कसतीत्यादिना । जीवन्मुक्तः सकलं दृश्यं नैव
वक्ष्यतीति परो द्वितीयः पक्षोऽपि वृत्तिविरहात्पूर्वपक्षोक्तरीत्या वृत्तिस्थापनेदृक्ताव-
च्छिन्नवाचद्वृत्त्यभावरूपनिर्विकल्पसमाधौ संपूर्णद्वैतप्रतियोगिकाभावविषयकवृत्तेरव्य-
संभवाच्चैव कसति संभवतीत्यर्थः । ततः किमित्येक्षायां निगमयति-तथा चेत्यादि-
चरमधरणेन । तथा चैवं विकल्पभासे सति । एतद्दृष्ट्याऽपि जीवन्मुक्तानुष्-
त्याऽपि । इहाद्वैतशास्त्रे । वैमत्यं दृष्टिसृष्टिविषयकमागुपन्यस्ताविरोधजातमिति
यावत् । व्यवसरति विरस्तं भवति किं, अपि तु नैव निर्गच्छतीत्यन्वयः ॥३२॥

अथाऽऽचार्यः पूर्वपक्षनिगदितजीवन्मुक्तदृष्ट्या समाचरे-त्यमेत्यादीन्प्र-
स्थाह-नेत्यादिना ।

स्वप्नोत्थितस्यापि किमु स्मृतिं न

प्रयात्यसौ स्वाप्नाविलासदृष्टिः ।

तथाऽस्य संस्कारवशात्प्रतीया-

हारव्यमोगं किल दृश्यजालम् ॥ ३३ ॥

स्वाप्नेति । स्वप्नानुभूतसुरतादेसाक्षिताप्रयोजकाविद्यावृत्तिरित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं
सदृशति-तदेत्याद्युत्तरार्धेन । अस्य जीवन्मुक्तस्य । आ आरब्धेति च्छेदः । याव-
त्तारव्यमोगपर्वन्तमिति यावत् ॥ ३३ ॥

तत्रापि प्रकृतेऽनुभवविरोधमाशङ्क्य शमयति-न चेत्यादीन्प्रस्थाह-नेत्यादिना ।

न च स्मरामीत्यनुभूतिरत्र

नैवेति वैकल्यामिहेति शाण्ड्यम् ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसर्वसाम्ये

दृष्टान्तदृष्टान्तिकतैव नो यत् ॥ ३४ ॥

अत्र प्रकृते जीवन्मुक्तस्य प्रतीयमाने यावत्पारम्पर्यपरिसमाप्तिपर्यन्ते द्वैतावभाषे विषय इत्यर्थः । स्मरामीत्यनुमूतिः । दृष्टिसृष्टिपक्षे हि यदि सकलमपि दृष्टव्यात् स्वप्नवज्जीवकल्पितत्वेन प्रातिभासिकमेव तथात्वेन तदनुभवस्तु मूलाविचाररूपानादि- निद्रायाः समुत्थिते जीवन्मुक्त एव मिथ्यैव मे स्वप्नेऽद्य रम्भासंभोगोऽपूयथापि च स्मरामीत्यादिवदनादिकालात्प्रातिभासमानस्य द्वैतस्वप्नस्य दृढापरोक्षाद्वैतात्मवत्तत्वाद्या- त्कारलक्षणजाग्रत्प्रबोधेन बाधे सत्यपि स्मृतिविषयी करोमीति साधिप्रत्यक्षावित्पृष्टि- रित्यर्थः ।

नैवेति हेतोः । अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति वामदेवस्य गर्भं एव शयानस्य मन्त्रालोक- साक्षात्काराभ्यवहितसंजातसार्वात्म्यजन्यमन्वादितादात्म्यस्मृतिवन्नैव श्रुत्यादिषु कचि- त्प्रसिद्धाऽस्तीत्यर्थः । अतः कारणादिति यावत् । इह दृष्टिसृष्टौ स्वप्नदृष्टान्तस्य वैषम्य- मिति न च बाध्यं नैव वक्तुं युक्तमस्तीति शेषः । तत्र हेतुत्वेनान्वयानुपपत्तिं प्रति- यादयति—दृष्टान्तस्याद्युत्तरार्धेन । दृष्टान्तत्वं हि पक्षभिन्नत्वे सति साध्यहेतुभयवत्त्ववि- त्येव महानसादौ लक्षणसमन्वयादावश्यकम् ।

तत्राभेदेऽनन्वयनामकालंकारविशेषस्य—उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः । इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वय इति प्रसिद्धस्य संभवेऽप्यनुमानासम्भवात्स- त्यन्तं व्याप्तिग्रहनिदर्शनार्थं चोत्तरदलमिति संक्षेपः । निरञ्जनः परमं साध्यमुपैति दिव्यमिति श्रुतेस्त्रिविधभेदाविबाधोपलक्षितचिन्मात्रत्वमन्तरा सर्वसाम्यस्यैवासंभव इति भावः ॥ ३४ ॥

उपसंहरति—तस्मादेकेत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

तस्मादेकवपुः सजीवमितरन्निर्जीवमेतन्मनः

संकल्पात्मकदृष्टिसृष्टिरिति रे जीवैक्यवादे स्थितम् ।

जीवन्मुक्तमुखाधिकारिविषयत्वेनैव तत्सौष्ठवं

श्रद्धत्स्वात्र तथा वदस्व यदि चेत्संदेहलेशाऽपि तम् ॥ ३५ ॥

एतच्छब्देनोपक्रान्तो जीव एव । रे इति नीचसंवोधनं शिष्यं प्रत्येव । मुक्तपदं तस्यैवानुभवाधिरूढत्वाभिप्रायकं न त्वादपिदपर्यायकम् । तद्विजस्य तत्रानधिकारा- द्वास्तविकजीवान्तराविरहाच्च । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ३५ ॥

ततः किं तदाह—गुर्वित्यादिप्रबोधितया—

गुरुपादसरोजरेणुभिस्तमहं निर्मलयामि सत्वरम् ।

कुरु युक्तिसहस्रशाल्यपि प्रकटोपन्यसनं यथोचितम् ॥३६॥

रेणुभिर्हि पात्रादिकं निर्मली भवतीति प्रसिद्धमेव । तत्रापि स्त्वरं न तु दीर्घका-
लोत्तरम् । एतेन स्वस्मिन्नमानिह्वैपुत्र्यं व्यज्यते । तथा क्रमाद् यावद्वैतशा-
स्त्रवद्वर्गानुभवविषयकान्यगन्धस्यापि वैधुर्यं ध्वन्यते । अतः । रे शिष्य त्वम् ।
युक्तीति । अनेकतर्कसंकुलमित्यर्थः । अपिना तत्राप्यचलचित्तत्वं सूच्यते । परं
तु यथोचितम् । सत्त्वबुभुत्सोः कथा वाद इति वादलक्षणात् । तदनुकूलसमयबन्धा-
दिपद्धत्यनतिक्रमणं यथा स्यात्तथेति यावत् । प्रकटेति । स्पष्टस्वसंशयोद्धाटनपूर्व-
कपूर्वपक्षप्रश्नोपपादनमित्यर्थः । अनेन शिष्याश्वासनमूलीभूतं कारण्यपौष्कर्यं
बोध्यते ॥ ३६ ॥

एवं श्रीगुरुवर्यवाक्यमाकर्ण्य सुप्रसन्नः प्रकृतशिष्यः प्रोक्तसिद्धान्तमनुमोदते—
जयीत्यादिगीत्यार्यया—

अथि गुरुवर्याः प्रायोऽधिकारिभेदाद्भवद्विरविरोधः ।

प्रागेव साधितोऽभूदियांस्तु शिष्टोऽधुना सुसिद्धोऽसौ ॥३७॥

अधिकारीति । यथा यथा भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि । सा सैव प्रक्रिया
वेया साध्या सा चाव्यवस्थितेति वार्तिकोक्तरीत्या तत्तत्प्रक्रियैकानुग्राह्यतावच्छिन्न-
सत्त्वमुमुक्षुभेदादित्यर्थः । प्रायो बाहुल्येन । इयान्—एकशरीरैकजीवाभिषङ्गसृष्टि-
पादमात्रविषयस्त्विहोक्तप्रकारक एतावानेवेति यावत् । तुशब्दोऽस्याविरोधस्यासा-
धारण्यसूचकः । शिष्टोऽवशिष्टः । अधुना निरुक्तसंदर्भप्रतिपादनसमये । असौ निरु-
क्ताविरोधः । सुसिद्धः सुतरां संपन्नोऽस्तीति संबन्धः ॥ ३७ ॥

निगमयति—इतीत्यादिगीत्यैव—

इति मतयोरैक्यमभूदेकशरीरैकजीववादेऽपि ।

सिद्धान्तलेशबिन्दुप्रकटितयोर्बुधदृशा यथा शिवयोः ॥३८॥

इत्येकशरीरैकजीववादमतैक्योपपत्तिः ॥

सिद्धान्तेति । सिद्धान्तपदं बिन्दुपदेऽप्यन्वेति । बुधदृशा निरुक्तजीवमुक्तद-
ृश्येत्यर्थः । पक्षेऽप्येवमेव । तत्रोपमानं वदन्प्रथमपरिच्छेदमध्येऽप्यत्र श्रीमद्गौरी-
हरामेवानुसंधानरूपं निरुपमं मङ्गलमातनुते यथेत्यादिशेषेण ॥ ३८ ॥

इत्येकशरीरैकजीववादमतैक्योपपत्तिः ॥

अथापि प्रकृताचार्ये प्रत्येव निरुक्तशिष्य एव पुनः प्रकृतसिद्धान्तमङ्गीकृत्यापि
प्रसन्नसंगत्यागतापरसिद्धान्तं प्रत्यपि पृच्छति-आस्तामिष्यादिशास्त्रिन्या-

आस्तामेवं लोकदेहैकजीव-

वादे सर्वा सुव्यवस्था तथाऽपि ।

सा स्याज्जानादेहजीवैक्यवादे

कीदृश्येतद्देशिकेशैर्निरूप्यम् ॥ १ ॥

अथि श्रीगुरो इत्यार्थिकम् । एवं प्रागुक्तरीत्या । एकेति । तदुक्तं सिद्धान्तलेखसि-
द्धान्तसूक्तिमञ्जर्याम्-कौन्तेय इव राघवो जीवः स्वाविद्यया परः । नाऽऽभासो मात्स्व्य-
च्छिन्न इत्याहुरपरे बुधाः । एको जीव उतानेकस्तत्रानुपदवादिनः । एकं देहं च तस्यै-
कमन्यत्स्वप्नसमं विदुरिति । एतादृशे वादे । सर्वा संपूर्णा । सुव्यवस्था । आ-
स्ताम् । हिरवधारणे । भवत्वेव । तथाऽपीत्यादि । शिष्टं तु विस्पष्टमेव ॥ १ ॥

एवं प्रकृतशिष्याशयमालक्ष्याऽऽचार्यः कस्यचिन्मुमुक्षोः प्रकृतोक्तैकशरीरैक-
जीवसिद्धान्तवादेऽप्यत्र संजातशङ्कामनुवदति-ननु कथमित्यादिपुष्पिताभ्रावन्त-
सिद्धकाश्याम् -

ननु कथमहमेव कल्पकः स्या

सकलजगन्निचयस्य किंच सोऽयम् ।

घट इति मम भ्रान्तमप्यवाधं

तदविदितेऽपि कथं न तत्र सत्त्वंम् ॥ २ ॥

द्वैतविषये हि जीवेश्वरोभयनिर्मितत्वं भवे प्रपञ्चितमेव तद्व्यावृत्त्यर्थमहमेवेत्यव-
धारणम् । एतेनोक्तग्रन्थविरोधो ध्वनितः पूर्वोक्तैकशरीरैकजीववादे । उपलक्षणसि-
द्धमुक्तवादेतरयावद्वैतग्रन्थविरोधस्यापि । निचयपदेनैवानन्तस्यावरजंगमात्मकद्वैतसं-
ग्रहेऽपि सकलपदं सकलानां सर्वेषां तत्तत्प्रमातृणां प्रमितिर्विषयीभूतानि यानि जग-
न्ति तेषां यो निचयः संघ इति व्युत्पत्त्या तन्मात्रपातिभासमानस्वाध्वजगत्संघव्या-
वृत्त्यर्थमेव ।

शङ्कान्तरमप्युपन्यसति-किंचेत्यादिशेषेण । किंचेति निपाती शङ्कान्तरसमुत्प-
द्यकौ । ननु भवतूक्तप्रत्यभिज्ञानमपि स्वाध्वप्रत्याभिज्ञानवदेव तत्राऽऽह-अवाध्यमिति ।
अवाध्यमपीति संबन्धः । फलितमाह-तदित्यादिशेषेण । तत्तस्मादेतोः । अविदितेऽ-
ज्ञातेऽपि तत्र घटादौ सत्त्वं कथं नेति योजना । तस्माज्जगति ज्ञातैकसत्त्वाभावाच्चैव
इतिपुष्टिर्युक्तैरभिप्रायः ॥ २ ॥

किंचेति—

किंचाहमेव जगतो यदि कल्पकः स्यां
सुप्तौ ममेदमखिलं विलयं प्रयायात् ।

यात्येव नित्यमिति चेन्न यतः पुनर्मे
सेयं प्रियेति मतिरुन्मिषति प्रबोधे ॥ ३ ॥

उक्तेऽर्थे तर्कसंग्राहकौ निपातावेतौ । तेनान्यथानुपपत्तिरपि प्रकृते । तत्रेष्टापत्ति-
भाशङ्क्य निराचष्टे—यात्येवेत्याद्युत्तरार्धेन । तस्माद्यदीपमपि प्रत्यभिज्ञा स्वामप्रत्यभि-
ज्ञावदेव तर्हि जितं बाधेरिति ॥ ३ ॥

एवं प्रश्ने प्राप्ते सति प्रकृत आचार्य एव प्रकृतशिष्यं प्रत्येव स्वाहंशमेव कंचि-
दुक्तमतं आक्षिपन्तं मुमुक्षुं प्रति केचित्प्राचीनाचार्यास्त्वेवं समादधुरिति तन्मतम-
नुवदन्त्येवमाशङ्कते—इतीत्यादिपुष्पिताग्रया—

इति विमतिजुषं परे मुनीन्द्रा

निजगदुराद्यशरीरिणं तु मुख्यम् ।

जगदुदयकरं हिरण्यगर्भं

निखिलहृदम्बुजसूत्रमेव जीवम् ॥ ४ ॥

इतिशब्दोऽयं प्रोक्तविमत्यनुवाद्येव । अपरेऽन्ये । नन्वेवं चेत्तर्हि प्राशुक्तै-
कशरीरैकजीववादिसिद्धान्तविन्द्याद्युक्तमतसकाशादिदमपरं केषांचिदार्थवर्थाणां मतं
स्यात्तथा च पुनर्भूतविरोधतादवस्थयमेवेत्यस्वरसादेवं व्याख्येयम् । परे भद्वैते ब्रह्मणि
विषयं इत्यर्थः । मुनीति । मननशीलसंकन्दनाः केचिदात्मनिष्ठा इति यावत् ।
इतीत्यादि । निरुक्तप्रकारकत्वतुल्यमेव वैमत्यशालिनं कंचिन्मुमुक्षुं प्रतीत्यर्थः ।

आद्येति । प्रथमोत्पन्नसमष्टिबुद्धिभूलीमूलाविद्याप्रतिबिम्बमित्यर्थः । एवं चाविद्या-
विम्बजीमूतेश्वरसृष्ट एव विद्यदादिप्रपञ्चः । सा च एकैवेति नोक्तशङ्कावकाश इत्या-
शयः । तु पुनः । मुख्यं समष्ट्युपाधित्वेन प्रधानमिति यावत् । एतेनान्ये व्यष्टि-
बुद्ध्युपाधयस्तु जीवाभासा एवेति व्यज्यते । अत एव । जगदिति । संकल्प-
मात्रेण विश्वकृताम् । ननु समष्टिलिङ्गशरीरोपहितचैतन्यरूपमुद्भूतजीवस्य । हिर-
ण्यगर्भः समवर्तताम् इति श्रुतेः । स वै शरीरी प्रथमः । स वै पुरुष ईश्वरः ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्ततेति स्मृतेश्च हिरण्यगर्भत्वं प्रतीयते ।

तथा वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं प्राणबन्धनं हि सौम्य मन इति च श्रुतेः सूत्रात्मात्वं
मपि प्रतीयते । तत्र किमिष्टं सिद्धान्त इति शङ्कायामुभयमपीत्याशयेन पुनस्तं विशि-

नष्टि—हिरण्येत्यादिपदाभ्याम् । बुद्धिप्राणाख्यज्ञानक्रियात्मकशक्तिद्वयप्राधान्यात्तस्य चन्द्रस्य सुधांशुहिमांशुवत्संज्ञाद्वयमप्युचितमेवेत्यभिप्रायः । अवधारणं तु स्थूलोपाधिविशिष्टसमाष्टिचैतन्यरूपविश्वरूपाख्यविराडादिव्यावृत्त्यर्थमेव । जीवमाहुरित्यन्वयः ॥ ४ ॥

अथ मुख्यपदध्वन्यर्थं कथयति—तदित्यादिशिखरिण्या—

तदाभासा ह्येते त्वमहमितराद्यास्तु सकलाः

कृतं तैर्यत्पुण्यं तदतुलविपाके सति यदा ।

क्वचिज्जीवाभासे दृढतमविवोधेन निखिलं

तदज्ञानं नश्येदखिलममृतं स्यात्किल तदा ॥ ५ ॥

हिरवधारणे । तस्योक्तमुख्यजीवस्याऽऽभासा एव । एते साक्षिप्रत्यक्षास्त्वमहमादयः सर्वेऽपि व्यष्टिजीवाः सन्तीति संबन्धः । अत्रेतराद्यपदाभ्यां तदादिपदशक्त्यानां स्वाप्तेतरजीवाभासानां च संग्रहः । तदज्ञानमिति । तदुक्तं सिद्धान्तविन्दौ—अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वरः । अज्ञानप्रतिबिम्बितं जीव इति वेति । अत्र टीका न्यायरत्नावली—अज्ञानोपहितमित्यादि । जीवोपाधौ मनो न निवेश्यते । हस्तापादाद्यवच्छिन्नानामिव मनोवच्छिन्नानां भेदेऽपि जीवभेदास्वीकारात् । परं स्वज्ञानमेवोपाधिस्तस्य चैकत्वमेव । लाघवात् । मायां तु प्रकृतिम्, अजामेकामित्यादिश्रुतिप्रमेकवचनादिति भाव इति । अखिलमद्वैतम् ॥ ५ ॥

ननु समुदायिनां मध्ये दैवात्कस्मिंश्चित्सामग्रीसमुदाये फलोपलब्धिपरदृष्टपूर्वैवेत्याशङ्क्य तत्राऽऽद्वैतवृत्तचरत्वं निरसयन्द्वातः संभावयति—कस्मिंश्चिदित्यादिशार्दूलविकीर्णितेन—

कस्मिंश्चिद्भवने प्रसुप्तनृशते वद्विप्रवेशो यदि

स्याद्वैवात्सकलाः प्रबुध्य सहसाऽत्यन्तं यतन्ते द्रुतम् ।

द्वारोद्घाटन एव केनचिदयो तच्चैरसमुद्घाटितं

भूयात्तर्हि ततोऽखिलाः किल बहिस्ते यान्ति सद्यो यथा ॥ ६ ॥

यथा । कस्मिंश्चित्-अनियते । प्रसुप्तेति । प्रकर्षेण परमगाढत्वात्पेव सुप्तं निवृत्तं नृशतं मनुष्यशतकं यस्मिंस्तत्तथा तत्रेत्यर्थः । एतादृशे भवने गृहे भवनागारमन्दिरमित्यमराद्धर्मशालादिसन्ननीत्यर्थः । यदि । दैवात्-अदृष्टवशात् । बहिःप्रवेशः स्याच्चेत्तर्हि । सकलाः सर्वेऽपि सुप्तनराः । सहसा प्रबुध्य जाग्रदवस्थां प्राप्येति यावत् । अत्यन्तं तत्रापि द्रुतं शीघ्रमेव । द्वारोद्घाटनमेव । यतन्ते प्रयत्नं कुर्वन्ति । अथो अतन्त्रम् । केनचिन्नरेण । तन्निरुक्तगृहद्वारम् । समुद्घाटितं

प्राचर्हि ततो निरुक्तोद्घाटितद्वारेणैव । अखिलाः सर्वेऽपि तत्रत्यपुरुषास्ते सद्यः
किञ्च तत्कालमेव । बहिर्यान्तीति योजना ॥ ६ ॥

अथैतद्वार्ष्टान्तिके योजयति—मुक्त्यर्थमित्यादिना तेनैव—

मुक्त्यर्थं प्रयतत्सु सत्सु निखिलेष्वामासजीवेष्वलं
काप्यद्वैतविबोधतो विदलनं यास्यत्यविद्या यदा ।
सर्वद्वैतविनाशरूपममृतं ब्रह्मात्मना स्यात्तदा
सर्वेषामपि सद्य एव सहसा मुक्त्या समष्टेस्तथा ॥ ७ ॥

ब्रह्मात्मना—अद्वैतब्रह्मरूपत्वेन । तदा सर्वेषामपि । सद्य एव सहसा । समष्टेर्जी-
वस्य । मुक्त्या । सर्वेति । एतादृशम् । अमृतं कैवल्यम् । तदा तथा स्यादि-
वन्वयः ॥ ७ ॥

फलितमाह—एतेनेत्यादिवसन्ततिलकया—

एतेन तर्हि मम मुक्तिपथाय यत्नो
व्यर्थोऽस्त्यतो विषयसौख्यभरैः कृतार्थः ।
स्यां कर्मणाऽहमिति रागिवरस्य शङ्का-
पङ्क्तोऽपि शुष्यति यदीरितयुक्तिदीप्तेः ॥ ८ ॥

एतेन निरुक्तयुक्त्युपपादनेन । अये श्रीगुरो यदि मुख्यजीवस्त्वेक एव निरुक्त-
श्रुतियुक्तिभ्यां स तु यदा निरस्ताविद्यः स्यात्तदा सर्वेऽपि यूयं जीवाभासाः प्राप्त-
मुक्तयो भविष्यथेति युक्तिसिद्धान्तस्तर्हि ममेत्याद्यहमित्यन्तं संबध्येति रागिवरस्य
विषयकम्पटश्रेष्ठस्य शङ्कापङ्क्तोऽपि । यदीरितेति । कथितशारदादित्यदीप्तेः शुष्यतीति
योजना । शिष्टं तु स्पष्टमेवेत्यलं पल्लवितेन ॥ ८ ॥

तत्रापि शङ्कते—लिङ्गेतिप्रभृतिगीत्या—

लिङ्गशरीरसमाष्टिः सूत्रात्माऽपि प्रकल्पितो वाच्यः ।

तत्कल्पकः क इति हृदि समाकुलं प्रोचुरपर आचार्याः ॥ ९ ॥

अथैवं शङ्कमानं प्रकृतशिष्यं प्रति प्रकृतश्रीगुरुरेवैवं शङ्काशालिनं कंचिन्मुमुक्षुं
प्रति । अपरे आचार्यास्त्वेवमाहुरिति तदनुवादेन समाधत्ते—इतीत्यादिशेषेण ।
इतिशब्दोऽयं प्रोक्तशङ्कासमाप्स्यर्थः । कथ्यमानसमाधानप्रकारावद्योतनार्थश्च ध्वांक्षा-
क्षिगोलकन्यायेन ज्ञेयः ॥ ९ ॥

तदेव समाधानं विशदयति—सर्वेषामित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

सर्वेषामहमज्ञ इत्यनुभवादज्ञानतो जीवतां
 ब्रह्मैवाऽऽत्मभूदितोऽन्यदखिलं पूर्वोक्तमेवेष्ट्यताम् ।
 ईशस्त्वत्र मतद्वयेऽपि कथितो बिम्बस्तमस्यन्तिमे
 पक्षे यश्च पुरोक्तवाद इतरत्प्रोह्यं दिशैवानया ॥ १० ॥

अज्ञावतः । अज्ञानोपहितत्वादिति यावत् । तदुक्तं संक्षेपशारीरके—‘ ब्रह्मैष
 संसरति मुच्यत एतदेव दौवारिकं भवति संसरणं तु तस्य ’ इति । पूर्वोक्तमेव
 समाष्टिलिङ्गशरीरोपहितचैतन्यमेव मुख्यो जीव इत्यनुपदोक्तपक्षस्थितमेवेत्यर्थः ।
 इष्ट्यतां स्वी क्रियतामिति यावत् ।

नन्वेवं चेत्तर्हि कोऽज्ञानेकशरीरैकजीववादात्मके समाष्टिलिङ्गशरीरावच्छिन्नचै-
 तन्यमेव मुख्यो जीव इति कायव्यूहेषु योगी वाऽखिलशरीरेष्वहमज्ञ इत्यनुभवा-
 दज्ञानोपहितं ब्रह्मैव मुख्यो जीव इति च मतद्वयेऽपीश्वर इत्यतस्तमाह—ईशस्त्वत्रे-
 स्वाद्युचाराधेन । तुशब्दः प्रोक्तशङ्काशामकः । अत्र मतद्वयेऽपि । ईशस्तु यः पुरा
 उक्तवादे, एकशरीरैकजीववादे, अन्तिमे चरमपक्षे तमसि, अज्ञाने विषये बिम्ब एव ।
 चोऽवधारणे । पूर्वप्रकरणीयसप्तमपद्ये कथित उक्तः स एवास्ति ॥ १० ॥

एतन्मतप्रवृत्तिप्रयोजनमाह—जीवन्मुक्तीत्यादिसम्भरया—

जीवन्मुक्त्याख्यपक्षो न हृदि विजयते यस्य नष्टेऽपि मोहे
 स्वोपादाने क्व भायाञ्जगदिदमदृशेः शुक्तिरूप्यादिकेषु ।
 इत्याद्यैस्तर्कजालैरुपदिदिशुरिमं वादमाचार्यवर्याः

सद्यो मुक्तीच्छुमेनं द्विविधमतयुतं भिन्नदेहैकजीवम् ॥ ११ ॥

अदृशेः—अदर्शनात् । इमं वादम् । एनमधिकारिणं प्रति आचार्यवर्या उप-
 दिदिशुः ॥ ११ ॥

उपसंहरति—इतीत्याचार्यया—

इत्यविरोधः सिद्धो नानादेहैकजीववादेऽपि ।

एकयादुभयोर्मतयोः शुभयोर्यद्द्वद्वृषाकप्योः ॥ १२ ॥

इत्यनेकशरीरैकजीववादमतैक्योपपत्तिः ॥

वृषाकप्योः । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमराद्धरिहरयोस्त्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैवं प्रकृतधीगुणना तावदनेकशरीरैकजीववादमतभेदाविरोधे समुपपादिते सति प्रकृतशिष्य एव तत्रापि तद्यो य इत्यादिश्रुत्यादिनिखिलप्रमाणसिद्धनानाजीववाद-विरोधमाशङ्कते—नन्विदयादीन्द्रब्रजादिभिः सविस्तरम्—

नन्वत्र तद्यो य इतिप्रभृत्या श्रुत्यैव सार्धं सुविरुद्धमेतत् ।

न चानुवादोऽस्त्यमृतोक्तिवाधादङ्गीकृतो किं न स एकजीवे ॥१॥

तदिदमाहुश्छन्दोगाः प्रजापतिविद्यायामद्वैतमुपकथ्य—तद्यो यो देवानां प्रत्यबु-
ध्यत स एव तदभवत् । तथर्षाणां तथा मनुष्याणामिति । तत्राप्येकजीववादिनः
कङ्कामुपन्यस्य प्रशमयति—न चेत्यादितृतीयपादेन । सर्वत्राज्ञातज्ञापकत्वेनैव प्रमाणसा-
धारणेनैव शास्त्रेऽपि प्रामाण्यं वक्तव्यम् । जीवनानास्वरूपं तु प्रत्यक्षादिनैव क्लृप्तत्वात् ।
प्रकृते तदनुवादकत्वमेवेति तु नैव वाच्यम् । कुत इत्यत्राऽऽह—अमृतेति ।

स एव तदभवदिति ब्रह्माभेदेन कैवल्यकथनस्य बाधप्रसङ्गाद्वेतोरित्यर्थः । तत्रापि
नं मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थेति श्रुत्यवष्टम्भेनेष्टापसिमाशङ्क्य निराचष्टे—
अङ्गीकृताविद्यादिचरमचरणेन । प्रकृतश्रुतेः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धजीवनानास्वरूपसं-
ख्याख्यधर्मस्यानुवादेन धर्मिणो जीवस्यैकरथापि तत्त्वज्ञानाभ्युक्तिर्निरुक्तश्रुत्या नैव
सिध्येदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

ननु नायं दोषः । यतः सकलं शास्त्रं जीवमोक्षार्थमेव हि प्रवृत्तं भवति । तस्या-
पारमार्थिकत्वे निष्प्रयोजनतदनारम्भणीयत्वापचिरेव स्यात् । तस्मादानन्दरूपममृतं
यद्विभाति एतावदरे खल्वमृतत्वमतोऽन्यदार्तम् । एव स आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति च
श्रुतिभ्यः संपूर्णद्वैतमूलीभूतानादिभावरूपाव्यस्ताविद्याव्यस्त्युपलक्षितमित्यसिद्धब्रह्मा-
त्मैक्यस्थितिरेव मुक्तिः । समुदाहृतश्रुतिस्तु शिखी ह्वस्त इति न्यायेन जीवन्मुक्त-
त्वधर्मस्यैव कोकदृष्टिकल्पितत्वेनापारमार्थिकत्वाभिप्रायेति चेत्तर्हि इह नानाजीववादेऽपि
प्रतिवादिनस्ते शास्त्रस्वरूपं महासं दण्डनिवारितं नैव भवेदित्याह—चेत्तत्रेत्यादीन्द्र-
ब्रजापूर्वार्धेनैव—

चेत्तत्र शास्त्रत्वमहास्रमत्र न तद्भवेदण्डनिवारितं ते ।

जीवैक्यमज्ञातमतोऽस्ति तत्र तात्पर्यमस्येति न यद्वदेतत् ॥२॥

नन्वज्ञातेः शास्त्रमर्थवदिति न्यायेवाज्ञाते जीवैक्य एव शास्त्रतात्पर्यं न तु ज्ञाते
तज्ज्ञानात्वं इति पुनरप्याशङ्क्य तत्रापि पृच्छति—जीवैक्यमित्यायुत्तरार्धेन । यतो
जीवैक्यमज्ञातम् । अतः । अस्य । अजो हेको जुषमाण इति जीवैक्यवादिशास्त्रस्य ।
तत्र जीवैक्ये तात्पर्यमस्तीति यद् । एतद्वदेत्यन्वयः ॥ २ ॥

ननु किमत्र वक्तव्यमज्ञातस्वादेव जीवैक्य एव आसत्तात्पर्यमित्यतस्तत्र विवक्ष्य-
यति-तदित्याद्युपेन्द्रवज्रया-

तदस्ति किं मुख्यमुतास्यमुख्य-

माद्येऽपसिद्धान्त उपैति दोषः ।

अन्येऽपि संख्यात्मकधर्म एव

वाच्यं हि धर्मी स्फुट एव जीवः ॥ ३ ॥

तत् प्रत्यक्षाधिग्रमाणागम्यजीवैक्ये शास्त्रात्पर्यमित्यर्थः । तत्राऽऽद्यं प्रत्याह-
आद्य इत्यादिद्वितीयपादेन । भद्रेष्वन्येष्वेव हि मिलित्वेदान्तकात्रतात्पर्यमिति
घण्टाघोषः । स च जीवैक्यस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेन वेदान्तीयमुख्यतात्पर्यविषयकत्वेऽ-
पलपितः स्यादित्याशयः । एवमन्यमपि निराकरोति-अन्येऽपीत्याद्युत्तरार्धेन ।

ननु कुतः संख्यात्मक एकत्वसंख्याकूपे धर्मेऽखिलाद्वैतशास्त्रात्पर्यं स्यादि-
त्यत्राऽऽह-हीस्थादिज्ञेयेण । दिहेतौ । परमाद्येतोः पारमार्थिकस्वमकाद्यत्वेना-
हमस्मीत्याद्यावालकमलासनममेकजीववादिवदेकजीववादिनोऽपि ते जीवः प्रत्यक्ष
एव साधारण्याद्धर्म्यस्त्यतस्तत्राज्ञातस्याभावात्तदेकत्वसंख्याकूपधर्म एवाखिलवेदान्तशा-
स्त्रतात्पर्यविषयत्वे परिशेषानिश्चापसिद्धान्तापातः पुनस्तदवस्थ एवेति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेवं तर्हि कोक्तश्रुतेस्तात्पर्यं किं जीवनानात्वे किंवा जीवैक्ये । नाऽऽद्यः । अपसि-
द्धान्तात् । नान्त्य । स्वयाऽद्येव निराकृतत्वात् । तत्राऽऽह-तद्य इत्यादीन्द्रवज्रया-

तद्यो य इत्यत्र तु मुक्तिरेव

ब्रह्मात्मरूपैक्यवपुः श्रुतीष्टा ।

ज्ञानेन जीवस्य तु तस्य तस्य

ततोऽत्र तात्पर्यमिहेति मुख्यम् ॥ ४ ॥

अत्र स्वमकाशाद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकाविद्याध्वंसोपलक्षिताचिन्मात्र इत्यर्थः । अपरं
तु सरलमेव ॥ ४ ॥

तत्रापि शङ्कां समुत्थाप्य तत्खण्डनं प्रतिजानीते-न चेत्यादिभुजङ्गप्रयातेन-

न चोद्दिश्य तं तं श्रुतिर्जीवमस्य

स्वबोधेन कैवल्यमस्मिन्विधत्ते ।

विधेयांश्च एव प्रधानं ततः स्या-

दिहैवं श्रुतेर्हार्दमेवं नु वाक्यम् ॥ ५ ॥

श्रुतिः—तद्यो य इत्यादिः । इह संसारे । तं तं देवादिशरीरावच्छिन्नचैतन्यरूपम् । जीवं चिदाभासमेव । उद्दिश्य । अस्य स्वेति । नैजवास्तवरूपाद्वैतब्रह्मात्मैक्यविषयकाप्रतिबद्धापरोक्षप्रमाविशेषेणेति यावत् । कैवल्यमास्मिन्प्रकृतवाक्ये । विधत्ते प्रतिपादयति । ततो हेतोः । विधेयांश्च एव प्रतिपाद्यकैवल्यलक्षणस्तदर्थविशेष एव । प्रधानं मुख्यं प्रतिपादयत् । भवेत् । एवमेव इत्यमेव । श्रुतेः श्रुत्यधिष्ठातृदेवतात्मेश्वरस्य । हार्दं रहस्यम् । नु इति वितर्के । एवं—इति न च वाक्यं नैव वक्तव्यमिति संबन्धः ॥ ५ ॥

तत्र हेतुं प्रतिपादयति—प्रत्यबुध्यतेत्यादिस्वागतया—

प्रत्यबुध्यत तथाऽभवदेवं लब्धं भवेद्विफल एव तथात्वे ।

तेन भूतशतजीवविमुक्तिः संमतैवमुररीकरणियम् ॥ ६ ॥

तथात्वे निरुक्तमुक्तिरूपविधेयांश्चमात्रविषयकानिरूपितश्रुतिमुख्यतात्पर्यकत्वे सतीत्यर्थः । प्रत्यबुध्यत । तथा तद्वत् । अभवत् । एवमुक्तरूपः । लब्धं आख्यातविशेषः प्रथमपुरुषीयैकवचनात्मकः । विफल एव निष्प्रयोजन एवेत्यर्थः । भवेद्भूयादिति योजना ।

यदि भवदुक्तरीत्योदाहृतश्रुतेः कैवल्यमात्रविषयकं तात्पर्यं स्यात्तर्हि तत्प्रयुक्तमुक्तरूपं भूतार्थकलङ्घ्यं निरर्थकमेव भवेदिति भावः । एतेनात्र तर्कोऽपि द्योत्यते । फलितमाह—तेनेत्याद्युत्तरार्धेन । तेन निरुक्तानुपपत्त्युपपादनेन । इह वाक्य इति आर्थिकम् । भूतेति । संजातासंख्यातजीवकैवल्यमिति यावत् । संमता मान्याऽस्तीत्येवम् । उररीकरणियं स्वीकर्तव्यमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

एवमप्यत्रैकजीववादिश्रुतिवाक्यनिरवकाशत्वमाशङ्क्य तत्प्रमाधानमपि प्रतिजानीते—न चेतीत्याशुपेन्द्रवज्रया—

न चेति जीवैक्यपरश्रुतीनां नैवावकाशस्तदमूभिरेव ।

अनेकजीवानुवदच्छ्रुतीनामेवास्तु बाधस्त्वधुनेति वाच्यम् ॥ ७ ॥

इति उक्तरीतिक एव । यदि सिद्धान्तस्तर्हि । जीवेति । अजो लोक इत्याद्येकजीववादिश्रुतीनाम् । यतः । नैवावकाशस्तत्तस्माद्धेतोः । अमूभिरेव—एकजीववादिश्रुतिभिरेव । अनेकेति । अनुवादोऽवधारित इति वचनात्प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धानेकजीवानुवदन्त्य एतादृश्यो याः श्रुतयः ।

न तं विदाथ य इमा अजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्राकृता जल्प्यान्मासुतूप उक्थशासश्चरन्तीति । अन्धं तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपासत इति ।

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरस्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाभुत-
मिच्छादयः शतशः प्रसिद्धा एव तासामेवेत्यर्थः । तु पुनः । अभुना लाघवादिभि-
चारावसरे । बाधोऽस्त्विति न च वाच्यं नैव वक्तव्यमिति संबन्धः ॥ ७ ॥

अत्रापि हेतुं स्फुटयति—प्रागेवेत्यादीन्ब्रजया—

प्रागेव तासामवकाशराशेः प्रदर्शितत्वादिति तद्य एषा ।

सिद्धा श्रुतिः स्वार्थवती ततोऽसौ मुक्तिः कथं ज्ञेऽज्ञचये च बन्धः ॥ ८ ॥

पूर्वप्रकरण एव दृष्टिमृष्टिश्रुतिविचार एवेति यावत् । निगमयति—इतीत्यादि-
स्वार्थवतीस्पन्तेन । ननु भवसेव, ततः किं प्रकृत इत्यत आह—तत इत्यादि-
शेषेण । अज्ञचय इति छेदः ॥ ८ ॥

एवं प्रकृतशिष्येण प्रकृतश्रीगुरुं प्रति प्रश्ने कृते सति तमनूय स तावत्प्राचीन-
गुरुशिष्यसंवादेन सादृश्यात्समाधातुं तं कथयति—इतीत्यादिप्रबोधितया—

इति मुग्धदृशं भवादृशं

प्रति केचिद्विबुधाः समादधुः ।

अमृतार्पणतश्चकोरव-

त्परिपूर्णद्विजराट्करा इव ॥ ९ ॥

तत्रानुरूपमुपमानमाह—अमृतेत्याद्युत्तरार्धेन । चकोरेति । चकोरपक्षि-
प्रति यथा । परिपूर्णंति । संपूर्णचन्द्रकिरणाः । अमृतेति । तन्मुखं प्रति
स्वसंचारतः । क्षुत्क्षपणलक्षणपरमशिशिरीकरणेन समादधति तथा । परीति । पूर्ण-
क्षारत्कालिकामृतकिरणसमसबाह्याभ्यान्तरनैर्मल्यशौक्यशान्तिशालित्ववन्तः ।

पक्षे सिद्धयोगीन्द्रवरदहस्ता इव । एतादृशः केचिद्विबुधाः पण्डिताः । चको-
रेति । स हि सायं सततं प्राचीमेव संपूर्णचन्द्रोदयाकाङ्क्षया पश्यन्मूढदृष्टिर्भवति
तद्वदुक्तसंदेहव्याहतबुद्धिं भवादृशं स्वस्वधर्माणमधिकारिणं प्रति । इति वक्ष्यमाणप्रका-
रेण । अमृतेति । कैवल्यप्रदप्रबोधप्रकाशेनेति यावत् । समादधुरिति संबध्यते ॥ ९ ॥

तमेव प्रकारं प्रकटयति—एकेत्यादिसंग्रहया—

एकाऽविद्या हि तस्यास्त्वपरिमितलवा ब्रह्मसंछादनेशा-

स्तांस्ताञ्जीवान्प्रतीति श्रुतिकवरभवाद्वितीयात्मबोधात् ।

तत्तज्जीवस्य तत्तल्लवविगमवशादेव बिम्बेशतात्मा

सर्वध्वंसे क्रमेणाद्वयविमलचिदात्मैव मुक्तिर्भवित्री ॥ १० ॥

तास्तान् स्वस्वप्रतिबिम्बत्वेन प्रसिद्धानित्यर्थः । इति हेतोः । श्रुतीति । वेदान्तमहावाक्यजादित्येतत् । बिम्बेशेतेति । यावत्सर्वजीवविमुक्तिः स्यात् । प्रतिकल्पं तत्तज्जीवीयब्रह्मावरणाविद्याशनिवृत्तिक्रमेण तावत्कालपर्यन्तमवशिष्टाविद्यालेशप्रतिबिम्बितजीवनिरूपितबिम्बेश्वरस्वस्वरूपेति यावत् । तदूर्ध्वं तु कथं मुक्तिः स्यादित्यत्राऽऽह—सर्वेत्यादिशेषेण । तदुक्तं सिद्धान्तलेशसिद्धान्तसूक्तिमन्त्रयुपान्त्यपद्येन—

आसर्वमुक्तिपरिकल्पितसत्यकामसंकरूपकल्पितनगस्थितिभङ्गसर्गम् । सत्यं स्वतस्तु सुखचिद्घनमद्वितीयं मुक्तोपसृप्यमहमस्मि विशुद्धतत्त्वमिति । अत्र पूर्वादिमतास्वरूपपूर्वकमेघोत्तरोत्तरमतोपन्यसनमिति सकलवथाश्रुतसंप्रदायिकरीत्या त्विदं मध्यस्थमतमेव चरमपरमसिद्धान्ततामापाद्यते तत्त्वनुचितमेवातस्तत्तन्मुमुक्षुबुद्ध्यनुजिघृक्षवैव तच्चदाचार्यप्रवृत्तिर्न तु स्वस्वमतप्रातिष्ठापायिष्येभ्येव निश्चिलोद्वैतिसिद्धान्ततत्त्वरहस्यं श्रीगुह्यचरणमात्रप्रसादस्फुर्यमाप्स्यमित्येव ध्येयं निर्मत्सरसूरिवरैः ॥ १० ॥

तत्रापि कश्चिन्मुमुक्षुः शङ्कमान एवेति तच्छङ्कामनूय तं प्रत्यप्यन्य आचार्याः समादधिर इत्यभिधत्ते—हा रत्नगर्भेतिप्रभृत्युपजात्या—

हा रत्नगर्भापरमाणुतोऽधिका

हिरण्यगर्भा अभवन्भवेऽस्मिन् ।

तथाऽप्यनन्ताः प्रतिभान्ति जीवाः

कथं व्यवस्थेत्यमुमाहुरन्ये ॥ ११ ॥

इतीति । यदुक्तं पूर्वपद्ये ह्यविद्या तावदेकैव यद्यप्यजामेकामिस्थादिश्रवणाह्लाषादरणाच्च, तथाऽपि तस्याः सन्त्यसंख्याः प्रत्येकं ब्रह्मावरणनिपुणाः सप्रतिबिम्बा एषां वास्तेन यस्य यस्य प्रतिबिम्बरूपस्य तत्त्वज्ञानेनोक्ताविद्यांशनाशः स तु स्वैतरप्रतिबिम्बदृष्टिनिरूपितबिम्बरवावच्छिन्नचैतन्यरूपेश्वरैकवलक्षणां मुक्तिमामोत्येवं क्रमेण सर्वजीवाविद्यांशनाशे एषेणां शुद्धाद्वैतचिन्मात्रैकरूपा मुक्तिस्तदुत्तरं भविष्यतीति तदुक्तम् । अनन्तहिरण्यमर्माभिधजीवविमुक्तावप्यनन्तजीवोपलब्धेरीति शङ्काकुलम् । अमुं बुद्धिस्थं कंचिन्मुमुक्षुमित्यर्थः । अन्य इतरे आचार्याः । इति वक्ष्यमाणं व्यवस्थाप्रकारमाहुरितीतिशब्दमत्राप्यनुकृष्यान्वयः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ११ ॥

इतीति किमित्यपेक्षया तत्प्रपञ्चयति—अरे इत्यादिशिखरेणीस्वागताभ्याम्—

अरे प्रौढे हेतुर्भवि भवति तर्कैकलवभा-

द्व्यन्तेऽत्यन्ताभावस्फुरणनियमे तत्प्रतिरिपोः ।

अभावः सांसर्गस्तदुपम इहाऽऽत्मन्यपि भवे-

दविद्यायाः सत्त्वे हृदयकृतसंबन्ध उदितः ॥ १२ ॥

आत्मा वा अरे इत्यादिवच्छिष्यत्वात्तीचसंबोधनम् । यथा इति आर्थिकम् ।
ग्रीडे न्यायैकदेशित्वेऽपि सद्युक्तियुक्तत्वात्प्राचीनार्चार्यार्चनीय इत्यर्थः । एतादृशे ।
तर्कैकेति । न्यायैकदेशित्वभाङ्मत इति यावत् । भुवि भूतलावच्छेदेन । अत्य-
न्तेति । घटात्यन्ताभावाविषयकप्रमानैयत्यविषय इत्येतत् । तदिति । घटात्यन्ता-
भावस्य प्रतियोगिनो घटस्येत्यर्थः ।

सांसर्गः संसर्गसंबन्धी प्रागभावादिलक्षणः संसर्गाभाव इति यावत् । हेतुः कारणं
भवति । तदुपमस्तत्सदृशः । इह स्वप्रकाशे । आत्मन्यपि प्रतीच्यपि । अविद्यायाः
सत्त्वे विषये । हृदयेति । तत्कार्यमूतान्तःकरणजनितसंसर्ग एवेत्यर्थः । उदितः
प्रकाशमानः । हेतुर्भवतीति संबन्धः ॥ १२ ॥

ननु भवतु एवं तार्किकमते मूलत्वे घटात्यन्ताभावभाननियमे तत्संसर्गाभावो यथा
हेतुस्तद्वत् आत्मन्यपि अविद्यायाः सत्त्वेऽन्तःकरणतादात्म्याध्यास एवाहमञ्ज इत्य-
नुभवात्कारणं, अथापि कथं तन्निराकरणेन निर्वाणसिद्धिरित्यपेक्षायां तत्संक्षिपति-
बस्य यस्येत्यादिना—

यस्य यस्य हृदयस्य विनष्टो-

ग्रन्थिरात्ममितितः सुदृढायाः ।

तस्य तस्य बत तत्तदविद्या-

योगनाशवशतोऽत्र विमुक्तिः ॥ १३ ॥

बद्धादिव्यवस्थामपि कथयति हृदयस्य, अहंकाराध्यासात्मकान्तःकरणस्ये-
त्यर्थः । यस्य यस्य तत्प्रतिबिम्बात्मनो जीवस्येति शेषः । ग्रन्थिर्निरुक्ताहंका-
रात्मकः, चिज्जडाभेदाध्यास इत्येतत् । सुदृढायाः परमप्रबलायाः । एतेन विषय-
वासनाप्रमाणासंभावनाप्रमेयासंभावनासाधनविपरीतभावनाफलविपरीतभावनाभिषपञ्च-
विषप्रतिबन्धवैधुर्यं तत्र ध्वन्यते । आत्मेति । अद्वैतब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतेरिति
यावत् । विनष्टः प्रध्वस्तः । बतेति हर्षे ।

अत्र लोके । तस्य तस्य जीवस्य । तत्तदित्यादि । तत्तदन्तःकरणकारणीभूता-
ज्ञानतादात्म्याध्यासविध्वंसेनेत्यर्थः । विमुक्तिः, विशिष्टा निरुक्ताविद्याध्वस्तिरूपा
विदेहकैवल्यलक्षणा यावत्प्रारब्धं बाधितद्वैतभानलक्षणा जीवन्मुक्तिश्च भवति इति
श्रीजना ।

तथा चानादिभावरूपाया अविद्यायाः कार्याण्यप्यन्तःकरणाख्यान्यप्यद्वितीयप्रसङ्गप्र-
तिविम्बग्रहणयोग्यानि तत्रैगुण्यान्वितान्यप्यनादिजीवोपाधिभूतान्यनादीन्येव तत्तत्स्वा-
न्तर्गतनिरुक्ताद्वैतचित्पातिविम्बीभूतजीवान्प्रति स्वोपादानीभूतोक्तरूपाविद्यासंबन्धद्वारा
संसारदेतुभूतान्यनन्तान्येवेति पर्यवसितम् ।

अन्तःकरणैकतादात्म्यरूपाहंकाराध्यासतद्ध्वंसयोरेव बन्धमोक्षप्रणे-
एवं च द्रोणो बृहस्पतेरंश इत्यादिसृष्टौ लोके चेक्षुर्दूर्वादिकाः राजकतोकैः ।
रुहेष्वपि वृक्षेष्वंशभूतजीवान्तरस्याप्येकस्मादुत्पत्तिदर्शनं इरुहेषु वटादिशारणा-
चेच्छृणु । सर्वमिदं बृहद्योगवासिष्ठाभिधमहाम कथं बन्धादिन्यवस्था चेति-
विद्यत्युत्तरशततमसर्गस्थाष्टादशश्लोकटी- रामायणीयनिर्वाणप्रकरणोत्तरार्धगतपञ्च-

तथथा । नन्विदमयुक्तम् । कायामानन्दबोधेन्द्रसरस्वतीमिश्रान्तितम् ।
न्योद्धिष्विव विभक्तः चतुर्वर्षपि शरीरेष्वेको हि विपश्चिज्जीवो योगी काश-
कोऽप्यः पुनः स्थितः । तस्य पश्चिमशरीरे विष्णुप्रसादाज्ज्ञानेन निर्वाणप्राप्तो
एव जीवस्य कचिन्मुक्तिः कचिद् बन्धश्च युगपत्समञ्जसौ । मुक्तिफलस्य पाक्षिक-
स्वरिच्छित्तत्वयोरापत्तेः ।

न चैकस्य देहचतुष्टयधारणेन जीवचतुष्टयभावो जीवान्तरोत्पत्तिर्वा युक्ता ।
आधे चतुर्धाविभागे पूर्वजीवस्य नाशापत्तेः । द्वितीयेऽप्यभिनवोत्पन्नानां
कामकर्मवासनादिवीजाभावेन संसारानापत्तेः । नच भोगवैचित्र्यमिव बन्ध-
मोक्षवैचित्र्यं कर्मभिर्मायया वाऽविरोधेन निर्वोदुं शक्यम् । मोक्षस्य कर्मतन्त्रत्वात्,
विश्वमायानिवृत्तिश्रुतिविरोधाच्चेति चेत्सत्यम् ।

अयमत्राऽऽशयो भगवतो वसिष्ठस्य लक्ष्यते । न जीवो नाम ब्रह्माकाशादतिरिक्तः
कश्चिदस्ति । ब्रह्मैवानाद्यन्तःकरणोपाधिषु मायया विभक्तं तद्गतकामकर्मवासना-
नुसारेण संसरदिव विभान्यमानं जीव इत्युच्यते । तत्रान्तःकरणानां दीपवद् बहूनां
मेकमेक एकात्ममुपपन्नश्च भवति । एकस्य च योगदेवताप्रसादादिनिमित्तवशादुगपद्विरु-
द्धानेकदेशभोग्यकर्मोद्भवाच्चानेकभावोऽपि भवति ।

तत्र यदा बहूनां जीवानां तुल्यदेशकालभोग्यसमानकामकर्मवासनोद्भवस्तदा
सद्भोगाय मेलने एकजीवत्वमेव भवति यावद्विरुद्धदेशभोगहेतुकर्मोद्भवं लाघवादेक-
मेव भोगायतनं शरीरं संपद्यते । यथा युधिष्ठिरजीवो धर्मस्थेन्द्रस्य च मेलनेनैको
जीवः । यथा वा अर्जुनजीवो द्रयोरिन्द्रयोनरस्य च मेलनेनैकः । यथा वा नकुल-
ग्रहदेवयोरिन्द्रस्याश्विनोश्च मेलनेनैको जीवः । द्रौपद्याश्च नाडायनीलक्ष्मीगौर्यश्च-
मेलनेनैको जीवः । पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिपर्यालोचने प्रसिद्धः । यथा वा अग्नेर्वायो-
मेन्द्रशापात्, भगस्त्यवतारे मेलनेनैको जीव इत्याद्युक्तम् ।

एकस्य जीवस्थानेकोपाधिभिर्भागेऽनेकजीवताऽपि । इन्द्रहन्सारं पुत्रं कश्यपाङ्गमे
प्राप्याशुचित्वेन सुप्ताया दितेरेकजीवैकशरीरकस्य गर्भस्थेन्द्रेण प्रथमं सप्तधा छेदने सप्त
जीवाः । तत एकैकस्य सप्तधा छेदने जातानामेकोनपञ्चाशन्मरुतामेकोनपञ्चाशज्जीवाः
संपन्नाः । षष्टेक्षुर्द्वादीनां च शारदाकाण्डरुहां प्रतिशाखं प्रतिकाण्डं च प्ररोहेण
जीवनदर्शनात् एकस्य नानाजीवात्मनौपाधिको विभागश्च प्रसिद्धतर एव ।

इत्थं च प्रकृतेऽपि चतुर्णां जीवानां यावत्समानकामकर्मावभवमेकदेहतया राज्य-
परिपालनम् । विरुद्धभिन्नदेशभोग्यकर्माद्युद्भवे च देहादिविभागे च दिगन्तरप्रसर्पण-
मिति कल्पने वा एकस्यैव विपश्चिज्जीवस्योपाधिभिर्भागेन मरुद्वच्चतुर्जीवभावोऽभूदिति
कल्पने वा एकमुक्तौ न सर्वमुक्तिप्रसङ्गः ।

न च बहूनां मेलनेनैकजीवारम्भे तस्याभिनवस्य कर्माभावात्संसारानुपपत्तिः ।
आरम्भवादेनाभिनवजीवोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । गङ्गायमुनयोर्मेलनेनैकयापक्षावपि जमि-
नवगङ्गोत्पत्तिबुद्ध्यभावेन शैवेयं गङ्गेति प्रत्यभिज्ञया द्वयोरप्येकगङ्गात्मनाऽवस्थानवद-
नादिजीवयोरेकैक्येनावस्थाने बाधकाभावात् ।

उपाधिद्वयस्य मेलनेनैक्य उपहितेऽपि मेलनैक्यस्य सर्वप्रत्ययसिद्धत्वात् । एक-
त्वेनापि प्राक्तनकर्मभोगसंभवात् । एवमेकस्य चतुर्जीवभावे प्रत्यभिज्ञया चतुर्णामपि
प्राक्तनजीवादभेदेन तद्वतकामकर्मवासनाराशीनां चतुर्धा विभागेन व्यवस्थितेः संसारे-
णोपपत्तिः । तत्र एकस्य मुक्तावप्यपरस्य ज्ञानाभावात्संसरणोपपत्तिश्च ।

न चैव मुक्तिफलस्य पाक्षिकपरिच्छिन्नत्वयोः प्रसङ्गः । व्यष्टिजीवामुक्तावपि
समष्टिहिरण्यगर्भजीवस्याधिकारान्ते मुक्तिवदुपपत्तेः । नहि समष्ट्यात्मनो हिरण्यगर्भस्य
तत्त्वज्ञाने व्यष्टीनां मुक्त्यभावे पाक्षिकपरिच्छिन्नं मोक्षफलम् । यत्र वर्तमानेऽपि
व्याष्टिसमष्ट्यभेदेन मुक्तिसंकरस्तत्र सांप्रतिके जीवभेदे सति प्राक्तनतदभेदमात्रेण
मुक्तिसंकरापादनस्यानवसर एव । भूयः सन्ते विश्वमायानिवृत्तिः, इति श्रुतिरपि
तत्तज्जीवोपाधिकृत्स्नबीजनिवृत्तिपरा । अन्यथा एकमुक्त्यैव ज्ञानशून्यानामपि सर्व-
जीवानां मुक्त्यापत्तेः । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा
मनुष्याणाम् । बहवो ज्ञानतपसा पूता मदभावमागता इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिवैयर्थ्या-
पत्तेश्च ।

न चेदानींतनमन्दाधिकारिणो भाविबहुतरजन्मलभ्यमोक्षप्रत्याशया साधनानुष्ठानं
न स्यान्ममैकस्थानेकजीवभावे कचिन्मोक्षेऽपि कचिद्वन्धानुवृत्त्यनिवृत्तिः स्यादिति शङ्क-
याऽनिर्मोक्षशङ्कानपायादिति वाच्यम् । मोक्षसाधनानुष्ठानप्रवृत्तेः स्वरूपमप्यस्य

धर्मस्य जायते महतो भयात् । नहि कस्याणकृष्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति । अने-
कजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमित्यादिस्मृतिप्रामाण्यानुरोधेनोत्तरजन्मसु नाना-
जीवात्मना अविभागस्य विभागे वा सहैव साधनसंस्कारैर्विभागात्सर्वत्र क्रमेणावस्थानं
ज्ञानोदयस्य वाऽनुमानेन साधनानुष्ठाने प्रवृत्त्युपपत्तेः ।

वर्णिता हि तथैव भिक्षुजीवतो(शतो)पारुषा भिक्षोः साधनानुष्ठानवतः प्रापणा-
दिकसंकल्पप्राप्तनानाजीवभावस्यान्ते शतरुद्रभावे सर्वेषां तद्विभागजीवानां ज्ञानावा-
प्तिर्मुक्तिश्चेति । न चैव सर्वजीवमुक्त्यनापत्तिः । इष्टापत्तेः । मायादृष्ट्या मायान-
न्त्यस्य । न रूपमस्येह तद्योपलभ्यते । नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा । नित्यैव
सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं ततमिष्यादिस्मृतिसिद्धत्वात् । तत्त्वदृष्ट्या तु जीव एव
नास्ति कस्य मुक्त्यनापत्तिः । न च अतोऽन्यदार्तामिति श्रुतिविरोधः । तस्याः श्रुते-
र्व्यक्त्यार्तिमात्रेणाप्युपपत्तेः । प्रबाहानन्त्येऽप्यविरोधात् ।

चरमव्यक्तिनाशस्यैव प्रबाहनाशतया सर्वजीवसंसारचरमव्यक्त्यासिद्धौ तत्तादृ-
श्याप्रसिद्धेः । प्रकृते तु पश्चिमविपश्चित एकस्यैव भगवद्भक्तिपरिपाकोदिताचक्षु-
ग्रहाज्ज्ञानलाभो नान्येषामिति तस्य एकस्यैव मुक्त्युपपत्तिरिति । नचैवमपि संख्या-
बन्दनाग्निहोत्रादिनित्यकाम्यसाधारणकर्मण्येव निरुक्तरीत्या संभावितस्वनानात्वप्रयुक्त-
स्वनरकाविभीत्यवश्यंभावादिशङ्कया प्रवृत्त्यभाव इति वाच्यम् ।

किं निरुक्तशास्त्रार्थज्ञानात्पाक्कर्मप्रवृत्त्यभाव आपाद्यतेऽनन्तरं वा । नाऽऽद्यः ।
असंभवात् । नान्त्योऽपि । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्येत्याद्युदाहृतस्मृतिभिरेवेष्टारपणैक-
बुद्ध्या कर्मणि प्रवृत्तेः संभवात् । तस्मादुक्तहस्यानाकलनमूलिका एवेयमाशङ्का
इति ज्ञान्तो भव । इतेनात्र एतदपि प्रत्युक्तम् । यत्कैश्चिदुच्यते सिद्धान्ते हि
अविद्यारूपस्य कालस्यानादिरत्वात् प्रतिकल्पं तावत् हिरण्यगर्भाख्यसमष्टिजीवानां
' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात् तत्सर्वमवचत् '
इति श्रुतेस्तत्त्वज्ञत्वेन मुक्तेः संभवात् ।

तथा तद्व्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणा-
मिति श्रुतेर्व्यष्टिजीवानामपि तत्त्वज्ञानेन बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता इति
स्मृतेः शतशो मुक्तत्वाच्चाद्य स्वल्पा एव जीवाः समुपपद्येरस्तु प्रत्यक्षादिसकलप्र-
माणविरुद्धमेव । जाग्रति सर्वत्र तद्दानन्त्यस्यैवोपलम्भादिति । निरुक्तरीत्या शास्त्रा-
द्वहादिनिदर्शनेन जीवानन्त्वानुभूत्युपपत्तेरिति दिक् ।

ननु अत्र यो यो धूमवान् सोऽग्निमान्, इत्यादिबतूतच्छब्दानावृत्यैव भाव्यमिति

चेत् । न । तन्निमित्तमेवेन व्यवस्थायाः सूपपन्नत्वात् । तदुक्तं मदीयसाहित्यप्राची-
नपुराणे वीप्सां प्रकृत्य—

किं चाऽऽकर्णय वीजं त्वं यत्पदे तत्पदेऽश्ववा ।

द्वित्वापन्नस्तु वीप्सायां यत्र साकल्यसूचकः ॥

आश्वेशो वर्तते तत्र नोत्तरत्र स युज्यते ।

यो यः साधुः स वन्द्यः स्यात् स स मुक्तो य आत्मवित् ॥

यन्नोभयत्र वीप्सैव क्रमभेदविक्षया ।

तत्र रूपद्वयेनैव यत्तद्भ्यां सर्वसंग्रहः ॥

यं यं विषयमादत्ते बुद्धिर्बोधविभूषिता ।

तं तं तृणीकरोत्येष सतीव स्वपतीतरम् ॥

स सोऽश्वय एवेति कान्तायाः स्वान्त आशु मे ।

श्रुत्यन्तं चिन्तये यं यं हन्त शान्तिः कुतोऽन्ततः ॥ इति ।

विस्तरस्त्वेतद्वाक्यामेव सरसामोदामिषायामनुसंधेय इत्येकं प्रस-

क्तानुप्रसक्त्या ॥ १३ ॥

अत्रापि प्रकृतशिष्य एवाऽऽशङ्कते— एवमित्यादिसंग्रहया—

एवं संबन्धनाशेऽप्युपरमति कदा केन वा स्वेति शङ्का-

पङ्कतङ्काङ्कमेके समभिजगदिरे बुद्धतत्त्वं ह्यविद्या ।

ध्वस्तां व्यक्तिं तु जातिस्त्यजति किल यथा तद्देवोज्जहाति

प्रत्येकं जीवमेवं भवति समुचिता मुक्तिरित्यार्यवर्याः ॥ १४ ॥

समाधत्ते च प्रकृत एवाऽऽचार्यः प्रकृतसमानशङ्कं कंचिन्मुमुक्षुं प्रति केषांचि-
दाचार्याणां समाधानमनुवदन् । अयिसद्गुरो इत्यार्थिकम् । एवं प्राक्तनपद्योक्तरीत्या ।
संबन्धेति । अहमज्ञ इति सर्वसमनुभूयमानमूलाविद्याकार्यभूतान्तःकरणतावात्म्याध्या-
सध्वंसे सत्यपीत्यर्थः । सा मूलाविद्या निरुक्तसंबन्धकारणीभूतेति यावत् । केन
करणेन । कदा कस्मिन्काले वा । तत्तज्जीवयिनिरुक्तान्तःकरणाध्यासलक्षणसंब-
न्धध्वंसहेतुषु तद्यो यो देवाणां प्रत्यबुध्यतेत्यादिश्रुत्या बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्-
भाषमागता इति स्मृत्या चासंख्यातमुक्तिप्रयोजकेषु तत्त्वज्ञानेषु जातेषु सत्त्वप्ये-
कस्यास्तदुपादानीभूतायोस्तीव्रदाविद्यायास्त्वद्याप्यध्वस्तत्वात्कदा वेति प्रश्नः समुचित
एवेति भावः ।

उपरमति विनश्यति । इति निरुक्तप्रकारेण । शङ्केति । शङ्कारूप एव पङ्कः कर्द-
मस्तेन क्षिप्तत्वाद्य आतङ्कः रुक्पापशङ्कास्वातङ्क इत्यभिधानात्संतापस्तेनाज्ञो मुखका-

किमलक्षणः कलङ्को यस्य तमित्यर्थः । कंचिद्वुभुक्षुं प्रति इत्यप्यार्थकमेव । एके केचित् । आर्येति । पूज्यतमेज्यास्तत्त्वनिष्ठा इति यावत् । तु पुनः । यथा । जातिर्विद्वत्त्वादिसामान्यरूपा षसिद्धैव । सा तावत् । ध्वस्तां नष्टाम् । व्यक्तिं घटाद्याकृतिम् । त्यजति किल जहात्येव । तद्वत् । तत्तुल्यमेव ।

बुद्धेति । तत्त्वसाक्षात्कारिणमेव । हिरवधारणे । अविद्या । प्रत्येकं जीवं निरुक्ततत्त्वसाक्षात्कारक्षण एव । उज्जहाति पुनः संसर्गप्रतियोगिकत्रैकालिकाभाव-लक्षणोत्कर्षेणैव जहाति नतु घटादिज्ञानेन तदाभिताज्ञानविषयतावर्त्तिकचित्कारम् । जहाति त्यजतीत्यर्थः । एवमनया रीत्या मुक्तिः समुचिता युक्ता । भवतीति । समभिजगदिरे श्रुतियुक्त्यनुभूतिपूर्वकं समादाधिर इति संबन्धः ॥ १४ ॥

ननु एवमपि अविद्या तु ब्रह्मात्मैक्यविषयकतत्त्वसाक्षात्कारादधिनाशं नैवैताव-साऽपि प्रयासेन नाशमुपगताऽभूदिति तस्यां सत्यां पुनरजानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुच्यन्ति जन्तवः इति स्मृतेः संसारापत्तितादवस्थमेवेति चेत् सत्यम् । एवमेष विद्व-न्ममसिन्नास्मान्वेषणकुशलं कंचिन्मुमुक्षुं प्रति अन्ये अन्याः परमपूज्याः प्राचीना-चार्याः प्रतिजीवमविद्या भिज्जवास्तीति हेतोस्ते जीवास्ता अविद्याश्चानन्ता एव सन्ति इति चोचुः, इति समुपदिशति—नैतावतेत्यादीन्द्रवज्रया—

नैतावता नाशमुपगताऽभू-

ज्ज्ञानादविद्येति विदग्धमन्ये ।

भिज्जाऽस्त्यविद्या प्रतिजीवमेव

ते तास्त्वनन्ता इति चोचुरर्च्याः ॥ १५ ॥

ननु भवतु एवमज्ञाननानात्वं, इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतेः । तथाऽपि कथं बद्धमुक्तव्यवस्था तावताऽप्येत्यत आह—तत्तद्विद्येत्यादिमत्तमयूरेण—

तत्तद्विद्या तत्तद्विद्यामपहत्य

तत्तन्मुक्तिं साधयतीति स्वरसेन ।

संसिद्धोऽयं संव्यवहारः सकलोऽपि

जीवानन्त्यात्कोऽपि विरोधो न मतेऽत्र ॥ १६ ॥

अत्र वृद्धसंमतिमप्याह—न कदाचिदित्यादिप्रबोधितया—

न कदाचिदनीदृशं जग-

द्भवतीत्येक उदीरयन्ति यत् ।

तदपीह समञ्जसं स्फुर-

त्यवशिष्टामितजीवदृष्टिः ॥ १७ ॥

इदं जगत् साक्षिप्रत्यक्षं द्वैतम् । कदाचित् कस्मिंश्चिदपि भूतादिकाले ।
अनीदृशम् । अनेवंभूतमस्ति किं तु यथाऽद्यासज्जडदुःखात्मकत्वेन प्रतीयते तथैव
सर्वदा भवति इति एके शिष्टा यदुदीरयन्ति कथयन्ति । तदपि इह मते । अवाशिष्टेति ।
मुक्तेभ्य उर्वरितानन्तजीवदृष्टेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तमते संक्षेपशारीरकवाक्यमप्यनुकूल्यति—इति सतीत्यादिद्रुतविलम्बितेन—

इति सतीदमपीह सुसंगतं

सकलवाङ्मनसातिगता चितिः ।

सकलवाङ्मनसव्यवहारभा-

गिति वचः सकलज्ञपदेरितम् ॥ १८ ॥

एवं सिद्धान्ते सति । इह सांप्रतिकाद्वैतशास्त्रीयसृष्टिदृष्टिपक्ष इत्यर्थः । इदं वक्ष्यमा-
णत्वेन बुद्धिस्थत्वात्साक्षिप्रत्यक्षम् । एतादृशम् । कथं तदित्यत्राऽऽह सकलेत्या-
दिना । तदुक्तं संक्षेपशारीरके—बहु निगद्य किमत्र वदामि वः शृणुत संग्रहम-
द्वयशासने । सकलवाङ्मनसातिगता चितिः सकलवाङ्मनसव्यवहारभागिति । इति
ईदृशम् । सकलेति । श्रीमत्सर्वज्ञाश्रममुनीश्वरचरणेरितमित्यर्थः । वचोऽपि सुसंगतं
भवतीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

तदेव सुसांगत्यं विशदयति—जनेत्यादिनोक्तवृत्तेनैव—

जनदृशाऽखिलसंव्यवहारभाग-

गताभिदेव विमुक्तदृशा चितिः ।

इति रहस्यमिहाद्वयशास्त्रं

करुणया किल तैः प्रकटीकृतम् ॥ १९ ॥

इदमतिरहस्यमेवाद्वैतशास्त्रगतं निरुक्तवचने कृपयैबोक्ताचार्यैः स्फुटितमित्याह
इतीति ॥ १९ ॥

अत्रापि संदिहानं कंचिन्मुमुक्षुं प्रति केऽपि आचार्याः प्रकान्तरेणैव समादधुरिति
आभिप्रेते—एवं चेत्यादिप्रहर्षिण्या—

एवं चेज्जगदपि किं तनोत्यविद्या-

काचिद्वाऽस्त्यथ नियतेति संदिहानम् ।

सर्वाभिर्विराचितमस्त्यदः पटोऽत्र-

नानातन्त्रामिरिव चेति केऽप्यवोचन् ॥ २० ॥

एवं चेत्तर्हि नानाविधासु अनन्तानादिभावरूपाविद्यासु मध्ये काचित् अनियतै-

वाविद्या जगद्विश्वं तनोति विस्तारयति किंवाऽस्ति काऽपि अथ परमेश्वरीयविश्वकर्म-
कसिसृक्षाऽनन्तरं काचित् नियतैव जगत्कारणव्यक्तित्वेन निश्चितैव जगत्तनोति
इति संदिहानं शिष्यं प्रति । केऽपि पूर्वाचार्याः । अत्र लोके नानातन्तुभिः पट
इवाद इदं साक्षिप्रत्यक्षं विश्वं सर्वाभिरेवाविद्याभिर्विरचितमस्तीति अवोचन्निति योजना ।
एवं च नात्र विनिगमनाविरह इत्याशयः ॥ २० ॥

ननु यदि सर्वाभिरेवाविद्याभिरीश्वरेच्छया जगन्निर्मायते चेत्तर्हि सर्वेषां जीवानां
प्रत्यक्षप्रमायां घटादेर्विशेषः सूक्ष्मदृशाऽपि कोऽपि नैव भायात् स त्वनुभवसिद्ध
एव । तथाहि । घटस्य पूर्वदिक्स्थेन देवदत्तेनासौ यथा विरीक्ष्यते न तथा तेनैव
प्रतीचीगतेन । तथा यथा दिवा अवलोक्यते न तथा रात्रौ । तद्वद्यथा स्वेन
गृह्यते न तथा अन्येन इति देशकालप्रमात्रादिभिदाऽत्र प्रतिप्रमेयं वैलक्षण्यमनुभूयते
एव सूक्ष्मदृग्भिरन्वयव्यतिरेकादिनेत्याशङ्कमानं कं चिज्जिज्ञासुं प्रति भगवद्वाच-
स्पतिमतानुसारिण एवं समादधुरित्याह—मयेत्यादिपृच्छया—

मया घट उदीक्ष्यते वत यथा तथाऽन्येन नो

सुसूक्ष्मतमतन्मिताविह विशेष आलक्ष्यते ।

ततः कथमिदं भवेदिति विदग्धबुद्धिं परे

जगुः सपादि भामतीमतविदो व्यवस्थां बुधाः ॥ २१ ॥

स्त्विति । अतिशयेन सूक्ष्मेति सूक्ष्मतमा तथा तत्रापि सुतरामत्यन्तं तथा ।
पुतादृशी या तन्मितिः घटप्रमा तस्यामित्यर्थः । अत्रोपसर्गतमबुद्ध्यां बाधविधुरत्वं
प्रतिबद्धत्वं च बोध्यते । सूक्ष्मपदेन शुद्धसत्त्वकार्यत्वं च ॥ २१ ॥

का साऽत्र व्यवस्थेत्यत्राऽऽह—स्यादित्यादीन्द्रवज्रया—

स्यात्प्रत्यविद्यं जगतो विभेदस्तं तं तु जीवं प्रतिकल्पितत्वात् ।

तत्प्रत्यभिज्ञाऽप्यतुलं समत्वाद्भ्रान्तिः प्रदीपाङ्कुरवन्मतेति ॥ २२ ॥

तदुक्तं सिद्धान्तविन्दौ । अविद्याश्रयीभूतं चैतन्यं जीवः । अविद्याविषयीभूतं
चैतन्यमीश्वरः । अस्मिंश्च पक्षे अविद्यानानात्वाज्जीवनानात्मम् । प्रतिजीवं च प्रपञ्च-
भेदः । इममेव चावच्छेदवादमाचक्षत इति । नचैवं तर्हि यो यन्नदत्तेन घटो दृष्टः स
एवायं मया दृश्यत इति प्रत्यभिज्ञा कथमिति वाच्यम् । अत्रातिस्मादृश्यप्रयुक्तदीपज्वाला-
प्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तिमात्रमूलकत्वात् । एतेनेहापि दृष्टिसृष्टिरेव ज्ञेया ॥ २२ ॥

ननु प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदाङ्गीकरणे कारणं तु देशादिभेदेन प्रतिप्रमायां(मं)प्रमेयैक्येऽपि
विशेषोपलम्भो योऽयमुपन्यस्तः स तावत् नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्तु अनन्ता एव

इति वदतां वैशेषिकाणां मते संभवन्नपि सिद्धान्ते तावत् आकाशवत्सर्वगतश्च
 नित्यः' इति श्रुत्या निरवयवत्वेन ब्रह्मदृष्टान्तीकृत आकाशे निसर्गदुर्लभ एव । न
 चास्य साक्षिमास्यत्वात् प्रमाविषयत्वमेव नास्ति प्रकृते तु प्रमेयस्यैव विचार्यत्वादिति
 सांप्रतम् । एतदस्वरसादेव रूपादौ वा इति सवाशब्दमुदाहरणान्तरस्यैवोक्तत्वात् ।
 तथा च नैवायं प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदवादस्तेनानेकजीववादेऽपि दृष्टिसृष्टिवादश्च इत्या-
 शङ्कितं प्रकृतशिष्यं प्रति प्राक्तनार्चार्य एव एतादृशशङ्काद्यनुवदन्नाह—आकाशेति-
 मन्दाक्रान्तथा—

आकाशादौ क निरवयवे स्याद्विशेषः प्रमायां

रूपादौ वेत्यनुचितमिदं व्यावहारिक्यत्वं तत् ।

सत्ता ग्राह्यत्ववशमवदन्केऽपि कर्मन्धीशा

मायाविद्याभिदुपगमनात्साधु सर्वव्यवस्थाम् ॥ २३ ॥

तत्तस्मात् । अलं पर्याप्ता व्यावहारिकी निखिलव्यवहारनिर्वाहिकेश्वरसृष्टद्वैते
 सत्ता ग्राह्यत्ववशमाक्षिपन्तं कंचित् बुभुत्सुं प्रति केऽपि । कर्मन्दीति । भिक्षुः परि-
 ब्राट्कर्मन्दीत्यमराद्यतीन्द्राः पञ्चदश्यन्तर्गतद्वैतविवेकारादय इत्यर्थः । मायेति ।
 मायाविद्ययोः भेदस्वीकाराद्धेतोः सर्वव्यवस्थां साधु सर्वशास्त्राद्यविरुद्धं यथा स्यात्तथा
 अवदन्त्यन्त्यवयवः । तथा चोक्तं तत्त्वविवेके तैरेव । चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता ।
 तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वगुण्यविविध्यां मायाऽविद्ये च ते
 मते इति । अत्राऽऽकाशादौ इत्यादिना धर्मादिसंस्कारा एव । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ २३ ॥

ननु भवतु एवं मायाविद्ययोर्भेदस्तथाऽपि कथं तावता सर्वव्यवस्था इत्य-
 त्राऽऽह—ईशेत्यादिवसन्ततिलकया—

ईशोपधिः प्रकृतितामुपयाति माया

सांव्यावहारिकजगत्यपि जन्य एव ।

जीवोपधिर्भवति तत्र तथा ह्यविद्या

सा प्रातिभासिक इहेत्यखिलं वल्लक्षम् ॥ २४ ॥

शुद्धाद्वैतचिन्मात्रस्य ब्रह्मणः सकलजन्यजगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तकारणत्वोपाधि-
 रित्यर्थः । एतादृशी माया । सांव्यावहारिकेति । सभ्यक् प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धौ
 यो व्यवहारः प्रमातृप्रमेयादिप्रपञ्चस्तत्र भवं तच्च तज्जगत् दृश्यं चेति तथा तत्रेति
 यावत् । जन्य एवेति जायतेऽस्तीत्यादिप्रसिद्धप्राथमिकविकारवत्येव न तु अनादौ ।
 प्रकृतितां निरुक्तकारणताम् । उपयाति प्राप्नोति ।

तथा तद्वत् । सा मलिनसत्त्वप्रधाना मूलप्रकृतिः । जीवेति । जीवोपाधिः सती ।
प्रातिभासिक एव । हिरवधारणे । ब्रह्मज्ञानान्यबाध्य एवेत्यर्थः । एतादृशे । तत्र
प्रियाप्रियोपेक्ष्यत्वादिलक्षणे जन्यजगतीति यावत् । तथेत्यत्रापि योज्यम् । निरु-
क्तकारणं भवतीत्येतत्सिद्धान्ते अखिलं संपूर्णं प्रक्रियाजातम् । बलक्षं ' बलक्षो
भवत् इत्यमराद्विमलमस्तीति संबन्धः । एवं च शुक्तिरजतादेस्तथात्वं कैमु-
त्स्वनेनैव ॥ २४ ॥

अथ प्रकृत एव प्राक्तनः शिष्यः स्वाचार्यं प्रति प्राचीनोक्तजीवेश्वरविषयक-
सर्वभूताविरोधोपपादनमनूय निर्गलिततद्रूपानिरूपणं याचते—अज्ञान इत्यादिशाङ्ख्यवि-
क्रीडितेन—

अज्ञानप्रतिबिम्बबिम्बतदवच्छिन्नशेषादरभू-

देकानेकशरीरभिद्व्यभिलसज्जीवैक्यवादेन च ।

मुक्तामुक्तनिरूपणेन मतभाक् सर्वाविरोधस्तथाऽ-

प्येतन्निर्गलतैकरस्यवपुषौ जीवेश्वरावुच्यताम् ॥२५॥

अज्ञानपदं सर्वत्रान्वेति । तेनाज्ञानप्रतिबिम्बेशवादः । अज्ञानबिम्बेशवादश्च ।
तथा तच्छब्देन अज्ञानमेव । तेनावच्छिन्नशेषादश्च तैः श्रीमत्संक्षेपशरीरकाचार्य-
श्रीमद्विवरणाचार्यभगवद्भामतीकारोदीरितेश्वरवादैः सहेत्यर्थः । अत्रावच्छिन्नत्वं
विषयतासंबन्धेनैवेति भावः । परस्परमिति शेषः सर्वत्र । तथा । एकेत्यादि । एक-
शरीरानेकशरीरभिदा यो द्विर्द्विविध एतादृशः । अत एवाभिलसन् श्रीमद्गोडपादाचा-
र्यादिसर्वपूर्वगुरुवरसंमतत्वेन तत्तद्ग्रन्थेषु समन्ताद् भासन एतादृशश्चासौ जीवैक्यवाद
एकजीववादश्चेति तथा तेन सहापि परस्परमिति यावत् ।

चः समुच्चये । तथा । मुक्तेति । बद्धमुक्तव्यवस्थोपपादनेन चेत्येतत् । मतेति ।
तत्तन्मतेषु विषयतासंबन्धलक्षणस्ववर्तनरूपभजनशाली तेनेत्यर्थः । एवंविग्रहे यदि
लक्षणागौरवास्वरसस्तर्ह्यविरोधान्तमेकमेव पदम् । तथाच एवमत्र व्युत्पत्तिः । मतामि
अज्ञानप्रतिबिम्बितचैतन्यमीश्वर इत्यादीनि प्रतिपादितसिद्धान्तजातानि भजन्ति
स्वीकुर्वन्तीति तथा । एतादृशा ये सर्वे संपूर्णपूर्वाचार्यास्तेषां योऽविरोध एकमत्यं
सोऽप्यभूत् ।

भोः श्रीमत्सद्गुरो श्रीचरणैकप्रतिबोधितयुक्तिशतैरभवत् तथाऽपि । एतदित्यादि ।
एतस्मात् निरुक्ताविरोधसाधकयुक्तिशतानिर्गलितं परमपचेलिमृद्धीकाविस्फुटनव-
त्त्वमेव बहिः प्रकाशमानमेतादृशं यदैकरस्यमैकमत्यं तेन वपुः स्वरूपं यद्योस्तौ

तथेति यावत् । एतादृशौ । जीवेश्वरौ । उच्यतां मां प्रति श्रीचरणकमलैः प्रकटं
यथा तौ भविष्यतस्तथा उपपाद्यतामिति योजना । यद्यपि तत्तन्मतभेदेन शतं प्राक्ता-
बुक्ता एव तथाऽपि सर्वैकमत्यतस्त्वरूपवित्त्वोत्कलिका मे नैव उपशाम्यतीत्यतस्तदेव
मां प्रति कृपयोपदेश्यमेवेति भावः ॥ २५ ॥

एवं शिष्याभ्यर्थनानुकम्पितचेताः श्रीगुरुस्तदीप्सितं विवक्षुस्तदुपोद्धातत्वेनाऽऽदौ
दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथोर्ध्वमित्यादिशिखरिण्या—

यथोर्ध्वप्रामाण्यं भवति हि मुनीनामपि पदे

ततोऽस्मिन्वाक्यत्वात्तदमलधिया वाच्यमनघम् ।

अतोऽन्येषां पक्षाः सकलविविधानामपि ममुः

सुरेशानां पक्षे वत भगवतां वार्तिककृतानाम् ॥ २६ ॥

पदे पदसन्देहाच्चै व्याकरणे मुनीनामपि तत्प्रणेतृसूत्रकारादिपाणिन्यादिकृषी-
णामपि । हिरवधारणे प्रसिद्धौ च । यथोर्ध्वमेव यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति
तत्परिभाषया पूर्वपूर्वमुन्यपेक्षया उत्तरोत्तरमुनेरेव वचःप्रामाण्यप्राबल्यं भवतीति प्रसि-
द्धमेव यथा वर्वर्तीत्यर्थः । ननु एवं भवतु दृष्टान्तः किमतः प्रकृत इत्यत्राऽऽह—तत
इत्यादित्रिपाद्या । अस्मिन्प्रकृते उत्तरमीमांसाशास्त्रे । वाक्यत्वान्मीमांसत्वेन वेदवा-
क्यार्थविचारैकप्रधानशास्त्रत्वादिति यावत् । तद्यथोत्तरमुनिप्रामाण्यम् । अमलधिया
सर्वत्राऽऽन्वयगन्धविधुरेण बुधवरेण । अनघं निर्व्यलीकं यथा स्यात्तथा ।

वाच्यं पूर्वमीमांसायां जैमिनेः सूत्रकाराद्भगवतः शबरस्वामिनस्तदुत्तरमुनेर्भा-
ष्यकारस्यैव प्राबल्यं ततोऽपि तद्वार्तिककारस्योत्तरमुनेः कुमारिलभट्टाचार्यस्यैव
प्राबल्यमिति सर्वसूरिवराङ्गीकृतत्वप्रसिद्धेर्वाक्यार्थव्युत्पत्तेः पदार्थव्युत्पत्त्येकायत्तत्त्व-
प्रसिद्धेश्च वक्तव्यमेवेत्यन्वयः ।

एवं तदस्थं प्रति मध्यस्थरीत्या दृष्टान्तं स्पष्टीकृत्य ततः किं प्रकृत इत्याकाङ्क्षितं
पूरयति—अत इत्याबुत्तरार्धेन । अतः प्रतिपादितवैदिकैकशास्त्रीययथोत्तरमुनिप्रा-
माण्यनियमाद्धेतोरित्यर्थः । सकलेति । पक्षाः सिद्धान्ताः । वतेति हर्षे । तत्र हेतुः
वार्तिकेति । पूर्वतन्त्रवच्चरममुनित्वं यतो वार्तिकाचार्येषु एवातो हेतोः । अन्येषा-
मित्यादि । पक्षे राद्धान्ते । ममुरन्तर्बभूवुरिति संबन्धः ॥ २६ ॥

अथैतत्प्रकाराकाङ्क्षिणं शिष्यमाश्वासयति—विविच्येत्यादीन्द्रवज्रया—

विविच्य तत्सर्वमये वदामः रूपं यथावद्गुरुपादपद्मात् ।

आमोदमाप्यैव वयं मुमुक्षोस्तवैव कारुण्यवशाद्ग्रहस्यम् ॥ २७ ॥

अथै इत्याश्वासनीयत्वेन कौमलसंबुद्धौ । आमोदमात्मैक्यानन्दम् । पक्षे परमरम्यं
गन्धम् । अपरं तु सरलमेव ॥ २७ ॥

ननु किमादौ वार्तिकस्यैव लक्षणमित्यपेक्षायां तत्संक्षिपति—उक्तेत्यादिशार्दूल-
विक्रीडितेन—

उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तकतया ग्रन्थो भवेद्वार्तिकं

तत्तु व्याकरणे द्वितीयमुनिना वाक्ये तृतीयेन च ।

निर्मायीति तदत्र किं न बलवद्वाक्ये भवेद्वार्तिकं

तत्राप्यत्र सुरेश्वरः कलयिता तेनेदमेवामृतम् ॥ २८ ॥

तदुक्तं पाराशरारव्योपपुराणे । उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं
ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुःवार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥ इति । ननु भवतु एवं ततः किं प्रकृत
इत्यत्राऽऽह । तत्तु इत्यादिना इतीत्यन्तेन । तुशब्दः शङ्काशामकः । तद्वार्ति-
कम् । द्वितीयेति । वाक्यकारं वररुचिमिति वचनात्कात्यायनापरनामकवररुच्यभिधेन
सूत्रकारापेक्षया द्वितीयप्रवृत्तिमतिर्षिणा । तथा । वाक्ये पूर्वकाण्डवेदवाक्यार्थवि-
चारप्रधाने मीमांसाशास्त्रे । तृतीयेन सूत्रभाष्यकारोभयापेक्षया तृतीयतद्विवृति-
प्रवृत्तिमता कुमारिलभट्टाचार्येणेति यावत् ।

मुनिनैत्यार्थिकम् । ग्रन्थकृतेः सामान्यतो मननशीलत्वैकायत्तत्वात् । निर्माय-
कारीति हेतोरित्यर्थः । तद्वार्तिकम् । अत्र प्रकृते । वाक्ये उत्तरकाण्डात्मकवेदवा-
क्यविचारैकप्रधानत्वात्तादृश्युत्तरमीमांसाशास्त्र इत्येतत् । वार्तिकं बलवत्तु भवेत्
किमपितु भवेदेवेति फलितोक्त्याऽन्वयः । तत्रापि बृहद्वार्तिकस्य वार्तिकामृतमितिस-
मारुयामपि हेतुं द्योतयन्निवृणोति । तत्रापीत्यादिचरमचरणेन । एवमपि । अत्र
प्रकृतवार्तिके । सुरेश्वरः सुरेश्वराचार्यः । पक्षे इन्द्रः । कलयिता संपादयितेत्यर्थः ।
यतोऽस्तीति शेषः । तेन हेतुना । इदमेवामृतं पीयूषम् । पक्षे साध्यसाधनाभेदोप-
चारात्केवल्यं भवतीति संबन्धः ॥ २८ ॥

अथोक्तरूपकमेव सपरिकरमाविष्करोति—इहेत्यादिमञ्जुभाषिण्या—

इह विश्वरूपधर एव विश्वतोऽ-

र्थितकच्छ्रुतिद्वयसुरतनकं सतः ।

सुमनःसुपेयमुद्धेस्त्रयमिया-

दमृतं सुचारुतरमुद्धृतं व्यधात् ॥ २९ ॥

लोके । विधेति । अस्य भगवतः सुरेश्वराचार्यस्यैव पूर्वाश्रमे कुमारिलभट्टाचार्यस्यगुरुदत्तमण्डनमिश्राख्यपदवीनामवत् पित्रादिस्थापितं विश्वरूपधर इति नाम तावन्माधवीयशंकरविजये प्रसिद्धमेव । पक्षे पार्थ्यं प्रति विश्वरूपप्रदर्शकत्वेन तथा भगवान् विष्णुः प्रसिद्ध एव । विश्वतो जगतः । सर्काशेन च । अर्थितेति । अभिलषितकर्ता सन्नित्यर्थः । श्रुतीति । कर्णद्वयरूपदिव्यरस्नमयपानपात्रद्वारेति यावत् । कंसोऽह्नी पानभाजनमित्यमरः ।

पक्षे । अतन्वावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च । वेदान्तानां प्रवृत्तिः स्याद् द्विधेत्याचार्यभाषितमित्यभियुक्तोक्तैर्नेति नेति हृत्यादिनिषेधात्मकतत्त्वमसीत्यादिविध्यात्मकवेदान्तवाक्यकोटिद्वयरूपेणोक्तभाजनविशेषणेत्यर्थः । सुमन इत्यादि । शुद्धबुद्धयेकास्वाद्यम् । पक्षे देवैकभोज्यम् । एतादृशम् । त्रयीति । वेदरूपात् । उदधेः समुद्रात् । मुचाविति । राहवनास्वादितत्त्वाद्विषाद्यसोदरत्वात्फलात्मना त्रिकालाक्षीणत्वाच्च निरतिशयरम्यतममिति यावत् । एतादृशममृतं वार्तिकामृतम् । उद्धृतं व्यधात् अकरोत् इति योजना ॥ २९ ॥

एवं च यथा त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गीभूतमुखत्वात्त्रिमुनिप्रणीतत्वाच्च निखिलकास्तिकादिवादिवन्धं तथेदमद्वैतशास्त्रं तावत् त्रीश्वरमेव वेदशिरोरूपत्वात् विष्ण्वादित्रीश्वरप्रणीतत्वाच्च तथेति कैमुत्यसिद्धमेवेति प्रतिपादयति—निखिलेत्यादिप्रबोधितया—

निखिलास्तिकनास्तिकादिभि-

स्त्रिमुनि व्याकरणं यदेज्यते ।

किमुतश्रुतिमौलिभूषणं

भगवन्त्रीश्वरशास्त्रमद्वयम् ॥ ३० ॥

ईज्यते । पूज्यते । तदा तथा ईज्यत इति किमुतेत्यार्थिकोऽन्वयः । ननु किं तत्कुतश्चेतत् इति । शङ्कां शमयति । श्रुतीत्यादिशेषेण विशेष्येण विशेषणाभ्यां च । भगवादिति । भगवद्भिः षड्गुणैश्वर्यसंपन्नैरेतादृशैस्त्रिभिरीश्वरैर्हरिहरहिरण्यगर्भैः नास्यत इति तथेत्यर्थः ।

ननु प्रत्येकचतुःषष्टिसंख्याकागमरहस्ययामलतन्त्रोपतन्त्राणामपि प्रणेतारः पुराणादौ तत्प्रमुखा एवोपलभ्यन्त इत्यतस्तद्विशिनष्टि श्रुतीति । श्रुतिः प्रसिद्धेव त्रयी तस्या यो मौलिः किरीटे धमिले इति विश्वात्कीर्त्वात्कचनिबन्ध इव सौभाग्यप्रबन्धी-

भूत उपनिषद्भागस्तस्य भूषणं स्वप्रकाशमहामाणिक्यादिमयमाभरणमिति यावत् ।
तत्रापि आनन्दतीर्थादिभेदवादिष्व्युदस्तयेऽद्वयमिति ॥ ३० ॥
एवं प्रतिज्ञातमद्वैतशास्त्रस्य त्रीश्वरत्वमेव विशदयति—श्रीव्यास एवेत्यादिवसन्त-
तिलकया—

श्रीव्यास एव हरिरत्र चकारसूत्रं

श्रीमान्महेश इह शंकर एव भाष्यम् ।

श्रीमत्सुरेश्वरतनुश्वतुराननो यः

स त्वत्र वार्तिकमिति स्फुटमेव लोके ॥ ३१ ॥

तदुक्तम् । को वाऽन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेदिति । चतुर्भिः सह
शिष्यैस्तु शंकरोऽवतरिष्यतीति वायुपुराणेऽपि । चत्वारस्तच्छिष्यास्तु श्रीपद्मपाद-
सुरेश्वरहस्तामलकतोटाचार्यारूपाः प्रसिद्धा एव । एवं श्रीमत्सुरेश्वराचार्याणां
चतुराननावतारत्वं तु महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं माधवीयशंकरविजय एव । स्पष्टमे-
वावशिष्टम् ॥ ३१ ॥

एवमद्वैतशास्त्रे वार्तिककारमतीयप्राबल्ये तावदभियुक्तवादमपि अनुकूलयति—
स्यादित्यादीन्द्रवज्रया—

स्याद्ब्रह्माविद्या खलु वार्तिकान्ते-

त्याकारको योऽस्त्याभियुक्तवादः ।

सुरेश्वराचार्यपदाम्बुजानां

सुप्रज्यताऽद्वैतमते ततोऽपि ॥ ३२ ॥

अद्वैतेति च्छेदः । तथा चाद्वैतं मतं श्रुत्यादिनिर्णीतं येन तस्मिन्प्रकृतशास्त्र-
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु भवत्वेवमद्वैतशास्त्रे वार्तिककारमतप्राबल्यं पूर्वतन्त्रवदथापि किं तन्मतं
केन वा सांप्रदायिकचक्रवर्तिना विनिर्णीतमित्यत्राऽऽह—तेषामित्यादिसंघरया—

तेषां सिद्धान्तविन्दौ मतमिदमुदितं ब्रह्माचिन्मात्रमासी-

दज्ञानोपाधि तत्र प्रतिफलनवशात्तेन तादात्म्यमाप्तः ।

यः स्वाभासोऽस्ति तेनाविवृतिमनु जगद्धेतुरन्तर्नियन्ता

साक्षीद्बुद्धौ तु तादृङ्मितिकृतिभुजिभागजीव इत्येव तत्र ॥ ३३ ॥

मधुसूदनसरस्वतीभिरित्याधिकम् । किं तदित्यत्राऽऽह ब्रह्मेत्यादिना । तद्धेदं
तर्ह्यव्याकृतमासीत् । इत्यादिश्रुतेभिन्मानं ब्रह्मैवाज्ञानोपाधि प्रलयकाले तन्मात्रोपहितं

प्रागासीदिति संबन्धः । ततः किं तदाह-तत्रेत्यादि । तत्रानादिभावरूपेऽज्ञाने । प्रतीति-
प्रतिविम्बनात् । तेनोक्ताज्ञानेन सहेत्यर्थः । तादात्म्यमहमन्न इत्याध्यासम् । एता-
दृशो यः स्वाभासोऽस्ति स्वरूपतोऽपि मिथ्यैव निरुक्तब्रह्मप्रतिविम्बो भवति ।

तेनाऽऽभासेनाविवृतिमविवेकमनु पश्चात् । जगदित्यादि ईदृशान्तम् । ईदृगीश्वरो
वर्तते । एवमीश्वरं तन्मतमभिधाय जीवमभिधत्ते बुद्धौ तु इत्यादिना । कार्योपा-
धित्वेन वैलक्षण्यार्थस्तुशब्दः । तादृग्वुद्धितादात्म्यापन्नोऽहमित्यनुभूयमानश्चिदाभास
एवेति यावत् । मितीत्यादि । प्रमाता कर्ता भोक्ता चेदृश एव तत्र मते जीवोऽस्तीत्य-
न्वयः ॥ ३३ ॥

अथोक्तमतोपपत्तिं दृष्टान्तेन प्रतिबोधयति—नानेत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

नानापर्वितकालकाचपुटिकाच्छन्नेऽच्छशुक्ले स्वभे-
रत्ने लोकदृशा यथा विविधता चित्रेन्द्रनीलादिता ।

स्वस्मिन्स्तद्वदविद्ययेदमखिलं साक्षित्वमुख्यं भवे-

ज्जीवत्वाद्यापि तज्जबुद्धिनिवहैः सर्वं किल भ्रामिकम् ॥ ३४ ॥

नाना असंख्यातानि पर्वाणि पाणनिघर्षणेनाऽऽभासितशकलानि संजातानि
यस्यामेतादृशी या । कालेत्यादि । कृष्णकाचकरण्डिका । संभवत्यप्येतत्पदप्रयोगे
तत्त्यागः सगुणादिब्रह्मव्यावृत्त्यर्थं कालपदप्रयोगश्च कालस्तु अविद्यैवेति बिन्दोः
श्लेषेणाविद्याग्रहणार्थं चेति ध्येयम् ।

तया आच्छन्ने समन्तादाच्छादिते । एतादृशे । अच्छेति । अच्छं निर्मलं
तत्रापि शुक्लं शुभ्रं तस्मिन् । तत्रापि । स्वभे स्वप्रकाशे । ईदृशे रत्ने मणौ । यथा ।
लोकदृशा । विविधता अनेकता । चित्रेति । विचित्रेन्द्रनीलरूपता च स्फुरति
इति शेषः । एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । स्वस्मिन्नित्याद्युत्तरार्धेन ।
तज्जेति । अनादिमूलाज्ञानजन्यबुद्धिसंघैरित्यर्थः । सर्वं दृश्यामिदं तद्वत् । भ्रामिकं
मिथ्या किल मृषैव भवेदिति योजना ॥ ३४ ॥

एवमपि अत्र शिष्यशङ्कामनूद्य निराकरोति—सिद्धान्तलेश इत्यादीन्द्रवज्रया—

सिद्धान्तलेशे ननु नेदमुक्तं जीवेश्वरप्रक्रमणे कुतो वा ।

इत्यादिशङ्का भवता न कार्या दत्तोत्तरत्वाद्दत्त पूर्वमेव ॥ ३५ ॥

ननु इदं वार्तिककारमतम् । सिद्धान्तलेशे । जीवेति । जीवेश्वरनिरूपणप्रकरण
इत्यर्थः । कुतो वा हेतोर्नोक्तम् । इत्यादीति । तत्र हेतुं प्रतिपादयति । दत्तेत्या-
दिचरमचरणेन । वतेति शङ्कानवकाशजन्यहर्षे ॥ ३५ ॥

तदेव दत्तमुत्तरं स्मारयति—विद्येत्यादिमालिन्या—

विद्यारण्यैश्चित्रदीपे यदुक्तं जीवेशादि प्रायशस्तत्किलेदम् ।

एतत्पूर्वं तन्मतोक्तौ मयाऽलं व्यद्योत्येवेत्यत्र तैर्नैतदुक्तम् ॥ ३६ ॥

व्यद्योत्येव प्रतिपादितमेव । इति हेतोः । अत्र त्वदाशङ्कितत्वेन साक्षिप्रत्यक्षे
सिद्धान्तलेश इत्यर्थः । तैरप्यदीक्षितैः । एतत् प्रतिपादितं प्रकृतं वार्तिककृन्म-
वम् । नोक्तं नैव पृथक्प्रपञ्चितमस्तीति संबन्धः ॥ ३६ ॥

ननु भवतु एवं सकलमपि प्राप्तङ्गिकमथापि यत् प्राक् मतिज्ञातं भवता षट्-
विंशतितमश्लोके वार्तिककारसंमतजीवेश्वरप्रक्रियायां सर्वपूर्वाचार्यवर्णितजीवेश्वरप्र-
क्रियास्तापदन्तर्भवन्तीति तदुत्तरश्लोके च विविच्य तत्सर्वमये वदाम इति तदेवावु-
नाऽवसरमाप्तत्वात् उपपादनीयमिति चेत् बाढमित्याशयेन प्राक्जीवेश्वरनिरूपणे
प्रथमोपन्यस्तप्रकटार्थकृन्मतस्यात्रान्तर्भावप्रकारं प्रतिजानीते—

तत्राऽऽदावित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

तत्राऽऽदौ प्रकटार्थकृन्मतमिहान्तर्भावयामो यथा

मायागः प्रतिबिम्ब ईश उदितो जीवस्त्वविद्यागतः ।

विश्वस्य प्रकृतिश्चिदेकनिलयाऽनादिश्च माया मता

विक्षेपावरणक्षमः समुदितोऽविद्यैकदेशोऽत्र तैः ॥ ३७ ॥

तदर्थं तन्मतमनुवदति यथेत्यादिशेषेण । यथाशब्दोऽत्र तन्मतप्रकारप्रदर्शनपरः ।
का साऽविद्येत्यशाऽऽह—विक्षेपेत्याद्यन्त्यपादेन । अत्र विक्षेपो जीवस्य सुखादि-
वादात्त्वाभावात् एव । एतादृशः । अत्रोक्तमायायाम् । एकदेश एवं तर्पाशीर्षत् ।
तैः । अपिद्यासमुदितोऽस्तीति योजना ॥ ३७ ॥

अथास्वात्रान्तर्भावं प्रबोधयति—विश्वस्येत्यादीन्द्रवज्रादिभिः—

विश्वस्य कारणमुदीरितमस्ति माया-

शब्देन तैरिह तु तत् स्फुटमस्त्यविद्या ।

नैतावता नत भिदा तरतीति वाक्ये

भीष्मस्तयोरभिदमेव यदञ्जसाऽऽह ॥ ३८ ॥

इह वार्तिककृन्मते तु तद्विश्वस्य कारणमविद्यैव स्फुटमस्ति । वतेति हर्षे ।
भिदा तज्जेदः । न । तत्र हेतुमाह । तरतीत्यादिशेषेण । तरत्यविद्यां विततां इदि
प्रस्मिन्निवेशिते । योगी मायामयेषाय तस्मै ज्ञानात्मने नम इति वचने ॥ ३८ ॥

ननु भवत्वेवं निरुक्तस्मृतिवशान्मायाविद्ययोरभेदस्तथाऽपि प्रकटार्थकृन्मते यो
विक्षेपावरणक्षमोऽस्ति अविद्याभिधो जीवोपाधिः स तावद्वार्तिककृन्मते तयात्वे-
नेष्टा बुद्धिः कथं स्यात् इत्याशङ्क्य समाधत्ते-विक्षेपेत्यादिप्रहर्षिण्या-

विक्षेपावरणचणस्तदेकदेशोऽ-

विद्याऽसाविह न कथं नु बुद्धिरेव ।

नो चेत्तैः कथमुदितं भवेदविद्या-

ध्वंसः स्यादमृतमियं हि बन्ध एव ॥ ३९ ॥

विक्षेपावरणाभ्यां चणो विख्यात इत्यर्थः । इह वार्तिकमते । नु इति वितर्के ।
असौ मायैकदेशोऽविद्याख्यो बुद्धिरेव कथं न भवति अपि तु भवत्येवेत्यन्वयः ।
तत्र हेतुत्वेनान्यथानुपपात्तं व्युत्पादयति नो चेत् इत्याद्युत्तरार्थेन । एवं नो चेत्
तर्हि तैर्वार्तिककारैः । अविद्याध्वंसोऽमृतं कैवल्यं स्यादिति कथमुदितं भवेत् ।
अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृत इति वार्तिके कथितो भूयात् । तस्मा-
त्तत्कथनान्यथानुपपत्त्याऽत्रस्था बुद्धिरेव तैरविद्याशब्देन विवृताऽस्तीति संबन्धः ।
तत्रापि हेतुः । इयमित्यादिशेषेण । हि यस्मात् इयमहंकारात्मना स्वमादौ परि-
णता बुद्धिरेव बन्धोऽस्तीति ॥ ३९ ॥

एवमपि अत्राऽऽशङ्क्य समाधत्ते-जीवोपाविस्त्वित्यादिस्रग्धरया-

जीवोपाधिस्तु बुद्धिः खलु तदभिमतताऽस्तीश्वरोपाध्यविद्या

ध्वस्ता चेद्वन्धनाशोऽमृतमुचितमथाप्याश्रयस्तस्य जीवः ।

वाच्यो नो नित्यमुक्तः शिव इति फलितो नैकदेशस्तदीयः

किं बुद्धिश्छादनादिक्षम इति सुघटा तन्निवृत्तिर्विमुक्तिः ॥ ४० ॥

तदभिमतता वार्तिककृतसंभता । ततः किं तदाह । ईश्वरोति । ईश्वरोपाधिश्चासौ
अविद्या च इति कर्मधारयः । तेनापि किं तत्राऽऽह । अथापत्त्यादिना क्षम इत्य-
न्तेन । अथापि एवमपि । तस्य बन्धस्य । आश्रयोऽवलम्बः । जीव एव अहमज्ञो
बद्ध इत्यनुभवाद्वाच्यो नित्यमुक्त ईश्वरस्तु नो वाच्यो नैव वक्तव्यः । नित्यमुक्त-
त्वादिश्रुतेः । यतः शिव एव स इत्यर्थः । तथा च श्रूयते । प्रपञ्चोपशमं शिवम-
द्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय इति ।

इति हेतोः । तदीयः प्रकटार्थकृन्मते मायासंबन्धी । एतादृश एकदेशः । छाद-
नेति । आवरणविक्षेपदक्ष इत्येतत्, एतादृशः । बुद्धिर्षार्तिकमते जीवोपाधित्वेन संभता
अहंकारात्मना परिणता अन्तःकरणवृत्तिविशेष एव फलितो पर्यवसितो न

किमपि तु पर्यवसित एवेति तन्निवृत्तिरुक्तबुद्ध्यात्मना परिणतमूलाविद्याध्वस्तिरेव विमुक्तिः, विशिष्टा विदेहमुक्तिपूर्वकाप्रतिबद्धज्ञानजन्यजीवन्मुक्तिरिति यावत् । सुषटा सुत्तरां घटत इति तथाऽस्तीति योजना । स्फुटमेवान्यत् ॥ ४० ॥

ननु एवमपि प्रकटार्थकृन्मते मायादौ चित्प्रतिबिम्बस्यैवेश्वरादित्वमुक्तं तत्कथं वार्तिकमत आभासवादेऽन्तर्भूयादित्याशङ्क्य समाधत्ते—आभास एवमित्याद्युप-
जात्या—

आभास एवं प्रतिबिम्ब एष

कथं ननु स्यादिति नैव यस्मात् ।

सिद्धान्तविन्दौ कथिताऽग्र उच्चै-

राभासवादेऽपि च भागलक्षणा ॥ ४१ ॥

ननु एवं प्रागुक्तरीत्या प्रकटार्थकृन्मतस्य जीवादेर्वार्तिककारमतेऽन्तर्भावसंभवे सत्यपि । एष प्रकटार्थकृदिष्टत्वेन प्रकृतः प्रतिबिम्बः । एष वार्तिकष्टत्वेन प्रस्तुतः । आभासः कथं स्यात् । उद्देश्यस्याऽऽद्यस्योपहितत्वेन मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपतः सत्य-
त्वात् । विधेयस्यान्त्यस्योभयथाऽपि मिथ्यात्वात् कथंचिदपि नैव भवेत् इति नैव शङ्क्यमिति शेषः ।

तत्र हेतु द्योतयति । यस्मात् इत्यादि शेषेण । यस्मात् हेतोः सिद्धान्तविन्दौ । आभासवादे । अग्रे तदुपसंहारे । उच्चैः सममाणम् । भागेति । जहदजहलक्षणं कथिताऽस्तीत्यन्वयः । एवं चाऽऽभासस्यापि सत्यमिथ्यावस्तुसंभेदात्मकत्वेन प्रति-
बिम्बे तदभिन्नत्वेमेवेति भावः ॥ ४१ ॥

तदेव विशदयति—गृहीत्वेत्यादीशिखरिण्या—

गृहीत्वाऽधिष्ठानं प्रभवति चिदाभास इह चे-

त्प्रतिच्छायावादः फलति नहि किं तेन तु तदा ।

तदन्तर्भावोऽस्मिन्प्रतिफलनवादस्य सुरसः

सुधीभिः संध्येयः किल बत मते वार्तिककृताम् ॥ ४२ ॥

प्रतिच्छायेति । प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छायेत्यमरा-
त्प्रतिबिम्बवाद इत्यर्थः । प्रतिफलनेति । प्रतिबिम्बनवादस्येति यावत् । अपरं तु
अतिरोहितमेव ॥ ४२ ॥

एवमपि अत्र विनिगमनाविरहात् । वैपरीत्यमाशङ्कते—विपरीतमित्यादिप्रबो-
धितया—

विपरीतमिदं कुतो न वा

भवतीति प्रतिपाद्यतां बुधैः ।

प्रकटार्थकृतां मते लयं

व्रजतां वार्तिककृन्मतं किल ॥ ४३ ॥

शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ४३ ॥

सिद्धान्ती श्रीगुरुस्तत्रापि विनिगमकं साधयन्नेव तमाधत्ते-अनेत्यादिवसम्भ-
तिलकया-

अत्रोच्यते स भगवान् किलशास्त्रकार-

स्तत्रापि चान्तिममुनिर्न तथेत्तरेऽपि ।

तीर्थानि यान्ति सकलानि किल प्रयागं

नासावपि क्वचिदुपैति हि तीर्थराजः ॥ ४४ ॥

एवं शास्त्रीयमर्थादारूपं विनिगमकमभिधाय वदनुग्राहकं तदेकसंभवं लोकि-
मपि तदर्थान्तरन्यासलक्षणं समनुगुणयति तीर्थानीत्याद्युत्तरार्धेन । वन्मूलं तु सि-
तासिते सरिते इत्यादिश्रुत्याद्येव । इतरन्तु सरलमेव ॥ ४४ ॥

एवं प्रकटार्थकारमतस्य श्रीमद्वार्तिककारमतेऽन्तर्भावं प्रदर्श्य एतेन तत्त्वविवेके
विधारण्योक्तमायाविद्ययोरपि अन्तर्भावं दर्शयति-विद्येत्यादिपक्षसमूहेण-

विधारण्यैस्तत्त्वविवेके कथिताऽभू-

न्मायानान्नी निर्मलसत्त्वा प्रकृतिर्या ।

या चाविद्या तद्विपरीताऽत्र तु ते स्तः

स्वन्तर्भूते चारुतरोदाहृतरीत्या ॥ ४५ ॥

तदिति । मलिनसत्त्वा प्रकृतिरेवेत्यर्थः । तथात्वेनानुभवस्तु अहमज्ञ इति बु-
द्धिरूपेण परिणत्यवस्थायामेव संभवति । तस्या इति वार्तिकोक्तभीषोपाधिभूत-
बुद्धौ एव तत्त्वविवेकोक्ततदुपाधिभूताविद्यायाः सुकर एव भवत्यन्तर्भावं इति
भावः ॥ ४५ ॥

एवमत्रैतेन मतान्तरान्तर्भावमपि अतिदिशति-निगदित इत्यादिमास्त्रिणा-

निगदित इह कैश्चिद्यश्च विक्षेपशक्ते-

रधिकतरतयाऽऽत्मानन्दसंछादशक्तेः ।

प्रकृतिवपुषि मायाविद्ययो रूपभेदः

सपदि सुविवृतोऽभूत्सोऽपि चैतेन सर्वः ॥ ४६ ॥

इह प्रागुक्ते । प्रकृतीति । कैश्चित्पूर्वाचार्यैः । विक्षेपेति । अभिकेति । विक्षेप-
शक्त्याधिक्येनेत्यर्थः । तथा । आत्मेति । अद्वैतात्मैकपानन्दावरणशक्त्याधिक्येन
चेति प्रावत् । कमात् । यः । मायेति । रूपेति । निगदितः प्रतिपादितः । सोऽपि
च । एतेन तत्त्वविवेकोक्तमायादेर्वार्तिकमतान्तर्भावप्रतिपादनेनेत्यर्थः । त सर्वोऽपि ।
तुषिबुतस्तदन्तर्भूतत्वेन सम्पद्यन्प्राकृषातोऽभूदित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

एवं संक्षेपशारीरकमतान्तर्भावं तु कैमुत्येनैवाऽऽह—कार्येति—

कार्योपाधिः कारणोपाधिरेवं

जीवेशानौ यौ तु संक्षेपकोक्तौ ।

कार्यं बुद्धिः कारणं चाप्यविद्ये-

त्येतत्पक्षोऽप्यत्र नान्तर्हितः किम् ॥ ४७ ॥

अपि तु अन्तर्भवति एवेति योजना ॥ ४७ ॥

अथ चित्रदीपप्रक्रियायाः प्रायो वार्तिकैकमतरूपत्वेऽपि किञ्चिच्चित्रपटाकाश-
पटपदद्वयान्ताभ्यां वैषम्याभासात्तद्व्येन तन्निरासपूर्वकं प्रकृते तदन्तर्भावमपि
व्याचिकीर्णस्वदुषोद्घातत्वेन मायायां चित्रपटदीत्वमीधरे कार्पाटिकत्वं च रूपकाञ्-
कारेण वर्णयन्नद्भुतरसध्वनिना बद्धमुक्तव्यस्थामपि व्यनक्ति—

मायेत्यादिशादूलविक्रीडितेन—

मायाचित्रपटीं मुहुर्मुहुरयं संवेष्टयत्येकतः

पश्चात्कार्पाटिकश्च कोऽपि तु पुरः प्रोद्धाटयत्यन्वहम् ।

तां दृष्ट्वा यदि कोऽप्यलंमतिरिह स्याच्चेन्न तं प्रत्यहो

किञ्चित्कापि कदाऽपि दर्शयति तां नापि स्वमित्यद्भुतम् ॥ ४८ ॥

अयं साक्षित्वेन स्वप्रकाशापरोक्षः । कोऽप्यवाङ्मनसगम्यः । एतादृशः ।
कार्पाटिको भिक्षुविशेषः प्रसिद्ध एव । पुरोऽग्रतः । अन्वहं प्रतिक्षणम् । प्रोद्धाटयति
प्रकाशयति । तथा । मुहुर्मुहुः—वारं वारम् । पश्चात्, एकत एकदेशेन । संवे-
ष्टयति चेति संबन्धः । ततः किं तदाह । तामित्याद्युत्तरार्धेन । कैवल्यादि-
त्याशयः ॥ ४८ ॥

एवमुपेक्षातितचित्रदीपप्रक्रियाद्वयैक्येन तदिष्टजीवाद्यन्तर्भावं प्रकान्तवार्तिकप्र-
क्रियायां प्रकटयति—नखेत्यादिसंघरया—

ब्रह्मेकाशैकशाट्यां घनजलविलसद्भिम्बसंघट्ट ईशः

कुम्भाम्भोविम्बचित्रोल्लिखितनरपटाभासतुल्योऽस्ति जीवः ।

कूटस्थः कुम्भसंस्थां वरकथितपटाभासरेखामितोऽसा-

वित्येतच्चित्रदीपप्रकटितमतमप्यत्र नान्तर्भवेत्किंम् ॥ ४९ ॥

ब्रह्मैवाऽऽकाशः स एव एकशाटी मुख्यपटी तस्वाम् । घनेति । घनेषु मेघेषु
अज्जकं तत्र विलसन्ननुमितत्वेन शोभलमान एतादृशो यो बिम्ब आकाशप्रति-
बिम्बः स एव संघट्टः संघटितावस्थाविशेष इत्यर्थः । एतादृशः । ईशो भवति ।
एवं कुम्भेति । कुम्भे घटे यदम्भ उदकं तत्र यो बिम्ब आकाशप्रतिबिम्बः स
एव चित्रोल्लिखितनरपटाभासः । चित्रे प्रकृतपटचित्रे उल्लिखितः उत्कर्षेण लिखितो
यो वरः पुरुषस्तस्य यः पटाभासः स तथेति यावत् ।

एतादृश एव जीवः । अस्तीति योजना । तद्वत् कूटस्थस्तु । कुम्भेति
कुम्भे संस्थाऽवस्थानं यस्य तच्च कथितो यः पटाभासस्तयो रेखे च ताभ्यां मितः
परिमित इत्येतत् । एतादृक् एव असौ भवति । इति अमुना प्रकरणे । एतत्क-
थितानुपूर्वकम् । चित्रेति । चित्रदीपे प्रकटितं यन्मतं तदपि अत्र वार्तिकमते
नान्तर्भवेत्किमपि अन्तर्भवेदेवेति भावः । जीवेश्वरयोराभासत्वस्य कूटस्थब्रह्मणो-
स्तदधिष्ठानत्वस्य च सत्त्वादेरिहापि स्फुटस्वादित्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

एवं कैश्चित्प्राचीनाचार्यैः कृते ब्रह्मानन्दनामके प्रकरणेऽभिहितजीवादिस्वरूप
मपि प्रकृते वार्तिकमते प्राग्वदेवान्तर्भवतीत्याह—अपीत्यादिशिखरिण्यादिचतुर्भिः—

अपि ब्रह्मानन्दे यदाभिहितमध्यात्मप्रभृति

समष्ट्या व्यष्ट्या च प्रकटमपि जीवाः शरमिताः ।

अविद्येशोपाधिस्तदपि किमिहान्तर्न भविता

समत्वान्ज्जीवादेरधिकगुणसत्त्वेऽपि वपुषि ॥ ५० ॥

अध्यात्मेति । प्रभृतिग्रहणादाधिदविकाधिभौतिकयोर्ग्रहः । अत्र ह्रस्वं लघु
संयोगे गुरु संयोगे परे ह्रस्वं गुरु, स्यादिति शास्त्रात् त्वमेत्यग्रसंयुक्तप्रकारवशात्
त्वकारस्य गुरुत्वेन च्छन्दोभङ्गप्राप्तौ प्रह्लाभ्यां चेति च्छन्दःसूत्रात्तद्विकल्पाविधानात्
ता मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रेति कुमारसंभववत् इहापवादः ।
शरेति । विश्वादिहिरण्यगर्भान्तपञ्चसंख्याका इत्यर्थः । प्रतिज्ञातेऽन्तर्भावे हेतुमाह—
तमेत्याद्यन्त्यपादेन । वपुषि उपाधिभूते स्थूलादिदेहे । अधिकेति । उत्तरोत्तरसौ-
हर्म्यरूपगुणोत्कर्षेऽपीत्यर्थः । जीवेति । आदिनेशः ॥ ५० ॥

ताम्यमेवाऽऽह जीव इत्यादिस्वागतया—

जीव इष्ट इह बुद्धिगता चिन्मिष्टिमध्यमतया स हि तत्र ।

ईश्वरस्त्वह मतश्चिदविद्या बिम्बिता खलु स एव च तत्र ॥ ५१ ॥

॥ ५१ ॥

ननु वार्तिके बुद्धिप्रतिबिम्बितचित एव जीवत्वाद्विधादीनां पञ्चानां जीवत्ववा-
दिना ब्रह्मानन्दकृता सह कथं तदैक्यमिति चेन्न । भावानवबोधात् । तथाहि ।
बुद्धिप्रतिबिम्ब एव वार्तिकेष्टो जीवः काकाक्षिगोलकन्यायेन विधादिरूपो भवति ।
इति निरुक्तान्तर्भावः समुचित एवेत्याह—काकाक्षीत्यादिवसन्ततिलकया—

काकाक्षिगोलविधयाऽपि च देहलीस्थ-

दीपप्रभाद्युपमयाऽयमुभावुपैति ।

व्यष्टौ हि तैजस इह क्रमणक्रमेण

प्राज्ञं च विश्वमपि कर्मविपाकयोगात् ॥ ५२ ॥

॥ ५२ ॥

ननु एवमपि समष्टिजीवद्वयं स्थूलसूक्ष्मोपाध्यवच्छिन्ने विराडादिकं तु अन्तर्भू-
तमेवेस्मन्नाऽऽह—व्याख्यातमित्यादिकयेन्द्रवज्रया—

व्याख्यातमेतेन हिरण्यगर्भं

बैराजसंज्ञं तदुदीरितं यत् ।

समष्टिजीवद्वयमप्यतोऽत्र

पञ्चापि नैते पृथगुक्तजीवात् ॥ ५३ ॥

एते प्रागुक्तविधादिजीवाः । उक्तेति । वार्तिकोक्तबुद्धिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपात् ।
जीवादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं श्रीमद्गौडपादाचार्यचरणमतमप्युक्तदिशैवान्तर्भूतमित्याह—श्रीत्यादिवस-
न्ततिलकया—

श्रीगौडपादमतमप्यत एव लीन-

मत्रैकदेशविहताङ्गनयान्तरीयः ।

तत्रेरितो भवति यः स इहास्ति साक्षी

प्राज्ञादिकं कथितयैव दिशाऽवबोध्यम् ॥ ५४ ॥

एकदेशेति । न खण्डादिगौर्गेत्वमतिपातीति न्यायादिति यावत् ॥ ५४ ॥

तद्वत् श्रीभगवत्पादोक्तदृग्दृश्यविवेकप्रसिद्धजीवान्तर्भावमप्याह—यदित्यादिम-
हर्षिण्या—

यत्प्राहुर्गुरुवरभाष्यकारपादाः

कूटस्थं तदुपरि तैजसं च विश्वम् ।

वस्तुत्वात्प्रतिकलनाच्च जीवमन्यं

लोकादौ व्यवहरणाच्च तद्वतार्थम् ॥ ५५ ॥

दृग्दृश्याविवेके हि वस्तुत्वात् कूटस्थः पारमार्थिको जीव उक्तः सुषुप्तिसाक्षि-
त्वोपलक्षितः स्वभाभिमानो तेजसस्तु प्रातिभासिकः स्थूलाभिमन्ता विश्वस्तु व्याव-
हारिक इत्युक्तं क्रमात्तत्र हेतूनाह । वस्तुत्वादित्यादिना । प्रतीति । प्रतिभास-
मात्रत्वात् । लोकेति । आदिपदेन ब्राह्मणो यजेतेत्यादिशास्त्रम् । एतादृशमन्यं
जीवम् । गुरुवरेति । यत् । प्राहुस्तदपि श्रीगौडपादमतान्तर्भावोक्त्यैवान्न गतार्थ-
मस्तीति संबन्धः ॥ ५५ ॥

उपसंहरति—इतीत्यादिसुमुखा—

इति वार्तिककृष्णमतेऽभव-

त्प्रतिविम्बेश्वरवादिनां मतम् ।

सकलं हि सुखे यथाऽद्वये

विषयाणां सुखमन्तराहितम् ॥ ५६ ॥

॥ ५६ ॥

अथ विम्बेश्वरमतान्तर्भावं तत्र दर्शयन् आदौ विवरणीयं तमाह—अविषे-
त्यादिशिखरिणीवत्तन्तिलकाभ्यां—

अविद्यातादात्म्यादविवृतचिदाभासवशातो

य ईशो जीवो वा मतित उदितो वार्तिकमते ।

अविद्यायां विम्बप्रतिफलनतस्तौ विवरणे

तदन्तर्भूतं स्याद्विवरणमतं वार्तिकमते ॥ ५७ ॥

प्रतिकलनं प्रतिम्बिनम् ॥ ५७ ॥

सौरेश्वरे वत मते कथितो य ईशो

विम्बोऽप्यसौ तमासि नैजचिदात्मभासात् ।

एवं च यो विवरणेऽभिहितोऽस्त्यविद्या-

विम्बाचिदीश इति सोऽप्ययमेव जातः ॥ ५८ ॥

सौरेश्वर इति । तमासि अज्ञाने । नैजेति । स्वचिदाभासात्—हेतोः । अतौ
विम्बोऽपि इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तत्रापि शङ्कते—ननु इत्यादीन्द्रवज्रया—

नन्वेवमप्यस्ति न तन्मतस्य

जीवस्य ते वार्तिकसंनिवेशः ।

जीवोऽह्यविद्याप्रतिबिम्ब उक्त-

स्तैर्धीचिदाभास इहेषितोऽसौ ॥ ५९ ॥

तन्मतस्य विवरणसंमतस्य । एतादृशस्य । जीवस्य । ते वार्तिकाचार्यसिद्धान्ते
सर्वपूर्वाचार्यसंमतजीवेश्वराद्यन्तर्भावेन सर्वद्वैतशास्त्राविरोधसिद्धान्तिनस्तवेत्यर्थः । तदे-
वोपपादयति जीवो हीत्याद्युत्तरार्धेन । तैर्विवरणाचार्यैः । इह वार्तिके । असौ
जीवः ॥ ५९ ॥

समाधत्ते-मैवमित्यादिसाधरया—

मैवं सिद्धान्तलेशे विवरणमतयोर्जीवविश्वेशयोश्च

प्राक्सामान्यं निरूप्य प्रकाटित उपरि प्राणभृद्भोविशेषः ।

सौरालोकस्य यद्वन्मुकुर इह भतो व्यक्तिवैपुल्यहेतु-

स्तद्वज्जीवस्य चान्तःकरणमिति ततः को विरोधोऽनयोः

स्यात् ॥ ६० ॥

सामान्यं साधारणस्वरूपम् । प्राणेति । जीव प्राणधारण इति स्मरणात् जीव-
मत इति यावत् । ननु कोऽसौ विशेष इति चेत्तमाह सौरेत्यादिना । निगमयति-
तत इत्यादिशेषेण ॥ ६० ॥

तत्र सिद्धान्तविन्दुमप्यनुकूलयति—निगदितमित्यादिमालिन्या—

निगदितमत एवं तच्च सिद्धान्तविन्दौ

विवरणमतजीवं संप्रकृत्यास्य रूपम् ।

तादिह विवरणेष्टश्वारुविश्वेशवादोऽ-

प्यतुलमुपनतोऽभूद्वार्तिकाचार्यपक्षे ॥ ६१ ॥

उपसंहरति । तदिहेत्याद्युत्तरार्धेन ॥ ६१ ॥

अथ भामतीमतमप्येवमन्तर्भावयति—अनन्तेत्यादिशिखरिण्या—

अनन्ताज्ञानानां विषय उदितस्त्वीश्वर इति

तथाऽऽधारा जीवा इति च खलु वाचस्पतिमतम् ।

इदं ह्यन्तर्भूतं किमिह न भवेद्वार्तिकमते

विनाऽज्ञानं बुद्धिः कथमपि न यन्मूलविरहात् ॥ ६२ ॥

एवं तन्मतमनूय प्रतिज्ञाते तदन्तर्भावे हेतुं प्रतिपादयति । विनेत्यादिचरमचर-

णेन ॥ ६२ ॥

ननु तन्मतैऽवच्छिन्नवादः स तु कथमत्र वार्तिकसंमताभासवादैऽन्तर्भावयितुं
शक्य इत्याशङ्क्य समाधत्ते । अवच्छिन्नता त्वित्यादिभुजंगप्रयातेन—

अवच्छिन्नता त्वाश्रयत्वेन जीवे

भवेद्गोचरत्वेन मोहस्य चेशे ।

इहाप्यस्ति तत्सर्वमेव प्रसिद्धं

विना गोचरं चाऽऽश्रयं स क सिध्येत् ॥ ६३ ॥

जीवे मोहस्याऽऽश्रयत्वेन तु अवच्छिन्नता भवेत्तथा ईशे मोहस्य गोचरत्वेनाव-
च्छिन्नता भामतीमते भवेदित्यन्वयः । ननु एवमपि ततः किं प्रकृत इत्यत आह—
इहापीत्याद्युत्तरार्धेन । तत्र हेतुः । विनेत्यादिशेषेण ॥ ६३ ॥

तत्रापि पुनराशङ्क्य समाधत्ते—आभास इत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

आभासः प्रतिबिम्ब एव ननु वा श्रीविश्वरूपेप्सितः

सोऽवच्छिन्न उदीरितो भवति वै वाचस्पतेर्भामतौ ।

तत्रान्तर्मवनं कथं नु सुघटं भूयादमुष्येति चे-

आवच्छेदमृते द्वयोरपि रवेस्तोयादिकेऽदर्शनात् ॥ ६४ ॥

ननु श्रीविश्वरूपेप्सितः श्रीमद्वार्तिककारसंमतो जीवादिश्चिद्वस्तुनोऽविद्यादावा-
भासः प्रतिबिम्ब एव वा । सिद्धान्तविन्दूक्तव्यवस्थया भवतु । परंतु स जीवादिः ।
भामतौ । वाचस्पतेः । अवच्छिन्न एव बुद्ध्यादिपरिच्छिन्न एव । उदीरितः सोपपत्ति
संप्रतिपादितो भवतीति योजना । ततः किं तदाह । तत्रेत्यादिना । तत्र वार्तिकसंमत
आभासे प्रतिबिम्बे वा जीवादौ । अमुष्य भामतीष्टस्यावच्छिन्नस्य जीवादेः कथं नु
सुघटं भूयादिति चेन्न । तोयादिके उदकादर्शादौ । रवेः सूर्यस्य । द्वयोरपि आभासे
प्रतिबिम्बे वा । अवच्छेदमृते किंचिद्देशपरिच्छेदं विना । अदर्शनात्—अदृष्टत्वादिति
संबन्धः ॥ ६४ ॥

ककितमाह—तत इत्यादिभुजंगप्रयातेनैव—

ततो वार्तिकाचार्यसिद्धान्तसिन्धा-

ववच्छिन्नवादोऽपि गङ्गातरङ्गः ।

अगादन्तरङ्गत्वमेवं च गङ्गाऽ-

भवद्भामती सा सहस्रप्रवाहा ॥ ६५ ॥

तत्र भामत्याः श्रीगङ्गात्वे साधर्म्यहेतुं द्योतयंस्तां विशिनष्टि । सहस्रैति । पक्षे
सहस्राधिकरणेन पूर्वतन्त्रेण सह दृष्टान्तादिना प्रवहतीति तथेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

एवमेकजीववाददृष्टिसृष्टिभेदादिपूर्वोक्तवादान्तर्भावमप्याह—जीवन्मुक्तादीत्यार्या—
जीवन्मुक्तादिदृशा त्वेकशरीरैकजीववादाद्याः ।

अन्तर्भवन्ति वार्तिकमते पुरोक्ताखिलव्यवस्थाश्च ॥ ६६ ॥

आदिना मन्दप्रज्ञग्रहः । तस्यैवानेकशरीरैकजीववादाधिकारित्वादित्यभिप्रायः ।
एवमाद्यपदेन नानाविद्यावादमायाविद्याभेदवादाश्च ॥ ६६ ॥

उपसंहरति—अनन्तेत्यादिशिखरिण्या—

अनन्ताविद्यानामिति विषयताया उपहित-

स्तदाभासेनैक्यं गत इव चिदात्मेश इति दिक् ।

तदाधारास्तत्तज्जनितहृदयाभासवशा-

स्तथा जीवास्तद्यो य उदितविद्वैत इह सः ॥ ६७ ॥

विषयताया हेतोरित्यर्थः । एवं भामत्युक्तेश्वरान्तर्भावमत्र वार्तिकमत उक्त्वा
तत्संमतजीवान्तर्भावमपि स्फुटयति । तदाधारा इत्यादि । तत्पदेनोक्ताऽविद्या । एवं
च तदाश्रया इत्यर्थः । अत एव ! तत्तदिति । तत्तदविद्याजन्यबुद्धिप्रतिबिम्बतादात्म्या-
पन्ना इति यावत् । उदितेति । उत्पन्नज्ञानः ॥ ६७ ॥

अथोक्तशास्त्रार्थमङ्गीकृतमुपवर्ण्य याचते स्वेष्टं शिष्यः—लक्ष्मेत्यादिसाधर्या—

लक्ष्मोपोद्घातलब्धं भवति सुविवृतं द्रागुपादानमेवं

कीदृक्कर्तृत्वमीशे जगत इति निमित्ते ममाऽऽस्ते बुभुत्सा ।

आचार्यास्तां प्रबोधादनुपमरूपयाऽह्माय शान्तिं नयन्तु

स्वानन्दामन्दकन्दैरमृतपरिलसन्नैज पादारविन्दैः ॥ ६८ ॥

एवं शिष्येण प्रार्थितः प्राक्तनप्रकृत एवाऽऽचार्यस्तं प्रति यथा त्वं पृच्छसी-
श्वरस्य जगत्कर्तृत्वं कीदृशमेवमेव प्रश्नं कुर्वाणं कंचिज्जिज्ञासुं प्रति कैचिदाचार्याः
कार्यानुकूलमिति कामकृतिपदवाच्यजन्यजगद्विषयकज्ञानतद्रचनेच्छातद्विषयकप्रयत्न-
त्वमेव तदिति वदन्तीत्याह—कार्येत्यादिवसन्ततिलकया—

कार्यानुकूलमतिकामकृतित्वमेव

कर्तृत्वमीशगतमित्यपरे वदन्ति ।

जन्या इमा इति ततोऽप्यनवस्थयेदं

नेत्याकुलं स्ववपुरीक्षणमाहुरन्ये ॥ ६९ ॥

बनु एवमपि निरुक्तधर्माणामपि मित्यादीनां जन्यत्वलक्षणकार्यत्वात्तत्रापि अन्यत्
तदित्यनवस्थेत्याशङ्कसानमन्यं मुमुक्षुं प्रति त्वन्य आचार्याः स्वरूपचैतन्यमेव तद-
वदन्निश्चयमिधत्ते । जन्या इत्याद्युत्तरार्धेन ॥ ६९ ॥

तत्रापि कश्चिद्वुमुत्सुः शङ्कते—एवं जीवोऽपीत्यादिसम्भरया—

एवं जीवोऽपि कर्ता जगत इह भवेत्स्वस्वरूपप्रबोधः

स्यादीशे कर्तृता चेत्स च जगति भवेत्स्वाम्निकेऽपीश एव ।

अध्यासैकानुकूलं स्ववपुरभिहितं यत्त्वधिष्ठानभूतं

ज्ञानं तद्वत्त्वमस्याप्युचितमिति यदीष्टं तदाऽऽकर्णनीयम् ॥७०॥

एवमुक्तीत्या । ईशे । स्वस्वरूपेति । कर्तृता स्यात् चेत्तर्हि । जीवोऽपि । इह
संसारे । जगतः कर्ता भवेत्तथा स्वाम्निकेऽपि जगति स ईश एव कर्ता भवेदित्य-
न्वयः । तत्र हेतुं प्रतिपादयति । अध्यासैकेत्यादिना । यतः । अध्यासेति । आरो-
पमात्रानुरूपम् । एतादृशम् । स्ववपुः स्वस्वरूपम् । ईदृक् । यत्तु अधिष्ठानभूतं
ज्ञानं चैतन्यमभिहितम् । अमोपादानाज्ञानविषयत्वमधिष्ठानत्वमित्यद्वैतसिद्धावुक्तमि-
त्यर्थः । तद्वत्त्वम् । अस्यापि जीवस्यापि । उचितं योग्यमिति हेतोरिति पूर्वत्र
संबन्धः । ततः किं तत्राऽऽह—इतीत्यादिशेषेण । आकर्णनीयं शृणु । दूषण-
मिति शेषः ॥ ७० ॥

तदेवाऽऽह संध्ये इत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

संध्ये सृष्टिरिति प्रभृत्यभिलसत्सूत्रे हि यद्भाष्यक-

त्पादाब्जैरुपपादितं नत भवेत्सार्धं विरोधस्ततः ।

इत्यन्तर्विशयाकुलं प्रतिजगुः केचिन्मुनीन्द्राः शिवे

तत्सर्गाद्यनुकूलमृज्यविषयं ज्ञानं हि नान्यत्त्विति ॥७१॥

संध्ये सृष्टिराह हीत्यधिकरणभाष्ये स्वप्नाख्यसंध्यस्थान एव जीवस्य सृष्टि-
कर्तृत्वं यदभिहितं तेन सह विरोधः प्रपञ्चं प्रति जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे स्वप्नं
प्रतीभरस्य कर्तृत्वाङ्गीकृतौ च स्यादित्यर्थः । इतीत्यादि । एवं प्रकारेण । अन्तर्भ-
नस्ति । विशयेति संदिहानम् । तज्जगत्कर्तृत्वम् । अन्यद्विशदमेव ॥ ७१ ॥

उपसंहरति—इतीत्याचार्याभ्याम्—

इति बद्धमुक्तजीवव्यवस्थितिर्वार्तिकानुसारेण ।

जीवादिनिर्गलद्रपुरैशं कर्तृत्वमपि कथितम् ॥ ७२ ॥

परमात्मनीव हरिहरचतुराननरूपभेदेन ।

जन्माद्यस्य यत इति द्वितीयसूत्रार्थकथनमभूत् ॥ ७३ ॥

इति बद्धमुक्तव्यवस्थोपपत्तिः—

प्रतिपादितार्थत्रयेऽनुरूपमुपमानमाह—परमात्मनीवेति । शास्त्रसांगत्यमप्यस्याऽऽह-
जन्मादीति ॥ ७३ ॥

इति बोधैक्यासि. टी. अद्वैता. बद्ध० वार्ति० जीवा० कर्तृत्वा० द्वितीयसूत्रार्थो-
पपत्तिः ॥ ९ ॥

अथ प्रकृत एव शिष्यः स्वाचार्यं प्रति तृतीयसूत्रार्थं प्रतिपितुः नैजाधिकारित्वा-
द्योतयितुं सोपोद्धातं द्वितीयसूत्रार्थान्तं सर्वं तदुपदिष्टशास्त्रार्थमनुवदति—एवमित्या-
दिस्रग्धरया—

एवं जन्मादिसूत्रेऽभिहितमिदमभूद्ब्रह्मलक्ष्मादिसर्वं

जिज्ञासासूत्रसिद्धेऽप्सितमतिक्रम्यया मह्यमाचार्यवर्यैः ।

पूर्वाचार्यैकमत्यप्रकटनपटुमिस्तत्र या कर्तृतोक्ता-

जन्यस्येशे तदाप्ता कथमिह नु मता साऽथ सर्वज्ञताऽपि ॥ १ ॥

तदाप्ता जन्यजगत्कर्तृतान्यथानुपपत्तिप्राप्तेत्यर्थः । नु इति वितर्के । अथेत्य-
नन्तरम् । सा निरुक्तार्थापत्तिसिद्धा सर्वज्ञताऽपि । इहाद्वैतशास्त्रे । कथं मता संम-
ताऽस्तीति तन्मां प्रति उपदेष्टव्यमित्यध्याहृत्यान्वयः ॥ १ ॥

अथ नैजविस्मरणशीलत्वसंभावनामाशङ्क्य तदुपपन्नं प्रतिजानीते ननु इत्यादि-
पुष्पिताग्रया—

ननु चरममतेऽधुनैव योक्ता

चिति जगतः किल कर्तृतैव साऽसौ ।

इति वदितुमशक्यमेव यस्मा-

न्न विदमते खलु कामनाकृती स्तः ॥ २ ॥

ननु चिति ब्रह्मणि । अधुनैव । या जगतोऽनादिभिन्नदृश्यस्य । चरमेति ।
किलेत्यवधारणे । कर्तृता उक्ता प्रतिपादिता । सैव । असौ । पारमेश्वरी सर्व-
ज्ञताऽस्तीति वदितुं वक्तुमप्यशक्यमेव भवतीति संबन्धः । तत्र हेतुमभिधत्ते ।
यस्मादित्यादिशेषेण । यस्माद्धेतोः । विदमते ज्ञानं विना । कामनेति । इच्छाप्र-
यत्नौ न स्तः खलु नैव भवेतामिति योजना ।

जानाति इच्छति यतते इति कमस्य सर्वसंमतत्वात्सर्गाद्यनुकूलसृज्यविषयं ज्ञान-
मेव परमेश्वरस्य जन्यजगत्कर्तृतैति चरमतोक्तज्ञानस्येच्छाजनकत्वेऽपि कृत्याख्य-

अयत्नं प्रति घटं प्रति कुलालपितृवदन्यथासिद्धत्वात्कृत्याश्रयस्यैव लोके साक्षात्कर्तृत्वाभिधानात् च नैव परमेश्वरे सर्गाद्यनुकूलसृज्यविषयकज्ञानरूपं प्राक्तनप्रकर्णीयान्त्यमतोक्तं जन्यजगत्कर्तृत्वम् । अथ तदाप्तं सार्वज्ञ्यमपि वक्तुमयुक्तमिति भावः ।

न च इच्छाकृत्योरपि जन्यत्वेन प्रकृते जगदन्तःप्रविष्टत्वात्तत्प्रतियोगिकं कर्तृत्वं तु पुनर्निरुक्तज्ञान एवेति लाघवात्तदेवोचितमिति वाच्यम् । सद्य एव दत्तोच्चरत्वात् । नाप्येवं तर्हि जन्यज्ञानादित्रयप्रतियोगिककर्तृत्वेन पुनः प्राशुक्तानवस्थातादवस्थयमेवेति सांप्रतम् । इष्टापत्तेः । एतेन कुड्यचित्रन्यायेन सार्वज्ञ्यमपि व्याख्यातम् । तस्मात् किमत्र तात्पर्यामित्याचार्यचरणैराज्ञाप्यमेवेत्याभिप्रायः ॥ २ ॥

ननु लोके तावज्ज्ञानेच्छाकृतीनां यावच्चेतनजन्यघटादिकार्यकारणसामग्रीक्रमनैयत्यप्रायत्वेऽपि स्वप्नादिभ्रमे ज्ञानसमकालमेव सकलेष्टानिष्टकार्यस्यानुभविकत्वेन वेदेकगम्य ईश्वरे तु निरुक्तज्ञानस्यैव सामग्रीत्वं समुचितमेवेति चेत्सत्यम् । तथाऽपि श्रुतिविरोधान्नैव निस्तार इत्याशयेन शङ्कते—यदीत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

यद्यङ्गीक्रियते न तत्रयमिह स्यात्तर्हि तस्येक्षण-

श्रुत्यादेर्वत बाध एव सहसेत्याशङ्क्य तां साधितुम् ।

सूत्रं प्रोत्थितमाद्यवर्णकसरण्या वेदकर्तृत्वतः

शास्त्रेत्यादि तदेव नोचितमिहाऽऽस्ते वर्णकाभ्यामपि ॥३॥

तस्य ईश्वरस्य । बतेति खेदे । ईक्षणेति । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति छान्दोग्य ईक्षणश्रवणम् । आदिना तैत्तिरीयके तु सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजतेति कामादेरपि यच्छ्रवणं ततः कामादेः स्पष्टमेव प्रतीतस्य सहसा बाध एवेत्याशङ्क्य तां जगत्कर्तृतामूलीभूतां सर्वज्ञतां बत् । शास्त्रेत्यादि । शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रम् ।

आद्येति । प्रथमवर्णकप्रकारेण । वेदेति । वेदनिर्मातृत्वेन । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः । ऋचः सामानि जज्ञिरे । छदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति श्रुतिप्रसिद्धेनेत्यर्थः । साधितुं संपादयितुम् । प्रोत्थितं प्रकर्षेण सर्वपूर्वाचार्यविवेचितत्वाख्येनोत्कर्षेण उत्थितं प्रवृत्तं भवति इति यावत् । तदेव इह शास्त्रे । वर्णकाभ्यामपि पूर्वोत्तराभ्यामपि उचितं युक्तम् । नाऽऽस्ते नैव संपद्यत इति संबन्धः ॥ ३ ॥

तदेवोपपादयितुं सांप्रदायिकसंमतं निरुक्तसूत्रवर्णकद्वयार्थं क्रमेण कथयति—
नो इत्यादिना तेनैव—

नो सार्वज्ञ्यमृते प्रतीचि जगतः स्यात्कर्तृतेतीरितं
तत्तत्र श्रुतिर्कर्तृकत्ववशतः प्रोच्याऽऽदिमे वर्णके ।

एतादृक् परवस्तु न श्रुतिमृते विज्ञायतेऽन्यैरिति

प्रोक्तं चान्तिमवर्णकेन सकलैराचार्यवर्यैः खलु ॥ ४ ॥

हीरितमर्थसमाजग्रस्तमित्यर्थः । एतादृशम् । तत्सार्वज्ञ्यम् । तत्र प्रतीचि । श्रुतीति ।
आदिमे वर्णके प्रोच्या एतादृगित्यादि । प्रोक्तं खल्विति योज्यम् ॥ ४ ॥

एवं वर्णकद्वयार्थं क्रमेण यथासंप्रदायमुपवर्ण्य तस्यान्तर्भावं पूर्वोत्तरसूत्रयोः प्रति-
जानीते—अन्तरित्यादिशालिनीपूर्वार्धेन—

अन्तर्भूते वर्णके द्वे अपीमे

सूत्रद्वंद्वे प्राक्परागात्मके स्तः ।

यावज्जन्ये कारणं चेत्परेश-

स्तादृग्वेदेऽप्येष तेनैव तत्स्यात् ॥ ५ ॥

तत्र आद्यान्तर्भावे हेतुं प्रतिपादयति—यावदित्याद्युत्तरार्धेन ॥ ५ ॥

अन्त्यस्यापि तं स्फुटयति—एवमित्यादिशार्दूलविक्रीडितपूर्वार्धेनैव—

एवं तत्तु समन्वयादिति महासूत्रादिमे वर्णके

वेदैकप्रतिबोध्यमद्वयमिति स्पष्टं गतार्थं न किम् ।

तेनेदं किल सूत्रमेव विफलं पाठे यथोक्ते ततः

सर्वज्ञात्मगुरुस्तु मङ्गलविधौ तद्व्यत्ययं व्यादिशत् ॥ ६ ॥

महत्त्वं सकलाद्वैतशास्त्रार्थसंसूचकत्वादेव । निगमयति तेनेत्यादिना । किलेति
वाक्यालंकारे । यथोक्ते पाठे इत्यस्य कृत्यं द्योतयति तत इत्यादिशेषेण । संक्षेपशरी-
रकमङ्गलाचरणच्छलेन हि अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यादिचतुःसूत्र्यर्थक्यकचतुः-
श्लोक्या तत्र तृतीयश्लोकेन प्रत्यक्षप्रमाणकमित्यादिना समन्वयसूत्रार्थं संगृह्य शास्त्र-
योनिःसूत्रस्य चतुर्थ एव तमाह ॥ ६ ॥

एवं सूत्रस्य वैयर्थ्यं प्रकारान्तरयोजनया तत्सार्वक्यमाशङ्क्य निराकरोति—
न चैवमित्यादिशिखरिण्या—

न चैवं वैयर्थ्येऽप्यभिनवाविवृत्त्याऽस्य हितता

जगद्धेतुर्नोचिद्यदिह खलु नित्योऽस्ति निगमः ।

इति प्रत्याख्यातुं प्रथमत इदं सूत्रमिति य-

न्न तेनान्तर्भावोऽपसरति निरुक्तस्तदपि ते ॥ ७ ॥

अभिनवेति । उक्तेतरव्याख्यानेनेत्यर्थः । अस्य प्रकृतसूत्रस्य । हितता सार्ध-
कतेति यावत् । तामेवाभिनवविध्वति व्युत्पादयति जगदित्यादिना । चिद्व्रक्ष ।
जगद्धेतुर्जन्यजगदभिन्ननिमित्तोपादानम् । नो भविष्यति । कुत इति चेत्तत्राऽऽह-
यदित्यादिद्वितीयपादेन । यत् यस्मात् हेतोः । इह संसारे । निगमो वेदः ।
नित्योऽस्ति । वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतेः प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रति-
योग्येवास्ति भवतीत्यर्थः । अत एव स्मर्यते । अनादिनिधना नित्या नागुत्सृष्टा
स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय इति ।

ततः किं तदाह इत्यादि । ननु एवं चेत् तर्हि कुतोऽस्य सूत्रस्य सार्धक्य-
मित्यत आह—इतीत्यादिशेषेण । इति न च वाच्यमिति पद्यारम्भेण संबन्धः । तत्र
हेतुमाह । यदित्यादिना । यत् यस्मात् कारणात् । तदपि एवं सत्यपि । ते तवो-
क्तव्याख्यया सूत्रसाफल्यवादिनः । निरुक्तः प्राङ्मया प्रतिपादितः । अन्तर्भावः ।
प्रकृतसूत्रीयवर्णकद्वयप्रतियोगिकः क्रमात् । एतत्सूत्रान्यवहितपूर्वोत्तरसूत्रानुयोगिकः ।
एतादृशः । अन्तर्भावः । नापसरति ॥ ७ ॥

अथैवं पूर्वपक्षे प्राप्ते प्रकृत एवाऽऽचार्यः समाधातुमुपक्रमते—वाढं वत्सेत्या-
दिमन्दाक्रान्तया—

वाढं वत्साऽऽशृणु हितमिदं दर्शनारम्भसूत्रे

ब्रह्मान्वेष्यं श्रुतिमुकुटतस्तत्त्वजिज्ञासुनेति ।

प्रोक्तं कीदृग्भवति तादिति प्रोत्थितायां तृषीदं

जन्माद्यस्येत्यमिहितमभूत्तस्य लक्ष्मावबोद्धुम् ॥ ८ ॥

आशृण्विति च्छेदः । वत्सेति कारुण्यात्प्रेमप्राचुर्यसूचकं संबोधनम् । इह वाढ-
मित्यर्थं प्रथमभिनवत्वेनाङ्गीकृत्याऽऽशृण्विति समन्ततः श्रवणाय साक्षासनं सावधानी-
कृतं शिष्यं प्रति शास्त्रारम्भसूत्रार्थमनूद्य तस्य जन्मादिसूत्रसांगत्यमाह दर्शनेत्या-
दिशेषेण । तृषि जीवनेच्छावचीव्रतमजिज्ञासायां सत्यामित्यर्थः । शिष्टं तु
स्पष्टमेव ॥ ८ ॥

ननु किं जन्मादिसूत्रेण धूमहेतुत्वं घहनित्वमित्यादिवज्जगज्जनकत्वमेव लक्षण-
मुच्यते किंवा दाहकत्वे सति प्रकाशत्वं तदिति वत्स्वरूपलक्षणमित्याशङ्क्योभयवि-
धमपि इति सोदाहरणं समाधत्ते । शाखाग्रमित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

शाखाग्रं शशिनः प्रकृष्टरुगपीत्यादीव तल्लक्षणं

तादृश्यादुपलक्षणत्वविधया स्वात्मत्वतोऽपीरितम् ।

वेदेनेति च तत्र निश्चितमभूत्तेन प्रमाणं श्रुति-

स्तत्रेतीदृमतोऽत्र भेयत इयं ह्यन्यूनसत्ताक्षिवत् ॥ ९ ॥

यथा लोके क चन्द्र इति शुक्लद्वितीयाचन्द्रदिदृक्षुणा पृष्ठः कश्चिदासः शाखाग्र इति तद्वत् आद्यं तद्ववतीत्यर्थः । प्रकृष्टेति । कोऽत्र ज्योतिर्गणे चन्द्र इति पृच्छन्तं पोतं प्रति माता वक्ति प्रकृष्टप्रकाश इति तद्वत् अन्त्यमपि तदिति यावत् । तत्र क्रमेण कारणे । ताटस्थ्यादित्यादिना । अद उक्तं स्वाराज्यसिद्धिद्वितीयपरिच्छेदाद्यपद्यव्याख्यायां सप्रपञ्चम् । ताटस्थ्यादिति । तटे तिष्ठतीति तटस्थः । तद्वावस्ताटस्थ्यं तस्मादिव ताटस्थ्यात् । यथा पिपासितपुरुषेण क नदीति पृष्ठः कश्चित् दूरे निम्नदेशस्थां नदीं साक्षात् प्रदर्शयितुमशक्नुवन् नदीतटस्थं वृक्षं दर्शयति यत्राप्यवटः पिप्पलो वा इति तन्मूलमुपसृष्टोऽयं नदीं द्रक्ष्यतीति ।

तत्र यथा नद्यसंबन्धोऽपि वृक्षो नदीताटस्थ्यान्नदीप्रतिपत्त्युपाय इति नद्यालक्षकत्वात् लक्षणं तद्वज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणमित्यर्थ इति । असंबद्धत्वं हि अत्र साक्षादेव । एवं काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादौ आकस्मिकसंयोगादिसंबन्धवत्यपि काकादावुपलक्षणे स्वलक्ष्यस्वरूपभिन्नत्वान्नाग्यासिः । तस्मात्ताटस्थ्यात् उदासीनधर्मत्वाद्धेतोरुपलक्षणत्वविधया । यतो वा इमानि भूतानीत्यादिश्रुत्यभिहितजगज्जन्मादिकारणत्वस्योपलक्षणत्वप्रकारेणेति संबन्धः । तथाचोपलक्षणमेव तटस्थलक्षणमिति ध्येयम् । एवं द्वितीयमपि तदाह । स्वेति । चोऽवधारणे । एवं च तत्र जन्मादिसूत्रे शाखेत्यादिपूर्वार्धम् । वेदेनैव तल्लक्षणमीरितं सत्यमित्यादिनोक्तमिति निश्चितमभूदित्यन्वयः । तत्र द्वैतापत्तिं शङ्कते तेनेत्यादिशेषेण । मेयतः ब्रह्मणः ॥ ९ ॥

एवं च वेदो ब्रह्मसमसत्ताकः । तत्प्रमाणत्वात् । यो यत्प्रमाणं स तत्प्रमाणसत्ताकः । यथा रूपत्वप्रमाणं चक्षुरिति पर्यवसितं शङ्काशयमनूद्य शमयति—इतीत्याद्यार्ष्या—

इत्याशङ्कामादिमवर्णकतश्चेत्तुमेतदधिकरणम् ।

न ब्रह्म स्वकभापकसमसत्ताकं हि वेदजनकत्वात् ॥ १० ॥

ननु कथं शास्त्रयोनित्वाधिकरणादिमवर्णके निरुक्तशङ्कानिवारकत्वमित्यत आह नेत्याद्युत्तरार्धेन । ब्रह्म । स्वकेत्यादि । स्वप्रमाणसमसत्ताकम् । नहि हिरवधारणे । नैव भवति । तत्र हेतुः । वेदेति ॥ १० ॥

तत्र हेत्यसिद्धिं समुद्धरति—महत इत्याचार्यान्निपाद्या—

महतो भूतस्यास्य तु निःश्वसितं सर्ववेदवृन्दमिति ।

श्रुतिरेव तत्र मानं नहि पुष्पं वृक्षतुल्यसत्ताकम् ॥ ११ ॥

अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इत्या-
दिवृहदारण्यकवाक्यमेवात्र मूलमित्यभिप्रायः । नन्वेवमप्यत्र वेदे ब्रह्मप्रमाणत्वेन
तत्तुल्यसत्ताकत्वशमने तस्य वेदजनकत्वेऽपि किमायातमित्यत्राऽऽह—नहीत्यादि चर-
मचरणेन । तत्समानसत्ताकत्वे तज्जन्यत्वमेव वेदस्य व्याहन्येतेत्याशयः ॥ ११ ॥

नन्वेवं यदि वेदो ब्रह्मजन्यस्तीह स तत्र प्रमाणं न स्यादित्यत आह । वृक्षे-
त्यादिमन्दाक्रान्तात्रिपाद्या—

वृक्षज्ञानं कुसुमत इति स्पष्टमेवास्ति लोके

धूमाद्वृक्षेऽनुमितिकरं नास्ति किं वाऽनुमानम् ।

नैतत्स्वस्वप्रभितिविषयैस्तुल्यसत्ताकमिदं

यत्ते चक्षुर्भतमिदमपि स्वीयवृत्त्यात्मतादृक् ॥ १२ ॥

पारिजातादिवृक्षज्ञानं तस्य कुसुमत इति प्रसिद्धमेवेति भावः । उपलक्षणमेव
तत्तदीयपत्रफलादेरपि । तेन न्यग्रोधौदुम्बरादीनां वनस्पतीनां नैसर्गिककुसुमाभावेऽपि
न क्षतिः । एवं तज्जन्यस्यापि तत्प्रत्यक्षप्रमापकत्वं सधुदाहृत्य तदनुमापकत्वम-
प्याह । धूमादित्यादिद्वितीयपादेन । एतेन प्रागुक्तेन ब्रह्मेत्यादिप्रयोगे दृष्टान्तः
स्पष्टीकृतः ।

तथाचात्र एवं प्रयोगः पर्यवसितः । वेदः स्वमेयब्रह्मन्यूनसत्ताकः । तज्जन्य-
त्वात् । पुष्पादिवृक्षधूमादिवच्चेति । अत्राऽऽदिना वनगर्जितादि । एतदेवाऽऽह नैतत्
इति तृतीयपादेन । एतत् पुष्पादि धूमादि च । अथ प्रतिवादिनिदर्शनमपि अनुकू-
लयति । यदित्यादिचरमचरणेन । स्वीयेति । स्वजन्यवृत्तिरूपं तादृक् स्वप्रमेयाल्प-
सत्ताकमित्यर्थः । वक्ष्याम एवैतदग्रे प्रतिकर्मव्यवस्थायामित्युपरम्यते ॥ १२ ॥

निगमयति—तदित्यादिप्रहर्षिण्या—

तन्माने नाहि नियता समानसत्ता

मेयैरित्यनुचितमुक्तशङ्कितं ते ।

तेनास्मिन्नाधिकरणे तु वर्णकं त-

त्किं युक्तं न भवति चारुवैदिकानाम् ॥ १३ ॥

तत्तस्मादुक्तव्यभिचारदर्शनाद्धेतोरित्यर्थः । माने प्रमाणे । मेयैः प्रमेयैः सह ।
समानेति । नियता निश्चिता । न हि हिरवधारणे । नैवास्तीत्यन्वयः । फलितमाह ।
इतीत्यादिना । इति हेतोः । तत्प्राथमिकम् । चारुपदेन पूर्वमीमांसकव्युदासः ॥ १३ ॥

एवमुत्तरवर्णकसार्थक्यमपि उपपादयितुं तन्निरस्याशङ्कामादावाह—जन्माद्यस्ये-
ह्यादिसाधरया—

जन्माद्यस्येति सूत्रे जगदुदयलयस्थित्युपादानभूतं

यत्तद्ब्रह्मैव बाधावाधि भवनवशाद्रज्जुवत्स्पष्टमेवम् ।

संप्रोक्तं नानुमानं किमिह भगवता सत्यवत्याः सुतेन

तेनैतन्नैव मेयं श्रुतिशिखरगिरः कोक्तशङ्कादिकं तत् ॥ १४ ॥

जगदित्यादि । अन्यद्वैताभिन्ननिमित्तोपादानम् । यत्तद्ब्रह्मैव । तत्र हेतुः । बा-
धेति । रज्जुवादितिदृष्टान्तः । एवमनेन प्रकारेण । भगवता । सत्येति । श्रीम-
द्व्यासेन । इह जगत्कारणे विषये । अनुमानं संप्रोक्तं किं, अपि तु संप्रोक्तमेवास्तीति
संबन्धः । ततः किं तदाह तेनेत्यादिशेषेण । श्रुतीति उपनिषद्वाचः । तत्त्वमस्यादेरिति
यावत् । उक्तेति । तृतीयसूत्रं नैव कर्तव्यमित्यादिपूर्वपक्षप्रभृतीत्येतत् ॥ १४ ॥

अथोक्तशङ्कां परामृश्य तन्निरासेनोक्तसूत्रीयद्वितीयवर्णकसाफल्यमाह—इतीत्या-
दिपृथग्या—

इति प्रबलशङ्कितं शमायितुं पुनर्वर्णकं-

द्वितीयमराचि स्फुटं सपदि भाष्यकाराङ्घ्रिभिः ।

सदौपनिषदं मतं श्रुतिशिरोऽपरानीक्षणा-

दिति स्फुटति सार्थकं किमु न सूत्रमेतद्वद ॥ १५ ॥

तदेव विशदयति । सदित्याद्युत्तरार्धेन । सत्तदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुत्यु-
पक्रान्तमद्वैतं ब्रह्म । औपनिषदं वेदान्तमहावाक्यगम्यं मतं संमतं भवति । तत्र हेतुः ।
श्रुतीति । तदितरागोचरत्वात् । व्यतिरेके घटादिवदित्यर्थः । न चात्र हेतुसाध्ययो-
रभेदः शङ्क्यः । वेदान्तमहावाक्यगम्यत्वं साध्यतावच्छेदकम् । तद्विज्ञागम्यत्वं
तु हेतुतावच्छेदकमिति भेदात् । नापि हेतोः पक्षावृत्तिरिति । नावेदविन्मनुते तं
बृहन्तमित्यादिश्रुतिभिरेव तत्सिद्धेः । उपसंहरति । इतीत्यादिचरमचरणेन ॥ १५ ॥

एवं शास्त्रयोनित्वसूत्रसार्थक्येऽपि समन्वयसूत्रस्यैव तर्हि वैफल्यं स्यादेव तदुक्तस्या-
द्वैतब्रह्मणि वेदकगम्यत्वस्य पूर्वपक्षोक्तरीत्या शास्त्रयोनिसूत्रीयाद्वितीयवर्णकेनैव गता-
र्थत्वादित्याशङ्क्य समाधत्ते—नन्वेवमित्यादिप्रहर्षिण्या—

नन्वेवं यदि न समन्वयारूपसूत्रं

युक्तं स्याद्यदिह ततस्तु वेदमौलेः ।

सर्वस्याप्यतुलसमन्वयोऽद्वये यः

सिद्धोऽसावित इति चेन्न चिन्त्यभेदात् ॥ १६ ॥

तत्र हेतुः—यदित्यादिना । यद्यस्माद्धेतोः । इह अद्वैतशास्त्रे । तुरवधारणे । तत एव समन्वयसूत्रादेव । सर्वस्यापि निखिलस्यापि । एतेन कासांचित्सगुणत्रयपराणामाथर्व-
णादिप्रसिद्धानां श्रीमद्भगवत्पूज्यपादपादाराविन्दैरव्याख्यातानामप्युपनिषदां मन्दाधि-
रिचेतसः स्थिरीकरणैकप्रयोजनत्वेन तृतीयाध्यायोक्तरीत्या नृसिंहपूर्वतापिनीयभाष्य-
विष्णुसहस्रनामभाष्यैकप्रकारेणैव कममुक्तिद्वारा वाऽद्वैतब्रह्मात्मैक्य एव व्या-
ख्यातः समन्वयः ।

एवमेवोक्तं कल्पतरौ । निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनु-
क्रम्यन्ते सविशेषनिरूपणैरिति । अद्वये प्रत्यगाभिन्ने । ईदृशे । ब्रह्मणि । अख-
ण्डचिन्मात्रे वस्तुनि । यः । अतुलेति । निरूपमतात्पर्यविशेषः । असौ । इत एव ।
शास्त्रयोनिस्त्रान्तिमवर्णकेनैव । सिद्ध इति चेन्न । तत्र हेतुः । चिन्त्येति । विचा-
र्यवैलक्षण्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

तमेव प्रतिबोधयति—उपक्रमेत्याद्युपजात्या—

उपक्रमाद्यैरखिलैस्तु लिङ्गै-

स्तात्पर्यमेव श्रुतिशेखराणाम् ।

अद्वैतचिन्मात्ररसे विनिश्चितं

चतुर्थसूत्रादिमवर्णकेन ॥ १७ ॥

तानि तु आहुः प्राचीनाचार्याः । उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थ-
वादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णय इति ॥ १७ ॥

ननु किं तावलोके वेदे च यस्य शब्दस्योपक्रमादिलिङ्गैर्यत्र तात्पर्यं तस्य वस्तुन-
स्तदेकशब्दगम्यत्वं भारतरामायणादिषु पूर्वकाण्डे च प्रसिद्धमेवेति चेद्भाटम् । सम-
न्वयसूत्रादिमवर्णकेनोत्तरकाण्डस्य उपक्रमादिलिङ्गैस्तात्पर्यमेवाद्वैतब्रह्मात्मनि विनिश्चि-
तं पूर्वसूत्रान्तिमवर्णकविनिर्णयस्य तत्र वेदान्तमहावाक्येतरागम्यत्वे सति तदेकगम्यत्वस्य
हेत्वपेक्षयैवेत्याशयेन समाधत्ते—नेत्यादिवंशस्थेन—

नैतावता तस्य तदेकगम्यता

सिध्यत्यतो नास्य ततो गतार्थता ।

फलस्य संकीर्तनमन्त्यवर्णके

सर्वं ततः सिद्धमतीव निर्मलम् ॥ १८ ॥

एतावता उपक्रमादिलिङ्गविचारमात्रेण । तस्य ब्रह्मात्मैक्यस्य । तदेकेति ।
निरुक्तीति कमहावाक्यैकगम्यता । न सिध्यति । अतो हेतोः । अस्य तृतीयसूत्री-
यवर्णकोक्तप्रकृतौपनिषदत्वरूपार्थस्य उपकारकोपक्रमादिलिङ्गविचारस्य । ततस्तृती-
यसूत्रद्वितीयवर्णकोक्तविचारेण । गतार्थता न चारितार्थ्यं नैव भवति इत्यन्वयः ।
नहि साध्यकथनमात्रेण हेतुचिन्तधैयर्थ्यम् । नन्वेवमपि चतुर्थसूत्रीयवर्णकेतरवैयर्थ्य-
तादवस्थयमेवेत्यत आह । फलस्येत्याद्युत्तरार्धेन । फलस्य । अविद्याध्वस्तिलक्षणचि-
न्मात्रमुक्तेः ॥ १८ ॥

अथ प्रकृत एव शिष्यः पुनः स्वाचार्यं प्रति निरुक्तावान्तरशङ्कितसमाधानसि-
द्धान्तं सर्वाविरोधेनातिरमणीयतयाऽङ्गीकृत्य अथ प्राक्प्रकृतामीश्वरसर्वज्ञतामेव विचा-
रयितुं पृच्छति—अस्तु इत्यादिवसन्ततिलकया—

अस्त्वेवमप्युदयमेति जगन्निदाने

सामान्यतः श्रुतिजनेः सकलज्ञतेति ।

सा कीदृशीति तु विशेषबुभुत्सुता मे

नो शान्तिमेति तदिमां गुरवो हरन्तु ॥ १९ ॥

अयि आचार्याः । इदमवान्तरशङ्काशामकं सिद्धान्तरहस्यमस्तु तथाऽपि । जग-
दिति । जगदभिन्ननिमित्तोपादाने ब्रह्माणि । सामान्यतः । श्रुतीति । प्रागुक्तवेदका-
रणत्वादित्यर्थः । या सकलेति । सर्वज्ञता । उदयमेति सर्वपुमर्थतत्साधनज्ञापकवै-
दकर्तृत्वान्यथानुपपात्तित एव सिद्धा भवतीति यावत् । सा कीदृशीत्याद्युत्तरार्धं तु
निगदव्याख्यातम् ॥ १९ ॥

ननु कोऽत्र संदेहो भवति इति चेत् किमसौ स्वप्रकाशात्मरूपेण एव सर्वं दृश्यं
प्रकाशयति उत मायया वा इति शिष्याशयं स देशिकेशः समनुमायेत्यमेव पृच्छन्तं
जिज्ञासुं कंचित् समादधानानां श्रीभारतीतीर्थानां सिद्धान्तबोधनतः समाधत्ते । आस्ता-
मित्यादिसंग्रहशया—

आस्तां सर्वज्ञ ईशः श्रुतिजनकतयाऽथापि किं सोऽपि सर्वं

जानाति स्वात्मभासाऽनवरतवशया मायया वेति कंचित् ।

संदेहयस्तमाहुस्तदुपशमकृते भारतीतीर्थसंज्ञा

आचार्याः सर्वबुद्धिस्थितानिखिलजगद्वासनासाक्षितां ताम् ॥ २० ॥

अनवरतेति । अखण्डस्वाधीनयेत्यर्थः । एतादृश्या । मायया वा जानाति इति

संदेहप्रस्तं कंचित् सुमुहुं प्रति । तदुपेति । निरुक्तसंशयशान्स्वार्थमिति यावत् ।
भारतीत्यादि साक्षितामित्यन्तं यथाश्रुतमेव योजयित्वा तां सर्वज्ञताम् । आहुतिरिति
संबन्धः । ननु कूटस्थब्रह्मजीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधा । घटाकाशमहाकाश-
जलाकाशाग्रस्वे यथा इत्यादिना चित्रदीपे विद्यारण्यगुरुभिरेव चिच्चातुर्विध्यवादमु-
पक्रम्य मेघाकाशदृष्टान्तसिद्धमाज्ञसमष्टेरेव ईश्वरत्वं स्पष्टमुक्तं तत्त्वेन सर्वबुद्धिस्थि-
तनिखिलजगद्भासनासाक्षितारूपतदीयसार्वज्ञ्यस्य तन्मात्रसंमतत्वात्तद्गुरुणां भार-
तीतीर्थश्रीचरणानां प्रकृते तत्संमतस्वकथनमनुचितमेव इति चेन्न ।

तृप्तिदीपाद्यवशिष्टनवप्रकरणीकर्तृणां तद्गुरुणां भारतीतीर्थश्रीचरणानामपि कूट-
स्थदीपे निरुक्तवादस्यैव संमतत्वेन तथैवेष्टत्वात् । तद्यथा । कूटस्थदीपे तावत् ।
घटोऽयमित्यसावुक्तिराभासस्य प्रसादतः । विज्ञातो घट इत्युक्तिर्ब्रह्मानुमहतो
भवेदित्याभासवादमेवोपन्यस्य आभासब्रह्मणी देहाद्वहिर्यद्वद्विवेचिते । तद्वदाभा-
सकूटस्थौ विविच्येतां वपुष्यपीत्यग्निमपद्येन चिच्चातुर्विध्यमपि उक्त्वा मायाऽऽभासेन
जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः । मायिकावेव जीवेशौ स्वच्छौ तौ काचकुम्भवदिति
तत्रैवाग्रे स्थलान्तरे जीवेशस्वरूपं निरूप्य । माया मेघो जगन्नीरं वर्षस्वेष यथा तथेति
मायाया मेघत्वोक्तेर्निरुक्तेश सार्वज्ञ्यं ध्वनितमिति ॥ २० ॥

तत्रापि कश्चिच्छङ्कते—नित्येत्यादिशादूलविक्रीडितेन—

नित्यातीन्द्रियधर्ममुख्यविषया बुद्धिः परोक्षैव त-

त्संस्कारोऽपि तथेति तस्य विषयोऽप्यज्ञात एवांशतः ।

भास्यस्तत्प्रातिबिम्बितेन तु मतेऽस्मिन्साक्षिणेशेन चे-

त्साक्षात्सर्वविदीश्वरोऽपि न भवेत्तर्ह्यस्मदाद्यैः सप्तः ॥ २१ ॥

नित्यं सर्वदा येऽतीन्द्रिया इन्द्रिया गोचरा एव ते धर्ममुख्या धर्मादयस्ते विषया
यस्याः सा तथेत्यर्थः । तथा नित्यातीन्द्रिय एवेत्येतत् । यस्य संस्कारस्य विषयोऽपि
बुद्धेर्नित्यतीन्द्रियधर्मादिविषयत्वेन परोक्षत्वे तत्संस्कारस्य निसर्गपरोक्षस्य विषये
बुद्ध्यादावंशतः परोक्षज्ञाने तावदसदावरणैकनाशत्वेनाभानावरणानाशकत्वादबुद्धेः
साक्ष्येकप्रत्यक्षत्वादज्ञातत्वे साक्षिभास्यत्वरूपं परोक्षत्वं कैमुत्यसिद्धमेवेति भावः ।

ततः किं तदाह । तत्प्रातिबिम्बितेनेत्यादिना । अस्मिन् उपक्रान्तभारतीतीर्थ-
मते तु । तदिति । निरुक्तरूपसंस्कारप्रातिबिम्बितेन साक्षिणा । एतादृशेन । ईशेन
भावप्रधाननिर्देशादुघटो नित्य इत्यादिवदीशत्वेनेति यावत् । यदि साक्षात्सर्ववि-

दीश्वरो भवेत्तर्हि अस्मदाद्यैः समो न भवेत्किम् । अज्ञातत्वेन साक्षिभास्वसर्व-
विषयकज्ञानवस्त्वलक्षणं सार्वज्ञ्यं तु सर्वजीवसाधारण्येन विद्यत एवेति तदविशेषस्तत्र
भूयादेवेति भावः ॥ २१ ॥

तत्समाधत्ते प्रकृत एव श्रीगुरुस्तथा शङ्ककं मुमुक्षुं प्रति प्रकटार्थकृत्सिद्धान्त-
मनुवदन्—इतीत्यादिप्रबोधितया—

इति विह्वलमानसं यतिं-

प्रतिबोद्धुं प्रकटार्थकृज्जगौ ।

इह मायिकवृत्तिभेदतोऽ-

स्त्यपरोक्षत्वमदोऽखिलेष्विति ॥ २२ ॥

यतिं जिज्ञासुम् । इह संसारे विषये । मायिकेति । चित्प्रतिबिम्बविशिष्टैः ।
त्रैकालिकयावद्दृश्यविषयकमायिकवृत्तिभेदैरित्यर्थः । अखिलेषु सर्वद्वैतवस्तुविषयक-
मिति यावत् । अपरोक्षत्वमेव । अद ईश्वरनिष्ठं सर्वज्ञत्वम् । अस्तीति प्रकटार्थ-
कृज्जगौ इति पूर्वेणान्वयः ॥ २२ ॥

तत्राप्याशङ्कायां समाधत्ते—भूतेश्यादिस्वागतया—

भूतभाविविषया ननु माया-

वृत्तिरप्युद्भयमेतु कथं वा ।

इत्थमुन्मनसमाह स तत्र-

तत्त्वशुद्धिकृदलं स्मृतितर्का ॥ २३ ॥

ननु भूतेति । कालस्तु सामान्यतो ह्यविद्याचित्संबन्ध एवानादिस्तत्र भूतादि-
क्षणात्मा खण्डकाल एव तदवयवविशेष एवं तदवच्छिन्नवस्तुविषया मायावृत्तिरेव
तस्या वार्तमानित्वात्कथं श्यादित्याशयः । इत्थमुक्तप्रकारेण । उन्मनसं विकलचित्तं
मुमुक्षुं प्रति । स सुप्रसिद्धः । तत्र भूतादिविषये । तत्त्वेति । अलं निरतिशयं
याथार्थ्यपर्याप्तौ । एतादृशौ ।

स्मृतीति । क्रमेण भूतभग्याविषयौ मायिकस्मृतितर्काविवेश्वरे सार्वज्ञ्यप्रयोजकौ
वर्तते इत्याहेति संबन्धः । वर्तमाने तु मायावृत्तिः सिद्धेवेति भावः । उपलक्षण-
मिदं विवरणकाराणामपि । तदुक्तं न्याय्यरत्नावल्याम् । विवरणकारमते तु विद्यमान-
विषयेषु प्रत्यक्षरूपा भाविष्वनुमितिरूपाऽतीति स्मृतिरूपा मायावृत्तिः स्वीक्रियत
इति ताभिरेवेश्य सर्वज्ञत्वं सदेति तत्रोक्तमिति ॥ २३ ॥

यदि एवं मायावृत्तिभिरेवोक्तरीत्या ईशः सर्वज्ञश्चेत्तर्हि सार्वज्ञ्यस्य तत्तदाचार्यमे-
वेन भिन्नरूपत्वात्, नैवं तदैक्यरूप्यं स्यादिति शङ्काव्याकुलं कंचिद्व्युत्सुं प्रति
कौमुदीकारास्तु एवं प्रतिप्रबोधयामासुरित्याह—नन्वित्यादिसम्भरया—

नन्वेवं नैकरूप्यं निखिलविषयकज्ञानवत्त्वस्य भूया-

दित्यस्वस्थं द्विजाढ्यं कमपि तु दिदिशुः कौमुदीकृद्द्विजेन्द्राः ।
सार्वज्ञ्यं ज्ञानरूपत्वमभिमतमिह ज्ञानकर्तृत्वमुक्तं-

लिङ्गं जीवस्य भाष्ये तदभिमतमतः साक्षिणा सर्वमानम् । २४ ॥

द्विजेति । मुमुक्षोरेव ब्राह्मणश्रेष्ठत्वात्तत्त्वजिज्ञासुमित्यर्थः । पक्षे पक्षिश्रेष्ठं चकोरम् ।
अमृतमयचन्द्रिकामात्रास्वादतृप्तत्वेन तस्यैव तथात्वात् । अत एव । कौमुदीकृत्,
इत्यादावपि पक्षान्तरं चन्द्रत्वेन सुघटमेव । बहुवचनं चाऽऽदरार्थमिव पक्षे कला-
भिप्रायकमेव । दिदिशुः— इदं सार्वज्ञ्यस्वरूपमुपदर्शयामासुरिति योजना ।

किं तत् इत्यपेक्षायां तदाह । सार्वज्ञ्यमित्याद्युत्तरार्धेन । तत्र हेतुः । इहेत्या-
दिना । अद्वैतशास्त्रे । ज्ञानेति । जीवस्य लिङ्गमुक्तं भवति । तत्रापि हेतुः ।
भाष्य इत्यादिना । वाक्यान्वयादिति सूत्रभाष्य इत्यर्थः । फलितमाह । अत इत्या-
दिशेषेण ॥ २४ ॥

ननु एवमपि मृतादिमानं तु साक्षिणाऽप्यज्ञातत्वेनैव वाच्यं नतु साक्षात् तत्क-
थमुपपद्यते सार्वदिकसर्वविषयकापरोक्ष्यलक्षणमीश्वरस्य सार्वज्ञ्यमित्यत्राऽऽह—मृष्टमि-
त्यर्थया—

मृष्टमनुन्मीलितमपि

चित्रं भित्तौ यथाऽस्ति बीजतया ।

भूतादेरपि सत्त्वात्

तथा सदेत्युचितमेव तद्मानम् ॥ २५ ॥

मृष्टं मार्जितं सुधादिना ॥ २५ ॥

अत्रापि आशङ्क्य समाधत्ते—नन्वित्यादिप्रहर्षिण्या—

नन्वेतन्न भवति चार्वनीक्षितत्वाज्-

ज्ञाधातोरपि विगमात्क्रियार्थतादेः ।

इत्यूहाकुलहृदयं प्रबोद्धमाह

श्रीवाचस्पतिरिह भामतीकृदेवम् ॥ २६ ॥

एतदव्यवहितपूर्वोक्तं सार्वज्ञ्यम् । चारु न भवति । तत्र हेतुः । अनीक्षितत्वादित्यादिना । साक्षिणा सर्वविषयकं भानं तु ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यामेव वाच्यम् । तदेवं यदि सार्वज्ञ्यं तर्हि अज्ञातत्वाज्ञेनार्थं सार्वज्ञ्यं जीवेऽपि स्यात् । नहि अर्थदर्शने समग्रदर्शनव्यवहारः संभवति उपरक्तसूर्यादौ । एवं ज्ञा अवबोधन इति, भूवादयो धातवः । क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः, इति च सूत्रात् ज्ञाधातुसंबन्धिक्रियार्थतादेरपि बाधो भवेदिति भावः । आदिना जानातीत्यादिसर्वलङ्घादितिङ्प्रत्ययाः ॥ २६ ॥

तदेव विशदयति दृश्येत्याद्यार्यया—

दृश्यावच्छिन्नतया चितोऽपि कार्यत्वसंभवात्सुबचा ।

इंशेऽपि सर्वविषयज्ञानं प्रति कर्तृत्वैवेति ॥ २७ ॥

॥ २० ॥

उपसंहरति कथितमित्यादिमुरल्या । तत्रानुरूपमुपमानमुपदिशति—निगमै-

रित्याद्युत्तरार्धेन—

कथितं किल पञ्चभिर्मतैरपि सार्वज्ञ्यमितीश्वरस्य ते ।

निगमैः सपुराणपञ्चभिर्निजमद्वैतसुखामृतं यथा ॥ २८ ॥

॥ २८ ॥

इतीश्वरसार्वज्ञ्यमतैक्योपपत्तिः ॥

ननु भवत्वेवमैशसार्वज्ञ्यविषयकपाचीनाचार्यमतैक्योपपत्तिः । तथाऽपि काऽत्र प्रकृतग्रन्थसंगतिरित्यतस्तां प्रकटयति—अथेत्यादिमालभारिण्या—

अथ तत्तु समन्वयादितिह

श्रुतिमौलिब्रजवाकसमन्वयो यः ।

स्फुटितः परजीवयोरभेदे

स्वविदे पृच्छति चारु तत्र शिष्यः ॥ १ ॥

अथोक्तीत्या तृतीयाधिकरणार्थसार्थक्यकथनानन्तरम् । इह निरुक्तं पचतुर्थाधिकरणे । यः । श्रुतीति । सकलवेदान्तमहावाक्यतात्पर्यपर्यवसानानु-
कूलोपक्रमादिलिङ्गानुग्रहविशेष इत्यर्थः । परेति । अभेदे ब्रह्मात्मैक्यविषय इति यावत् । स्फुटितः प्रकटितः । पूर्वाचार्यैरित्यार्थिकम् । तत्र विषये । शिष्यश्चारु सुन्दरम् । एतेन जल्पादिव्युदासो व्यज्यते । स्वेति । इति पृच्छतीत्याध्याहृत्यान्वयः ॥ १ ॥

एवं सूचितमश्रमकारमेव प्रकाशयति—ऐश इत्यादिसङ्घरया—

ऐशे सार्वज्ञ्य एवं भवतु मतभिदामैकमत्यं तथाऽपि
तद्वज्जीवोऽपि जानात्वखिलमपि जगच्चित्तवृत्तिं विनैव ।

इत्याशङ्कोपशान्तिः समुदयतु गुरो श्रीमदङ्घ्रिप्रसादा-
दित्थं संप्रार्थयन्तं प्रति तु निजगदुः श्रीमदाचार्यवर्याः ॥ २ ॥

एतेन योगिसार्वज्ञ्यव्यावृत्तिः । तद्वदिति । यथा ईश्वरो मायावृत्तिभिः
सूक्ष्मतमाभिः स्वचित्संबन्धरूपाखण्डानादिकालावयवभूवादिकालावच्छिन्नं सर्वं
जानातीत्येवमेवेत्यर्थः । अपरं तु सरलमेव ॥ २ ॥

किं निजगदुः प्राचीनाचार्या इत्यपेक्षायां तद्विवरणाभिप्रायेण विवृणोति
अविद्यायामिति—

अविद्यायां ब्रह्मप्रतिकृतितया सर्वगतता

सदा जीवस्याऽऽस्ते तदपि समतावेव विलसन् ।

यथा व्यक्तौ जातिः कलयति च तद्वृत्तिबलतः

पटादीनित्युक्तः खलु चिदुपरागो विवरणे ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वेन । जीवस्य । यदपि । सर्वेति । यावत्सादि-
द्वैताधिष्ठानतेत्यर्थः । सदा आस्ते निरन्तरं वर्तत एव । तदपि स जीवो मता-
वेव स्वाविद्यापरिणामीभूतबुद्धावेवेति यावत् । यथा व्यक्तौ जातिर्गोत्वादि-
नित्या सर्वगवादिव्यक्त्यन्यदेशगताऽपि न भाति किं तु खण्डमुण्डादितत्तद्-
गोव्याक्तिगतैव परिस्फुरति तद्वत् विलसन्नहमज्ञ इत्याद्यनुभवतः प्रतिभासमानः
सन्नित्यर्थः ॥

तदिति । ध्रुववृत्तिद्वारैः । पटादीन्प्रमेयान् । कलयति जानाति । इति
हेतोर्विवरणे जीवस्य घटादिमानेऽंशे बुद्धिवृत्तेः शास्त्रादौ स्वीकृतेः किं प्रयो-
जनमित्याकाङ्क्षायां । चिदिति । घटाद्यवच्छिन्नचैतन्येन प्रमेयेण सह ।
प्रमातुरन्तःकरणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य संबन्ध एव प्रयोजनमुक्तः कथितोऽस्तीति
संबन्धः ॥ एवं चान्नाऽऽवरणभङ्गस्त्वार्थिक एवेति भावः ॥ ३ ॥

उपलक्षणमिदं प्रकटार्थकराद्यन्यवादिनामपीत्याह—प्रकटार्थेत्यादिप्रबोधितया—

प्रकटार्थकृतोऽपि चेतरेऽप्यपरे तत्त्वविवेककारिणः ।

उपलक्षणतोऽत्र संमता यदविद्याप्रतिबिम्बजीविनः ॥ ४ ॥

इतरे सूत्रात्मजीववादिनः । अत्रापिशब्दद्वयं प्रत्येकसमुच्चायकमेव । ननु

भवतु इतरपदेनैवं तथापि अपरपदेष्टः क इत्यत आह तच्चेति । ननु एवम-
पि शब्दद्वयसाफल्येऽपि चकारसाफल्याभावास्वारस्यान्नायं विशेष्यविशेषण-
भावः समुचित इति चेत्सत्यम् । तर्हि एवं व्याख्येयम् । अपरे अविद्यावरण-
शक्तिप्रतिबिम्बजीववादिन इति । निरुक्तोपलक्षणहेतुं संक्षिपति—यदित्यादिशे-
षेण । अविद्याप्रतिबिम्ब एव जीवः स विद्यते येषां मते ते तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ततः किं तदाह जीव इत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

जीवः सर्वगतत्वतः किल मतस्तेषामपीत्थं भवे-

मुपादानमनावृतो विवरणाचार्योपमस्तस्य तत् ।

धीवृत्तिर्विषयेष्वलं चिदुपरागार्थोन्मिता चाऽऽवृते-

भङ्गार्थाऽपि च बिन्दुक्रान्तिगदितेत्यत्रोभयं तत्फलम् ॥ ५ ॥

तेषामपि अनुपदोक्तपदार्थकारादितत्त्वविवेककाराभिधविद्यारण्यश्रीचर-
णान्ताचार्याणामपि । इत्थं प्रागुक्तविवरणमतप्रकारेण । जीवः सर्वगतत्वतो
मतोऽस्ति किलेति संबन्धः । एव मुपादानमपि जगतो न मतः किल । तथा
विवरणाचार्योपमस्तत्समतजीववदनावृतश्च मतः किलेत्यादिपूर्वेणान्वयः । यत
एवं तत् तस्मात् हेतोः । तस्य जीवस्य धीत्याद्यपिचेत्यन्तं सरलमेव । बि-
न्द्विति । तदुक्तं सिद्धान्तबिन्दौ । अत्र च यस्मिन्पक्षेऽन्तःकरणावच्छिन्नो
जीवः, यस्मिंश्च पक्षे सर्वगतोऽसङ्गोऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवस्तत्रोभत्रापि प्रमा-
तृचैतन्योपरागार्था विषयगतचैतन्यावरणभङ्गार्था च अन्तःकरणवृत्तिरिति ।
इति हेतोः । अत्र निरुक्तमतद्वये । उभयम् । तत्फलं तस्य वृत्तिनिर्गमस्य फलं
भवतीति संबन्धः ॥ ५ ॥

एवं वाचस्पतिमतेऽपि जीवस्य चिदुपरागावरणभङ्गाख्यफलयुगं वृत्तिनि-
र्गमे समानमेवेति तदिष्टजीवस्वरूपकथनतः प्राह सिद्धान्तलेशेत्याद्युपजातितः—

सिद्धान्तलेशेरितभामतीकृतां मते मितोऽन्तःकरणेन जीवः ।

सिद्धान्तबिन्दूक्तमिदं प्रयोजनं द्विधाऽपि तत्रापि च बुद्धिवृत्तेः ॥ ६ ॥

मितः परिच्छिन्नः । ततः किं तदाह—सिद्धान्तबिन्दूक्त्युत्तरार्धेन ॥ ६ ॥

ननु भवतु एवं चिदुपरागार्थबुद्धिवृत्तिनिर्गमवादिनामाचार्याणां संक्षेपेण
संग्रहणमथापि अभेदाभिव्यक्त्यर्थं के वा तद्वादिन इत्याकाङ्क्षायां तान्-
संक्षिपंस्तद्धेतुमपि व्युत्पादयति—संक्षेपेत्यादितद्युगेनैव—

संक्षेपशारीरकचित्रदीपात्मानन्दमाण्डूक्यगकारिकाकृतताम् ।

तथैव दृग्दृश्यविवेककारिणां मतोऽस्ति बुद्धिप्रतिबिम्ब एव ॥ ७ ॥

जीवस्ततस्तत्परिमाण एवेत्यस्यास्ति नो सर्वगतेति तत्र ।

वृत्तिश्चिता सार्धमभेदसिद्ध्यै स्वगोचराधारवपुष्टवमाप्तया ॥ ८ ॥

जीव इति । मतोऽस्ति इति पूर्वणान्वयः । ततः किं तदाह—तत इत्यादिना । इति निरुक्ततत्परिमाणत्वलक्षणात् हेतोः । अस्य जीवस्य सर्वगता नो नैवा-
स्तीत्यतस्तत्र जीवे । स्वेति । स्वशब्दितजीवविषयतापन्नशब्दादिप्रमेयाधिष्ठानी-
भूतयेत्यर्थः । एतादृश्या चिता सार्धमभेदसिद्ध्यै वृत्तिः संपता भवतीति पूर्वपक्ष-
स्थषष्ठ्यन्तमत्रापि अनुकूलम् योज्यम् ॥ ८ ॥

को वाऽत्र विभिन्नवेशगतचितोरभेदाभिव्यक्तिप्रकार इत्यत्राऽऽह—कासारे-
त्यादिशादूलविक्रीडितेन—

कासाराम्बु मुकुल्ययति च यथा केदारमेवं मनो-

वृत्तिः श्रोत्रमुखैः स्वनादिविषयान्व्याप्नोति बाह्येन्द्रियैः ।

कासारादिगताम्बरैक्यमिव धीबिम्बस्य चैक्यं भवे-

त्साकं गोचरश्चिद्भिरित्युपगता वृत्तिर्धियः सूरिभिः ॥ ९ ॥

यथा कासाराम्बु सरोवरोदकम् । सुकुल्ययाऽप्रतिबद्धकृत्रिमसरितैव द्वारे-
त्यर्थः । चोऽवधारणे । केदारं प्रति । एति गच्छति । एवं मनोवृत्तिः । श्रोत्रे-
ति । श्रोत्रादिकरणद्वारा । स्वनादीति । शब्दादिविषयान् प्रतीति यावत् ।
बाह्येति । बाह्येन्द्रियैर्गह्वरान् एतादृशान् । अत एव व्याप्नोति इत्यन्वयः ।
अत्राध्याहारगौरवास्वरसतः सहार्थिक्येवेयं तृतीया । एवं च इह बुद्धिवृत्ति-
वत्श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणामपि वृत्तयः सात्त्विकत्वेनोक्ततत्तद्बुद्धिवृत्तितादात्म्येन
विषयान् प्रतिगृह्णन्ति । तत्र श्रोत्रचक्षुषोस्तु गत्वा ग्राहकत्वमेव दूरे शब्दो
दूरे रूपमिति प्रतीतेः सिद्धान्तविन्दावुक्तम् । त्वग्रसनधराणानां तु स्वगोलका-
वच्छेदे तद्विषयसंयोग एव ज्ञापकत्वं स्वाभाव्यादेव बोध्यम् ।

ननु बुद्धिवृत्तिं प्रति श्रोत्रादेर्विषयदेशगमने द्वारत्वमेव नतु साहचर्यमिति
चेत् । न । अबाधितानुभूत्येत्यमेवामनुमितेः । तदुक्तं मदीयाद्वैतामृतमञ्जर्याम् ।
सितरक्तपीतहरितासितकाचैकोपेनेत्रतादात्म्यात् । दृग्बच्छ्रोत्राद्यैः सह धीवृत्ति-
भिरेति स इह शब्दादीन् । तत्र वपुरन्तचेतोबच्छिन्ना चिद्भवेत् प्रमातृव ।
आविषयं सा मानं मितिस्तदाकृतिरिदं तनुर्मयमिति । फलितमाह कासारादी-
त्याद्युत्तरार्धेन । अम्बरमाकाशम् । बिम्बः प्रतिबिम्बः । गोचरेति । विषयचै-
तन्यैः सहेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु अभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वपक्षे किंचिदुपरागादिप्रयोजनद्वयस्यानुपयोग एव
नेत्याह—अभेद इत्यादिशिखरिण्या—

अभेदाभिव्यक्तिर्न भवति विनाऽऽवृत्यभिभवं

न सोऽपि स्यान्नूनं सति चिदुपरागस्य विरहे ।

अतस्तद्वादे तु द्वितीयमपि चेदं किल यथाऽ-

विनाभावाद्भङ्गः खलु चिदुपरागेऽस्ति तमसः ॥ १० ॥

आवृतीति छेदः । ननु भवतु एवं कार्यकारणभावस्तथाऽपि किं प्रकृत
इत्यत आह । अत इत्याद्युत्तरार्धेन । तद्वादेऽभेदाभिव्यक्तिवादे । यथा चि-
दुपरागे सति तमस आवरणस्य भङ्गेऽविनाभावात्नान्तरीयकत्वेनैव भवति
तद्वत् अभेदाभिव्यक्तिवादे तदुभयमपि उक्तविधयैव भवति इति भावः ॥ १० ॥

ननु एवमपि आवरणभङ्गार्थबुद्धिर्वाचिस्वीकारवादः केषामाचार्याणां संमत
इत्यत्राऽऽह—स्वेत्यादिशार्दूलाविक्रीडितेन—

स्वाज्ञानोपहितं तु जीव उदितो ब्रह्मैव येषां मते

देहव्यूहगयोगिवत्तदुदितो नानाशरीरेषु यैः ।

किंचोक्तः खलु भामतीप्सिततया सिद्धान्तविन्दौ स यैः

सर्वत्रापि च तत्र मोहविलयादन्यत्र वृत्तेः फलम् ॥ ११ ॥

येषां मते स्वाज्ञानोपहितं ब्रह्मैव जीव उदितः प्रतिपादितोऽस्ति तथा यैः ।
देहेत्यादि । कायव्यूहनिष्ठयोगिसदृशानन्तशरीरव्यवहारानुसंधातेत्यर्थः । एता-
दृशः । नाना इति । अविद्याकल्पितानन्तदेहेषु इति यावत् । तत्तदविद्योपहितं
ब्रह्मैव । उदितो जीवः कथितोऽस्तीत्यर्थः । चः समुच्चये ।

किंच यैः स जीवः । भामतीति । सिद्धान्तेति । अविद्याश्रयीभूतं चैतन्यं
जीव इति सिद्धान्तविन्दौ भगवद्वाचस्पतिमतं प्रकृत्य जीव उक्तोऽस्ति तत्र
सर्वत्र पक्षत्रयेऽपि मोहविलयादावरणभङ्गात् । अन्यदपरं वृत्तेर्बुद्धिवृत्तेः फलं
प्रयोजनं न इति योजना । तदुक्तं सिद्धान्तविन्दावेव । यस्मिंश्च पक्षे अवि-
द्यावच्छिन्नः सर्वगतो जीव आवृतस्तस्मिन्पक्षे जीवस्यैव जगदुपादानत्वेन
सर्वसंबन्धत्वादावरणभङ्गार्था वृत्तिरिति विवेक इति ॥ ११ ॥

अत्र हेत्वपेक्षायां तं विशदयति—अविद्येत्यादिभुजंगप्रयाताभ्याम्—

अविद्यावृतः सर्वगोऽप्यत्र जीवोऽस्त्युपादानमस्य प्रपञ्चस्य साक्षात् ।

अतः सर्वसंबन्ध एवेति तस्य मनोभिन्नदेशेष्वखण्डावृतत्वम् ॥ १२ ॥

अत्र ब्रह्मैव संसरति । मुच्यते एतदेव दौवारिकं भवति संसरणं तु तस्य
इति संक्षेपशारीरमूलकसिद्धान्तविन्दूकस्वाज्ञानोपहितचैतन्यात्मकैकशरीरैकजी-
वारूपे दृष्टिसृष्टिवादे तथा योगिकापव्यूहवदनेकशरीरैकजीवारूपे च तद्वद-
नेकाज्ञानाश्रयीभूतचैतन्यात्मकप्रतिजीवप्रपञ्चभेदाभिधे च तत्र भामतीष्टत्वेन तदु-
क्तेऽपीत्यर्थः । अपरं तु सरलमेव ॥ १२ ॥

अत एव—

तदीयैकमङ्गे तु धीवृत्तिजाते न किञ्चित्प्रकाशार्थमस्येप्सितं स्यात् ।
अतस्तत्र तत्तत्तमोभङ्ग एव प्रमायाः फलं संमतं चारु तेषाम् ॥ १३ ॥
तदीयैकेति । अस्य निरुक्तजीवस्य ॥ १३ ॥

तत्रापि प्रथमे पक्षे प्रमाया एवानुपपत्त्योक्तव्यवस्थामाक्षिपति—ननु इत्या-
दिहरिण्या—

ननु कथमिहाद्ये पक्षेऽपि व्यवस्थितिरीरिता

यदिह नहि विभ्रान्तेरन्यत्प्रमाद्यपि किञ्चन ।

सकलमपि च द्वैतं स्वप्नोपमं परिकल्पितं

तमउपहितब्रह्माद्वैतात्मनाऽसुभृता यतः ॥ १४ ॥

आद्ये स्वाज्ञानोपहितं ब्रह्मैव जीव इति प्रथमेऽपीत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः—यदि-
हेत्यादिशेषेण । असुभृता जीवेन । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ १४ ॥

समाधत्ते स्वमेऽपीत्यादीन्द्रवज्रया—

स्वप्नेऽपि दृष्टे सुषुप्तप्रमादे स्वत्रापि तद्वृत्तदभीप्सितत्वात् ।

मैवं ततः कोऽपि न दोषलेशः प्रयोजनेषु त्रिविधेषु वृत्तेः ॥ १५ ॥

फलितमाह । तत इत्यादिनोर्वरितेन ॥ १५ ॥

ननु स्वप्नाऽपि जीवचिदेवं विषयानुभवार्थं कथं बुद्धिवृत्तिमोक्षत इत्या-
काङ्क्षं सदृष्टान्तं प्रतिक्षिपति—अभेदेत्यादि शिखरिण्या—

अभेदाभिव्यक्त्या उत चिदुपरागार्थमथवा

वृत्तेर्ध्वंस्त्यै वृत्तिं समभिलषति स्वात्मचिदापि ।

क्रमान्मुग्धा मध्याऽनुपमितविदग्धेव तु सखीं

प्रियेण स्वाभेनापि च सततभासाऽपि सहसा ॥ १६ ॥

ननु शुङ्गारघटितोऽवादैतशास्त्रे दृष्टान्तोऽपि अप्रमयुक्त एवेति चेत् न ।
दृष्टान्तैर्दोषाभावात् । तथैव सांप्रदायिकत्वाच्च । तदुक्तं वार्तिके । भावनाजं
फलं यत् स्यात् यच्च स्यात् कर्मणः फलम् । न तत्स्थातिस्त्विति विज्ञेयं पण्यस्त्री-

संगतं यथा इति । उपस्थकुष्ठिनी वेश्या विलासेषु विलम्बति इति पञ्चद-
श्यामपि । विश्वेश्वरस्तु सुधिया गलितेऽपि भेदे भावेन भक्तिसहितेन तमर्चनीयः ।
प्राणेश्वरश्चतुरया मिलितेऽपि चित्ते चेलाञ्चलव्यवहितो हि निरीक्षणीय इति
बोधसारेपि तथा दृष्टत्वाच्चेति दिक् ॥

पक्षे अङ्कुरितयौवना मुगेति लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोदेति च तल्लक्ष-
णात्प्रभयप्रयोजकपरस्परनिरतिशयानुरागाभावनिरसनकारणीभूतान्योन्यसंघटनार्थ-
मित्यर्थः । एवं समानलज्जामदना मध्येति तल्लक्षणाच्चित्शब्दितालिङ्गनादि-
ज्ञानद्वारकोपरागपदवाच्यानिरतिशयसुरतसुखविषयकमेवमाचुर्यार्थमिति यावत् ।
तद्वत्पतिमात्रकेलिकलापकोविदा षगल्भेत्यपि तल्लक्षणात् अनुपमविदग्धाया-
स्तस्यास्तावत् रत्यागारे रात्रौ तिमिरावरणस्य प्रदीपप्रज्वालनेन प्रध्वंसार्थमेवे-
त्येतत् । सा प्रकृता । स्वात्मेति । जीवचित्तिरपीत्यर्थः । प्रियेणेत्यादिभासे-
त्यन्तं सहेत्यत्रान्वेति ॥ १६ ॥

अथ कमात्त्रिविधमपि उक्तबुद्धिवृत्तिनिर्गमनप्रयोजनमङ्गीकृत्य तत्स्वत्वं
पृच्छति—एवमित्यादिवसन्ततिलकया—

एवं कमाचिदुपरागफलाऽपि वृत्ति-

रास्यामभेदघटेनैकफलाऽपि तद्वत् ।

श्रोत्रादिनाऽऽवरणभङ्गफलाऽपि तत्त-

त्सिद्धान्ततः परमिमानि कथं फलानि ॥ १७ ॥

अक्षरार्थस्तु स्फुट एव ॥ १७ ॥

ननु किमत्र चिदुपरागादिकलत्रयेऽपि तिरोहितमित्यत आह—विभिन्नतरे-
स्यादिपृष्ठ्या—

विभिन्नतरदेशयोर्विषयजीवचेतन्ययोः

क्रियाविधुरयोः स्वतः स उपराग एवास्ति कः ।

चित्तेन स तदात्मता भवति नापि संसर्गकः

कृपालुभिरपास्यतामिति गुरुदुरत्नैस्तमः ॥ १८ ॥

विभिन्नतरौ अतिशयितभेदावच्छिन्नौ देशौ यथोस्तौ तथा इत्यर्थः । तत्र
तादात्म्यं प्रत्याह । चित्तेरित्यादिना चित्तेर्जीवचेतन्यस्य तदात्मता घटादिविष-
यतादात्म्यं स चिदुपरागो न । एवं संसर्गमपि दूषयति नापीत्यादिना । गुर्विति ।
श्रीगुरुलक्षणदिनमणिभिः ॥ १८ ॥

अथ प्रकृत एवाऽऽचार्यः समाधत्ते-इहेत्यादिमालिन्या-

इह भवति मुमुक्षुस्तर्कपारंगतो यो-

विषयविषयिभावं केचिद्वृत्तमेनम् ।

ननु किमिह न वृत्तेर्निर्गमो व्यर्थ एवे-

त्युदितविमतिमन्ये द्वारतां प्राहुरस्याः ॥ १९ ॥

इह लोके यस्तर्कपारंगतो मुमुक्षुर्भवति । तं प्रति केचित् प्राचीनाचार्याः ।
एनं प्रागुपन्यस्तं चिदुपरागम् । विषयेति । भास्यभासकभावाख्यं संबन्धमेवाऽऽ-
हुरित्यन्वयः । तत्रापि ननु एवं विषयविषयिभावसंबन्ध एव चिदुपरागश्चेत् तर्हि
बुद्धिवृत्तेर्निर्गमः श्रोत्रादिद्वारा विषयदेशं प्रति संचारो व्यर्थ एवेति । उदितेति ।
आविर्भूतविप्रतिपत्तिं कंचित्जिज्ञासुं प्रति अन्ये आचार्या अस्या वृत्तेर्द्वारता-
मेव प्राहुरिति संबन्धः । एवं च वृत्तिद्वारक एव प्रमातृप्रेमयोर्विषयविषयि-
भावाख्यः चिदुपराग इति न विभिन्नदेशत्वेन भास्यभासकभावसंबन्धानुपपत्ति-
र्नापि निर्गमवैयर्थ्यापत्तिश्चेत्याकृतम् ॥ १९ ॥

अत्रापि आशङ्कितं कंचित् बुभुत्सुं प्रति परे गुरवः प्रकारान्तरेणैव समा-
दधुरित्याह-व्यर्थेत्यादिशालिन्या--

व्यर्था वृत्तेर्द्वारताऽप्यत्र यस्मात्संबन्धः स्यान्नैव साक्षात्प्रमातुः ।

तेनैवेष्टं नः सुखाद्यापरोक्ष्यमित्याशङ्काशालिनं प्राहुरेके ॥ २० ॥

प्रमातुवृत्तेर्द्वारत्वे स्वीकृते साक्षात्संबन्धो न स्यात् । विषयेण सह इत्या-
र्थिकम् । इष्टापत्तिं निरावष्टे । तेनैवेति । तेनैव साक्षात्संबन्धेनैव । न आनु-
भविकानामस्माकमित्यर्थः ॥ २० ॥

किं प्राहुस्तदाह-तरङ्गेति पृथग्या--

तरङ्गतरुसंगमात्स तु मतो द्रुमद्यौर्यथा

तथा विषयवृत्तिगोऽप्ययमुदेति मातुर्न किम् ।

करैः स्पृशति भास्करे शरदि सारसानि क्षणा-

द्वकासमतिसुन्दरं किमु न तानि यान्ति स्फुटम् ॥ २१ ॥

तथा । तरङ्गेण नद्याख्यप्रवहद्विपुलजलप्रवाहविशेषावयवीभूतबुद्बुदेन
सह वेगादूर्ध्वगतेन तरोरधत्थादिवृक्षस्य यः संगमस्ततः संयोगात् हेतोरित्यर्थः ।
द्रुमद्योर्द्रुमागमा इत्यमरात् वृक्षसरितोः स तु संबोगः संमतः । तथा विषय-

वृत्तिगोऽप्ययं निरुक्तचिदुपरागः । मातुः प्रभातुर्जीवस्य न उदेतु न भवतु कि-
मित्यन्वयः । अर्थान्तरन्यासमप्याह । करैरित्याद्युत्तरार्धेन ॥ २१ ॥

अत्रापि कस्यचिन्मुक्षोराशङ्कामपरगुरुसिद्धान्तमवतारयन्नाह—वृत्तीक्षेत्या-
दिवसन्ततिलकया—

वृत्तीद्धजीवविषयेद्धपरात्मनोर्यन्नर्तेऽभिदं सुघटितं विषयापरोक्षम् ।
व्यर्थैव तेन कथिताऽत्र परम्परोति संदेहितं प्रति समादधुरवेमन्ये ॥ २२ ॥

इद्धत्वं वैशिष्ट्यमेव । यद्यस्माद्धेतोः । अभिदमिति च्छेदः । ऋते अभेदं
विना । विषयेति । न सुघटितं नैव युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

पूर्वं चिदुपरागार्थाऽतः करजवृत्तिः केषांचित् आचार्याणां संमताऽन्येषाम-
भेदाभिव्यक्त्यर्थाऽपरेषामावरणभङ्गार्था इत्युक्तम् । तत्र कः चिदुपराग इति
शिष्याशङ्कायां विषयविषयिभावः परम्परया विषयावाच्छिन्नबुद्ध्यवच्छिन्न-
चितोः संगमश्चेति तत्तदधिकारिणं प्रति तत्तदाचार्यमतानुसारेण समाहितम् ।
अधुना अनुपदोक्तपद्वरीत्या तत्रापि दोषदर्शिशिष्यं प्रति परेऽभ्युपेत्यवादेन एक-
देशमतमाश्रित्य एवं प्रबोधयन्तीत्याह अभेदेत्यादिशिस्वरिण्या—

अभेदाभिव्यक्तिः किल चिदुपरागोऽस्तु न च त-

त्तयोः सांकर्यं स्यादिति परिहृतेः साऽत्र तु यथा ।

अविद्योपाधिश्चित्तहृदयसमुपाधिश्चिदिति च

क्रमाज्जीवोऽत्राऽऽस्तेऽपि च सकलगोऽसर्वग इति ॥ २३ ॥

किल अभेदाभिव्यक्तिरेवेत्यर्थः । तत्रापि चिदुपरागामेदाभिव्यक्त्योः संक-
रमाशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना । तत् निरुक्तीत्या चिदुपरागस्याभेदा-
भिव्यक्तिरूपत्वाङ्गीकारपक्ष इत्यर्थः । तत्र हेतुः—इतीति । तदेव व्याचष्टे । सा
इत्यादिना सप्रतिज्ञम् । परिहृतिस्तच्छब्दार्थः । अत्र मते । तुशब्दः कथं सा
परिहृतिरिति शङ्कशान्त्यर्थः । तत्प्रकारमेवाऽऽह अविद्येत्याद्युत्तरार्धेन । अत्र
चिदुपरागार्थवृत्तिरिति मते अभेदाभिव्यक्त्यर्था वृत्तिरिति च मते । क्रमात्
अनुक्रमेण अविद्येति । अतः सकलगो जीव आस्ते इति संबन्धः ॥

तथा हृदयेति । अत एवासर्वगो जीव आस्त इत्यन्वयः । एवं चाभेदा-
भिव्यक्तिरेव चिदुपराग इत्यङ्गीकारेऽपि चिदुपरागवादिमते जीवस्याविद्योपहितचै-
तन्यरूपत्वेन सर्वगतत्वात् नाभेदाभिव्यक्तिवादिमतसिद्धान्तःकरणोपहितचैतन्य-
रूपजीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्या सह चिदुपरागस्य सांकर्य-

यंशङ्कावकाशः अभेदतौल्येऽपि अभेदिनोर्जीवयोर्निरुक्तरीत्या भेदादिति भावः ॥ २३ ॥

निगमयति इतीत्यादीन्द्रवज्रया—

इत्यन्त्यपक्षस्य विभेदसत्त्वान्न संकरः कोऽपि च शङ्कनीयः ।
इत्येकदेशीष्टमतं गृहीत्वाऽप्यत्र व्यवस्था सकलाऽमलेति ॥ २४ ॥

अन्त्यपक्षस्य । अन्तःकरणावच्छिन्नचेतन्यजीवत्ववादस्येत्यर्थः । किमयं सिद्धान्त इत्याशङ्क्यास्तु पदद्योतितस्वाशयेन परिहरति—इतीत्याद्युत्तरार्धेन ।
अन्त्य इतिशब्द उपसंहारकः ॥ २४ ॥

अथोक्तमङ्गीकृत्य पृच्छति भवत्वित्यादिशिखरिण्या—

भवत्वित्याचार्येश्वरचिदुपरागस्य विवृतिर्मता-
नामैक्याच्छीचरणरूपयाऽथापि च कथम् ।
अभेदाभिव्यक्तिर्न च विषयजीवाभिधचितो-
रभेदः साऽहं गौरिवि नाहि कुतो धीर्वद गुरो ॥ २५ ॥

ननु कोऽत्र संशय इत्यत्राऽऽह न चेत्यादिना । सा अभेदाभिव्यक्तिः । वि-
पयेति । अभेदो नैव । तत्र हेतुरहमित्यादिशेषेण । गौर्वेनुः ॥ २५ ॥

अथोक्ताशङ्कां प्रकृतशिष्यस्य प्रकृताचार्य एवाऽऽकर्ण्यैवमेव पृच्छन्तं कं-
श्चिन्मुमुक्षुं समाधत्तां समाधानमभिधत्ते शृण्वेवमेवेत्यादीन्द्रवज्रया—

शृण्वेवमेवाऽऽशयमाहरेकेकासारकेदारगपुष्करैक्ये ।

जाते प्रणाड्याऽपि न धीरुदेति कासारकेदारभिदं हरन्ती ॥ २६ ॥

किमाहुः केचिदाचार्या इत्यत आह । कासरेत्यादिविपाद्या । कासारके-
दारयोः सरःशाल्यादिक्षेत्रयोः गच्छति वर्तत इति तथा एतादृशं यत्पुष्करं
व्योमपुष्करमिति पुष्करं सर्वतोमुखमिति चामरादाकाशस्य जलस्य च यदैक्य-
मभिन्नत्वं तस्मिन्तत्त्वपीत्यर्थः । ननु पुष्करपदेष्टाकाशस्य तयोर्निसर्गसत्त्वेऽपि
तत्पदेष्टजलस्य कुल्यां विना केदारे संचार एव नास्ति क्व पुनः स्वभावसत्त्वेन
एक्यमित्यत आह । प्रणाड्येत्यादिना । प्रणाड्या कुल्याद्वारा जाते सत्यपीति
थावत् । ततः किं तदाह । कासारेति । कासारादिभेदहरेत्यर्थः । एतादृशी ।
धीर्न उदेति नैवाऽऽविर्भवतीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकं प्रकटयति—एवमित्यादिमन्दाक्रातया—

एवं वृत्त्या विषयगतचिज्जीवतिष्ठच्चिदैक्ये-

जातेऽपि स्यात्केमिति विषयप्राणभृद्देदभङ्गः ।

नैवैक्षि काप्यलमुपाहितैक्येऽप्युपाध्येक्यबुद्धि-

नोचिद्भूयात् किल घटभेदक्यं प्रमैक्येऽपि स्वस्य ॥ २७ ॥

विषयगतेत्यादि । जीवेत्यादि । विषयगतचित् घटाद्यधिष्ठानचित्तथा जीवे तिष्ठन्ती या चिच्चतत्यैरैक्येऽभिन्नत्वे इत्यर्थः । वृत्त्या । घटादिविषयकप्रत्य-
क्षादिप्रमित्येति यावत् । जाते प्रा-क्तदृष्टान्तरीत्याऽवबुद्धे सतीत्यर्थः । अपि-
नोपधैक्यस्फूर्त्याऽपि यावदुपाधितद्विशिष्टभेदसत्त्वान्नैव तद्विशिष्टभेदनाश इति
व्यज्यते । एतेनाहं गौरित्यापत्तिः प्रागुक्ता परास्ता । अत एव । किमिती-
त्यादि ॥ २७ ॥

फलितमाह-तस्मादित्यार्यया—

तस्माज्जीवाचितो यद्विषयचित्तैक्यं भवेद्वृत्त्या ।

तेनास्य तत्त्वमेवाभेदव्यक्तिर्न काऽप्यन्या ॥ २८ ॥

॥ २८ ॥

तत्रापि कश्चिन्मुमुक्षुराक्षिपति । नैतदित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

नैतत्मारमुपाधिरूपमुकुरे जागर्ति सत्येकता-

नो बिम्बप्रतिबिम्बयोर्व्यवहृता चेद्गोचरोपाधित् ।

जीवाभेदमुपैति तर्हि न भवेद्रीशस्य तद्धीः क्वाचि-

त्सोऽधिष्ठानमिहाखिलस्य तदवच्छिन्नो यदैक्यं गतः ॥ २९ ॥

सत्र हेतुः । उपाधीत्यादिना । बिम्बेति । ततः किं प्रकृते तदाह । चे-
दित्यादिशेषेण । गोचरेति । विषयचित् । जीवेति । तद्धीः, विषयज्ञानम् ।
तत्रापि हेतुः । स इत्यादि । स ईश्वरः । इह संसारे । अखिलस्य यावद्द्वै-
तस्य अधिष्ठानमपि । यत् यतः । तदवच्छिन्नोऽधिष्ठानत्वावच्छिन्नोऽपि । ऐक्यं
जीवेन सहाभेदं गतः प्राप्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु भवतु एवमाक्षेपस्तथापि किमत्र समाधानमित्यत आह—एवमित्यार्यया—

एवं विमतिग्रस्तं प्रोचुः कोचित्तु विषयचैतन्यम् ।

विषयस्वप्रतिबिम्बं वृत्त्यग्रे यत्नमर्पयति तत्सा ॥ ३० ॥

किं प्रोचुरित्यत्र तदाह । विषयेत्यादिना । तुशब्दः प्रोक्तशङ्कशामकः ।
यत् । वृत्तीति । श्रोत्रादिद्वारा तद्वृत्तिभिः सह विषयदेशपर्यन्तमागतबुद्धिवृ-
त्त्यग्रभाग इत्यर्थः । विषयेति । विषयश्च स्वं चानयोर्यत् प्रतिबिम्बं वतूतथा ।
समर्पयति । तदेव सा अभेदामिव्यक्तिरस्तित्यन्वयः ॥ ३० ॥

तत्रापि गौरवदोषदर्शिनं कंचिन्मुमुक्षुं प्रति अपर आचार्याः प्रकारान्तरेणैव
समादधिर-इत्याह—ननु इत्यादिमालभारिण्या—

ननु गौरवमेवमित्यतोषं प्रति चान्ये प्रतिभाषिरे मुनीन्द्राः ।

विषयप्रथनं करोतु वृत्तावपि विम्बत्वयुतेऽतो विभिन्ना ॥ ३१ ॥

तदेवाऽऽह । विषयेत्याद्युत्तरार्धेन । वृत्तावपि अयं घट इत्याद्युक्तवृत्त्यव-
च्छेदेनापि । विषयेति । विषयप्रकाशनं विम्बत्वेति । विम्बत्वविशिष्टेश्वरादि-
त्यर्थः । विभिन्ना अतिरिक्ता साक्षिचिदेव करोतु इत्यध्याहृत्यैव संबन्धः ॥ ३२ ॥

एतदेव विशदयति—इहेत्यादितयैव—

इह विम्बचिदेव विम्बतादीश्वरधर्मैरुपलक्षिता न भिन्ना ।

प्रतिविम्बतनास्तु जीवतोऽसौ तदभिदगोचरचिच्च सेत्यदोषः ॥ ३२ ॥

दहाद्वैतशास्त्रे । विम्बेति । विम्बतादीति प्रतीति । जीवादिति यावत् । ततः
किं तदाह । असौ इत्यादिशेषेण । अत एवासौ निरुक्तचिदेव तदभिदभेदाभिव्य-
क्तिस्तथा गोचरचित् विषयचिदपि सैव इत्यदोष इति योज्यम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रकृतशिष्यः प्रोक्तव्यवस्थामादृत्य आवरणं भङ्गे पृच्छति—इतीत्या-
दिशिखरिण्या—

इति स्थाने श्रीमद्गुरुवर भवत्वेकमतताऽ-

प्यभेदाभिव्यक्तावथ कथमिहाऽऽवृत्यभिभवः ।

अविद्याध्वंसश्चेत्तु घटविदपि मुक्तः किमिति नो

न चेकस्मिन् जीवे बहुविधमिहाज्ञानमुचितम् ॥ ३३ ॥

स्थान इति युक्तत्ववाच्यव्ययम् । तत्राविद्याध्वंसपक्षं प्रतिक्षिपति । अवि-
द्येति । ननु अनेकान्येवाज्ञानानीत्यदोष इति चेत् न । एकजीववादे तदसंभ-
वात् इत्याह । न चेत्यादिना । प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदादेऽत्राज्ञानबाहुल्येऽपि
तद्व्यपत्यवच्छिन्नजीवे तज्ज्ञानात्वासंभवाच्च ॥ ३३ ॥

समाधत्ते—एवमित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

एवं संशयिनं तु केऽपि तमसः प्राहुः सुषिं ज्ञानतः

स्वद्योतेन यथा कटस्य यदि वा संवेष्टनं वा यथा ।

भीतस्येव पलायनं विषयगस्याऽऽभैक्यमोहस्य य-

त्स्यादत्राऽऽवरणस्य भङ्ग इति नो मुक्तिर्धटज्ञानतः ॥ ३४ ॥

॥ ३४ ॥

तत्रापि शङ्कते—नन्वितिहरिण्या—

ननु पुनरपि प्रैक्ष्य ज्ञातः स एव तु गोचरः

कथमिदमविद्यानाशे स्यात् तथाऽत्र न च क्रिया ।

अपि न घटते मूर्तिश्छिद्रं तथा परिवेष्टनं
समुचितमिदं न स्यात्तस्मात्पलायनमप्यदः ॥ ३५ ॥

एवं सशयिनं कंश्चित्जिज्ञासुं प्रति केचिदाचार्यास्तु इत्थं समादधुरित्याह—
इतीत्यादिप्रहर्षिण्या—

इत्यन्तर्विमतिजुषं जगुः परेऽत्रयावद्वृत्त्यपि न समावृणोति मोहः ।
अज्ञोऽस्मीत्यनुभवनात्तदीयसत्त्वेऽप्यात्मावृत्त्यकलनतस्तदेव भङ्गः ।

जगुः समाधानं प्रोचुरित्यर्थः । कीदृशं तदित्यत आह । यावदित्यादि ।
एवं च घटाद्याकारप्रभाप्रध्वंसितमपि तद्वियकमज्ञानं पल्लवाद्यपरनामकमत एव ।
पुनः कालान्तरे तमेव घटं समावृणोत्येवेति न काऽप्यत्रानुपपत्तिरिति भावः ।
ननु अज्ञानसत्त्वे तावदावरणावश्यकत्वमेव तथा च प्रमेयविषयकवृत्तिरपि कथमु-
दिष्यादिति चेन्न । अहमज्ञ इत्यज्ञानविषयकानुभवस्याज्ञानसत्त्व एव दृष्टत्वादि-
त्याह । अज्ञोऽस्मीत्यादि । तदीयेत्यादि । अज्ञानसत्त्वेऽपि साक्ष्यज्ञानयोरननुभू-
तेरित्यर्थः । फलितमाह । तदेवेत्यादिशेषेण । यद्यावत्प्रमाणवृत्तिमोहसत्त्वेऽपि
तदीयप्रमेयानावरणं तदेव भङ्ग आवरणभङ्गः स्यादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

अत्रापि अपरमुमुक्षोराकाङ्क्षामुद्भाव्य तत्समाधानमवतारयति—अज्ञोऽस्मी-
त्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

अज्ञोऽस्मीत्यनुभूतिरद्वयपरब्रह्मात्मतामेव तु
प्रच्छाद्याऽऽत्मचितिं न छादयति नाप्यज्ञानमेतत्परा ।
नो चेन्नैतदपि स्फुरेन्नहि तथा दृष्टं घटादौ ततो
नैतत्माध्विति शङ्ककं प्रति समादध्युर्मुदाऽन्ये बुधाः ।

आत्मेति । साक्षिचैतन्यं न छादयति नैवाऽऽवृणोति । अत्र मकारस्य
ह्रस्वत्वेनाग्रे लकारसत्त्वात्तुगागमप्राप्तावपि तस्यैवकल्पितत्वाच्चैव तदभावो दोषः ।
तत्रान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति । नो चेत् इत्यादिना । अपरं तु सरलमेव ॥ ३७ ॥

तदेव आह—घटादीत्याद्युपजात्या—

घटाद्यवच्छिन्नाचिदावृत्तिक्षमाण्यज्ञानवृन्दानि बहूनि सन्ति ।

तूलाभिधान्यत्र तु मूलसंज्ञादन्यानि तस्मादिति तद्विनाशः ॥ ३८ ॥

अत्र वृन्दानि इति बहुवचनं तु त्रित्वपर्यवसायित्वात् जगज्जीवेशविषयकत्वे-
नाज्ञानेषु उपपन्नमेवं वृन्दपदमपि तूलादिसमुदायाभिप्रायकमेव । पुनर्बहुपदमपि
अनन्तजीवरूपाश्रयबाहुल्यादेव बोधपम् । इति निरुक्तप्रकारकावरणभङ्गा-
रव्यः ॥ ३८ ॥

अपरे तु आचार्याः प्रकारान्तरेण तद्व्यस्थामाहुरित्याह यावन्तीत्यार्यया-

यावन्ति ज्ञानानि प्रमात्मकान्येवमेव सर्वाणि ।

अज्ञानान्यज्ञानं नष्टमिति स्वानुभूत्यैव ॥ ३९ ॥

तत्रापि विकल्पयति-भवस्थेत्यादिशित्तरिण्या-

अवस्थाज्ञानं किं ननु भवति तूलाभिधमिदं

परब्रह्माज्ञानोपममलमनाद्येव किमु वा ।

भवेत्सादिस्वप्नं रचयदिह निद्राभिधमिव

सुषुप्त्याभं वा क्वाप्युदयति च नाज्ञासिषमिति ॥ ४० ॥

निद्रेति । व्यावहारिकजगज्जीवावृत्तितः प्रातिभासिकौ तौ विक्षिपन्निद्राभि-
धमिव । सुषुप्तीति । यथा । नाज्ञासिषमिति सुषुप्तिः क्वाप्युदयति तथा
वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

तत्राप्याद्यं विकल्पयति-आद्य इत्यादीन्द्रवज्रया-

आद्ये घटज्ञानवशेन किं तन्नामितात्मचिन्निष्ठमिदं विनाशम् ।

एकं प्रयायादखिलानि यद्वा तानि प्रयान्तीह तथेति नाऽऽद्यः ॥

घटेति । घटप्रमया ॥ ४१ ॥

प्रथमेहेतुः-विनिगमनेत्याद्यायैकदेशेन-

विनिगमनाविरहाच्चाप्यन्योऽप्यावृत्यनापत्तेः ।

इति संशयिनं प्राहुः केचित्कृपया मुनिश्रेष्ठाः ॥ ४२ ॥

अन्यमपि प्रत्याह । नापीति । क्वाप्यन्यत्राऽऽवृत्तिरेव न स्यात् ॥ ४२ ॥

किं प्राहुरित्यपेक्षायां तदेव संक्षिपति-यद्वादित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन-

यद्ब्रूयायनयेऽस्ति तद्विषयकभ्रान्त्यादिहेतुष्वलं

पूर्वाभावशतेषु सत्स्वपि भवेदेकस्य चैकेन वै ।

ज्ञानेन क्षपणं तु तस्य नियतं भूयः स्वभावादिति

स्यात्तद्वत्प्रकृतेऽपि तेन विमतिः काऽनादिपक्षेऽपि ते ॥

तद्विषयकेति । रज्वादिरेव तच्छब्दार्थः । पूर्व्वेति । प्रागभावशतेष्वित्यर्थः ।

अत्र भ्रान्त्यादीत्यादिना संशयः । स च तद्दृष्टं यथा प्रकृते प्रसिद्धं रज्वादि
तत्रापि सर्पोऽयमिति भ्रान्तिकारणस्य निरुक्तभ्रान्त्यात्मकज्ञानप्रागभावस्य एकस्य
सर्पोऽयमिति ज्ञानेन एकेनैव नाशे सति अपि बह्वीयमिति भ्रान्त्यन्तरप्राग-
भावस्तिष्ठत्येव । तद्वत्सर्पो न वा इति संशयस्यापि उक्तसर्पज्ञानेन एकेन

नाशेऽपि पुनरियं वल्ली न वेति संशयकारणीभूत इयं वल्लीत्यादिज्ञानप्रागभा-
वोऽपि अस्त्येव । एवं भूयः । एकैकभ्रमादिकारणस्य अनादेः, एकैकभ्रमादि-
ज्ञानेन । तुशब्दोऽवधारणे । क्षपणं धंसनमेव स्वभावादिति नियतम् । तद्वत्प-
कृतेऽप्ययं घट इत्येकज्ञानेनैकस्य तद्विषयकस्याज्ञानस्य नाशेऽपि अज्ञानान्तर-
मस्त्येव । तेन । अनादीति । पल्लवाद्यज्ञानस्यानादित्वपक्षेऽपि ते प्रतिवादिनस्तव ।
का विमतिः प्रोक्तप्रागभावदृष्टान्तेन नैव किमपि विप्रतिपत्तिरस्तीति
संबन्धः ॥ ४३ ॥

तत्रापि निरुक्तप्रागभावदृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—स्थाणुर्वाऽप्रमित्यादिसम्यग्धरया—

स्थाणुर्वाऽयं पुमान्वेति विमतिजन्यः कालिकं दृष्टमेव

लोके यावद्विशेषप्रमितिविनिवहाभावकूटं तु बीजम् ।

ज्ञानेनैकेन जाते सति तु विघटने तस्य कूटस्य पश्चात्—

संदेहाद्यप्रसक्तेर्विषममिदमिह प्रागभावस्य साम्यम् ॥४४॥

इतीति । निरुक्तप्रकारमिति यावत् । विमतीति । विप्रतिपत्त्युत्पत्तिसमका-
मित्यर्थः । लोके । यावदित्यादि । सकलस्थाण्वादिनिष्ठविशेषप्रमासमूहाभाव-
वृन्दं तु । स्थाणुर्वैष्यादिजन्य इत्यन्तमावृत्त्याऽत्रापि योज्यम् । तथाच निरुक्त-
संदेहजन्मनो बीजकारणं दृष्टमेवेति अन्वयः । ततः किं तदाह । ज्ञानेनेत्यादि-
शिष्टेन । स्पष्टमेवेत् ॥ ४४ ॥

एवं प्रागुक्तं प्रागभावदृष्टान्तं पिष्टीकृत्य शङ्कान्तरमपि तर्कयति—किं चेत्या-
दितदेकदेशेन—

किं चाज्ञानान्तरैरावरणमिह यदि स्यात्प्रकाशः कथं स्या-

देकेनैवाऽऽवृतत्वे सति किमितरतश्चेति समूढमेके ।

तूलाज्ञानानि कुर्वन्त्यलमिह विषयस्याऽऽवृत्तिं वृत्तिनाशे

पर्यायेणेति वृत्त्या न किमु समुचितस्तद्विनाशस्तदेति ।

उपसंहृत्योक्तशङ्कां तत्समाधानमवतारयति । इतीत्यादिशेषेण । इत्येक
आहुरित्यध्याहारः । अत्रं तु सकलं सरलमेव प्रतिस्फुरति ॥ ४५ ॥

अत्रापि कस्यचित् जिज्ञासोर्विमतौ केचिदाचार्यास्तामपि प्रकारान्तरेण
समादधुरित्याह—भैवमित्यादिमन्दाक्रान्तया—

मैवं मुक्तावपि किमु तदाऽनावृणत्तूलसंज्ञा

ज्ञानानां स्यादपि न कियतामत्र शेषः प्रसक्तः ।

इत्थं मुग्धं प्रति निजगदुः केचिदाचार्यवर्या

मूलाज्ञानक्षतिमनुतदीयं विनाशं तदैव ॥ ४६ ॥

अनावृणदिति च्छेदः । अनावृणन्ति तत्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्यान्यनाच्छा-
दयन्ति एतादृशानि च तानि तूलसंज्ञानि अज्ञानानि तेषामित्यर्थः । कियताम-
नियतसंख्याकानाम् । अत्र पक्षे । यतो मुक्तावपि तदा शेषः प्रसक्तः किमु न
स्यात् । अपितु स्यादेवेति योजना । इत्थमित्यादिममाधानं त्वनान्धप्रमेव ॥ ४६ ॥

इहापि कस्यचिन्मुमुक्षूराक्षेपं संक्षिपति—ननु इत्यादिमालभारिण्या—

ननु तद्विषयत्वमेव तस्याऽऽवरकत्वं नहि तत्कदाचिदेव ।

सति नष्टजनिष्यमाणभूयोविषयाणां स्वनिदान एव सौक्ष्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्य तूलाज्ञानस्य । तद्विषयत्वमेव तत्तद्वटावच्छिन्नचैतन्यविषयतावच्छि-
न्नत्वमेवेत्यर्थः । ततः किं तदाह । नहीत्यादिना । हिर्हेतौ । यतस्तदुक्तलक्षण-
मावरकत्वं कादाचित्कमिति यावत् । एवं सति । नष्टेत्यादि । भूतभविष्यदन-
न्तवटादिविषयाणाम् । स्वेति । मूलाज्ञान एव सौक्ष्म्यं सूक्ष्मरूपेणावस्थान-
मस्त्येव ॥ ४७ ॥

अतः, इतीत्यादि—

इति तानि तदावृत्तिक्षमाणि प्रभवेयुः कचिदत्र तत्तु नेष्टम् ।

अमितेरिति मूढमाहुरन्ये छिदमेकस्य पराभवं परेषाम् ॥ ४८ ॥

तत्र हेतुः । अमितेर्निरुक्ततूलाज्ञानानामानन्त्यादित्यर्थः । शिष्टं तु स्पष्ट-
मेव ॥ ४८ ॥

तत्राप्याशङ्क्य समाधत्ते—नचेत्यादीन्द्रवंशया —

न च क्रियामूर्तिविहीनतावशात्पराभवाद्यत्र तु नेत्युदीरितम् ।

यतो मतोऽसौ प्रतिबन्ध एव नस्तेषां तदा त्वावृत्तिशक्तिसन्ततेः ॥ ४९ ॥

अत्रोक्तपराभवादिव्यवस्थाविषये । क्रियेत्यादि । तूलाज्ञानानामपि मूलाज्ञा-
नवत् क्रियादिविरहात् । उदीरितपूर्वपद्ये प्रतिपादितमित्यर्थः । एतादृशं पराभ-
वादि न तु नैव संभवति इति न च वाच्यं नैव वक्तव्यमिति यावत् । तत्र हेतुः ।
यत इत्याद्युत्तरार्धेन । तदा मुक्तौ । आवृत्तीति । आवरणशक्तिसंतानस्ये-
त्येतत् ॥ ४९ ॥

तत्र दृष्टान्तं स्मृयति—यथेत्यादिभुजंगप्रयातेन—

यथा संनिपातप्रशान्त्यै गृहीतं करोत्येकदोषस्य नाशं परेषाम् ।

पराभूतिमेवौषधं तद्गदत्र प्रमातोऽस्त्वविद्यानिवृत्त्यादि सर्वम् ॥ ५० ॥

प्रमातो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारात् । आदिना तूलाज्ञानानामावरणशक्ति-
प्रतिबन्धः ॥ ५० ॥

एवमुक्तसिद्धान्तेऽपि धारावाहिकस्थले द्वितीयादिवृत्तिवैकल्पमाशङ्क्य
तत्साफल्यं साधयति धारावाहिक इत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

धारावाहिक आद्यवृत्तिवशतो नाशाभिभूत्योः स्थिता-

वेकादेस्तमसः कथं नहि वृथावृत्तिव्रजोऽत्राग्रिमः ।

मैवं दीपतिरस्कृतं तम इव स्यादाविवृत्स्वेतद-

प्यज्ञानं तदुपक्षये पुनरिति क्षेमोऽन्यवृत्तेः फलम् ॥ ५१ ॥

अविवृत्स्विति । आवरितुमावरणं कर्तुमिच्छतीति तथेत्यर्थः, तदुपक्षये
दीपनाशं इव वृत्त्यात्मकज्ञाननाशे सति । तम इवाज्ञानमपि पुनः स्यादिति
हेतोः । क्षेमः प्राप्ततमः क्षयसंरक्षणलक्षण इत्यर्थः । अन्यवृत्तेराग्रिमज्ञानस्य ।
फलमस्तीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

तत्रापि कस्यचित्त्वृत्तुस्तोरनुपपत्तिं न्यायचन्द्रिकाकृतां मतेन निराकरोति—तनु
इत्यादिसम्भारया—

नन्वाद्यज्ञानमेकावरणमपहरत्प्रोदितं च स्थितं च

नष्टं यस्मिन्क्षणेऽत्राऽऽवरणमपरमप्येत्यवश्यं कथं न ।

इत्याशङ्कान्ध्यशान्तिं सपदि वितनुते चन्द्रिकान्यायपूर्वा-

पर्यायेणाऽऽवृत्तिस्तैः क्षतिरपि च धिया स्वस्वकालेऽथ तेषाम् ॥ ५२ ॥

कथं न एति अपितु एत्येवेति संबन्धः । पर्यायेणेत्यादि । आद्यज्ञाने वटा-
द्विविषयमात्रावरणध्वंसो धारावाहिके जायते द्वितीयादिज्ञानैस्तु पर्यायेण तूला-
ज्ञानैरावरणं यथा भवति तथा । धिया प्रमात्वेन । स्वस्वेति । तत्तत्क्षममिति-
द्विविषयकत्वात्तेषामुक्तावरणानां क्षतिरपि च तदनन्तरं ततो भवतीति योजना ५२

एतदेव सदृष्टान्तं स्पष्टयति—कारीरीत्यादिमहर्षिणः—

कारीरी निकटमवग्रहं बिहन्त्यादासन्ना हरति तयाऽऽवृत्तिं त वृत्तिः ।

धारावाहिक इति सार्थकं विबोधे वृत्तीनां भवनमिहालमुत्तरा-
साम् ॥ ५३ ॥

धारेति । एतादृशे । विबोधे ज्ञाने । यथा कारीरी निकटमवग्रहं वृद्धेति-
बन्धं बिहन्त्यात् । तथा वृत्तिः । आसन्नाम् । तुरवधारणे । निकटमेव । आ-
वृत्तिं हरति । इति अनेन प्रकारेण । उत्तरासामग्रिमाणां वृत्तीनां भवनमलम्बय-
न्तम् । इह लोके सार्थकमेव भवतीति संबन्धः ॥ ५३ ॥

तत्रापि कस्यचिन्मुमुक्षोराकाङ्क्षायां तामन्य आचार्याः प्रकारान्तरेणैव प्रशमयन्तीति विवृणोति-कारीर्येत्यादिसम्भारया-—

कारीर्याऽवग्रहो यः क्षपित इह भवेद्वृष्टिकार्यानुमाना-

त्पुण्यद्वारैव सिद्धः स भवति न पुनस्तत्र प्रत्यक्षमस्ति ।

वैषम्यं तेन धाराबह इति विमतिव्याकुलं केचिदूचु-

रायज्ञानादविद्या हसति घटगताऽन्यैस्तु कालादिमद्वा ॥ ५४ ॥

तत्र प्रत्यक्षमस्तीत्यत्र च्छन्दोमङ्गः सयोगे गुरुः इत्यादिशास्त्रतः प्रकारस्य हस्वात्रकारादग्रे संयोगाद्गुरुत्वेन प्रतिभात्यथापि प्रह्लाभ्यां च इति च्छन्दः सूत्रेण विकल्पोक्तेः सा मङ्गलस्नानविशुद्धगानी गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रेति कुमारसंभव-प्रयोगात् न इति ध्येयम् । तत्समाधानमेव विशदयति । आद्येत्यादिचरमचरणेन । घटेति । घटावच्छिन्नचैतन्यविषायणीत्यर्थः । ईदृशी । अविद्या हसति क्षीयते । अन्यैरग्रिमघटः । ज्ञानैः । कालादीति । तत्तत्कालतत्संबन्धावच्छिन्नघटविष-यिण्येवाविद्या नश्यतीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥

अत्रापि जिज्ञास्वन्तराशङ्कनं व्युद्भावाऽऽवार्यान्तरोक्ततत्समाधानमभिधत्ते-
नन्वित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन-—

नन्वेतन्न यतो विशिष्टविषया नो वृत्तिरेवास्ति-

त्कालोऽतोन्द्रिय एव साक्षिविषयोऽविद्याविशेषात्मकः ।

एवं मुग्धमबोधयन् मुनिवराः केचित्तु वृत्त्यैक्यतः

स्थूलानेहसि वृत्तितोऽग्रिम उपास्त्याभाऽप्रमातोऽपिवा ॥ ५५ ॥

तदेव बोधनं द्वैविध्येनाऽऽह वृत्तीत्यादिना । धाराबाहिके यावदन्यविषया-दिमद्वृत्त्यन्तरमेकैव वृत्तिरित्यङ्गीकृतः स्थूलेति । सूक्ष्मकालस्योक्तत्वात्स्यातीन्द्रि-यत्वेऽपीदानीं घटं पश्यामीति स्थूलकालावच्छिन्नतत्तदर्थविषयकवृत्तिरित्यर्थः । अग्रिम इति । प्रथमज्ञानपुगे अग्रज्ञानवृन्द इत्यर्थः । उपास्तिज्ञानस्थल इवा-प्रनारूपज्ञानत्वादिति यावत् । सा च सूर्ये ब्रह्मधीर्वैधी । आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

अथ प्रकृत एव शिष्यः स्वाचार्यं प्रति एवं धाराबाहिकैकमत्यमुक्तमङ्गी-कृत्य परोक्षज्ञानादज्ञानं निवर्तते न वा इति पच्छन्प्रार्थयते-धारेत्यादिशार्दूल-विक्रीडितेन-—

धाराबाहिक एवमस्तु रुचिरा सर्वैकमत्यस्थिति-

स्तत्राप्यस्ति नवा परोक्षमितितोऽज्ञानक्षयो नाऽऽदिमः ।

भ्रान्त्यादेरवलोकनाच्च चरमः शाब्दानुमित्योः क्षते

रित्यन्तस्तिमिरं हरन्तु घृणया श्रीदेशिकेशाङ्गिभाः ॥ ५६ ॥

ननु काऽनुपपत्तिः परोक्षज्ञानादज्ञानक्षय इत्यत आह नेत्यादिना । कुतः परोक्षज्ञानादज्ञानक्षयोऽस्ति इति पक्षो न इति प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह भ्रान्त्यादे-
रिति । परोक्षं हि ज्ञानं स्वर्गे सुधाऽस्ति इत्याप्तर्वाक्यजन्यशाब्दमेकमपरं धूमादि-
लिङ्गकं वह्निमान् इत्यादि आनुमानिकं च । तत्रोभयत्रापि सुधा तावदभास्व-
रशुक्लरूपैवास्ति इति भ्रान्तिः । किंवा भास्वरशुक्लरूपाऽथवा तथेत्यादिषु देष्टुसं-
शयश्च । तद्वत् बन्हौ बाष्पे धूमभ्रमेण हृदो वह्निमान् इति भ्रान्तेस्तथा किं
धूमालिङ्गेन वह्निमान् उत बाष्पेण तदभाववानिति संशयश्च दृष्ट एव तस्मात्
इत्यर्थः । ननु एवं चेत्तर्हि परोक्षज्ञाने मास्तु अज्ञानक्षय इत्यत आह न
चरम इति । तत्र हेतुमाह शाब्देत्यादिना । प्रकृतमाह इतीत्यादिशेषेण ।
कारुण्यं करुणा घृणेत्यमरात्कृपयेत्यर्थः । श्रीति । सद्गुरुवरचरणारुणप्रभा
इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ततः स एवमेव शङ्कमानं मुमुक्षुविशेषं प्रसमादधतां केषांचित् आचार्याणां
तदनुवक्ति आकर्णयेत्यादिवसन्ततिलकया—

ध्याकर्णयैवमपरं प्रति केचिदूचुर्द्वेधा किलास्ति विषयावरणं प्रसिद्धम् ।
अथस्थितं पुरुषनिष्ठमिति द्वितीयं साक्ष्येकभास्यमपरं भ्रममात्रतर्क्यम् ॥

द्वितीयं पुरुषनिष्ठम् । अहं ब्रह्म न जानामीति साक्षिमात्रप्रत्यक्षम् । अप-
रमर्थस्थितम् । अज्ञातब्रह्मात्मवस्तुगतम् । अत एव । ब्रह्मेति । द्वैतभ्रमैकोन्येय-
मस्तीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ततः किं तदाह—परोक्षेतीन्द्रवज्रया—

परोक्षवृत्त्या पुरुषस्थनाशो बन्ह्यादि वेग्नित्यचलानुभूतेः ।

न विप्रकर्षाद्विषयस्थनाशस्तेन भ्रमादेरपि संभवोऽत्र ॥ ५८ ॥

विप्रकर्षादिन्द्रियसंनिकर्षविरहादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्रापि आशङ्क्य समाधत्ते प्राग्देव—नन्वित्यादिसंशयया—

नन्वज्ञानस्वभावस्तमस इव किलायं हि यत्र स्थितं त-

त्संछाद्यान्यत्तनोतीत्युचितमिह कथं वाऽऽवृत्तिद्वित्वमेतत् ।

इत्याशङ्काज्जुषं केऽप्युपदिदिशुरिदं जीवमात्रस्थमेक-

मज्ञानं दृष्टिनिष्ठं पटलमिव समाच्छाद्य चान्यत्तनोति ॥ ५९ ॥

जीवेति । यावत् जीवनिष्ठमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तं प्रकटयति । पटलमिवेति । पटलं प्रसिद्धमेव । तत् हि चन्द्रैकत्वमाच्छाद्य तत्र द्वित्वं तनोति यथा सद्दत्त इति यावत् ॥ ५९ ॥

ततः किं प्रकृत इत्यत आह-परोक्षेत्यादीन्द्रवज्रया--

परोक्षवृत्त्याऽऽवरणांशमात्रनाशेऽपि विक्षेपलवस्य सत्त्वात् ।

चन्द्रद्वयत्वाद्यवभाससिद्धिस्तदेकतादेर्मितिरप्यखण्डा ॥ ६० ॥

तदेकतेति । अपरोक्षवृत्त्येति शेषः । मितिरग्रे स्फूर्तिरपीति यावत् ॥ ६० ॥

तत्राप्याण्डक्य मागवदेव समाधत्ते-तादात्म्येनैवेत्यादिसङ्ग्रहया-

तादात्म्येनैव शुक्या रजतकलनतो गोचरैकाश्रयं त-

दज्ञानं कारणं स्यात्तदिदमसादिति भ्रान्तमन्येऽभिदध्युः ।

मूलाज्ञानांशरूपं विषयगमभिदोऽशाशिनोः साक्षिभास्यं

तूलाज्ञानं परोक्षात्तदभिभवनतस्तत्क्षयस्त्वापरोक्ष्ये ॥ ६१ ॥

शुक्येति । सह तादात्म्येनैव तदीयेदंशसामानाधिकरण्येनैव । अभिदो हेतोः । तदपीति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तेन तदभिभवनामित्यर्थः । आपरोक्ष्ये सतीत्यर्थिकम् ॥ ६१ ॥

अत्रापि आगच्छमानस्य कस्य चित्जिज्ञासोः समाधानं भारतीतीर्थास्त्वेन चकिर इत्याह-आस्तामित्यादिमन्दाक्रान्तया-

आस्तामेवं विषयनिलयो मोह एतावता किं

नष्टं तत्रानुपदमतवच्छेत्परोक्षव्यवस्था ।

भायात्तर्हि स्व इव विषयस्तेन साक्षात्स्वरादिः

शब्दादावित्यमुदमवदन्भारतीतीर्थपादाः ॥ ६२ ॥

स्व इव आत्मेव । स्वरादिः स्वर्गादिरित्यर्थः । स्वरव्ययमित्याद्यमरः । एतादृशो विषयोऽपि । शब्दादौ अवच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थः । आदिनाऽनुमानम् । तेन विषयावरणनाशेन । साक्षान्भायादिति संबन्धः । इति अनया । आपस्या । अमुदमसंतोषम् ॥ ६२ ॥

किमवदंस्तदाह-असदित्यादिमुरत्या-

अदावरणं भवेद्यथा वद भानावरणं च गोचरे ।

प्रथमक्षपणं परोक्षतश्चेच्चरमस्यापि वतापरोक्षतः ॥ ६३ ॥

गोचरे विषये । वतेति साक्षात्कारजे हर्षे ॥ ६३ ॥

ननु एवमपि एतदावरणं प्रमातरि केन संबन्धेन तिष्ठति तथा विषयेऽपी-
त्यत्राऽऽह—विषयेस्त्वित्याद्यायया—

विषये तु विषयताभिधसंबन्धेनैव तस्मिन् स्थितिं याति ।

आश्रयतयेव चाऽऽत्मन्यक्षिणि काचादिवत्सततम् ॥ ६४ ॥

तत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति । अक्षिणीत्यादिशेषेण । आदिना कामकारूपं
रोगान्तरम् ॥ ६४ ॥

ननु एतत्सिद्धान्तलेश एतत्प्रकरणे तावन्नैवोपलभ्यते इति चेत्सत्यम् ।
तथाऽपि तैः भाङ्गप्रपञ्च एवोपलक्षणत्वेनोक्तप्रायमेवेति । मया तृमिदीपं विविच्यैव
श्रीमद्भारतीतीर्थीयमिदं मतं निष्कृष्टत्वेन बालबोधार्थमेव इह प्रपञ्चितमित्याह—
सिद्धान्तलेश इत्यादीन्द्रवज्रया—

सिद्धान्तलेशे तु न दीक्षितैरिदं प्रपञ्चितं प्रागुपलक्षणत्वतः ।

अथ तेनाद्य तु तृमिदीपमवेक्ष्य सध्यकप्रकृते निरूपितम् ॥ ६५ ॥

अत्र सिद्धान्तलेशाविचारितत्वात्तृमिदीपस्य तु तात्पर्यान्तरतयाऽपि व्याख्या-
तुं शक्यत्वाच्चेदमसांप्रदायिकमेव इत्याशङ्कां पर्याचष्टे—अद्वैतेतिप्रभृत्यु-
पजात्या—

अद्वैतमिध्यादिषु तस्य विस्तरः स्पष्टस्ततो नेदमसांप्रदायिकम् ।

सद्भानयांस्तत्प्रतियोगिताऽपि विशिष्टयोरेव न तद्विरोधः ॥ ६६ ॥

अदिना तट्टिका ॥ सदित्यादि । सत्ताप्रकाशयोरित्यर्थः । तत्प्रतियोगि-
ताऽपि । असदावरणाभानावरणविरोधिताऽपीत्यर्थः । विशिष्टयोरेव घटावच्छि-
न्नचैतन्यसत्तैव घटासदावरणविरोधिनीं घटावच्छिन्नचैतन्यभानमेव तद्विविधका-
भानावरणविरोधीति च स्वीकाराच्चैव तत्विरोधोऽप्यद्वैतसच्चित्तस्मात्त्रेऽभिधानव-
स्तुनि असदावरणादिस्वीकारविरोधोऽप्यस्तीति योजना । अत्राद्वैतसिद्धिमन्थो-
यथा । तदयमत्र निष्कर्षः । यद्यपि विषयप्रकाशकं विषयाधिष्ठानभूतं प्रमेयं
चैतन्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्नं तु तस्य प्रमातृ । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं
तु प्रमाणम् । तथाऽपि यदीयान्तःकरणवृत्त्या विषयपर्यन्तं चक्षुरादिद्वारा निःसृ-
तया यत्प्रकाशकं चैतन्यं यत्प्रमातृचैतन्याभेदेनाभिव्यज्यते तमेव स एव जा-
नाति । नान्यं नान्यो वा । अत एव एकवृत्त्युपात्तत्वंलक्षणेकलोलीभावापन्नं
प्रमातृप्रमाणप्रमेयचैतन्यं भवति ततस्तदवच्छेदेनाज्ञाननिवृत्त्या भासमानं प्रमेयचै-
तन्यमपरोक्षं फलमित्युच्यते । तत्स्वयंभासमानं सत् स्वाध्यस्तं घटाद्यपि भास्य-

सीति वक्ष्यतेऽप्यप्यमस्तुपेक्षते । यन्निष्ठा च यदाकारावृत्तिर्भवति तत्तन्निष्ठं तदा-
कारणज्ञानं नाशयतीति नियमात् । प्रमातृप्रमेयोभयव्यापिन्यपि परोक्षवृत्तिः
स्वावच्छेदेनाऽऽवरणमपत्तारयति प्रकाशस्य स्वावच्छेदेनाऽऽवरणापत्तारक-
त्वदर्शनात् । अतः प्रमात्रवच्छिन्नस्यासत्त्वावरणस्य प्रमेयावच्छिन्नस्याभानाव-
रणस्य च प्रमदपत्तरणात् घटोऽयं मे स्फुरतीत्याद्यपरोक्षव्यवहारः । परोक्षस्थले तु
इन्द्रियसंनिकर्षलक्षणद्वाराभावादन्तःकरणानिःसरणाभावेन विषयपर्यन्तं वृत्तेरगम-
नात् । विषयावच्छिन्नप्रमेयचैतन्येन सह प्रमातृचैतन्यस्यैकवृत्त्युपाकृष्टत्वाभावे-
नापरोक्षतयाऽभिषेकप्रभावेऽपि प्रमातृप्रमाणचैतन्ययोरेकलोलीभावापत्त्या प्रमात्र-
वच्छिन्नसत्त्वावरणमात्रं निवर्तते । तावन्मात्रस्य वृत्त्यवच्छिन्नाभानावरणतत्का-
र्षलक्षणावेऽपि प्रमात्रवच्छिन्नासत्त्वावरणनिवृत्त्याऽनुमानादौ व्यवहारोपपत्तिः ।
अत एव जानाम्यहं पर्वते बन्धिरस्ति इति स तु कोदश इति मे न
मासीत्यादिव्यवहारः । त्रयाणामेकलोलीभावेऽपरोक्षत्वं द्वयोरेकलोलीभावे तु परो-
क्षत्वमिति न संकरः । वृत्तेषु विषयेण तमं साक्षादेवापरोक्षस्थले संबन्धः ।
परोक्षस्थले तु अनुमितेरनुमेयेन तद्व्याप्यज्ञानजन्यत्वम् । शाब्दाः संसर्गेण सह
वदावयवावकपदजन्यत्वं स्मृत्येन सह तद्विषयानुभवजन्यत्वम् । एवमप्यत्रापि
परम्परासंबन्ध एवेति परोक्षापरोक्षविभागः । विस्तरेण च व्युत्पादिताऽस्माभिरिष्टं
प्रक्षिप्त्वा सिद्धान्तविन्दौ तस्माद्विषयस्य मिथ्यात्वेऽपि प्रतिकर्मव्यवस्थोपपन्नैवेति
दिगिति । सिद्धान्तविन्दुरपि यथा । द्विविधमावरणम् । एकमसत्त्वापादकमन्तः
करणावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यनिष्ठम् । अन्यदभावापादकं विषयावच्छिन्नब्रह्मचैत-
न्यनिष्ठम् । घटमहं न जानामीत्युभयावच्छेदानुभवात् । तत्राऽऽद्यं परोक्षापरोक्ष-
साधारण्यप्रमाभावेण निवर्तते । अनुमितेरपि बन्धुत्यादौ नास्तीति प्रतीत्यनुदयात् ।
द्वितीयं तु साक्षात्कारेणैव निवर्तते । यदाश्रयं यदाकारं ज्ञानं तन्निष्ठं तदाका-
रणज्ञानं नाशयतीति नियमात् । परोक्षज्ञानस्य विषयेन्द्रियसंनिकर्षाभावेन अन्तः-
करणमात्राश्रयादपरोक्षज्ञानस्यैव विषयेन्द्रियसंनिकर्षजन्यत्वेन विषयान्तःकर-
णोपनिष्ठत्वात् । तदुक्तम् । परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृत्तिहेतुता । अपरोक्ष-
विषया नश्येदमानावृत्तिहेतुतेति । तेन अनुमानादौ असत्त्वावरणनागात्तद्व्यवहारः ।
अभानावरणानिवृत्त्या च सोपाधिकसाक्षात्कारिभ्रवानिवृत्तिरिति ॥ ६६ ॥

एवं सति तच्चित्तुपदार्थावरणानङ्गीकुर्वाणानां स्वात्मानुभवादशकाराणामपि
सिद्धान्तेन सहाविरोध इति अभिपद्यते । तत्तेत्यादितत्पद्यनिपादीपाठपूर्वकमुक्त-
वृत्तेनेव—

सत्ता स्फुरता परमात्मनो या नाऽऽच्छाद्यते सा ह्युपजीव्यमावात् ।

आनन्दमाच्छादयतीव मायेत्यादशवा वाऽपि सहेते मङ्गलम् ॥

तत्र हेतुः । हीत्यादिना । प्रकृतमाह । इतीत्यादिना । निरुकादर्शवाचा
सहापि । न तद्विरोध इति पूर्वपद्यादाकृष्यात्रापि योष्यम् । तत्रानुपहितात्मन-
श्चित्त्वस्तुनि तेनाऽऽवरणानङ्गीकारादिह तु धटाद्यवच्छिन्नचैतन्य एवासदाप-
रणाद्यङ्गीकाराच्चेति संक्षेपः । फलितमाह । इतीत्यादिशेषेण । मङ्गलं
रम्यम् ॥ ६७ ॥

ननु भवतु एवं परोक्षज्ञानव्यवस्था तथाऽपि स्मृतेः कथं सेत्पत आह ।
स्मृतिरित्यादिनोक्तवृत्तेनैव—

स्मृतिः परोक्षानुभवस्य संस्कृतेर्जाता परोक्षैव तथेतरस्य ।

आहार्यकर्यानुभवोपमेति भ्रान्ताविवात्रास्ति तमःक्षयो न ॥

इतरस्यापरोक्षानुभवस्य । संस्कृतेरित्यादीहाप्यार्थिकमेव । तथा अहं ब्रह्मा-
स्मानयद्वैतमौपनिषदं स्मराभीत्यादिरूपापरोक्षैवास्तीत्यर्थः । तदाह मनवान् पत-
ञ्जलिः । अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषा स्मृतिरिति । नचैवं तर्हि अत्रापि परोक्षा-
दिवदसदाद्यावरणनिवृत्त्यापत्तिरिति सांप्रतम् । आहार्यादिज्ञानवत् अत्राऽऽवरण-
स्यैवाननुभवात् इत्यभिप्रेत्य तां विशिनष्टि । आहार्येत्यादिना । मत्पुत्रः बिम्बा-
मणिः । योषा वाव गौतमाग्निः इति च । फलितमाह । भ्रान्ताविषेत्या-
दिशेषेण ॥ ६८ ॥

ननु एवं चेत्तर्हि प्रमाणजन्यान्यवृत्तिभ्यः कापि अज्ञाननिवृत्तिः * काऽपि
नैव स्यात् । इष्टापत्तिरिति चेत् तथा वर्तीतेः का गतिः इत्याशङ्क्यवस्थाः
प्रतीतेर्भ्रान्तित्वान्नैवमित्याह । नाशादित्यादि गालिन्या—

नाशात्तत्तत्प्रागभावस्य तत्तद्वृत्त्या तत्तद्वोचरस्यावभासे ।

पुंसो जातेऽप्यप्रमारूपयाऽत्र तद्भासस्तु भ्रान्त एवेति बोध्यम् ॥

तत्तत् इति । तत्तत्प्रमात्मकचित्तवृत्तिप्रागभावस्य तत्तद्वृत्त्यानाशात् हेतो-
रित्यर्थः । तत्तद्वोचरस्य स्मृत्याद्यप्रमारूपतत्त्वृत्तिविषयस्यावभासे पुंसो जाते
स अपि अप्रमारूपयोक्तवृत्त्या तद्भासस्तु भ्रान्त एवेति बोध्यमिति यथाभूद-
एवान्वयः ॥ ६९ ॥

संप्रज्ञातसमाधावपि उक्तनियममतिदिशति—विवृत इत्याद्यार्यथा—

विवृतः संप्रज्ञातः सोऽपि परोक्षापरोक्षयोरमुना ।

धाराबाहिक इव तद्व्यवस्थितेरिति न चापरं ज्ञानम् ॥ ७० ॥

अमुना प्रकृतोक्तसिद्धान्तेन परोक्षेति । विषयीभूतशबलादिब्रह्मविषयक
इत्यर्थः । सः प्रसिद्धः । योगसूत्रादौ इति यावत् । संप्रज्ञातः समाधिरपि वि-
वृतः । तत्र हेतुः । वारत्यादिना । इतिपदोक्तोपसंहारमेव प्रकटयति । न चे-
त्यादिशेषेण ॥ ७० ॥

अत्र पुनरपि शङ्कते-नन्वित्याद्यार्यापूर्वार्धेन-

नन्वेवमपि सुखादौ वृत्त्या नाज्ञानविध्वंसः ।

मैवं मोहसुखादेः सिद्धान्ते साक्षिमात्रवेद्यत्वात् ॥ ७१ ॥

नेति काका क्षेपः सूच्यते । समाधत्ते । नैवमित्यादितदुत्तरार्धेन । यदि तत्र
प्रमाणवृत्तिवेद्यत्वं स्यात् चेत् तर्हि अज्ञानविध्वंसोऽपि संभवेत् तदेव तु नास्ति
तथा । च कोकशङ्कावकाश इत्याशयः ॥ ७१ ॥

ननु के केऽत्राऽऽदिना विवक्षिताः सिद्धान्ते साक्षिमात्रमास्या इत्यतस्तानू-
त्ततत्त्वमानन्त्येऽपि बालबोवायं कथयति । मायेत्यादिसम्भारया दिङ्मात्रम्-

माया तद्योगजीवेश्वरतदुभयमित्स्वं तमो लिङ्गमतत्

धर्माभ्रान्तिदमंशान्यतिमिरगणतद्वृत्तिसंस्कारसूत्रम् ।

सामासाः साक्षिमास्या इति स्वशिखिमितास्तत्र धर्मोऽप्य मः

संस्काराश्चावृतत्वाद्भ्रमकुलमखिलं मोहतोऽन्ये तु साक्षात् ॥ ७२ ॥

माया मूलानिद्या प्रसिद्धैव । तद्योगः, अविद्याचित्संबन्धः । जीवः प्रसि-
द्धः । ईश्वरोऽन्यार्थी । तदुभयमित्त्वं जीवेश्वरभेदः । स्वशकाशम् । तमोऽ-
न्वकारः । लिङ्गं लिङ्गशरीरम् । एतद्धर्माः, लिङ्गशरीरार्थाः कर्मादयः ।
भ्रान्तिर्धर्मः । इदमंशः सामान्यतः सार्वत्रिकेऽवृत्तिनिवृत्तिः । अन्तर्गिरामस्तू-
लाज्ञानसंघः । तद्वृत्तिर्भूलादिसाधारणाज्ञानवृत्तिः सूक्ष्मा । तं कः सामा-
न्योद्वातना । सूत्रं सामालिङ्गशरीरम् । सामासाः पञ्चदशैव पञ्चदशैव स्वस्व-
विदाभातैः सहिताः सन्त इत्यर्थः । स्वेति । विश्वसंख्याकाः । इति लिङ्ग-
प्रकरणे । साक्षीति । सन्तीति शेषः । तत्रानि विज्ञेयमाह तत्वेत्यादिना । पुन-
रपि संस्कारविक्रमविद्यावृतत्वेन मायद्भ्रमकुलमज्ञानकुलादिनावरणकारेण चतु-
ष्टयावशिष्टं पदं शेषपदार्थवत्तु साक्षादेव साक्षिमास्यं भवतीति भावः ॥ ७२ ॥

अथोक्तप्रकरणानि संमद्देण निरूपयति इत्यादिना-

इति जीवज्ञातृत्वं सप्रतिकर्मव्यवस्थमपि कथितम् ।

वृत्तस्तु चिदुपरागोऽभेदव्यक्तिस्तथाऽऽवरणभङ्गः ॥ ७३ ॥

विवरणकारादिमते सर्वज्ञात्मादिदेशिकेशमते ।

अपि दृष्टिसृष्टिवादे क्रमात्फलं तत्रयैक्यमप्युक्तम् ॥ ७४ ॥

विवरणोति । क्रमात् । चिदुपरागादिक्रमात् ॥ ७४ ॥

चत्वारि त्रीणि सप्त क्रमश्च इह मतानीरितान्यैकमत्या-

न्मुक्तावज्ञाननाशे मतयुगमुदितं सैकमत्यं च तौले ।

धारावाहे त्रयाणां कथनमपि कृतं सैकमत्यं मतानां

तद्वत् ज्ञाने परोक्षेऽब्धिमितमतकथासाक्षिवेद्यं च सर्वम् ॥ ७५ ॥

चत्वारितीति । तौले तूलाज्ञानसंबन्धिनि मुक्तिकालिकाज्ञाननाशे ॥ ७५ ॥

इति वादाष्टकमेतन्निरूपितं ह्येकरस्येन ।

ऐशं रूपाष्टकमिव यथामति श्रीगुरोः रूपया ॥ ७६ ॥

इतीति । ऐशमीश्वरसंबन्धि ॥ ७६ ॥

इति सप्रतिकर्मव्यवस्थसंवृत्तिफलकजीवज्ञातृत्वं चिदुपरागभेदाभिव्यक्त्या-
वरणभङ्गमुक्तिकालिकतूलाज्ञाननाशधारावाहिकज्ञानपरोक्षज्ञानभूतैक्यसाक्षिवेद्य-
सर्वनिरूपणोपपत्तिः ॥

अथ पूर्वप्रकरणे निरूपितं साक्षिवेद्यदृश्यवृन्दं प्रकृत एव शिष्यः श्रुत्वा
प्रकृतमेवाऽऽचार्यं प्रति तत्र तत्त्वजिज्ञासैव शङ्कते नन्वित्यादिसम्भरया-

नन्वेवं साक्षिवेद्यं निगदितमधुनाऽव्याकृताद्यत्र साक्षी-

कः शुद्धो वेशजीवान्यतरचिदिह नाऽऽद्योऽत्र सापेक्षता यत् ।

नान्त्यः साक्ष्यत्वसत्त्वादिपि च निजमते साक्षितायाश्च बाधा-

त्तत्साक्षित्वं न शुद्धे यदि न च शबले तर्हि निःसाक्षिकोऽसौ ॥ १ ॥

अव्याकृतादीति च्छेदः । तच्चेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुतेः । जीव ईशो
विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकवनादय इति
अभियुक्तोक्तेश्च । अनादिदृश्यपञ्चकारुण्यमव्याकृतपदार्थः स आदिर्दृश्य आका-
देस्तत्तथेत्यर्थः । एवं साक्षिविषयं विकल्पमुक्त्वाः आद्यं दूषयति । नेति । तत्र
हेतुः । अत्रेत्यादिना । अत्र शुद्धत्वपरोक्षे । यत् यस्माद्धेतोः सापेक्षता साक्ष्य-
निरूपितत्वम् । तदुक्तं वार्तिकसारे । साक्षिसाक्ष्यादिसंबन्धः परमात्मनि कल्पितः ।

साक्ष्याभावे न साक्षित्वं केवलानुभवात्मनीति । अन्त्यं प्रत्याह । नान्त्य इत्यादिना । दूषणान्तरमाह । अपि चेत्यादिना । असौ बाधः । स चोक्तः सयुक्ति-
कमद्वैतमकरन्दे । चैत्योपरागरूपा मे साक्षिताऽपि न तात्त्विकी । उपलक्षणमेवेयं
निस्तरङ्गचिदम्बुधेरिति । नहि निःसाक्षिकबाधसत्त्वे प्रमाणमस्तीत्याशयः ॥ १ ॥

एवं संदेहमुपन्यस्य तद्व्यसं सविनयं याचते—इतीत्यादिमालभारिण्या—

इति संशयशालिनं गुरो मां शरणं संशयशालिनं पदोस्ते ।

कुरु संशयशून्यमेव सद्यः कृपया शीर्णि निधाय संशयं मे ॥ २ ॥

प्रच्छन्नप्रतिवादित्वं व्युदसितुमात्मानं विशिनष्टि । शरणमित्यादिद्वितीयच-
रणेन । ते तव पदोः पादपद्मबोरावारीभूतयोरित्यर्थः । संशयेति । सम्यक्श-
याभ्यां पञ्चशास्त्रः पाणिरित्यमरात्पाणिभ्यां शालनेऽसौ तथा मामिति यावत् ।
एतादृशं शरणमनन्यभावेन शरणागतमित्यर्थः । ननु वाङ्मात्रेण । एतेन भक्त्य-
विशयः सूच्यते । अत एव । कुर्वित्यादिरभ्यर्थनोत्तरार्धेन । मे मम । शीर्णि
मस्तके । संशयं दक्षिणपाणिपद्मम् । कृपया निधाय । सद्य एव । संशयेति ।
एतादृशं कुर्वित्यन्वयः ॥ २ ॥

ततः स एव श्रीगुरुरेतादृक्साक्षितत्त्वजिज्ञासुं प्रति भारतीतीर्थस्तु एवमकथ-
यन्नित्याह—वत्सेत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

वत्साकर्णय कंचिदीदृशविजिज्ञासुं जगुर्भारती-

तीर्थाः सादरमत्र शीघ्रमतये कूटस्थदीपे स्वयम् ।

आत्माऽऽरोपितदेहयुग्मसुघटस्वान्तःस्थधर्माविलेः

साक्षाद्भासक एव साक्ष्यभिमतः कूटस्थ एवेत्यलम् ॥ ३ ॥

अनया संबुद्ध्या शिष्ये कारुण्यं व्यज्यते । तदेव कूटस्थदीपिं तत्समाधानम-
भिधत्ते । आत्मेत्याद्युत्तरार्धेन । ननु देहयुग्मशब्देनात्र स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयमे-
वावश्यं वाच्यम् । एवं सुघटस्वान्तस्थधर्मशब्देनपि धर्माधर्मादित्यानुमेयेतरत्वेन
योग्यान्तःकरणसबन्धिसुखादिधर्मा एव । तत्र स्थूलदेहस्य पूर्वप्रकरणे माये-
त्यादिसाक्षिमात्रभास्यसंग्रहश्लोकेऽनवगणनाद्गौरं मे शरीरमित्यादिप्रतीत्यन्यथा-
नुपपत्त्या प्रमातृभास्यत्वाच्च कथं साक्षिभास्यत्वमिति चेत्सत्यम् । कूटस्थदीपेहि ।
स्वादित्यदीपिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिवत् । कूटस्थभासितो देहो धीस्यजीवेन
भास्यत इति सदृष्टान्तं स्थूलदेहस्य सामान्यतः कूटस्थभास्यत्वं विशेषतः प्रमातृ-
भास्यत्वं चोपपाद्य कूटस्थशब्दितनिर्विकारासङ्गोदासीनब्रह्मभास्यत्वं घटवत्तस्य

सुघटमेवेतीष्टापत्तिवादिनं प्रति कूटस्थपदेनात्र विवक्षितं शोधितत्वंपदार्थं देहे-
न्द्रियादिगुक्तस्य जीवाभासभ्रमस्य या अधिष्ठान चितिः । सैषा कूटस्थात्र
विवक्षितेति प्रबोध्य यावत्तद्व्यापारोपस्याधिष्ठानं तदुपलक्षितं दृष्ट्वात्र ब्रह्मेत्यद्वै-
तवादिसिद्धान्तेन विरोधमनुसंधाय । जगत्तदेकदेशारूपसमारोप्यस्य भेदतः ।
तत्त्वंपदार्थौ भिन्नौ स्तो वस्तुतस्त्वेकता चितेरित्युक्तत्वान्नात्र विरोध-
गन्धोऽपि ॥ ३ ॥

एवं तैरेव नाटकदीपे रीत्यन्तरेण साक्षिस्वरूपमुक्तमिति वदंस्तत्संक्षिपति—
उक्त इत्यादितद्वृत्तेनैव—

उक्तो नाटकदाप एष उत तैरात्यन्तरेणाहम्

भूपालं विषयान्सदस्यनिचयान्बुद्धिं नटीमण्यनु ।

श्रोत्रादीनपि तालधारिण इहोद्यन्तृशालाममे

देहे दीप इव प्रकाशयति यः साक्षी स आत्माऽद्वयः ॥ ४ ॥

तदेव रीत्यन्तरमाह । अहममित्यादिशेषेण । अहममहंकारं भूपालं
राजानम् । विषयान्शब्दादीन् । सदस्येति । सभ्यसंवाहित्यर्थः । श्रोत्रेति ।
कर्णादिकरणविशेषान् । तालेति । वाद्यवादकान् । इह प्रत्यक्षे । उद्यदिति ।
देहे नृशरीरे । फलितमाह । दीप इवेतिप्रभृतिशेषेण ॥ ४ ॥

तत्रापि कश्चिन्मुमुक्षुः शङ्कत इत्यवेक्ष्य तच्छङ्कामनुवदति—जीव इत्या-
दिशालिन्या—

जीवो नायं नापि चेशोऽस्ति साक्षी तावाभासौ संमतौ तत्र यस्मात् ।

जीवः शुद्धोऽसाविति व्यर्थमेव ब्रह्मापि स्यादीशसाक्षी तथात्वे ॥

योऽयं भारतीतीर्थैः कूटस्थनाटकदीपयोस्तत्तन्मुमुक्षुबोधैकौपयिकत्वेन तत्तत्प्र-
क्रियामनुसृत्यैव स्वातन्त्र्येण स्वीययत्किञ्चिन्मताग्रहविरहे सत्यपि शोधितत्वं-
पदार्थाभिधः कूटस्थ एव साक्ष्युक्तोऽस्त्यसौ जीवो न भवति नापि चेशोऽस्ति ।
तत्र हेतुः तावित्यादिद्वितीयपादेन । यस्माद्धेतोः । तत्र कूटस्थदीपादौ तद्ग्रन्थे ।
तौ उक्तजीवेश्वरौ । आभासौ । जीवेशौ आभासेन करोतीति श्रुतेः । चिदाभा-
सरूपावेव । संमतौ भवत इति संबन्धः । एवं च आभासस्य साक्षात्शिकमि-
थ्याप्रतिबिम्बरूपत्वेन त्रैकालिकनिर्विकारचिद्रूपत्वमनुपपन्नमेवेति भावः । ननु
एवमपि शुद्धः प्रत्यक्चिन्मात्रत्वेन पञ्चकोशेभ्यो विवेचितो जीव एव तत्र कूट-
स्थपदेष्ट इत्यत्राऽऽह । जीव इत्याद्युत्तरार्धेन । तत्र हेतुः । ब्रह्मापीत्यादिचर-
मचरणेन । तथात्वे कूटस्थे जीवसाक्षित्वे सति ब्रह्मापीशसाक्षी स्यात् ॥ ५ ॥

अत्र चित्सुखाचार्यास्तु अयं साक्षी ब्रह्मैव न जीवो नापीश्वर इति समा-
दधुरित्यभिधत्ते-इतीत्याद्युक्तवृत्तेनैव-

इत्याशङ्काशालिनं कंचिदाहुर्ब्रह्मैवैनं चित्सुखाचार्यव्याः ।

तक्षण्यायात्साक्षिताऽप्यस्य साक्ष्याद्रत्ने यद्वद्भास्यतो भासकत्वम् ॥६॥

जीवो नायमित्यादिपूर्वपद्ये साक्षिण एकस्यां क्रियायामुपात्तत्वेनेहान्वादे-
शसस्त्वात् एनं साक्षिणं ब्रह्मैवाऽऽहुरित्यन्वयः । नच तथात्वे । अव्यावृत्तान-
नुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते । ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्यात्तद्वितीये सति वस्तुनीति
वार्तिकात्कथं ब्रह्मणः साक्ष्यापेक्षं साक्षित्वमिति वाच्यम् । यथा च तक्षोभय-
थेति पारमर्षन्यायादित्याह । तक्षण्यायादित्यादिना । अस्य ब्रह्मणः साक्ष्यात्-
दृश्यात्हेतोः साक्षिता द्रष्टृताऽपि यथा वास्या काष्ठस्य तक्षणं कुर्वस्तक्षा भवति
तदभावे तु शुद्ध एव यथा वा स्वप्रकाशं रत्नं घटादिभास्यसांनिध्याद्भासकं
तदभावे तु शुद्धमेव तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्रापि आशङ्कमानं कंश्चिन्मुमुक्षुं प्रति कौमुदीकदेवं समादध इत्यभिधत्ते
यदीत्यादिभुजंगप्रयातेन-

यदि स्वप्रभे साक्षिणि ब्रह्मतैव स्थिता तर्हि तत्राऽऽवृतेः क्वाप्यभावात् ।
कथं नो विमुक्तिर्ह्यभूज्जीवराशेरिति ध्वान्तस्त्रिभं जगौ कौमुदीकत् ॥७॥

तत्रापि साक्षिणि । क्वापि कस्मिंश्चिदेशकालेऽपि । आवृतेरावरणस्य ।
अभावात् हेतोः जीवराशेर्जीवसंघस्थास्येत्यर्थः । विमुक्तिः कथं नो अभूत् ।
हिखधारणे । नैवाद्याप्यभवत् इत्यर्थः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ ७ ॥

किमुक्तं कौमुदीकतेत्याह-ईशस्येत्यादीन्द्रवज्रया-

ईशस्य रूपान्तरमेव साक्षी जीवान्तरङ्गः सुतरामसङ्गः ।

प्राज्ञाभिधः कारणताविहीनः श्रुत्योभयोरप्यनुषक्ततोक्तेः ॥८॥

कोऽसावित्यत्राऽऽह । जीवेति । तथात्वे कर्तृत्वाद्यापत्तिरित्यत आह । सुत-
रामित्यादिना । तथा कानुभवनीयस्तत्राऽऽह । प्राज्ञेति । ननु एवं चेत् स्वप्नप्र-
पञ्चयुक्तकारणत्वावच्छिन्नस्य तस्य कथं साक्षित्वं स्यादित्यत्राऽऽह । कारण-
तेति । तत्र हेतुं द्योतयति । श्रुत्येत्यादिशेषेण । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरि-
ष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेन आत्मना संपरिष्वक्तो
न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् । प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्यातीति श्रुत्या
तथा साक्षी चेता इत्यादिश्रुत्या चोभयोर्योर्विश्वरयोरपि तस्य अनुषक्ततोक्तेः
संसृष्टत्वकथनादित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्रापि आशङ्कमानं कंचिद्वुभुत्सुं तत्त्वशुद्धिरेवमबोधयदित्याह—साक्षी-
त्यादिश्रुतिमेव पठन्शालिन्या—

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुत्या ब्रह्मकोटिर्हि साक्षी ।

भूयादेवं जीवकोटिः कथं स इत्याशङ्कामच्छिनत्तत्त्वशुद्धिः ॥९॥

तत्त्वेति । एतन्नामकग्रन्थकारः कश्चित्पाचीनाचार्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्प्रकारमेव सदृष्टान्तं स्पष्टयति—शुक्तीत्यादीन्द्रवज्रया—

शुक्तीदमंशः किल शुक्तिकोटिरथापि रूप्येऽप्यवभाति यद्वत् ।

तथैव साक्षी परमात्मकोटिरथापि जीवेऽपि विभात्यसङ्गः ॥१०॥

अवभाति इदं रजतमिति तादात्म्याध्यासेन परिस्फुरतीत्यर्थः । ननु यावत्-
दृश्येऽनुस्यूतत्वेन स्फुर्यमाण इदमंश एव क इति चेत्सत्यम् । सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीदिति तद्धेदं तर्हि अव्याकृतमासीदिति च श्रुत्येव कार्यकारणात्मक-
यावत्दृश्यानुस्यूतत्वेनोक्तेः कश्चित् अविद्यापरिणाम एव वाच्यः । नचाना-
दिसादिदृश्ययोः श्रुत्या क्वाप्यगणात् तदङ्गीकारे गौरवाच्च किं तत्सत्त्वे मान-
मिति सांप्रतम् । अन्वकारवदबाधितानुभूयन्त्यथानुपपत्तेरेव तत्र मानत्वात् ।
नापि, अहं वृत्तिरिदं वृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधा । विज्ञानं स्यादहंवृत्तिरिदंवृत्तिः
र्मनो भवेदित्यभियुक्तोक्तेर्मन एव स इति वाच्यम् । वृत्तेस्तत्परिणामे तद्विषयी-
भूतस्यार्थस्यावश्यातिरेकाच्च ॥ १० ॥

तत्रापि पूर्ववदेव कस्यचित्प्रतिपित्सोः संशयं केचिदेवमुपशमयन्तीत्याह—
दृष्टान्त इत्यादिशादूर्लविक्रीडितेन—

दृष्टान्तो विषमो यदत्र भवति व्याप्तः स शुक्त्यादिषु

प्रत्यक्षेष्विदमंशं एष तु चितिं व्याप्तुं न शुद्धां क्षमः ।

साक्ष्यापेक्षतयेति विह्वलधियं केऽप्याहुरेन पुनः ।

स्वावियोपहितात्मचिद्रूपमतो नैवोक्तशङ्काकाङ्क्षनम् ॥ ११ ॥

कुतः शुक्तीदमंशदृष्टान्तवैषम्यमित्यत्राऽऽह । यदित्यादिना । सः शुक्त्या-
देरिदमंशः । एष साक्षी तु । शुक्त्यादिवत् भ्रमाधिष्ठानीभूतां शुद्धां चितिं
व्याप्तुं क्षमो न भवतीत्यन्वयः । कुतः इति चेत्तत्र हेतुः । साक्ष्येति । निरुक्त-
वैषम्यरूपशङ्कादूषणम् । नैवास्तीति योजना ॥ ११ ॥

तत्रापि कस्यचिन्मुमुक्षोः संदेहं तु केचिदाचार्याः प्रकारान्तरेणैव शमयन्ती-
त्याह—एकेत्यादिसम्भारया—

एकाविद्यामतेऽसावपि भवति तथा स्यात्ततोऽन्यस्य दुःख-
प्रत्यक्षापत्तिरित्याकुलितमतिमिमं प्राहुरन्ये मुतीन्द्राः ।

जीवान्यं लिङ्गदेहैरुपाहितमपि तत्सौक्ष्म्यतः स्वापकाले

जीवं जीवं विभिन्नं शशिनमिव तदा जातसौख्यानभूत्यो ॥ १२ ॥

असावपि साक्ष्यपि तथा भवति एकाज्ञानोपाहित एव भवतीत्यर्थः । ततः किं
तदाह । स्यादित्यादिना । तत एकाज्ञानोपाहितचित एव साक्षित्वात् हेतोरित्यर्थः ।
अन्यस्येतरस्य जीवस्य । दुःखेति । सुखदुःखादेः साक्षिमात्रवेद्यत्वादविद्यैक्येऽपि
अन्तःकरणभेदेन जीवभेदात् चैत्रीयदुःखादेर्भेदे प्रत्यक्षापत्तिः स्यादिति संबन्धः ।
फलितमाह । इतीत्यादिना । इमं निरुक्तजिज्ञासुं प्रति । एवमिमामिति काका-
क्षिगोलकन्यायेन साक्षिणमाहुरित्यत्रापि योज्यम् । कीदृशमाहुरित्यपेक्षायां तं
विशिनष्टि । जीवान्यमित्याद्युत्तरार्धेन । लिङ्गेति । लिङ्गदेहैरुपाहितमत एव
जीवान्यमित्यर्थः । उपाहितविशिष्टयोर्भेदात् । यथा एकोऽपि स्फटिकः कुङ्कु-
मकस्तूर्याद्युपाहितत्वेन रक्तसितादिप्रतीतिभेदान्निन्न एव भवति तद्वत् जाग्रदादौ
भोगसांकर्यवारणार्थं जीवं जीवं प्रति विभिन्नम् । पक्षे चकोरं तं तं प्रतिवि-
भिन्नं शशिनमिव । स्वापेति । सुप्तावपि । तदिति । लिङ्गशरीराणां संस्कारा-
त्मकसूक्ष्मरूपेणावस्थानात् । तदा स्वापकाले । जातेति । संजातसुखानुभवार्थं
विभिन्नमेव साक्षिणमाहुरिति पूर्वत्र संबन्धः । अत्र चन्द्रोपमैकस्यापि द्रष्टृभे-
दादेव भिन्नत्वं न वस्तुत इति व्यज्यते ॥ १२ ॥

अथापि प्रकृतशिष्य एव प्रकृतस्वाचार्यं प्रति श्रुतिविरोधमेवोपन्यस्य स्वय-
मेव तदुक्तसिद्धान्ते स्वधीधौव्यध्वननार्थं तत्समाधानमपि स्मारयितुं पार्थयते-
नन्वित्यादिहरिण्या--

ननु कथमसौ नानारूपः श्रुतावयमेकलो

वत निगदितः साक्षी यस्मादिति व्यथितं प्रति ।

गुरुभिरधुना स्मार्यः सौरेश्वरः परमेश्वर-

स्तमउपाहितः साक्षी प्रोक्तः पुरा य इहाद्वयः ॥ १३ ॥

श्रुतौ । एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि-
वासः । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च इति ब्रह्मोपनिषद्याथर्वण इत्यर्थः । सौरे-
श्वरः श्रीमत्सुरेश्वराचार्यसंमतत्वेन प्राकृमपञ्चित इति यावत् ॥ १३ ॥

एवं शिष्यमेधावित्वमवधार्य संतुष्टः प्रकृत एवाऽऽचार्यस्तत्सूचितसाक्षिस्वरू-

पमर्थादेवानुमोदयस्तत्कथनं सिद्धान्तलेशे किमिति न कृतमिति शङ्कां व्यु-
त्पाप्य समाधत्ते—सिद्धान्तलेश इत्यादीन्द्रवंशया—

सिद्धान्तलेशे ननु दीक्षितैरयं कुतोऽत्र नोक्तस्त्विति नैव शङ्क्यम् ।
तैश्चिन्नदीपेरिततन्मतेश्वरः प्रोक्तः स एवेह मतो यतोऽसौ ॥१४॥

असौ साक्षी ॥ १४ ॥

अथोक्तरीत्या शिष्याधिकारधौरेयत्वेन स्वयमेव श्रीमद्वातिककारसिद्धान्ते
प्रागुक्तजीवेश्वरमतान्तर्भाववत्साक्षिमतान्तर्भावमपि अवबोधयंस्तमभिमुखयति—
मनानीत्यादिशिखरिण्या—

मतान्यन्तर्भावं ययुरुदितजीवेशवादिह

यथा साक्षिण्युक्तान्यपि च कथये शृण्वयि तथा ।

षडप्यद्वैतात्मन्युपरमणमायान्ति हि यथा

रहस्याच्छास्त्राणि स्फुटतरमथाङ्गीकुरु तथा ॥ १५ ॥

आयि शिष्य । इह प्रकृतवार्तिककारमते । उदितेति । प्रागुक्तवत्तदाचार्ये-
ष्वजीवेशवाद्यदित्यर्थः । षडपि एतत्संख्यान्यपि मतानि साक्षिणि उक्तानि
अन्तर्भावं यथा ययुस्तथा अहं त्वां प्रति कथये उपपादयामि । अतस्त्वं तत्
शृणु अवधारयेत्यन्वयः । अत एव तत्रानुरूपमुपमानमाह । षडपीत्याद्युत्तरार्धेन ।
रहस्याच्चात्तर्यात् हेतोरित्यर्थः । यथा । षडपि कणादगौतमन्यायद्वयम् । सेश्वर-
निरीश्वरभेदेन पातञ्जलकापिलाख्यसांख्यद्वयम् । पूर्वोत्तरभेदात् जैमिनीयबादरा-
यणीयमीमांसाद्वयं चेति षट्संख्याकान्यपि वेदोपाङ्गीभूतानि शास्त्राणि । अद्वै-
तेति । द्वैतमिथ्यात्वोपलक्षिते ब्रह्मात्मैक्य इत्यर्थः । हिरवधारणे । उपेति ।
पर्यवसानमेव । स्फुटेति । स्पष्टतममेव आयान्ति । तथैव । अथ उक्तश्रवणो-
र्ध्वम् । अङ्गीकुरु स्वानुभूतिं नयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं प्रतिज्ञाते श्रीमद्वातिककारोक्तेश्वरलक्षणसाक्षिणि एव निरुक्तानां साक्षि-
विषयकाणां षण्णां मतानामन्तर्भावकथने प्रथमं भारतीतीर्थेष्टस्य साक्षिणस्तत्र
तमाह—य इत्यादीन्द्रवंशया—

यो भारतीतीर्थमुनीश्वरैरिह कूटस्थसन्नाटकदीपयोरपि ।

कूटस्थ एवाभिहितोऽस्ति साक्षी सोऽप्यत्र भायोपहितेऽन्तरेति ॥

अयं भावः । अज्ञानोपहित आत्मा अज्ञानतादात्म्यापन्नस्वाचिदाभासाविवे-
कादन्तर्यामी साक्षी जगत्कारणमिति च कथ्यते इति सिद्धान्तबिन्दौ अज्ञान-
शब्देष्टमायोपहितात्मन एव वार्तिकमते साक्षित्वमुक्तमिति तु निर्विवादमेव ।

तत्र रक्तः स्फटिक इति प्रतीतिविषयीभूतः संनिहितजपाकुसुमोपहितः स्वयंम-
सङ्गत्वेन शुद्धः स्फटिक एव यथा तथैव मायोपहित आत्मापि असङ्ग एव ।
तत्रान्तर्याम्यादियदवाच्यत्वं तूक्ताविवेकमूलकमेव स्फटिके रक्तपद्माच्यत्ववत् । एवं
च कूटस्थः कुतो नासङ्गत्वसाम्येन मायोपहित आत्मनि अन्तर्भूयादिति ॥ १६ ॥

अथ चित्सुखाचार्येष्टसाक्ष्यपि ब्रह्माभिधोऽवान्तर्भवतीत्याह-तत्त्वेत्याद्यार्यया-
तत्त्वप्रदीपिकायां चित्सुखगरुभिर्निरूपितः साक्षी ।

ब्रह्मैव सोऽपि तमसोपहितेऽस्मिन्नेति येन सापेक्षः ॥ १७ ॥

यत्र हेतुः । येनेत्यादिना । साक्ष्यापेक्ष इत्यर्थः । एवं च स्फटिके जपाकु-
सुमसांनिध्यवत् प्रकृते तमआदि साक्ष्यमेवोपाधिरिति ध्येयम् ॥ १७ ॥

एवं कौमुदीकाराभिमतसाक्षिणमपि अत्रैवान्तर्भावयति यः कौमुदीत्यादीन्द्रजया-
यः कौमुदीकृद्भिरुदीरितोऽसावीशस्य रूपान्तरमात्मनिष्ठम् ।

अन्तर्भवत्यत्र न किं निरुक्तरीत्येश्वरे साक्षिणि सर्वगोऽपि ॥

ईशस्येश्वरस्य । आत्मनिष्ठं य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेरन्तर्यामित्वेनाऽऽ-
त्मशब्दितजीवनिष्ठमित्यर्थः । एतादृशं रूपान्तर जन्यजगज्जन्माद्यभिन्ननिमित्तो-
पादानत्वोपहितरूपात् अन्यत् असंगोदासीनाच्चिन्मात्रलक्षणं रूपं स्वरूपमिति
यावत् । एवंचात्र तदन्तर्भावः सुवट एवेत्याह । अन्तरित्याद्युत्तरार्धेन
साक्षेपम् ॥ १८ ॥

एवं च शुकीदमंशवत्अविद्यानाध्यस्तानुस्यूतचिद्रूप एव साक्षीति तत्रशु-
द्धिकारादिपक्षा अप्यन्तर्भूतत्वेन विवृता एवेत्याह-एतेनेत्याद्यार्यया-

एतेन व्याख्यातो विज्ञेयस्त्वत्त्वशुद्धिकृतपक्षः ।

अज्ञानोपधिपक्षस्तथैव लिङ्गोपहितपक्षः ॥ १९ ॥

असङ्गत्वसंभवादिति भावः ॥ १९ ॥

एवं चापेक्षावन्मादृङ्मुमुक्षोरतीव लाभ इत्याह-एवं सतीत्यादिपहर्षिण्य-
एवं सत्यपि परमेश्वरः परोक्षो न स्यान्नाप्यहमुपलक्षितोऽप्यभूमा ।
तेनानुग्रह उदितादतीव मोहप्रध्वंसात्तद्वयविगमेऽखिलैकमत्यात् ॥ २० ॥

परमेश्वरोऽपीति संबन्धः । एवमहमुपलक्षितोऽहंकारोपलक्षितशोधितजीवोऽ-
प्यभूमा चिदाभासतादात्म्येन परिच्छिन्नोऽपि न स्यादित्यन्वयः । मोहेति ।
ब्रह्मात्मैक्यविषयकमूलाज्ञानध्वंसाद्धेतोरित्यर्थः, अपरं तु सरलमेव ॥ २० ॥

ननु एवंमपि साक्षिताया अपि साक्ष्यप्रतियोगित्वेन सिद्धान्ते बाधोऽभिमत

एव परं तु असौ निःसाक्षिक एव इत्यादि पूर्वमुपन्यस्तापत्तेस्तादवस्थपमेवेत्याशङ्क्य स्वयमेव तामनूय समुद्धरति—यदित्यादिवसन्ततिलकया—

यच्छाङ्कितं वत पुरापि च साक्षितायां

निःसाक्षिको भवति बाध इति त्वया तत् ।

तुच्छं यतश्चरमवृत्तिमते न बाध-

स्तस्याः स तु द्वितयमात्रनिषेध आत्मा ॥ २१ ॥

चरमेति । अन्तिमप्रमाख्याऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृतिं विनेत्यर्थः । द्वितयमात्रेति । स एष नेति नेत्यात्मपेत्यादिश्रुतेः स्वाध्यस्तकार्यकारणात्मकसकल-दृश्यबाधावधिभूताधिष्ठानत्वोपलक्षित इति यावत् । एतादृशः आत्मा अद्वितीयमत्यङ्गमात्र एव भवतीत्येतत् ॥ २१ ॥

ननु कथं बाधस्य पध्वंसात्मकभावरूपाद्वैतात्मत्वमित्याशङ्क्य मिथ्यार्थ-प्रतियोगिकपध्वंसस्यापि तधिष्ठानैकरूपत्वागिति कल्पितप्रतियोगिकभावाभावयो-राधिष्ठानैकसत्ताकत्वादिति सनिदर्शनमाह—अधिष्ठानेत्यादिभुजङ्गप्रयतेन—

अधिष्ठानबोधात्तदज्ञानतज्जप्रणाशोऽत्र यो यः स तन्मात्ररूपः ।

प्रसिद्धौ हि रज्जूरगे कल्पितैकप्रयुक्तत्वतस्तेन दृश्यस्य दृक्सः ॥ २२ ॥

यो यः । अधिष्ठानेति । तदज्ञानेति । अधिष्ठानविषयकं यदावरणं तथा तज्जं निरुक्तावरणैककार्यमखिलविक्षेपजातं च तयोर्भिः प्रकृष्टो नाशः किञ्चिदपि उपादानानवशेषस्वरूपो बाध एवेत्यर्थः । एतेन सव्याप्तिकं पक्षसाध्ययो-र्बोधनं ध्वन्यते । तन्मात्रेति । अधिष्ठानत्वोपलक्षितचिन्मात्रत्वं मात्रजर्थः । अन्यथा भ्रमोपादानाज्ञानविषयत्वेन तस्य कज्जलक्षालनन्यायापत्तेः पुनस्तादवस्थ-मेव । एतादृशः । स तु कुतः क्वेति हेत्वाद्यपेक्षायां तदाह । रज्जूरग इत्यादिना । अत्र लोके प्रसिद्ध एवास्तीत्यन्वयः । फलिमाह । तेनेत्यादिशेषेण २२ ॥

अथ वार्तिकेष्टे कर्तृत्वसार्वभौमे अपि पृच्छति । अन्येत्यादिशार्दूलवि-क्रीडितेन—

अन्याचार्यमतेश्वरोऽन्तरभवत्प्रागुक्तरीत्या यदा-

श्रीमद्वार्तिककृन्मतेश्वर इह स्यात्तर्हि तन्निष्ठयोः ।

कर्तृत्वाखिलवित्त्वयोरपि तथाऽन्तर्भावसिद्धिर्न किं

धर्म्यन्तर्भवनाऽविनाभवनतस्ते के मतेऽस्मिन्गुरो ॥ २३ ॥

धर्मीति । धर्मिण ईश्वरस्यान्तर्भावनान्तरीयकसिद्धिकत्वाद्धर्मान्तर्भावस्येत्ये-
र्थः । के कीदृशे ॥ २३ ॥

अथाऽऽचार्यः शिष्यप्रार्थनां परितुष्टः श्रीमद्वार्तिककृदिष्टे राजगत्कर्तृत्व-
सार्वज्ञ्ये अपि संक्षेपेण तं प्रतिबोधयति—यदित्यादितद्बृत्तेनैव—

यत्सर्गाद्यनुकूलसृज्यविषयं ज्ञानं किलाऽऽविद्यकं
यावद्दीगतवासनाप्रतिफलत्साक्षित्वमेवात्र ते ।

एवं चेह विशिष्टमप्युपहितं ब्रह्मेश्वराख्यं जग-

द्धेतुत्वेन तथोपलक्षितमपि स्यात्तत्पदे वाच्यकम् ॥ २४ ॥

सर्गादेर्जन्यजगदुत्पादादेरनुकूलमैन्द्रजालिकसंकल्पमन्त्रोच्चारणवादिरचनीय-
विश्वस्वरूपसाध्यस्कसिद्धिदक्षमेतादृशं सृज्यविषयं सष्टव्यपदार्थविषयकं ज्ञानमेव-
त्यर्थः । आविद्यकम् । अविद्यैकहेतुकम् । अत एव । यावदिति । सकलजी-
वबुद्धिगतसंस्कारप्रतिबिम्बायमानरूपं साक्षित्वमेव ते वार्तिकसंमतेशनिष्ठसर्व-
कर्तृत्वसंबन्धत्वे भवत इति योजना । ततः किं तदाह । एवं चेहेत्याद्युत्तरार्धेन ।
इह वार्तिकसिद्धान्ते । जगदिति । जन्पाद्यस्येत्यादिन्यायोपपादितजन्यजगज्ज-
न्माभिन्नानिमित्तोपादानकारणत्वेनेति यावत् । विशिष्टमप्युपहितमपीश्वराख्यं
ब्रह्मैव तथा उपलक्षितमपि तत्पदे तत्त्वमस्यादिमहावाक्यीये । वाच्यकं वाच्या-
र्थीभूतमेव स्यादिति संबन्धः ॥ २४ ॥

ननु अत्र वार्तिकेष्टसाक्षिलक्षणेभ्यरे जगद्धेतुत्वेन विशिष्टे तथोपहिते तथो-
पलक्षिते च कस्य कस्य प्राचीनाचार्यस्य संमतत्वमस्तीति भवताऽत्र पूर्वश्लोकेऽ-
न्तर्भावः प्रतिपादित इत्याशङ्क्यं कृमात् समाधानः प्रथमं जगद्धेतुत्वेन विशि-
ष्टमेव ब्रह्म तत्पदवाच्येश इत्यभेदाभिव्यक्त्यर्थं बुद्धिवृत्तिविनिर्गमवादिनां संक्षे-
पशारीरकान्वार्याणां संमतमस्तीति प्रतिपादयति—संक्षेपेत्याद्युपजात्या—

संक्षेपशारीरकदादिभिस्तद्विशिष्टमेवेति तमास्ति तादृशम् ।

अभेदासिद्धौ किल वृत्तिवादिभिर्मते तदप्यत्र निमग्नमस्ति ॥ २५ ॥

आदिपदेनाभेदाभिव्यक्त्यर्थंवृत्तिवादिनः सर्वेऽपि तदनुयायिनः पूर्वाचार्याः
संग्राह्याः । तदद्वैतं ब्रह्म । विशिष्टमेव जगत्कारणत्वेनेत्यार्थिकम् । तादृशमीश्वर-
त्वतत्पदवाच्यत्वाभ्यां विशिष्टमित्यर्थः । इषितं स्वीकृतमस्तीति योजना । किमर्थं
तैस्तथाङ्गीक्रियत इत्यतस्तान् विशिनष्टि । अभेदेत्यादिना । किमतः पर्यवसि-
तामिति चेत् तत्साक्षेपं संक्षिपति स एव गूढाभिसंधिः सन् । मत इत्यादिशेषेण ।
ननु विधोद्भवस्थितिलयप्रकृतित्वमस्य चिद्वस्तुनो यदसहायपरिग्रहस्य । तद्व-
र्णनीयमुपलक्षणमेव कस्माद्ब्रह्मेति लक्ष्यपदशक्त्यविरोधहेतोः । इति संक्षेपशा-

रीरक एव जगज्जन्मादिनिमित्ताभिन्नोपादानकारणत्वं ब्रह्मण उपलक्षणमेवो-
क्तम् । अत्र तु त्वया तदादिमते तद्विशिष्टमेव प्रतिजानता जगद्धेतुत्वे विशेष-
णत्वमेवाभिप्रेयत इति कथं न विरोध इति चेन्न । विभिन्नविषयत्वात् । तथाहि ।
तत्र तावत्जगज्जन्माद्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः एव
लक्षणमुक्तमिति तु निर्विवादमेव । तद्यदि शबलस्येश्वरस्याच्यते चेत् । ब्रह्मप-
दशब्दितानिरतिशयबुद्धिध्वनितपरिच्छेदत्रयशून्याद्वैतात्मविषयकशब्दस्वारस्यभङ्ग-
प्रसङ्ग इति तस्यैव तद्वाच्यम् । तथ च तस्य निर्धर्मकत्वान्निरुक्तलक्षणस्य
तदुक्तमुपलक्षणत्वं शाखाचन्द्रन्यायेनोचितमेव । अत एवोक्तं तत्रैवाग्रे । इत्थं
जगत्कारणवादिवाक्यं समन्वितं ब्रह्मणि तत्पदार्थे । तल्लक्षणं तस्य तदस्थभूत-
मानन्त्यसिद्धयै कथयत्युक्तमिति । अत्राऽऽनन्त्येति प्रयोजनकथनान्यथानुप-
त्यैव पूर्वोदाहृतग्रन्थैकवाक्यतया लक्ष्ये तत्पदार्थ इति बोध्यम् । मया तु अत्र
पूर्वश्लोके एवं चेत्याद्युत्तरार्धेन जगद्धेतुत्वेन विशिष्टं तथोपहितमपि तथोपल-
क्षितमपि तत्पदे वाच्यकं तत्पदनिष्ठवाच्यार्थभूतमेवेश्वराख्यं ब्रह्मेह वार्तिकाचा-
र्याभिमतेश्वराभिधसाक्षिणि स्यादन्तर्भूतं भूयादिति तत्पदवाच्यार्थमतत्रयमुपन्यस्य
क्रमात्तद्विवरणार्थं त्रिश्लोकीयं संक्षेपेत्यादिना मणीता । तत्र संक्षेपशारीरमतेऽवि-
द्याप्रतिबिम्बस्येश्वरत्वाज्जगद्धेतुत्वेन विशिष्टत्वं तत्पदवाच्ये तस्मिन्नुचितमेवेति
दिक् । एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥ २५ ॥

ननु भवत्वेवं जगत्कारणत्वविशिष्टव्यवस्था तथापि तदुपहिते कथं
सेत्यत्राऽऽह—विवरणादीत्यादिद्रुतविलम्बितेन—

विवरणादिरुतां मत आदरादुपहितं तदभीसितमद्वयम् ।

चिदुपरागकृते तु समिच्छतां स्वमतिवृत्तिमिहान्तरूपैति तत ॥

आदिनाऽन्येपि तदनुयायिग्रन्थकाराः । उपहितं जगद्धेतुत्वेनेत्यार्थिकम् ।
तदीश्वरचैतव्यम् । एवं च तत्पदीयवाच्यत्वं तत्र सूच्यते । लक्ष्यं तदीयं द्योत-
यन्पुनर्विशिनष्टि । अद्वयमिति । कुतस्तेषामेवं तदीप्सितमिति शङ्कां शमयं-
स्तान्विशिनष्टि । चिदित्यादितृतीयपादेन किञ्चिदधिकेन । प्रकृतमाह । इहेत्या-
दिशेषेण ॥ २६ ॥

अथाप्युपलक्षितपक्षः केषां विवक्षित इत्याकाङ्क्षायां तान्संक्षिपति—अपी-
त्याद्यार्यया—

अप्येषामुपलक्षितमावृत्यभिभूतये स्ववृत्तिजुषाम् ।

कारणमद्वयमन्तर्भूतं तदपीह विश्वरूपमते ॥ २७ ॥

एषां प्रागुक्तदृष्टिसृष्टिवादिनाम् । अद्वयं ब्रह्मापि कारणं जगत्कारणत्वेनो-
पलक्षितं भवतीत्यर्थः । तत्रापि प्राग्वदेव हेतुः । आवृत्तीत्यादिद्वितीयपादेन ।
आवरणभङ्गार्थमेव । स्वेति । नैजबुद्धिवृत्तिनिर्गतिवादिनामिति यावत् । फलि-
तमाह । अन्तरित्यादिशेषेण । बिभर्तुमेति । वार्तिककारसिद्धान्ते ॥ २७ ॥

अथ संक्षिप्य निरुक्तमतत्रयस्वारस्यं बालबुध्यनुग्रहार्थं पिण्डीकृत्य कथ-
यति-सर्वज्ञात्मेत्यादिस्रग्धरया--

सर्वज्ञात्मप्रकाशात्ममुखमतयुगे जीवसंज्ञे चिती स्त-

श्चेतोऽविद्योपधित्वाद्बिषयविकसनं ब्रह्मणाऽत्राऽऽद्यपक्षे ।

अन्त्ये जीवे न तौ द्वावपिहितपिहितौ सृष्टिदृष्ट्यन्यथाऽहौ

भेदाभावोपरागावृत्तिहृतिमतिवृत्तिप्रियास्तेऽत्र सर्वे ॥२८॥

संक्षेपशारीरकाचार्यविवरणाचार्यादिसिद्धान्तयुगल इत्यर्थः । क्रमात् ।
चेतोऽविद्येति । अन्तःकरणमूलाज्ञानोपाधित्वादित्यर्थः । जीवसंज्ञे चिती । स्तो
भवतः । अन्तःकरणप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः संक्षेपशारीरक आचार्यमते
भवति । अविद्याप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति विवरणाचार्यमते भवतीति
यावत् । अत्रोक्तमतद्वितयमध्ये । आद्येति । संक्षेपशारीरपक्षे । ब्रह्मणा जगदधि-
ष्ठानीभूतचैतन्येन । विषयेति । घटादिप्रमेयप्रकाशनम् । चक्षुरादिनिर्गतघटाद्या-
कारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नजीवचैतन्येन सह घटाद्यधिष्ठानीभूतब्रह्मचैतन्यस्या-
भेदाद्भवतीति भावः । अन्त्ये विवरणमते । जीवेन । तस्यैवाविद्याप्रतिबिम्बि-
तत्वेन यावदविद्याकार्यभूतजगदधिष्ठानत्वादविद्याकार्यभूतमनोवच्छिन्नचित उप-
रागाभिधसंबन्धार्थं स्वीकृतबुद्धिवृत्तिद्वारैव संपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवमप्यावरण-
भङ्गार्थवृत्तिपक्षोऽवशिष्ट इत्यत आह । तौ द्वावित्यादिना । तौ जीवावपि ।
अपिहितेति । अविद्यानावृतावृतत्वभेदात् द्वौ द्विप्रकारौ भवतः । अत एव ।
सृष्टीत्यादि । सृष्ट्यनुसारिणी दृष्टिर्बुद्धिवृत्तिस्ततोऽन्यथा दृष्टिर्बुद्धिवृत्तिरेव
स्वप्नादिवद्या सृष्टिः प्रपञ्चरचना तपोरहौ योग्यावित्यर्थः । तत्राऽऽद्यपक्षे निरु-
काचार्यद्वयमिमते जीवोऽनावृत एवेति तत्राभेदाभिष्कृत्यादिवृत्तिप्रयोजनमुक्तमेव ।
अन्त्ये तु दृष्टिसृष्टिवादिमतेऽविद्यावृतजीवस्येव मनोद्वारा तत्कल्पितजगदधिष्ठा-
नत्वात्स तावदावृत एवेति तत्रैव स्वात्मिकप्रमाणप्रमेयादिचतुष्पुटीव्यवहारवत्तदा-
वरणभङ्गार्थमेव बुद्धिवृत्तिनिर्गमाङ्गीकार इति निष्कर्षः । निगमयति ।
भेदेत्यादिचरमचरणेन । भेदाभावोऽभेदाभिष्पक्तिः । उपरागाश्चिदुपरागः । आवृत्ति-
हृतिः, आवरणभङ्गः । एतदर्थं या मतिवृत्तिर्बुद्धिवृत्तिः सा प्रिया क्रमादाभिमत

येषां ते तथेत्यर्थः । क्रमेण ते सन्तीति संबन्धः । तदुक्तमद्वैतसिद्धौ प्रतिकर्मव्य-
वस्थां प्रकृत्य । तत्र जीवचैतन्यमविद्योपाधिकं सत्सर्वगतमन्तःकरणोपाधिकं
सत्परिच्छिन्नमिति मतद्वयम् । तत्राऽऽद्ये विषयप्रकाशकं जीवचैतन्यं द्वितीये
ब्रह्मचैतन्यम् । आद्यपक्षेऽपि जीवचैतन्यमविद्याऽनावृतमावृतं च । तत्राऽऽद्ये वृत्ति-
जीवचैतन्यस्य विषयोपरागार्था । द्वितीये त्वावरणाभिभवार्था । परिच्छिन्नत्व-
पक्षे तु जीवचैतन्यस्य विषयप्रकाशकतदाधिष्ठानचैतन्याभेदाभिषेक्यार्था । अना-
वृतत्वपक्षेऽप्यनावृतं सर्वगतमपि जीवचैतन्यं तत्तदाकारवृत्त्यैवोपरज्यते नतु विषयै-
रसंगत्वात् । यथा गोत्वं सर्वगतमपि सास्नादिमव्यक्त्याऽभिषेक्यते नतु केसरा-
दिमव्यक्त्या । यथा वा प्रदीपप्रभा आकाशगन्धरसादिव्यापिन्यपि तानप्रकाशयन्ती
रूपसंसर्गितया रूपमेव प्रकाशयति तद्वत् । केवलाग्न्यदाहस्याप्ययःपिण्डादि-
समाख्वाद्यादिदाहत्ववत्केवलचैतन्याप्रकाशस्यापि घटादेस्तत्तदाकारवृत्त्युपाख्वाच्चै-
तन्यप्रकाशयत्वं युक्तमिति । विस्तरस्तु तत्रैवानुसंधेय इति । सिद्धान्तविन्दाव-
प्युक्तमस्मिन्नेव प्रकरणे । अत्र च यस्मिन्पक्षेऽन्तःकरणावच्छिन्नो जीवो यस्मिंश्च
पक्षे सर्वगतोऽसंगोऽविद्यामतिविम्बो जीवस्तत्रोभयत्रापि प्रमातृचैतन्योपरागार्था
विषयगतचैतन्यावरणभङ्गागार्था च अन्तःकरणवृत्तिः । यस्मिंश्च पक्षेऽविद्यावच्छिन्नः
सर्वगतो जीव आवृतः, तस्मिन्पक्षे जीवस्यैव जगदुपादानत्वेन सर्वसंबद्धत्वादा-
वरणभङ्गागार्था वृत्तिरिति विवेक इति । अधिकं तु अत्रैतद्दीक्षायां न्यायरत्ना-
वल्यामवावबोद्धव्यमित्युपरज्यते ॥ २८ ॥

उपसंहरति—इतीत्याद्यार्यया—

इति सप्तभिर्मतेस्ते साक्ष्यात्माऽप्यद्वयोऽखिलैकरसात् ।

कथितो गोदावर्याः सप्तस्र्जातोभिरम्बुपुर इव ॥ २९ ॥

॥ इति साक्षिस्वरूपनिरूपणाद्युपपत्तिः ॥

अये शिष्य । ते तव । इति निरुक्तप्रकारेण । मया ॥ अखिलेति । भा-
वप्रधानोऽयं निर्देशः सर्वपूर्वाचार्यैकरस्यादित्यर्थः । पक्षे । अखिलेषु कश्यपा-
दिप्रार्थनया तत्तन्नाम्ना विख्यातेषु सप्तप्रवाहेषु एकोऽद्वितीय एतादृशो यो
रस उदकविशेषस्तस्मात्सप्तार्थिप्रार्थनासंजातसप्तप्रवाहेषु अपि रूपरसादिगुणैरुद-
कैकरूप्यादिति यावत् । सप्तभिः सप्तसंख्याकैः । मतैरवान्तरप्रक्रियासिद्धान्तैः ।
साक्षी चिन्मात्रत्वेन साक्षात्सकलदृश्यप्रकाशकः । एतादृशोऽपि । आत्मा प्र-
त्यक् । अद्वयः । अद्वैतचिन्मात्रः । कथिषः समुपदिष्टोऽस्तीति संबन्धः । तत्रा-

नुरूपमुपमानमाह । गोदेत्यादिशेषेण । एतेनात्र शुचित्वसरसत्वनिर्मलत्वसर्वेष्व-
प्रदत्वसरलत्वसंसर्गजीवनकारणत्वादि द्योत्यते ॥ २९ ॥

॥ इति श्री० अद्वैतात्मप्रबोधीयपथमपरिच्छेदे साक्षिस्मरूपानिरूपणा-
द्युपपत्तिः ॥ १२ ॥

अथासौ प्रकृत एव शिष्यः श्रीगुरुणा एवं साक्षिनिरूपणं कृतमाकर्ण्य
श्रीमद्वार्तिककारसिद्धान्तैकसिद्धं तत्स्वरूपमनूय तत्स्वारस्याविष्करणार्थं तत्र
संशयानस्तमेव शरणीकुर्वाणः परमकरुणावशादेवमेवमोहसंदिहानं कंचिज्जिज्ञासुं
प्रति समादधतां केषांचित्पाचीनाचार्याणां सिद्धान्तानुवादेन प्रबोध्यते इत्याह—
अज्ञानेत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

अज्ञानोपहितात्मनः सह निजाज्ञानेन तादात्म्यभा-

गाभासाविवृतेर्हि साक्षिण इहाविद्याऽऽवृतत्वात्कथम् ।

अज्ञानाद्यवभासकत्वमिति भोः श्रीसद्गुरो छिन्वि नः

शङ्कामित्युपसृतमाह स तु तं केऽप्याहुरत्रेति च ॥ १ ॥

इतीति । निरुक्ताभ्यर्थनापूर्वकम् । उपेति । यथाविधि शरणागतमित्यर्थः ।
शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ १ ॥

किमाहुरित्यपेक्षायां तत्संक्षिपति—अज्ञानादिकमित्याद्यार्थ्या—

अज्ञानादिकमखिलं प्रागुदितं साक्षिभास्यमेवेह ।

स्वावृतभास्यं नियतं राहुवदपि मेघपटलमिव ॥ २ ॥

स्वावृतेति । स्वेन अज्ञानादिना आवृत आच्छादितो यः साक्षी तेन भा-
स्यते प्रकाश्यते इति तत्तथा । नियतं निर्णीतमेवास्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तं स्प-
ष्टयति । राहुवदिति । राहोस्तमोरूपत्वात्कथं स्वविरोधिचन्द्राद्याच्छादकत्वमि-
त्यपरितोषे निदर्शनान्तरमाह । अपीत्यादिशेषेण । अपिः समुच्चये । निरु-
क्तापरितोषमूलान्तरं तु । छादयत्यर्कमिन्दुर्विधुं भूमिमेति ज्यौतिषमपि ॥ २ ॥

तत्रापि कश्चित् प्रेक्षवान्मुमुक्षुः शङ्कते—नन्वित्यादिसंशयधरया—

नन्वज्ञानादिदृश्य किमिति निगदितं साक्षिभास्यत्वमस्मि-

न्किं भूयात्तन्न चेत्स्यान्न च तदपि भवेदावृतं चेति वाच्यम् ।

तस्मिंस्तत्कार्यभूतभ्रमनिचयलसत्तंशयादेरदृष्टे-

रेवं चेहैतदर्थ्यादिति न परमतं राहुदृष्टान्ततो यत् ॥ ३ ॥

तत्साक्षिभास्यत्वम् । यद्यज्ञानाहंकारादि साक्षिभास्यं न स्यात् चेत्तर्हि तद-
पि आवृतं स्यात् इति न च वाच्यम् । कुत्र इति चेत्तत्र हेतुमाह । तस्मि-

नित्यादितृतीयपादेन । फलितमाह । एवं चेत्यादिना । इह संसारे । एतद्वि-
द्याहंकारादेरनावृतत्वम् । अर्थात् उक्तद्विविषयकावरणकार्यभूतभ्रमसंशयाद्य-
दर्शनान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । इति हेतोः । राहुदृष्टान्ततः । यत् । स्वभावेनाज्ञा-
नाहंकारादेः स्वावृतभास्यत्वम् । परेति । स्वभाववादिंसंमतम् । तन्नेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

निगमयति—राहोरित्याद्यर्थथा—

राहोर्यथा स्वभावः स्वावृतभास्यत्वमेवमत्रापि ।

इति पृच्छन्तं केचित्प्रोचुस्तस्याऽऽवृत्तिं तादितरत्र ॥ ४ ॥

अत्रापि अज्ञानाहंकारादावपि साक्षिभास्ये आवरणाभावः स्वभाव एव ।
ततः किं तदाह । इतीति । इति सार्वपद्येन । पृच्छन्तं प्रश्नं कुर्वन्तं मुमुक्षुं प्र-
तीत्यर्थः । केचित्, पूर्वाचार्याः । तस्य साक्षिणः । आवृत्तिमावरणम् । तदि-
तरत्र प्रागुक्तसाक्षिभास्यभिन्नवस्तुन्येव । प्रोचुः कथयामासुरिति सबन्धः । एवं
च न काऽप्यनुपपत्तिरित्याकूतम् ॥ ४ ॥

तत्रापि आक्षिप्य समाधत्ते—नन्वित्याद्युभया—

नन्वेवमन्तःकरणेऽस्त्यनावृतः साक्षी तदाऽस्मिन्सुखताऽपि भायात् ।

मैवं यतो वृत्तिविरामकाले भात्येव तृप्तिस्तु मितत्वतो न ॥ ५ ॥

तदा स्वैकभास्यावच्छेदेनोक्तानावृतपक्ष इत्यर्थः । अस्मिन्प्रकृते साक्षिणि ।
सुखताऽपि सुखस्याऽऽत्मरूपत्वेन तत्र प्रतिबन्धाभावात्तत्स्वरूपताऽपि भायात्प्र-
तिस्फुरेदित्यापत्तिरिति योजना । इष्टापत्त्या परिहरति । मैवमिति । तत्र हेतुः ।
यत इत्यादिना । नन्वेवं तर्हि सर्वेषां जीवानां निरङ्कुशतृप्तिः कुतो न संपद्यत
इत्यत आह । तृप्तिस्त्विति । मितत्वतः, अब्रह्मत्वभ्रमलक्षणदेहादिपरिच्छिन्नव-
स्तुतादात्म्याध्यासादेवेति यावत् ॥ ५ ॥

तत्राप्याशङ्कते—साक्ष्यानन्द इत्यादिमन्दाक्रान्ताभ्याम्—

साक्ष्यानन्दे ननु भवति को वाऽपकर्षोऽद्वितीयात्

ब्रह्मानन्दात्किमु बत गवाक्षोष्णवत्फलगतैव ।

किंवा विक्षेपवशत इहास्पष्टतादीपकान्ते-

र्वातेनेवोभयमपि न यन्निर्गुणत्वात्तु तस्य ॥ ६ ॥

ननु साक्ष्यानन्दे विषये को वाऽपकर्षो भवेत् यद्वशात्तृप्तिर्नेति प्रागुक्तम् ।
किम् । अद्वितीयाद्ब्रह्मानन्दात्तदपेक्षयेत्यर्थः । बतेति खेदे । गवाक्षेति । गवा-
क्षागतसौरात्पवादित्यर्थः । फल्गुतैव स्वल्पपरिमाणतैव । किंवा । विक्षेपेति ।

इहान्तःकरणे । वातेन । दीपेति । अस्मद्वृत्ता । अस्फुटताऽस्ति । इति विकल्प-
द्वयं विधाय निराकरोति । उभयमपत्त्यादिना ॥ ६ ॥

साकल्येनानवरतपरिस्फूर्त्यभावोऽपि नो य-

न्नित्यं भानाच्चिरतिशयसत्सौख्यतोऽसंभवाच्च ।

कैवल्यैकान्वयिन इह नो वै विशेषस्य वक्तुं

शक्यत्वं यत्सततसमतादेर्बिभङ्गप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

साकल्येनेति । संपूर्णत्वेन । अनवरतेति । अद्वैतानन्दस्येत्यार्थिकम् । अख-
ण्डपरिस्फुरणाभावोऽपि साक्ष्यानन्देऽपकर्ष इत्यपि नो नैव युज्यत इत्यध्याहृत्य
योज्यम् । कुत इति चेत्तत्र हेतुः । यदित्यादिना । यद्यस्माद्धेतोः, निरतिशयेति ।
कालत्रयातिशयशून्यमत एव सदबाधितमेतादृशं यत्सौख्यमात्मसुखं तस्मादित्य-
र्थः । ईदृशपाङ्गानाच्चिन्मात्रात्मस्फुरणादिति यावत् । इहैद्वैतात्मनि । कैवल्ये-
ति । मोक्षैकानुस्यूतस्येत्यर्थः । एतादृशस्य । विशेषस्य असंभवाच्च । नित्यम् ।
कालत्रयेऽपि । विशेषस्य वक्तुं शक्यत्वं नो वै नैवास्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुः ।
यदित्यादिशेषेण । यद्यस्माद्धेतोः । सततेति । आदिना कूटस्थत्वनिर्विका-
रत्वादि ॥ ७ ॥

अथ समाधत्ते-इत्यमित्यादिना तद्वृत्तेनैव कंचिद्बुभुत्सुं प्रति केषांचिदा-
चार्याणां वचनानुवादेन-

इत्थं कंचिद्विकल्पमनसं प्राहुरद्वैतविद्या-

चार्याश्चन्द्रप्रतिकृतिरिहादर्शमालिन्यराशेः ।

अध्यासेन स्फुरति मलिना तद्देवात्र साक्षि-

ण्याकैवल्यं सुकृतवशधीतारतप्येऽल्पसौख्यम् ॥ ८ ॥

प्रतिकृतिः प्रतिबिम्बम् ॥ ८ ॥

एवमप्यत्र कस्यचिन्मुमुक्षोः शङ्कां व्युद्गाव्य तत्समाधानमपि केषांचिदा-
चार्याणां युक्त्याऽभिधत्ते-ननु इत्यादिहरिण्या-

ननु सुकृतजा चेतोवृत्तिः सुखाकृतिरञ्जसा

भवतु विषमा साक्षा कस्माच्च भाति सुखोदाधिः ।

इति विमनसं केचित्प्रोचुः सुखांश इहाऽऽवृतः

सितकरगतौण्याभो नान्यश्चिदादिरुपाधिना ॥ ९ ॥

अयं स्वरूपभासा साक्षात्सुखाकृतिः स्वात्मसुखाकारेण परिणममानेति या-
वत् । औपाधिके सुखांशमात्रावरणे दृष्टान्तं स्पष्टयति । सिवेत्यादिना । तदुक्तं

स्वात्मानुभवादर्थे । यथा हिमांशुः खलु तैजसोऽपि प्रकाशकत्वान्निहि तत्प्रका-
शम् । उपाधिराच्छादयतीति दृष्टं तदुष्णतांशः पिहितोऽनुभूयते । सत्तात्परत्वा
परमात्मनो या नाच्छाद्यते सा स्वाजीव्यभावात् । आनन्दमाच्छादयतीव माया
वन्नाशने तत्त्वमसीति वाक्यमिति ॥ ९ ॥

ननु एवमपि सुकृतपरिणता वृत्तिरेवास्तु सुखं तदन्यकूटस्थात्मसुखं तदाव-
रणारिकं च गौखदूषितमित्यत आह—वृत्तेत्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

वृत्त्या निर्मलयाऽन्तरेकमुखयाऽऽनन्दानुभूतिः स्फुटं
दृष्टेष्टाप्तिसमाध्यनन्तरमयौदासीन्यकालोऽपि च ।

प्रत्युषादिषु भास्करस्य किरणाविभाविमदैः प्रभा-

न्यूनः । क्यमवेक्ष्यतेऽत्र तिमिरच्छित्तातस्थैर्यथा ॥ १० ॥

दृष्टेति छेदः । तिमिरेति । अन्वकास्त्वंसत्तारतम्यैरित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमपि गूढाभिसंधिः सुषुप्त्याद्यवस्थानुभूताहंकारविषयकस्मृतिः साक्षिणा
कथमुपपद्येत । स्मृतेर्हि नष्टानुमृतिर्तत्कारजन्यत्वस्य सर्वसंभवाद्दहंकारविषय-
कवृत्त्यात्मकानुभवामावेन तन्नाशासंभवात् साक्षिरूपस्य तदनुभवस्य तु नित्य-
सत्यनिर्विकारकूटस्थरूपत्वेन विनाशप्रयुक्तसंस्कारासंभवात्तेन तज्जन्यस्मृतेर्दूरा-
भास्तत्वाच्चेत्याह—नन्वित्यादिमन्दाकान्तया—

नन्वस्वाप्सं सुखमहमथ स्वप्रकालेऽहमासं

कान्ताऽऽश्लेषादतुलसुखितो जागरेऽप्यर्धरात्रे ।

एवं याऽत्र स्मृतिरुदयते साक्षिभास्येऽहमादौ

सा युक्ता स्यात्कथमपि गुरो यन्नहेतुस्तदीयः ॥ ११ ॥

अहमादावहंकारादौ विषये । आदिनाऽन्यदपि यत्साक्षिभास्यमवस्थाऽज्ञा-
नादि स्मृतिविषयीभूतं तद्ग्राह्यम् ॥ ११ ॥

तदेवोपपादयति—सिद्धान्त इत्यादिसंघरया नित्यत्वादित्यन्तेन—

सिद्धान्ते नष्टबोधानुपमतरमहासूक्ष्मरूपेतरस्य

संस्कारस्यानिरुक्तेः स तु न कथमपि स्वप्रभे साक्षिणि स्यात् ।

नित्यत्वाद्बुध्यतेऽत्राकलय स तु यथा संमितो ध्यादिवृत्त्या

यद्यत्संघोतयेत्तद्विषयकमितता संस्कृतिं सैव धत्ते ॥ १२ ॥

अत्र अव्याकृते जगत्सत्त्वे छान्दोग्योक्तवदधानोपमाव्यावृत्त्यर्थमनुपमे-
त्यादि । समाधत्ते । उच्यते इत्यादिशेषेण ॥ स साक्षी तु । यथा । ध्यादीति । नि

आदिना तूलाज्ञानवृत्तिः । संमितोऽवच्छिन्नः सञ्चित्यर्थः । यत् यत् वस्तु । संद्योतयेत्साक्षात्परम्परया वा प्रकाशयेत् । तद्विषयकेति । तद्विषयकज्ञातता-
संस्कारमिति यावत् । सैव वृत्तिरेव घत्त इति संबन्धः ॥ १२ ॥

एतत्समाधानमपि कश्चिन्मुमुक्षुः प्रतिक्षिपति-यदाकारेत्यादिशिखरिण्या-

यदाकारा वृत्तिर्भवति नियतं तद्विषयको

भवेत्संस्कारोऽनेति वत सरणिर्नैव सुघटा ।

न वृत्त्याकाराऽन्याप्यभिमतिमितावृत्तिरनव-

स्थितेस्तन्नो तस्याः स किल न ततस्तस्मृतिरपि ॥ १३ ॥

तदुपपादयति । नेत्याद्युत्तरार्धेन । अभिमतिं संपतिम् । वृत्त्याकारा एतादृशी
अन्याऽपि वृत्तिर्न इता नैव प्राप्त्यन्वयः । तत्रापि हेतुः । अनवस्थितेरनवधेरि-
त्यर्थः । फलितमाह । तदित्यादिशेषेण । तत्तस्मात् कारणात् तस्याः वृत्तेः ।
सकाशात्स संस्कारः । नो किल नैव संभवतीति यावत् । अथ किं तदाह ।
न तत इत्यादि । ततः संस्काराभावात् । तस्मृतिरपि नैवेति प्राग्वत् ॥ १३ ॥

तत्रापि कश्चिन्मुमुक्षुः शङ्कते । नन्वेवमपीत्यादीन्द्रवज्रया-

नन्वेवमप्यस्ति न सुव्यवस्था यज्ज्ञानता वृत्तिगता न मुख्या ।

तत्संस्कृतिः स्याद्वत स्वल्पमुख्या ततः स्मृतिः स्यादपि तादृगेव ॥ १४ ॥

तत्र हेतुः । यदित्यादित्रिपाद्या । सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतेः कूटस्थनक्षणेव
नित्यस्वप्रकाशत्वेन मुख्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबिम्बपरम्परया बुद्धिवृत्तौ ज्ञानत्वं तु
गौणमेव । तेन तन्नाशजन्यः संस्कारोऽपि गौण एव । ततस्तज्जा स्मृतिरपि
तादृगौणेवेत्यन्वयः । एवं पूर्वपक्षेऽहंकारस्य चित्तवृत्तिविशेषात्कत्वेन तदाकार-
वृत्त्यन्तरेऽनवस्थापत्तस्तत् संस्कारविरहेण स्मृत्यभाव इत्युक्तं तदनुपवाविरोधान्नैव
सुखवर्तित्वं किंतु ज्ञानस्यैव मुख्यत्वेन तत्संस्कारादेरपि तथात्वमेव युक्तं भव-
तीति भावः ॥ १४ ॥

एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते प्राग्भवे समाधत्ते-इती यादिशालिन्या-

इत्युन्मुग्धं भारतीतीर्थमुख्याः प्राहुर्वृत्त्या गोचराकार्यैव ।

साकं तत्स्थः साक्ष्यपि ध्वं नमेतं त्येवं संस्कारात्स्मृतिः संगतेति ॥ १५ ॥

गोचरो विषयः । तत्स्थस्तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्न इत्यर्थः । ध्वंसमित्यादि ।
शिखी ध्वस्त इत्यादिवच्चिन्मात्रे साक्षित्वं हि साक्ष्यनिरूपितमेव । तत् यदि
प्रकृते वृत्त्यात्मकं नष्टं चेत्तोऽपि साक्षी नष्ट इत्युपचर्यते । तथा चान्तःकरणादौ

वृत्त्युपादाने सूक्ष्मतयाऽवस्थानलक्षणसंस्कारसंभवात्स्मृतिसंभवः समुचित एवेति
भावः ॥ १५ ॥

अत्रापि संदिहानः कश्चिज्जिज्ञासुः पूर्वं सिद्धान्तविन्द्यादिसंमतं प्रमाणा-
दिस्वरूपमनुवदति—चक्षुरित्यादिस्रग्धराभ्याम्—

चक्षुर्द्वारा घटादीन्कलयति मनसो वृत्तिरत्र स्वदेह-

व्याप्ते भागे तु या चित्प्रतिफलति भवेत्सा प्रमाता च कर्ता ।

चक्षुस्तद्वोचरान्तर्गतसरलतरैतद्विभागे तु सा स्या-

च्छास्ते मानं क्रिया च प्रामितिरपि तथा गोचराकारभागे ॥ १६ ॥

कलयति जानाति । चक्षुस्तद्वाचरेत्यादि ॥ चक्षुस्तद्विषयमध्यगतात्सरलद-
ण्डायमानचक्षुर्वृत्तिविशिष्टवृद्धिवृत्तिविभाग इत्यर्थः । सा प्रतिविम्बितचित् ।
तथैवम् । गोचरेति । विषयाकारतदंश इति यावत् । प्रामितिरपि ॥ १६ ॥

तस्येति—

तस्य ज्ञानीयकर्मत्वघटनरुदभिव्यक्तियोग्यत्वनाम्नि

स्यादस्यास्तु प्रमेयं किल विषयगतं ब्रह्मचैतन्यमेव ।

अज्ञात चेत्तदेव प्रामितिफलमिति ज्ञातमेवोच्यतेऽतः

पश्चाप्येते न साक्षी विरुतिभजनतस्तस्य कौटस्थ्यतश्च ॥ १७ ॥

ज्ञानीयेत्यादि । वृत्तिज्ञानप्रयुक्तकर्मत्वसंपादकाभिष्पक्त्यर्हत्वाख्ये । स्यादि-
ति पूर्वोक्तान्वयः । फलितमाह । अत इत्यादिशेषेण । एते निरुक्तकर्त्रादयः
पश्चापि साक्षी न । तत्र हेतुः । विरुतीत्यादि ॥ १७ ॥

भवत्वेवं तेन प्रकृते किमित्यत आह—एवं चेत्यादिवसन्ततिलक्या—

एवं च संस्कृतिभवास्मृतिसिद्धयेऽपि साक्षी कथं ननु मतिप्रतिविम्ब
एष्यः ।

इत्याकुलं प्रतिसमादधिरेऽपरेऽसावज्ञानवृत्तिजनितः स्मरणस्य हेतुः १८

अयं भावः । पूर्वोक्ताहंकारादिवृत्तिसाक्षी तन्नाशेन नश्यतीत्यादिप्रक्रिया-
तावदेवं सत्यनुचितैव । वृत्तिनाशे नाशस्य स्वकीयतत्प्रतिविम्बत्वमन्तराऽनुपपन्न-
त्वात्तदाङ्गीकृतावुक्तपञ्चकान्यतमत्वापत्तेश्चेति । समाधत्ते । इतीत्याद्युत्तरार्धेन ।
असौ संस्कारः । अज्ञानेति । अज्ञानवृत्तिनाशजन्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवोपपादयति—व्युत्थानो त्वित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

व्युत्थाने त्वहमः सुखस्य च यथा स्मृत्यैतदा स्वीकृता

विद्यावृत्तिरिहापि सैव न कृतो हेतुः स्मृतेः साधने ।

अन्यज्ञानवति क्षणेऽपि तमसो वृतेः परं संभवा-

धारावाहिककालिकाहमि न किं भूयात्स्मृतैर्युक्तता ॥ १९ ॥

सुप्तेः सकाशादित्यार्थिकम् । अहपोऽहंकारस्य । स्मृत्यै सुखमहमस्वाप्समिति स्मृत्युपपत्त्या इत्यर्थः । तदा सुप्ति काले । स्वीकृता विवरणाचार्यैरङ्गीकृतेति सिद्धान्तविन्वादौ प्रसिद्धमेवेति भावः । ननु भवत्वेवं सुषुप्तौ अपरघटादिविषयकज्ञानाभावादुक्तस्मृत्युपपत्त्यर्थमज्ञानवृत्तिस्वीकृतिः परंतूदाहृतजगदादिकाऽलि-
ककान्ताऽऽलिङ्गनादिजन्यसुखस्मृत्यापादिताहंकारस्मृत्यै कथमसौ उपपद्येतेति-
चेमन । बाधकाभावादितरज्ञानाभावस्य तत्राप्रयोजकत्वाच्चेत्याह । अन्येत्याद्युत्तरार्धेन । निरुक्तजगदादिकाहंकारादिस्मृत्यन्यथानुपपत्तेरित्याशयः । उक्तन्यायं धारावाहिकाहंकारादिस्मृतावपि अतिदिशति । धारावाहिकेत्यादिशेषेण । एते-
नाहं ब्रह्मास्मीत्यादिसंप्रज्ञातादिसमाध्यहंग्रहोपासनादयो व्याख्याताः ॥ १९ ॥

तत्रापि मत्तान्तरानुपपत्तिं व्युद्भाष्य-समाधत्ते । येषामित्यादिप्रहर्षिण्या-

येषां नो भवति सृष्टिकालिकी साऽविद्यावृत्तिरपि सुखावमर्शनार्थम् ।
तेषां स्यात्कथमहमः स्मृतिः सुयुक्ता प्रागुक्तेत्यतिविकलं जगुः परे तु ॥

न सुषुप्तगविज्ञानं नाज्ञासिषमिति स्मृतिः । कालाद्यव्यवधानत्वान्नह्यात्म-
स्थातीतभागितिवार्तिकानुयायिनामित्यर्थः ॥ २० ॥

किं समाधानं जगुरित्यत आह-अहमित्यादिहीरण्या-

अहमिति नो वृत्तिर्नैव प्रमाऽकरणात्तनो

न च परिणते तद्वदतस्मादुपास्तिरमेव सा ।

न च कथमियं साहं श्रीमानिति स्मृतिरुच्यते

यदिह खलु सा सत्ता नान्ने स्मृतिमु न वाऽहमि ॥ २१ ॥

अहमित्यहंकाराकारा मनोवृत्तिः प्रमा नैव भवति । कुतः । अकरणात्तस्याः
प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यत्वादित्यर्थः । नच तत्र मनः करणमिति सांपतम् । ताद-
क्यपरिणतेः अहमित्याकारेण मनस एव परिणामादिति यावत् । नहि परिणा-
म्युपादाने दृष्ट्यादेः करणत्वं दृश्यते । एवं तर्हि किंरूपाऽसावित्यत आह ।
तस्मादिना । साऽहमिति मनोवृत्तिः । उपास्तीति । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि-
विधिजन्या मनसि ब्रह्मत्वबुद्धिवत्भ्रमममाविलक्षणैवास्तीति संबन्धः । तत्राप्या-
शङ्क्य समाधत्ते । न चेत्याद्युत्तरार्धेन । यद्यहमिति वृत्तेरुपास्तिरसाध्यं तर्हि
साहं यो दरिद्र आसं सोहमद्य श्रीमानिति स्मृतिः कथमुच्यत इति न च नैव

शङ्क्यम् । यत इह सा सत्तामात्रे एव स्मृतिः । नतु अहम्पस्तीति
योजना ॥ २१ ॥

तत्रापि कश्चित् जिज्ञासुः शङ्कते—प्रमाणेत्यादिना पञ्चचारेण—

प्रमाणवस्तुतन्त्रताहृतेर्विधिप्रयत्नयो-

रधीनतावशाद्भवत्युपा(पा)स्तिरान्तरक्रिया ।

तमोहमादिगोचरा तु वृत्तिरस्तु सा कथं

हृदोऽपि चेन्द्रियत्वतोऽत्र वस्तुमानतन्त्रता ॥ २२ ॥

हृतिर्विरहः । आन्तरेति । मानसक्रिया ॥ २२ ॥

अत्रापि प्राग्भवेव समाधत्ते—इतीत्यादिमूलभा—

इति संशयिनं समुज्जगुः पर एषा मितिरेव मानसी ।

मन इन्द्रियमव वृत्तिजा बहिरवास्त्य तमः पराभवः ॥ २३ ॥

परेऽप्य आचार्याः । इति समुज्जगुः शास्त्राद्यधिकृतं यथा स्यात्तथा समा-
धिर इत्यर्थः । अवृत्तिरित्येन समाधानमकारे वक्ष्यमाणत्वं सूचितम् । तदेव
समाधानं करन्वक्तव्यम् । इत्यादिना एषा अहमित्यादिकृता ननु यदि
मनसीन्द्रियत्वे तर्हि तद्वस्तुतन्त्रतापञ्चकारित्वेति चेन्न । वस्तुार्थावच्छेदेन
इत्यादिना । वृत्तत्वं इत्यादिशङ्का । एवं च श्रोत्रादि तु द्वारमात्रमे-
वोक्तं भावः ॥ २३ ॥

तत्रापि अत्रापि शङ्कते—चित्त्वाद्युक्तवृत्तेनैव—

ननु नेदमपि प्रशस्यते तमसो नो यदिदं धिया क्षयः ।

यदि सोऽस्ति न शुक्तिरूप्यमप्यवभाषादिह केचिदुचिरे ॥ २४ ॥

तत्राप्यथानुपपत्तिं प्रमाणमिति । यदित्यादिना । यदि वास्त्याग्नीदमर्थविप-
यकमनोवृत्त्या अज्ञानध्वंसमङ्गीकरोषि चेत् । तर्हि तत्तादात्म्यापन्नाधिष्ठानीम-
तशुक्तिप्रमित्या रजतभ्रम एव न स्यादित्यर्थः । अत्र किं समाधानमतस्त्वद-
सारयति । इहेत्यादिना शेषेण ॥ २४ ॥

किमुचिर इत्यत आह—इदमंशेत्यादिमालभारिण्या—

इदमंशपिधानकेऽत्र साक्षादिदमाकारधिया गतेऽपि मोहे ।

स तु शुक्तिमुखांशगोऽस्ति तेन स्फुटमेको रजतादिविभ्रमोऽभूत् ॥

अत्र इदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले । इदमंशेति । साक्षात् इदमाकारवृत्त्या ।
मोहे अज्ञाने गते सत्यपीत्यर्थः । स तु मोहस्तु । शुकीति । शुक्त्वावधिष्ठाने

विषयनासंबन्धेन विद्यमानोऽस्ति । तेन एक इदं रजतमितिदमंशेन सह तादा-
त्म्यमाप्त इत्यर्थः । स्फुटं रजतादिविभ्रमोऽभूदित्यन्वयः । आदिना रजजूर-
णादिः ॥ २५ ॥

फलितमाह । इत्येवेत्यादीन्द्रवज्रया—

इत्येव विभ्रान्तिषु भासमान आधार एवेह सदेदमंशः ।

मतोऽस्त्यधिष्ठानतयैव शक्त्याद्यंशः सकार्यस्वविमोहगोचरः ॥ २६ ॥

नन्विदमंशस्याऽऽधारत्वे किं मानमित्यत आह । मतोऽस्तीति । संक्षेपशारी-
रकारादीनामिति शेषः । एवं तर्हि रजताद्यध्यासस्य किमधिष्ठानमत्राऽऽह ।
अधिष्ठानतयैवेत्यादिना । ननु किमधिष्ठानत्वमित्याङ्कुक्षां क्षयंस्तं विशिनष्टि ।
तकार्येति । कार्यं रजतादि तेन सहित एतादृशो यः स्वविषयकः शक्त्यवच्छि-
न्नचैतन्यविषयको यस्तूलाज्ञानविशेषाख्यो विमोहस्तस्य गोचरो विषय इत्यर्थः ।
षट्कमद्वैतसिद्धौ । भ्रमोपादान ज्ञानविषयत्वमधिष्ठानत्वमिति ॥ २६ ॥

अत्राप्याशङ्क्य प्राग्बदेव समाधत्ते नष्टं चेदित्यादिशार्दूलविक्रीडितेन—

नष्टं चेदिदमंशनिष्ठतिमिरं संभिन्नमेतेन किं

भायाद्रूप्यमहिर्बिभाति न भुवा तादात्म्यमाप्तः कश्चित् ।

एवं शङ्ककमेक आहुरिदमो नष्टाऽपि चाऽऽविद्यकी-

शक्तिश्छादनरुज्ज्वलविश्वमिव तद्विक्षेपशक्त्याऽस्ति तत् ॥ २७ ॥

विभिरमज्ञानम् । एतेनेदमंशेन । संभिन्नं मिश्रितमिदं रजतमिति तादात्म्याप-
न्मित्यर्थः । एतादृशं रूप्यं किं भायात्कथं स्फुरेत् । इयं शक्तिरिति प्रमावि-
षयीभूतेदमंशावच्छिन्नशक्तिविषयकं तूलाज्ञानमेवोक्तभ्रमसामग्री तन्मध्येऽध्याया-
स्तस्या नष्टत्वाच्चैव तत्प्रतीयादिति यावत् । नहि जलमेलनमन्तरा कुलालः के-
वलमृदा कलशं कर्तुं कुशलः । तत्र व्यतिरेकेऽनुभवविरोधं बाधकमाह । अहि-
रित्यादिपूर्वार्धशेषेण । अथैतत्समाधानं विशदयति । एवमित्याद्युत्तरार्धेन ।
इदम इदमंशस्य । आविद्यकी अविद्यासंबन्धिनी । छादनेति । आवरणका-
रिणी । शक्तिर्यद्यपि नष्टा तथाऽपि । ज्ञेति । तत्त्वविदो यावत्पारब्धं भासमान-
जगदेव । तद्रजतम् । विक्षेपशक्त्याऽस्तीति संबन्धः ॥ २७ ॥

तत्र दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते—नन्वित्यादिवत्तन्ततिलकया—

नन्वीदृशं विषममेव निदशनं यन्न प्रातिभासिकमिदं स्वविदोऽ-

स्त विश्वम् ।

न व्यावहारिकमपि प्रकृतं तु रूप्यमित्थं क साम्यमनयोरिह
साध्यसिद्ध्यै ॥ २८ ॥

मातिभासिकत्वं हि ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वम् । ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वं तु व्याव-
हारिकत्वमिति शुक्तिहृदरजतयोर्लक्षणसमन्वयः कमादिज्ञेयः ॥ २८ ॥

ननु एवं तर्हि किमत्र समाधानमित्यत आह—इतीत्यादि तयैव—
इत्याकुलं प्रति जगाद् नृसिंहभट्टोपाध्याय उक्तं रजतभ्रमतः पुरा तु ।
नैवास्ति मानभिदमाकृतिवृत्तिसिद्धावध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमे
यत् ॥ २९ ॥

कुतोऽत्र मानाभाव इत्यत्राऽऽह । अध्यस्तमेव हीत्यादिशेषेण । एतन्मूली-
भूतं तु संक्षेपशारीरकमपि । तद्यथा । अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु ना-
न्यत्कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु । रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्वचन्द्रैकताप-
भूतिकानुषलम्भनेनेति । यद्यस्माद्धेतोर्भ्रमे अध्यस्तमेव परिस्फुरतीति हि इति
प्रसिद्धमेवेत्यन्वयः । शिष्टं तु स्पष्टमेव ॥ २९ ॥

तत्रापि शङ्कते—नन्वित्यादिस्वागतया—

नन्विदं रजतमित्यनुभूतौ प्रागिदंविषयिणी बत वृत्तिः ।

संस्फुटाऽपलपितुं कथमर्हं स्याद्विशिष्टविषयैककवृत्त्या ॥ ३० ॥

विशिष्टेति । इदंत्वप्रकारकरजतविशेष्यविषयकैकमात्रवृत्त्येत्यर्थः ॥ ननु-
इत्यादि स्यादित्यन्तं सरलमेव योज्यम् ॥ ३० ॥

अत्रापि समाधत्ते इतीत्यादिप्रमिताक्षरया—

इति संदिहानमपरे समादधू रजताकृतिः किमिति वृत्तिरिष्यताम् ।

रजतं तु साक्षिपरिभास्यामेत्यसाविदमाकृतिर्भवति वृत्तिरद्वया ॥ ३१ ॥

ननु रजताकारवृत्त्यभावे तद्भानं कथं समुपपद्येतेत्यत आह । रजतं त्वित्या-
द्युत्तरार्धेन । तुशब्दः पुनरर्थः । फलितमाह । इतीत्यादिशेषेण । इति हेतोः ।
असौ इदं रजतमिति भ्रमे प्रथममनुभूयमानेत्यर्थः । अद्वया केवला ॥ ३१ ॥

अत्राप्याशङ्क्य प्राग्बदेव समाधत्ते—संभिन्नमित्यादिशार्दूलविकीडितेन—

संभिन्नं प्रतिभाति रूप्यभिदमा सार्धं तदेवं कथं

सिध्येदित्यतिसंकुलं प्रति समाधानं परे संजगुः ।

वृत्तिः प्रागिदमाकृतिर्भवति वै सामान्यतो मानसी

भ्रान्तिः स्यादथ सा त्विदं रजतमित्याविद्यकी चेतसा ॥ ३२ ॥

रूपं रजतम् । इदमा भ्रमस्थलीयशौक्तिकेदमंशेन । सार्वं समं संभिन्नं
वादात्म्यापन्नमित्यर्थः । एतादृशं प्रतिभाति प्रतीयते यत्तदेवं रजतरूप सःक्षेक-
भास्यत्वेनेदमैकाकारवृत्त्यङ्गीकारपक्षे कथं कथा रीत्या सिध्येत् समुपपत्त्या इत्यनेन
प्रकारेण । अतिसंकुलं संदिहानं जिज्ञासुं प्रति परेऽन्ये आचार्याः संजगुरेवं
कथयामासुरिति संबन्धः । तदेव समाधानं स्पष्टयति । वृत्तिरित्याद्युत्तरार्धेन ॥ ३२ ॥

इहापि संदिहानं कंचित् जिज्ञासुं प्रत्यपर आचार्यास्त्वेवं समादधुरित्यह-
मानस्येवेत्यादिना पूर्ववृत्तेनैव—

मानस्येव विभाति वृत्तिरिदमाद्याकारिकाऽऽविद्यकी

वाऽन्या काचिदिति भ्रमन्तमपर ग्राह्यवस्थां च गतः ।

द्वौ मोहाविदमंशतत्तममनोवृत्तिस्थितिदगाचरौ

कुर्वति रजतं तदाकृतितमोवृत्तिं च तादात्म्यतः ॥ ३३ ॥

आदिना रूप्यम् । तमेव व्यवस्थां कथयति । द्वाविधायुगलार्थेन । इदमंशति ।
इदमंशश्च तत्समा तदाकारा या मोवृत्तिश्च तयोस्तिष्ठतः प्रतिविम्बित्यादिना
विद्येते एतादृशे चिन्ने वे गोचरे विषयो ययोस्तौ तथेत्यर्थः । क्रमेण । रजतम-
निर्वचनीयं रूप्यम् । तदाकृतिति । तदाकृतिः प्रोक्तरूप्याकारा एतादृशी या
तयोवृत्तिरविद्यावृत्तिरूपानित्यर्थः । तादात्म्यतस्तादात्म्यसंज्ञेन कुर्वति रचयत
इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

एवं सर्वव्यवस्थायां श्रीगुरुणा प्रवोचितायां सत्यापि शिष्यः किंचिदंशे
वृत्तिनिर्गमप्रयोजनव्याख्ये पौनरुक्त्यं सिद्धान्तलेश एव स करणानुवादमाश-
ङ्क्य तदुपशमं संयाचते—नन्वित्यादिशार्दूलविकीडितादिविभिः—

नन्वीशोपममेव जीव इह किं स्वात्मप्रकाशेन नो

जानात्येव घटादिकं किमिति तद्भानेऽस्य वृत्तिर्मता ।

इत्याशङ्क्य पुरा समाहितमभूत्सिद्धान्तलेशे स्फुटं

वृत्तेर्निर्गमनप्रयोजनमलं त्रेधाऽथ तत्राग्रतः ॥ ३४ ॥

निरुक्तपौनरुक्त्यमेव विशदयति । ईशोपममेवेत्यादिना । सिद्धान्तलेशे
इत्याशङ्क्य पुरा वृत्तेर्निर्गमनप्रयोजनं त्रेधा चिदुपरागादिविप्रकारकम् । समा-
हितमभूदित्यन्वयः । अथ अनन्तरम् । तत्र सिद्धान्तलेश एव । अग्रतः ॥ ३४ ॥

किं कृतं तदाह—जाते चेत्यादिमब्दाकान्तया—

जाते चेदं रजतमिति धौगोचरादेर्विचारे

ज्ञाने तत्तत्करणनियते स्तः परोक्षापरोक्षे ।

एवं चान्त्ये प्रथम इव भागोचरे साक्षिणैवा-

स्त्वित्याशङ्क्य त्रितयमुदितं यत्तु वृत्तेर्निमित्तम् ॥ ३५ ॥

इदं रजतमिति श्रीगोचरादेर्विचारे जाते सति । तत्तदिति । स्वस्वसाम-
ग्रीनिर्णीति । परोक्षापरोक्षे ज्ञाने अपि विचारिते स्तः । बभूवतुरिति संबन्धः । ततः
किं प्रकृत इत्यत आह । एवं चेत्याद्युत्तरार्धेन । अन्त्ये अपरोक्षज्ञाने । प्रथम
इव परोक्षज्ञान इव । गोचरे विषये । भा प्रमा । साक्षिणैव अस्तु इत्याशङ्क्य
त्रितयं चिदुपरागादित्यं तु यत्तुवृत्तेर्निर्गमनप्रयोजनमुदितं तत्पुनरुक्तमस्तीति
योजना ॥ ३५ ॥

तदेव स्फुटयति—चिदुपरागेत्यादिद्रुतविलम्बितेन—

चिदुपरागमुखं त्रितयं त्विदं वत गुरो पुनरुक्तमिवास्ति मे ।

तदपनोदय कृन्तयानिधे तदभिसंधिविकाससमेधनैः ॥ ३६ ॥

तत्पौनरुक्त्यम् । दीनेति । अत एव । भो गुरो त्वम् । तदित्यादि । तेषां
ग्रन्थकृतां योऽभिसंधिस्तात्पर्यं तस्य यो विकासस्तस्य यानि समेधनानि अभि-
वर्धनानि तैरित्यर्थः । अपनोदय निरासयेति संबन्धः ॥ ३६ ॥

एवं संप्रार्थितः श्रीगुरुस्तद्व्यवस्थां कथयन् शिष्यमभिमुखयति—आकर्ण-
येत्यादीन्द्रवज्रया—

आकर्णयात्र द्विविधा व्यवस्था श्रीदीक्षितोक्तेः प्रतिभाति मे तु ।

यत्त्वंपदार्थः फलभागितीज्यः पुनः पुनः संपरिबोध्यतेऽद्धा ॥ ३७ ॥

अत्र त्वदुपन्यस्तपौनरुक्त्यदोषविषय इत्यर्थः । किं तत् द्वैविध्यमित्यत आह
यदित्यादिसार्धेन । यद्यस्माद्धेतोः । त्वंपदार्थः प्रत्यगात्मा । फलेति । आविद्या-
ध्वस्तिरूपमुक्तिफलभागित्यर्थः । इति हेतोः । ईज्यः पूज्यः । अत एव ।
अद्धा साक्षादेव । पुनः पुनः । वारं वारम् । संपरिबोध्यते सम्यक् प्राचीनाचा-
र्यरहस्यानुरूपमेव परिबोध्यते बुभुत्सुबुद्धिसमधिरोहधौव्यार्थं सर्वाविरोधेनैवो-
पपाद्यते इति संबन्धः ॥ ३७ ॥

ननु भवत्वेवं प्रतिज्ञातद्विविधपौनरुक्त्यव्यवस्था मध्ये तावदयमेकस्तत्प्रकारः
परं त्वपरः क इत्यपेक्षायां तं साक्षेपं संक्षिपति—किं स्थूणेत्यादिप्रहर्षिणी-
पूर्वार्धेन—

किं स्थूणानिखननवच्छ्रुतिर्न भूयश्छान्दोग्यादिषु कथयत्यखण्डतत्त्वम् ।

यद्वा प्राङ्गिगदितमेव चारु जीवन्मुक्त्यर्थं पुनरपि कथयतेऽनुकम्प्य ॥

श्रुतिः । छान्दोग्येति । अत्र हि षष्ठे तावदुद्दालकेन पित्रा धेतकेतुं पुत्रं

प्रति तत्त्वमसीति महावाक्यस्य नवकृत्व उपदेश आम्नायत इति प्रसिद्धमेव ।
 एवं तैत्तिरीयके तावद्गुणेन पित्रा भृगुं पुत्रं प्रति पञ्चवारं तयःशब्दवाच्यो ब्रह्म-
 विचार एव कर्तव्यत्वेनोक्तः । तथा बृहदारण्यके तावद्याज्ञवल्क्येन स्वपत्नीं
 मैत्रेयीं प्रति नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्याद्यनेकपर्यायैस्तद्वद-
 न्त्याभिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्याद्यनेकपर्यायैरद्वैत आत्मैवोपदिष्ट इति
 हेतोः स्थूणानिखननवत् । भूयः पुनः पुनः । अखण्डेति । ब्रह्मात्मैक्यं न
 कथयति किं तद्वदेवोक्तग्रन्थरहस्यमपीत्यभिप्रायः । आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति
 सूत्रम् । पौरुषे श्रुतिसौम्यानौचित्यास्वरसादाह । यद्वेत्याद्युत्तरार्धेन ॥ ३८ ॥

उपसंहरति-इतीत्याद्यर्थया—

इति पञ्चदशमतानाभैकयोक्त्या साक्षिभास्यमुख्यस्य ।

उपपत्तिरिह कलानामिन्दोरिव राकया कलङ्कादेः ॥ ३९ ॥

इत्यज्ञानोपहितत्वेऽपि साक्षिणस्तदादिभासकत्वाद्युपपत्तिः ॥ १३ ॥

इत्युक्तीत्या । इह ग्रन्थे पक्षे लोके । पञ्चदशेति । पक्षे तत्संख्यानाम् ।
 ऐक्योक्त्या । साक्षीति । राकया । इन्दोः कलङ्कादेवि । उपपत्तिरासेरवन्वयः ३९ ॥

इति श्री० अज्ञानो० व्युपपत्तिः ॥ १३ ॥

अथ शिष्यः श्रीगुरुं प्रति तदुपदिष्टार्थस्य स्वेनावधारितत्वं ध्वनयन्नखिल-
 प्रकरणानि सङ्कोकसंख्यं यथाक्रमं समनुवदति-अपीत्यादिपालिनीप्रभृतित्रयो-
 दशवृत्तैः—

अयि गुरुवर तावच्छ्रीमद्ङ्गाग्रिप्रसादा-

च्छवणविधिविचारश्चन्द्रहृग्भूमिसंख्यैः ।

प्रथमत इह शास्त्रारम्भसूत्रीयवादे

मम समभवदारात्त्वंपदार्थस्य शुद्धिः ॥ १ ॥

चन्द्रेति । अङ्कानां वामतो गतिरिति नियमात् एकविंशत्यधिकैकश-
 तसंख्याकैरित्यर्थः । एतादृशैः पद्यैरित्यार्यिकम् । शास्त्रेति । अथातो ब्रह्मजि-
 ज्ञासेति शास्त्रारम्भसूत्रसंबन्धितत्त्वबुभुत्सु त्वृकाविचाराविशेष इति यावत् ॥ १ ॥

तदन्विति—

तदनु निगदितं च ब्रह्मलक्ष्म द्वितीया-

धिकरणपरवादैरष्टभिस्तत्र चाऽऽद्ये ।

कथितमभवदेतच्चारु रामाक्षिसंख्यै-

जगद्वदयनिमित्ताद्येकसाधारणं तत् ॥ २ ॥

ब्रह्मेति स्वरूपतटस्थत्वभेदभिन्नत्वेन द्विविधं ब्रह्मलणमित्यर्थः । अष्टभिः ।
द्वितीयेत्यादि । जन्माद्यस्य यत् इति द्वितीयाधिकरणतात्पर्यपर्यालोचकोक्तवि-
चारैरिति यावत् । निगदितं कथितम् । अभवादिति शेषः । एवं चेत्तर्ह्यष्टविधेषु
तेषु किं किं विचारितमित्यत आह । तत्रेत्यादिना । जगदिति । आदिनोपा-
दानम् । तत् ब्रह्मलक्षम् । एतन्ममापरोक्षम् । अत एव चारु सुन्दरम् । रामेति ।
त्रयोविंशतिपद्यैः । कथितम् । अभवादित्यन्वयः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयपादादिप्रतिपाद्यमाह—उपादानेत्यादि भुजंगप्रयातेन—

उपादानवादे द्वितीयेऽष्टद्विगुणिलयादेरपि स्पष्टमुक्तं तदासीत् ।

तृतीये तु तत्रेन्दुवेदैः स्फुटोक्ता प्रतिच्छायाताऽपीश्वरस्येह पद्यैः ॥३॥

उपादानेति । अष्टेति । अष्टाविंशतिपद्यैः लयादेरपि । जन्यजगज्जन्मस्थि-

तिप्रलयाख्यविकारत्रयस्यापीत्यर्थः ॥ तदभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मेति यावत् ।
तृतीये तिबिति । इन्द्रिति । एकचत्वारिंशत्पद्यैरित्यर्थः । ईश्वरस्य । प्रतिच्छा-
यता प्रतिबिम्बता । प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छायेत्यमरः ॥३॥

एवं चतुर्थादावपि तदाह—बिम्बशतेत्यादीन्द्रवज्रया—

बिम्बेशतोक्ताऽस्ति चतुर्थ एव यन्नाम्बराभोधिमितैस्तु पद्यैः ।

दिक्संमितैस्तैः किल पञ्चमेऽपि प्रोक्तोऽस्त्यवच्छेदपरोऽपि वादः ॥४॥

बिम्बेश्वरवेति यावत् । अम्बरेति । चत्वारिंशत्संख्यैः पद्यैरुक्ताऽस्तीति
संबन्धः । दिगिति । दशसंख्याकैः । तैः पद्यैः । अवच्छेदपरः परिच्छेदैक-
प्रधान इत्यर्थः । अवच्छिन्नवादः प्रोक्तोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं षष्ठादौ किमुक्तमित्यत आह—उक्तेत्यादीन्द्रवज्रयैव—

उक्तैकदेहाद्वयजीवताऽपि षष्ठेऽष्टरामैरथ सप्तमेऽपि ।

अनेकदेहैककजीवतोक्ता श्रीदेशिकैः सूर्यमितैः सुपद्यैः ॥५॥

एकेति । एकशरीरैकजीववादित्यर्थः । अष्टेति । अष्टविंशत्संख्याकैः
पद्यैः । उक्ता प्रतिपादिताऽस्तीति संबन्धः । अथ तदूर्ध्वम् । श्रीति । श्रीमत्-
सद्गुरुभिः । सूर्येति । द्वादशसंख्याकैः । अनेकेति । अनेकशरीरकजीववादते-
त्यर्थः । सप्तमे सुपद्यैरुक्ता कथिताऽभूदिति योजना ॥ ५ ॥

अष्टमे किमुक्तं तदाह बद्धादीत्युक्तवृत्तेनैव—

बद्धादिजीवानुभवव्यवस्थाऽन्त्येऽग्न्यश्वतस्तैस्तु तदर्थंशुद्धिः ।

षडेव वादा हि मता द्वितीयसूत्रे परौ द्वावनुषङ्गतस्तौ ॥ ६ ॥

अन्त्ये द्वितीयसूत्रियेऽष्टमे वाद इत्यर्थः । अशीति । अधिकसंज्ञातिसंख्या-
कपद्यैरेति यावत् । तैस्त्विति । निरुक्ताष्टसंख्याकैर्वादैरित्यर्थः । तदर्थेति ।
तच्चमसीति महावाक्यगततत्पदार्थस्येश्वरस्य स्वरूपविवेचनं भवतीति शेषः ।
ननु किमेतेऽष्टावपि वादा ईश्वरस्वरूपविवेचका इत्यत आह ॥ षडेवेति ।
परावन्तिमौ ॥ ६ ॥

अथ शास्त्रयोनित्वादिति तृतीयाधिकरणस्य विचारः कतिवादैरित्यत्राऽऽह-
तृतीयेति--

तृतीयसूत्रस्य विचार आसीद्वादैश्चतुर्भिः खलु तत्र चाऽऽद्ये ।

ईशस्य सार्वज्ञ्यमिभाक्षिभिस्तदग्रे षडश्वैः प्रतिकर्मासिद्धिः ॥ ७ ॥

एवं चेत्तत्र प्रथमे वादे किं प्रतिपाद्यत इत्यत आह । तत्र चाऽऽद्य इत्या-
दिना । इमेति । अष्टाविंशतिपद्यैरीशस्य सार्वज्ञ्यं सर्वज्ञत्वं विवेचितमस्तीत्या-
र्थिकेणान्वयः । अथ द्वितीये किं प्रतिपाद्यत इत्यत आह । तदग्र इत्यादिना ।
षट्सप्ततिसंख्याकैः पद्यैः प्रतीति । प्रतिकर्मव्यवस्था प्रतिपादिताऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ततस्तृतीयादौ किं प्रतिपाद्यत इत्यत आह-साक्षित्यादिना-

साक्षिस्वरूपं कथितं तृतीये नवाक्षिसंख्यैरपि पद्यमुख्यैः ।

तद्भास्यमिद्धिः समभूच्चतुर्थेऽङ्कपावकैस्ते प्रथमेऽन्तरङ्गम् ॥ ८ ॥

नवेति । एकोनविंशतिसंख्याकैरित्यर्थः । एतादृशैः । पद्येति । कथितमा-
सीदिति संबन्धः । तद्भास्येति । साक्षिभास्यनिर्णीतिरित्यर्थः । अङ्केति । एको-
नचत्वारिंशत्पद्यैश्चतुर्थे समभूदित्यन्वयः । प्रथमेति । द्वितीये जन्मादिसूत्रे अङ्गं
सार्वज्ञ्यविचारद्वारा निरुक्तकारणत्वापेक्षितसर्वविषयज्ञानकथकत्वेन साधनीभूतास्ते-
चत्वारोऽपि वादाः सन्तीत्यर्थः । एवं च प्रथमे सूत्रेऽपेक्षितं द्वितीयेन पूरितं तत्र
तत्तृतीयेन तत्र तच्चतुर्थेनेति क्रमात्शेषशेषिभावस्तेषामिति भावः । ८ ॥

ननु भवतु एवं त्रयोदशप्रकरणवादैः सूत्रत्रयार्थविचारस्तवावगतस्तथापि अथ
किं पृच्छसीत्याकाङ्क्षायां तत्र प्रश्नमुपन्यसति सूत्र इत्यादिस्रग्धरया-

सूत्रे वेदाशिरःसमन्वयपरे तुर्येऽखिलाद्वैतिनां

जीवब्रह्मविभेदभजनमलं यत्संमतं निर्द्वयम् ।

तत्किं स्याद्वत कार्यहेतुवपुषोर्जीवेशयोरम्भसां

निधूम्यादिवदेव वोत कनकालंकारवत्संमतम् ॥ ९ ॥

वेदेति । उपनिषन्मात्रतात्पर्यपर्यवसानपरायण इत्यर्थः । तुर्ये चतुर्थे । सूत्रे
तत्तु समन्वयादित्यधिकरण इति यावत् । अखिलेत्यादि । अम्भसामित्यादि ।

अत्र स्वाभाविकत्वेन कृत्यसाध्यत्वविवक्षया आद्यदृष्टान्तः, कृतिसाध्यत्वविवक्ष-
याऽन्तिमदृष्टान्त इत्याशयः । एवं च विकारवादत्वसाध्येऽपि किं समरसवादत्वेन
समुद्रोर्मिवद्वस्त्रात्मैक्यं नैसर्गिकं किंवा ज्ञानध्यानादिना कनकालंकाखत्कृति-
साध्यमिति प्रश्नद्वयाभिप्रायः ॥ ९ ॥

प्रश्नान्तरमपि अभिधत्ते तयोरित्यादीन्द्रवज्रया—

तयोरनाद्योरथवा विभिन्नयोः क्षीराम्बुवद्वा जतुहिङ्गुलादिवत् ।

इत्याकुलं मां कृपया समुद्धर श्रीमत्कटाक्षैरिव संशयाम्बुधेः ॥ १० ॥

तथे जीवब्रह्मणोरथवा द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुत्या अनाद्योरेव विभिन्नयोः क्षीरा-
म्बुवत्स्वल्पकृतिसाध्यमैकरस्यं यदा पचुरकृतिसाध्ये जतुहिङ्गुलादिवत्सामर-
स्यमेतदिति च संदेह इत्यर्थः । अतः पार्थयते । इतीत्याद्युत्तरार्धेन । श्रीरनु-
पमाऽनुकम्पैव ॥ १० ॥

अथ श्रीगुरुः समनुजिघृक्षुः प्रकृतमुमुक्षुं प्रति समाधत्ते—अद्वैतमित्यादि-
स्त्रग्धरया—

अद्वैतं ब्रह्म तत्र द्वयमिदमखिलं कल्पितं साद्यनादि-

ध्यस्ते जीवस्य मोहे श्रुतिशिखरगिराज्ञानतस्तत्सुतुच्छम् ।

तेनैक्यं स्वस्वरूपात्मकमपि जनिताभं विमोक्षाभिधानं-

भात्यज्ञानैकनाशात्तदसि गतभयं सच्चिदेकं सुखं त्वम् ॥ ११ ॥

कल्पितं शुक्तिरजतरज्जुसर्पसुप्तस्वमादिवदारोपितमित्यर्थः । श्रुतीति । स-
कलशुद्धवेदैकोक्तस्ववर्णाश्रमोचितयावत्काम्यनिषिद्धवर्जनपूर्वकान्तर्गम्येकपरितो-
षार्थानन्तजन्मानुष्ठितनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तकर्मानिर्मलनिरर्गलभक्तिनिश्चलाचित्तो-
त्पन्ननित्यानित्यविवेकजन्यसंपन्नैहिकाद्यखिलविषयविरागसमुपजातशमदमतिति-
क्षाश्रद्धासमाधानसंपन्नानुपमबुभुक्षासमकक्षमुमुक्षासादितशब्दपरब्रह्मनिष्ठश्रीगुरुच-
रणारुणनलिनोपसदनपूर्वकासंभावनाद्यखिलप्रतिबन्धप्रध्वंसफलकविचारितश्रीम-
द्भगवत्पादैकभाष्यशालिचतुर्लक्षणीउत्तरमीमांसानिर्णीतार्थपरमहंसपरिव्राजकवरस-
मुपदिष्टस्वशास्त्रीयोपनिषन्महावाक्येनेत्यर्थः । ज्ञानतः ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्का-
रात्हेतोः, इति यावत् । तन्निरुक्तद्वैतं सुतुच्छमखण्डबाधितमेवाऽऽकाशकाण्य-
वत् भवतीत्यार्थिकम् । फलितमाह । तेनेत्यादिना । अज्ञानैकेति । विमोक्षाभि-
धानं जनिताभं भाति यत्तदसीत्यादि सरलमेव ॥ ११ ॥

उपसंहरति एवमित्याद्यार्यया—

एवं त्रयोदशमितैः पद्यैर्वादे चतुर्थसूत्रीये ।

उक्तैक्यसिद्धिरेते वादा विद्यामिताः सर्वे ॥ १२ ॥

चतुर्थेति । समन्वयसूत्रसंबन्धिनीत्यर्थः । ऐक्येति । गगनकाण्येवत् स्वतःसत्ताशून्यत्वलक्षणमिध्यात्वपूर्वकाधिष्ठानाभूतानधान-
भानलक्षणस्वप्रकाशप्रत्यगद्वैतब्रह्मात्मैक्यसिद्धिरिति यावत् । उक्तनिष्ठाऽस्तीत्यर्थः । एवं च वादसंख्यां वदंस्तान्ध्वनिनोपमिनोति । एत इत्यादिशेषेण ॥ १२ ॥

अथोक्तसंपूर्णप्रथमपरिच्छेदपद्यसंख्यां प्रख्यापयति श्लोका इत्याद्यर्थयैव—
श्लोकाः श्माश्वशरमिताः ५७१ सर्वे बोधैक्यसिद्धिगोऽभूवन् ।

आद्यपरिच्छेदेऽस्मिन्समन्वयाख्ये गुरोः कृपया ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमीमदद्वैतसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीपादपद्म-
श्रीमत्स्वरूपानन्दारुपाच्युताश्रमपादसरोजश्रीमत्पद्माक्यप्रमाणक्षीरार्णवविहरण-
श्रीमदद्वैतविद्येन्द्रारमणश्रीमत्षष्ठ्युपनामकजनस्थानक्षेत्रगोदावरीतीवर्तिनाराय-
णशास्त्रिचरणारुणलिनषट्पदायमानान्तःकरणस्य मोहकोपावह्यस्य श्रीपञ्चव-
टीनिवासिनोऽच्युतशर्मणः कृतौ बोधैक्यसिद्धावाद्योऽयमुत्सवः समन्वयाख्यः
संपूर्णः ।

एकसप्तत्युत्तरपञ्चशतसंख्याकाः श्लोकाः सर्वे बोधैक्यसिद्धिगो । समन्वयाख्ये
अस्मिन्नाद्यपरिच्छेदे । गुरोः श्रीमदाचार्यस्य । कृपया अभूवन्नित्यन्वयः ॥ १३ ॥

अद्वैतात्मप्रबोधेऽत्र गुरुवरपदाम्भोजमात्रप्रसादा-

त्स्वोद्यद्बोधैक्यसिद्धेर्विवृतिरूपतिष्ठौ पूर्ण एषोऽद्य जातः ।

शाके बाणेषुवाजीन्दुमितेविजयनाभ्यब्द एवं प्रयत्ना-

द्वैशास्त्रियाद्यपक्षास्थितशाशिदशर्मादिव्यमध्यान्हकाले ॥ १ ॥

गोदावरीतीरविराजमानश्रीपञ्चवट्यां वसताऽच्युतेन ।

विद्यार्थिनाऽलेख्ययमात्मयन्तृश्रीमद्गुरुत्तंसदयावलम्बात् ॥ २ ॥

स्वकीयचेतःप्रशमैकसिद्धेयथामति प्रेरणयैव तस्य ।

बोधैक्यसिद्धेः स्वविनिर्मितायाः पूर्णोऽयमासीत्प्रथमो विलासः ॥ ३ ॥

इविश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदद्वैतसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वतीपादपद्म-
श्रीमत्स्वरूपानन्दारुपाच्युताश्रमपादसरोजश्रीमत्पद्माक्यप्रमाणक्षीरार्णवविहरण-
श्रीमदद्वैतविद्येन्द्रारमणश्रीमत्षष्ठ्युपनामकजनस्थानक्षेत्रगोदावरीतीरवसतिश्री-
मन्नारायणशास्त्रिहरिचतुरामनावतारीभूतसद्गुरुव्रजशिष्येणाच्युतशर्मणा वि-
द्यार्थिना विरचिते स्वकृतबोधैक्यसिद्धिटीकाग्रन्थेऽद्वैतात्मप्रबोधाख्ये समन्वया-
भिधः प्रथमोत्सवः पूर्वार्धश्च संपूर्णः ॥

